

*Özbekistan Cumhuriyetinin
Türk Keneşi'ne Üyeliğine İthafen*

DİL VE EDEBİYAT ARAŞTIRMALARI

I

CENGİZ AYTMATOV
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMA ve UYGULAMA
MERKEZİ

T. C.
Karabük Üniversitesi
Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi

Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi
Ali Şir Nevai Devlet Edebiyat Müzesi

Mukimi Adlı Kokand Devlet Pedagoji Enstitüsü

Özbekistan Cumhuriyetinin Türk Keneşi'ne
Üyeliğine İthafen

DİL VE EDEBİYAT

ARAŞTIRMALARI I

Karabük Üniversitesi yayınları: 53

Karabük – 2020

**TURKIYA RESPUBLIKASI KARABUK UNIVERSITETI
CHINGIZ AYTMATOV NOMIDAGI TURK DUNYOSI AMALIYOT VA
TADQIQOT MARKAZI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI
MUQIMIY NOMIDAGI QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

TIL VA ADABIYOT TADQIQOTLARI I

*O‘zbekiston Respublikasining Turkiy
kengashga a‘zo bo‘lganiga bag‘ishlanadi*

Karabuk Universiteti nashrlari: 53

Karabuk – 2020

Kitabın tüm hakları Karabük Üniversitesine aittir.

Karabük Üniversitesi Yayınları-53

Yayına hazırlayan:

Prof. Dr. Nadirhan HASAN

Editör:

Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV

Tashih:

Naima ALIKULOVA

BİLİM KURULU

Prof.Dr. Nasimhan Rahmanov (Özbekistan)	Doç.Dr. Cildiz İsmailova (Türkiye)
Prof.Dr. Kasımcı Sadıkov (Özbekistan)	Doç.Dr. Ziba Kabilova (Özbekistan)
Prof.Dr. İbrahim Hakkul (Özbekistan)	Doç.Dr. Sirderyahan Utanova (Özbekistan)
Prof.Dr. Nadirhan Hasan (Türkiye)	Doç.Dr. Atabek Rustambekov (Özbekistan)
Prof.Dr. Cebbar Eşankulov (Özbekistan)	Dr.Öğr. Üyesi İsmail Taş (Türkiye)
Prof.Dr. Selami Fedakâr (Türkiye)	Dr.Öğr. Üyesi Saidbek Boltabayev (Türkiye)
Prof.Dr. Kudratulla Omonov (Özbekistan)	Dr. Rihsitilla Alimuhamedov (Özbekistan)
Doç.Dr. Enver Kapağan (Türkiye)	Dr. Hülya Uzuntaş (Türkiye)

ISBN 978-605-9554-48-0

Her hakkı mahfuzdur. Bu makaleler kitabında yayımlanan makaleler ve yazılardaki görüş ve düşünceler müelliflerinin görüşleridir. Kitapta yer alan yazıların dil, üslup ve bilimsel mesuliyeti yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	<i>Karabük Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Refik POLAT</i>	XIII
TAKDİM	<i>Özbekistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi Alisher A'ZAMXO 'JAYEV</i>	XIV
MAKALELER		
Iqboloy ADIZOVA	ÖZBEK KLASİK KADIN ŞAİRİ CİHAN ATIN ÜVEYSİ.....	2
Shoira AHMEDOVA	ÖZBEK VE DÜNYA EDEBİYATINDA PORTRE YAZMANIN GELİŞMESİ.....	14
Nadirhan HASAN	HOCA YUSUF HEMEDANÎ.....	29
Naima ALIKULOVA	MECZUP NEMENGANÎ'NİN SANATSAL YETENEĞİ..	42
Abdimurad ARSLANOV	EL YAZMASI KAYNAKLARINA GÖRE EMİR TİMUR KİŞİLİĞİNİN İNSANLAR DÜŞÜNCESİNDEKİ DEĞERİ.....	49
Dilorom BABAHANOVA	BEDİİ VE DİĞER SÖYLEV ÜSLUPLARI ÜZERİNE.....	54
Laylo RAUPOVA, Nafosat ZARİPBOYEVA	ÖZBEK HALK ATASÖZLERİNİN SOSYAL PRAGMATİK AÇIDAN İNCELEMESİ.....	63
Mastura NURMATOVA	İZZET KAMHAVİ'NİN HİKAYELERİNDE KÖY HAYATININ İZLERİ.....	71
Gulbahor BEGMURATOVA	Ş. SEYİTOV ESERLERİNDE SENTEZLENEN FOLKLORİZMLER.....	78
Sirdaryohon UTANOVA	KÖHNE TÜRKÇENİN MARİFET KAYNAĞI.....	86
Zulhumor HOLMANOVA	KUTADGU BİLİG VE BABURNAME ESERLERİNDE ORTAK KELİMELER.....	92
Sabohat BOZOROVA, Ibodat BOZOROVA	BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ ÖZBEK HİKAYELERİNDE MİLLİ İSTİKLAL MÜCADELELERİNİN YANSIMASI..	101
Shohsanam DAVRONOVA	TARİHİ ROMANDA MUTASAVVIF BİLGİN SİMASI..	108
Zilale BALTAYEVA	SEYF-İ SARAYÎ'NİN GÜLİSTAN TERCÜMESİNİN BEDİİ YÖNLERİ ÜZERİNE.....	117
Yulduz ESHMATOVA	YAZARIN MAHARETİ VE PEYZAJ TASVİRİ.....	121

Islamjon YAKUBOV	ÇAĞDAŞ ÖZBEK ROMANLARININ POETİK YAPISINDA ŞARKI VE TÜRKÜLERİN YERİ.....	126
Dilshod RAJABOV	HALK TÜRKÜLERİNDE PARALLELİZM.....	140
Marifat RAJABOVA	A. HACIAHMED'İN “CENNET ANAHTARI” DERLEMESİNDE HADİSLERİN BEDİİ TELKİNİ.....	146
Muhammedâlim MUHAMMEDSIDDIKOV	ÖZBEKİSTAN'DA HOŞGÖRÜ: DÜN VE BUGUN.....	152
Dilrabo KUVVATOVA	TAŞKENT HAKKINDA İKİ DESTAN.....	160
Tozagul MATYAKUBOVA	POETİK TEFEKKÜR VE SİMGESEL İFADE.....	167
Laylo SHARIPOVA	XX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI ÖZBEK ŞİİRİNDE AĞAÇ TİPİ.....	180
Obidjon SHOFIYEV	ÖZBEK YAZARI ERKİN AZAM'IN NESİR ESERLERİNDE KİNAYE VE ÇEŞİTLERİ.....	190
Gavharoy KOMILOVA	ÖZBEK ATASÖZLERİNİN DEĞERBİLİMSEL İNCELEMESİ.....	196
Saida NAZAROVA, Sevar AHMEDOVA	SIFAT TAMLAMALARININ ÖZBEK ATASÖZLERİNDE KULLANIMI.....	204
G.A.ASTANOVA, O. RASHIDOVA	“BİN BİR GECE” ESERİNDE KADIN KARAKTERİNDEKİ DOĞU NEFASETİ.....	211
Hilola SAFAROVA	“DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK” ESERİNDE KONUKSEVERLİK KÜLTÜRÜ ÜZERİNE.....	215
Zebo KOBILOVA	EDEBİ TESİR VE TAKİPÇİLİK MEYVELERİ	219
Umidjon KUZIEV	BİR MISRA TAHLİLİ.....	227
Bahrom MADIRIMOV	BAĞIMSIZLIK YILLARINDA ABDULLA KADİRİ ESERLERİNİN ARAŞTIRILMASI.....	233
Odina BOLTABOYEVA	HATT-I BABURÎ VE BU YAZIYLA YAZILAN BAZI KAYNAKLAR.....	245
Dilnoza ISLAMOVA	“YABANCI BEYT”İN YABANCILIĞI NEREDE?.....	253
Muslimaxon MELIYEVA	CENGİZ AYTMATOV VE ERNEST HEMINGUEY'İN ESERLERİNDE MÜŞTEREK YÖNLER.....	257

Mahbuba MUHAMMADOVA	NİSARİ’NİN “MÜZEKKİRÜ’L-AHBÂB” TEZKİRESİNDE BAZI TÜR VE EDEBİ SANATLARIN ÖZELLİKLERİ.....	263
Dildorabegim NAJMIDNOVA	“DİVAN-I FANİ”DEKİ “GİRYE” SÖZCÜĞÜNÜN TACİK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ.....	269
Sadaf KOCHKOROVA	FARKLI MERASİM VE FOLKLORİK TÜRLERİN KULLANIMDAN DÜŞMESİ: SEBEP VE SONUÇLARI..	273
Yunuskhan RAHMATULLAYEV	ISHAKHAN TÖRE İBRET’İN ALTI DİLLİ SÖZLÜĞÜNÜN YAPISI, SÖZLÜKTEKİ FİİLLERİN ZAMAN ŞEKİLLERİ VE LEKSİK SEMANTİK ÖZELLİKLERİ.....	281
Dilorom SODIKOVA	ZÜLLİSANEYN ŞAİR MUSLIHA BEGİM MİSKİN.....	289
Dilfuza TAJIBAYEVA	ŞEVKET RAHMAN’IN ŞİİR ÜSLUBUNDA POETİK TEFEKKÜR VE LİRİK ‘BEN’ İFADESİ.....	292
Kahraman TOHSANOV	BİR RİVAYETİN ÜÇ TELKİNİ.....	302
Umriniso TORAYEVA	SOSYOLOJİK METODUN BIÇIMLENME FAKTÖRLERİ VE TARİHİ.....	309
Nusxa UMAROVA	TAŞPOLAT HAMİD’İN ŞİİRLERİNDE TEŞBİH VE TEŞHİS SANATI.....	317
Mushtariy XOLMURADOVA	TÜRK DİLLERİNDE TIBBİ TERİMLERİN GELİŞİMİ...	319
M. HALMURADOVA	SÖYLEV VE ONUN EDEBİ ESERDEKİ YERİ.....	328
Sevara HUDOYBERDİYEVA	TERİM VE TERMİNOLOJİ ARAŞTIRMASI ÜZERİNE...	337
Saodat ASHUROVA, Dilshod ABDULLAYEV	METİN TAHLİLİNDE SÖZCÜK GRUPLARI MODELLERİNİN YERİ.....	350
Azimjon HAMIDOV	NEVAYİ’NİN "LEYLİ VE MECNUN" DESTANINDA MUHTEŞEM GECE BETİMLEMESİNDE TEMSİL SANATININ KULLANILMASI.....	355
Tursunoy YANDASHOVA	ÖZBEKÇEDE “GÜZELLİK” KONSEPTİ.....	361
Umida YUSUBOVA	ÖZBEKÇE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ BAZI ORTAK TÜRKÇE KELİMELER ÜZERİNE.....	367
D.S. YUSUPOVA	MERASİM FOLKLORUNDA DİNİ YAKLAŞIMLAR.....	372

Nafosat O'ROKOVA	SON DÖNEM ÖZBEK DESTANLARINDA RUHİYET BETİMLEMESİ.....	377
Nasiba ESHONKULOVA	BAŞKAHRAMAN KARAKTERİNİN OLUŞTURULMASINDA JACK LONDON'UN BEDİİ MAHARETİ.....	383
Sarvinoz ESHIMOVA	İSACAN SULTAN HİKAYELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ.....	389
Durdona BULTAKOVA	ÖZBEKÇE VE İNGİLİZCEDE MAHLASLARIN İSİMLENDİRME MO ÜZERİNE.....	396
Mehriniso CHORIYEVA	ABDURRAHMAN TEMKİN'İN HAYATI VE ESERLERİ	400

MUNDARIJA

TAQDIM SO‘ZI	<i>Refik POLAT, Karabuk Universiteti Rektori</i>	XIII
SO‘Z BOSHI	<i>Alisher A‘ZAMXO‘JAYEV, O‘zbekiston Respublikasining Turkiya Respublikasidagi Favqulodda va muxtor elchisi</i>	XIV

MAQOLALAR

Iqboloy ADIZOVA	O‘ZBEK MUMTOZ SHOIRASI JAHONOTIN UVAYSIY.....	2
Shoira AHMEDOVA	O‘ZBEK VA JAHON ADABIYOTSHUNOSLIGIDA PORTRETNAVISLIK TARAQQIYOTI.....	14
Nodirxon HASAN	XOJA YUSUF HAMADONIY.....	29
Naima ALIQULOVA	MAJZUB NAMANGONIYNING POETIK MAHORATI.....	42
Abdimurad ARSLANOV	AMIR TEMUR SHAXSIYATINING XALQ TAFAKKURIDAGI BAHOSI ADABIY QO‘LYOZMA MANBALARDA.....	49
Dilorom BABAHANOVA	BADIIY VA BOSHQA NUTQ USLUBLARIGA DOIR.....	54
Laylo RAUPOVA, Nafosat ZARIPBOYEVA	O‘ZBEK XALQ MAQOLLARINING SOTSIOPRAGMATIK TADQIQI.....	63
Mastura NURMATOVA	IZZAT QAMHAVIY HIKOYALARIDA QISHLOQ HAYOTINING VASFI.....	71
Gulbahor BEGMURATOVA	SH.SEYITOV IJODIDA SINTEZLASHGAN FOLKLORIZMLAR.....	78
Sirdaryoxon UTANOVA	KO‘HNA TURKIY TILNING MA‘RIFIY BULOG‘I..	86
Zulhumor HOLMANOVA	“QUTADG‘U BILIG” VA “BOBURNOMA” ASARIDAGI MUSHTARAK LEKSEMALAR.....	92
Sabohat BOZOROVA, Ibodat BOZOROVA	MUSTAQILLIK DAVRI O‘ZBEK HIKOYACHILIGIDA MILLIY OZODLIK HARAKATINING AKS ETTIRILISHI.....	101

Shohsanam DAVRONOVA	TARIXIY ROMANDA MUTASAVVUF ALLOMA SIYMOSI.....	108
Zilola BALTAYEVA	SAYFI SAROYINING GULISTON BI-T-TURKIY ASARINING BADIY XUSUSIYATLARI.....	117
Yulduz ESHMATOVA	YOZUVCHI MAHORATI VA PEYZAJ TASVIRI.....	121
Islamjon YAKUBOV	HOZIRGI O‘ZBEK ROMANLARI POETIK STRUKTURASIDA QO‘SHIQ VA LAPARLARNING O‘RNI.....	126
Dilshod RAJABOV	XALQ QO‘SHIQLARIDA PARALLELIZM.....	140
Marifat RAJABOVA	A. HOJIAHMADNING “JANNAT KALITI” TO‘PLAMIDA HADISLARNING BADIY TALQINI	146
Muhammadolim MUHAMMADSIDDIKOV	O‘ZBEKISTONDA OCHIQ CHEHRALIK: KECHA VA BUGUN.....	152
Dilrabo KUVVATOVA	TOSHKENT HAQIDA IKKI DOSTON.....	160
Tozagul MATYAKUBOVA	POETIK TAFAKKUR VA OBRAZLI IFODA.....	167
Laylo SHARIPOVA	XX ASRNING IKKINCHI YARMIDA O‘ZBEK SHE‘RIYATIDA DARAXT TIPI.....	180
Obidjon SHOFIYEV	ERKIN A‘ZAM NASRIDA KINOYA VA UNING KO‘RINISHLARI.....	190
Gavharoy KOMILOVA	O‘ZBEK MAQOLLARINING AKSIOLINGVISTIK TAHLILI.....	196
Saida NAZAROVA, Sevar AHMEDOVA	HOKIM A‘ZOSI SIFATLI BIRIKMALAR VA MAQOLLAR.....	204
G.A. ASTANOVA, O. RASHIDOVA	“MING BIR KECHA” ASARI AYOLLAR OBRAZIDA SHARQONA NAFOSAT.....	211
Hilola SAFAROVA	“DEVONU LUG‘OTIT-TURK” ASARIDA MEHMONNAVOZLIK HAQIDA.....	215
Zebo QOBILOVA	ADABIY TA‘SIR VA IZDOSHLIK MEVALARI	219
Umidjon KUZIEV	BIR MISRA TAHLILI.....	227

Bahrom MADIRIMOV	MUSTAQILLIK YILLARIDA ABDULLA QODIRIY IJODINI O‘RGANISHGA BIR NAZAR.....	233
Odina BOLTABOYEVA	“XATTI BOBURIY” VA UNDA YOZILGAN BA’ZI MANBALAR.....	245
Dilnoza ISLAMOVA	“BEGONA BAYT”NING BEGONALIGI NIMADA?	253
Muslimaxon MELIYEVA	CHINGIZ AYTMATOV VA ERNEST XEMINGUEY IJODIDA MUSHTARAK JIHATLAR.....	257
Mahbuba MUHAMMADOVA	NISORIYNING “MUZAKKIRI AHBAB” TAZKIRASIDA AYRIM JANR VA BADIY SAN’ATLAR XUSUSIYATI.....	263
Dildorabegim NAJMIDDNOVA	“DEVONI FONIY”DAGI “GIRYA” SO‘ZINING TOJIK SHEVALARIDAGI KO‘RINISHI.....	269
Sadaf KOCHKOROVA	TURLI MAROSIM VA FOLKLOR JANRLARINING ISTE’MOLDAN CHIQISHI: SABAB VA OQIBATLAR.....	273
Yunusxon RAHMATULLAYEV	IS’HOQXON TO‘RA IBRAT OLTI TILLI LUG‘ATI (لغات ستة السنة) TUZILISHI VA UNDAGI FE’LGA OID SO‘ZLARINING ZAMON SHAKLLARI, LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI.....	281
Dilorom SODIKOVA	MUSLIHABEGIM MISKIN - ZULLISONAYN SHOIRA.....	289
Dilfuza TAJIBAYEVA	SHAVKAT RAHMON SHE’RIY USLUBIDA POETIK TAFAKKUR VA “LIRIK MEN” IFODASI....	292
Kahraman TO‘HSANOV	BIR RIVOYATNING UCH TALQINI.....	302
Umriniso TO‘RAYEVA	SOTSIOLOGIK METODNING SHAKLLANISH OMILLARI VA TARIXI.....	309
Nusxa UMAROVA	TOSHPO‘LAT HAMID SHE’RLARIDA TASHBEH VA TASHXIS SAN’ATI.....	317
Mushtariy XOLMURADOVA	TURKIY TILLARDA TIBBIY TERMINLAR TARAQQIYOTI.....	319
M. HALMURADOVA	DISKURS VA UNING BADIY ASARDAGI MAVQEI.....	328

Sevara XUDOYBERDIYEVA	TERMIN VA TERMINOLOGIYA TADQIQI XUSUSIDA.....	337
Saodat ASHUROVA, Dilshod ABDULLAYEV	MATN TAHLILIDA SO‘Z BIRIKMALARI MODELLARINING O‘RNI.....	350
Azimjon HAMIDOV	NAVOIYNING "LAYLI VA MAJNUN" DOSTONIDAGI MAHOBATLI TUN TASVIRIDA TAMSILNING QO‘LLANILISHI.....	355
Tursunoy YANDASHOVA	O‘ZBEK TILIDA “GO‘ZALLIK” KONSEPTI.....	361
Umida YUSUBOVA	O‘ZBEK VA TURK TILLARIDAGI MUSHTARAK TURKCHA LEKSEMALAR.....	367
D.S. YUSUPOVA	MAROSIM FOLKLORIDA DINIY QARASHLAR.....	372
Nafosat O‘ROQOVA	SO‘NGGI DAVR O‘ZBEK DOSTONLARIDA RUHIYAT TALQINI.....	377
Nasiba ESHONQULOVA	BOSH QAHRAMON OBRAZINI YARATISHDA JEK LONDONNING ADABIY MAHORATI.....	383
Sarvinoz ESHIMOVA	ISAJON SULTON HIKOYALARINING QIYOSIY TAHLILI.....	389
Durdona BULTAKOVA	O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI TAXALLUSLARNING ATALISH MOTIVLARI.....	396
Mehriniso CHORIYEVA	ABDURAHMON TAMKIN HAYOTI VA IJODIY MEROSI HAQIDA.....	400

SUNUŞ

Türk dilinin konuşulduğu coğrafyada tarihi ve kültürel zenginlikleri, nüfus yoğunluğu ve iktisadi potansiyeli ile özel yere sahip olan Özbekistan'ın Türkiye ile karşılıklı ilişkileri birçok açıdan büyük önem arz etmektedir.

Özbekistan Cumhuriyetinin sınırları içerisinde bulunan Buhara ve Semerkant başta olmak üzere pek çok şehrin ilim, irfan, kültür ve sanat merkezi olduğu, İstanbul'un fethi ile bu merkezlerde yetişen önemli şahsiyetlerin Anadolu'ya göç edip yerleştiği, Anadolu'nun Türk-İslam medeniyetine kazandırılmasında hizmet ettiği bilinmektedir. İki coğrafyanın birbirine uzak olmasına rağmen karşılıklı münasebetler tarih boyunca sürmüştür. Bununla birlikte kuruluşunun 10. yıl dönümünde Türk Keneşi'ne Özbekistan Cumhuriyetinin üye olması kardeşlik bağlarının daha da güçlenmesi için hizmet edecektir. Bu tarihi ilişkilere katkıda bulunmak adına Özbekistan İlimler Akademisine bağlı Ali Şir Nevai adlı Edebiyat Müzesi ve Türkiye Cumhuriyeti Karabük Üniversitesinin bazı akademisyenleri tarafından dil ve edebiyat alanındaki makalelerden oluşan bu değerli çalışma hazırlanmıştır.

Kitabın Türkiye ve Özbekistan Cumhuriyetlerinin tarihi münasebetlerine önemli bir katkı sağlayacağı ümidiyle bu tür çalışmaların artarak devam etmesini temenni ederim.

Prof. Dr. Refik POLAT
Karabük Üniversitesi Rektörü

O‘ZBEKISTON TURKIY KENGASHGA A‘ZO DAVLATLAR BILAN AN‘ANAVIY HAMKORLIKNI YANGI BOSQICHGA KO‘TARMOQDA

ÖZBEKİSTAN TÜRK KENEŞİNE ÜYE ÜLKELER İLE GELENEKSEL İŞ BİRLİĞİNİ YENİ BİR AŞAMAYA TAŞIMAKTA

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahnamoligida O‘zbekiston tashqi siyosatida katta o‘zgarishlar va islohotlar amalga oshirilmoqda. Davlatimiz rahbarining mamlakatimiz hayotini chuqur bilishi, xalqimizning xalqaro aloqalardagi ustuvor manfaatlarini to‘g‘ri baholay olish qobiliyati va salohiyati tashqi siyosatimizda yangi ufqlarni ochib berdi.

Tashqi siyosat va tashqi iqtisodiy aloqalarga ixtisoslashgan vazirlik va idoralarning faoliyati takomillashdi, elchixonalar va diplomatlarning ish uslublari yangilandi, mas’uliyati oshirildi, ularga qo‘shimcha imkoniyatlar yaratildi, yangi diplomatik vakolatxonalar ochildi. Mamlakatimizning xalqaro hamkorlikdan ko‘zlagan maqsad va vazifalari aniqlashtirildi, boyitildi, milliy manfaatlarimizni himoya qilishda yangicha – g‘ayrat-shijoatli, dadil hamda konstruktiv yondashuvlar hayotga tadbiiq etildi. O‘zbekiston ikkitomonlama vositalar bilangina cheklanib qolmasdan, ko‘ptomonlama muloqot mexanizmlaridan ham samarali foydalanmoqda.

Bunday ijobiy o‘zgarishlar tashqi siyosatda qisqa muddatlarda muhim tarixiy yutuqlarni qo‘lga kiritilishiga asos bo‘ldi. Davlatimizning do‘stlari ko‘paydi, Markaziy Osiyo va mintaqa atrofida yig‘ilib qolgan qator dolzarb masalalarga yechim topildi, qo‘shni, yaqin va uzoq mamlakatlar bilan mutlaqo yangi - sog‘lom siyosiy va iqtisodiy aloqalar yo‘lga qo‘yildi. Yurtimiz va mintaqamizning xorijiy sarmoyador va sayyohlar uchun jozibadorligi ortdi, rahbarimizning tashqi siyosatdagi tashabbuslari izchil amalga osha boshladi. Buning samarasida, aytish mumkinki, mintaqada va xalqaro maydonda “Yangi O‘zbekiston”, degan tushuncha paydo bo‘ldi.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning ko‘pqirrali siyosati, samimiy yondashuvi, sa’y-harakatlari O‘zbekistonning turli davlatlar bilan munosabatlari ijobiy yo‘nalishda rivojlanishida muvaffaqiyat kafolati sifatida xizmat qilmoqda. Qator mamlakatlar bilan, shu jumladan, Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashiga a‘zo davlatlar - Ozarbayjon, Turkiya, Qirg‘iziston va Qozog‘iston bilan ham aloqalarimiz ilgari misli ko‘rilmagan darajaga ko‘tarildi. Hamkorligimizning yangi yo‘nalishlari, yangi mexanizmlari shakllana boshlandi. Mazkur o‘lkalar bilan strategik sherikchilik munosabatlari o‘rnatildi, ular bilan

hamkorligimiz ikkitomonlama formatlardagina emas, balki ko'ptomonlama tuzilmalarda ham rivoj topmoqda. O'zbekiston tashabbusi bilan Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining konsultativ uchrashuvlari o'tkazilmoqda, vakillarimiz BMT, Islom hamkorlik tashkiloti va boshqa xalqaro institutlarda bir-birlarini qo'llamoqda.

Ijobiy aloqalar shu qadar tez rivojlandiki, natijada, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2018 yil 3 sentabr kuni Qirg'izistonning Cho'lpon-ota shahrida bo'lib o'tgan Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashining oltinchi sammiti faxriy mehmon sifatida ishtirok etdi.

Davlatimiz rahbari sammitda so'zlagan nutqida "xalqlarimizni o'xshash til, mushtarak ma'naviy qadriyatlar va hamkorlik rishtalari bir-biriga bog'lab kelayotgani, bugungi kunda Kengashning siyosiy kun tartibida hech bir muammo yoki kelishmovchilik mavjud emas"ligini qayd etdi. "Mamlakatlarimiz dolzarb xalqaro va mintaqaviy masalalarda o'zaro mos yoki yaqin qarash va yondashuvlarga amal qilib kelmoqda. Ayni vaqtda xalqlarimizning hayotiy manfaatlariga to'la javob beradigan iqtisodiyot, investitsiya, innovatsiya, transport va kommunikatsiya, turizm, ilm-fan va ta'lim kabi sohalarda o'zaro hamkorlik faol rivojlanmoqda", dedi Shavkat Mirziyoyev. O'zbekiston Prezidenti sammitda mamlakatimizning "Turkiy kengashga a'zo davlatlar bilan o'zaro savdo hajmi oxirgi bir yilda 40 foizdan ziyod oshgani"ni e'tirof etib, "bu ko'rsatkichlardan ancha yuqori marralarga erishish mumkin"ligini ta'kidladi. Davlatimiz rahbari o'z nutqida Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi doirasidagi aloqalarni rivojlantirishga doir muhim yo'nalishlarga to'xtalib o'tdi va O'zbekiston ushbu xalqaro tuzilma doirasida o'zaro samarali hamkorlikni yanada rivojlantirishdan manfaatdor ekanligini, uning "kelajagiga katta umid va ishonch bilan qarashini" aytib o'tdi.

O'zbekiston ushbu yo'nalishda yana bir muhim va tarixiy qadam tashladi. Joriy yil sentabr oyida mamlakatimizning Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashiga to'laqonli a'zo bo'lib kirishiga qaratilgan huquqiy-diplomatik jarayon boshlab yuborildi. Buning uchun mazkur xalqaro tashkilotni tuzishda bundan o'n yil oldin huquqiy asos bo'lib xizmat qilgan Naxichevan xalqaro shartnomasiga qo'shilishimiz lozim edi. Ushbu bitimning qoidalariga binoan, unga qo'shilmochi bo'lgan mamlakat tegishli ravishda unga a'zo davlatlarga murojaat qiladi va rozilik olingandan keyin ratifikatsiya bilan bog'liq ichki protseduralarni amalga oshirib, maxsus rasmiy ma'lumotni mazkur shartnomaning depozitariysiga topshiradi. Depozitariyda murojaat ijobiy qabul qilinganidan so'ng shartnoma 30 kundan keyin kuchga kiradi. O'zbekiston bunday murakkab siyosiy-huquqiy jarayonni juda qisqa muddatda tamomladi. Bunda mamlakatimizning salohiyati, davlatimiz rahbarining obro'-e'tibori, qat'iy siyosiy irodasi, tomonlarning o'zaro do'stona munosabatlari, mushtarak

manfaatlari uyg'unligi hamda faol diplomatik chora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etdi.

Natijada, hattoki, xalqaro munosabatlar tarixida yangi bir "rekord" - pretsedent shakllantirildi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Bir davlatning xalqaro tashkilotga kirishi uchun ushbu tuzilmaga a'zo davlatlarning barchasidan sanoqli soatlarda rasmiy rozilik olinib, asosiy shartnomaga qo'shilish jarayoni boshlandi. O'zbekiston ham jarayonning o'ziga tegishli qismini qisqa muddatlarda nihoyasiga yetkazdi: Prezident Shavkat Mirziyoyev joriy yil 14 sentabr kuni "Turkiy tilli davlatlar hamkorlik Kengashini tuzish to'g'risidagi Naxichevan bitimini (Naxichevan, 2009 yil 3 oktabr) ratifikatsiya qilish haqidagi" O'zbekiston Respublikasi qonuni imzoladi. O'sha kuniyoq mazkur Bitim depozitariysi bilan tegishli muzokara va rasmiy yozishmalar amalga oshirilib, shartnomaning O'zbekiston uchun 30 kun ichida kuchga kirishi ta'minlandi. Natijada, mamlakatimiz joriy yilning 15 oktyabr kuni Ozarbayjonda bo'lib o'tadigan Turkiy tilli davlatlar hamkorlik Kengashida to'laqonli a'zo davlat sifatida ishtirok etadi.

Bu tarixiy voqea ketidan Turkiy kengashga a'zo davlatlarning Tashqi ishlar vazirliklari hamda Kengashning Bosh kotibi tomonidan O'zbekiston sha'niga iliq so'zlar aytilgan, mamlakatimiz va xalqimizga tabriklar bildirilgan rasmiy bayonotlar e'lon qilindi. O'zbekiston ommaviy axborot vositalarida ham jamiyatimizning turli qatlamlari, ayniqsa, ziyolilari tomonidan bu voqea ijobiy baholangan iliq va samimiy munosabatlar bildirildi, bildirilmoqda.

Haqiqatdan ham bu tarixiy qadam tashqi siyosatimizning yutuqlaridan biri bo'lib, yurtimiz uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, suverenitetimizning asosiy ramzlaridan biri bo'lgan davlat bayrog'imiz yana bir xalqaro tashkilotda hilpirab turishi ta'minlandi. Ikkinchidan, O'zbekiston suveren davlat, xalqaro munosabatlarning to'laqonli sub'ekti sifatida o'z tashqi siyosatida yangi bir yo'nalish ochdi, yangi bir tuzilmada o'z ovozigaga ega bo'ldi. Uchinchidan, Markaziy Osiyo va undan ham kengroq makromintaqada faoliyat ko'rsatayotgan muhim xalqaro tashkilotlardan birining boshqaruvida, uning kun tartibini, kelajagini, ustivor yo'nalishlarini belgilashda bevosita ishtirok etish huquqiga musharraf bo'ldik. To'rtinchidan, xalqimizning milliy o'zligi, tarixi, tili va turkiy kelib chiqishi bilan bog'liq azaliy qadriyatlari hamda qo'shni va uzoq qardosh mamlakatlar bilan do'stona aloqalari qo'shimcha vositalar bilan mustahkamlandi. Beshinchidan, mazkur xalqaro tashkilotga aloqador bo'lgan a'zo va kuzatuvchi davlatlar hamda qator tuzilmalar bilan nafaqat ikkitomonlama, balki ko'ptomonlama formatda ham to'g'ridan-to'g'ri hamkorligimizni rivojlantirish imkoniyatini qo'lga kiritdik. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ba'zi sohalarida, masalan, strategik muhim ahamiyatga molik bo'lgan xalqaro tranzit, xalqaro transport, ekologiya kabi qator yo'nalishlarda ikkitomonlama aloqalar

aslo yetarli emas, ko‘ptomonlama mexanizmlar bunday jarayonlarda ajralmas va muqarrar qo‘llaniladigan vositalardir.

O‘zbekiston Turkiy kengashga endi a‘zo bo‘layotgan bo‘lsada, aytish mumkinki, bu tashkilot va unda ishtirok etayotgan davlatlar uchun yangi hamkor emas. Shu munosabat bilan, ishonchimiz komilki, O‘zbekistonning mazkur tashkilot bilan aloqalari tezkor tarzda rivojlanib har ikki tomonning manfaatlariga to‘la xizmat qiladi.

O‘zbekiston Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi doirasida, avvalambor, savdo-iqtisodiy va investitsiyaviy aloqalarni kengaytirish, yetakchi sanoat korxonolari, bank-moliya institutlari va tadbirkorlik tuzilmalari o‘rtasida kooperatsiya aloqalarini kuchaytirish zarur, deb hisoblaydi.

Transport yo‘nalishlarining integratsiyalashgan tarmog‘ini yaratish, dunyo va mintaqadagi asosiy bozorlarga chiqish masalasiga alohida e‘tibor qaratish tashkilotning muhim vazifalaridan biri bo‘lishi kerak.

Tashkilot doirasida turizmni rivojlantirish bo‘yicha ulkan imkoniyatlar borligi, madaniy-gumanitar aloqalarni mustahkamlash esa xalqlarimizni yanada yaqinlashtirishini ham muhim ijobiy omil, deb bilamiz.

Shu o‘rinda aytish joizki, bu yo‘nalishlarda hamkorligimiz jadal sur‘atlarda rivojlana boshladi. Bunga amaliy misollardan biri sifatida joriy yil 5 oktabr kuni Toshkentda Turkiy kengashga a‘zo va kuzatuvchi davlatlarning Tadbirkorlar kengashi va Investitsion biznes-forumini o‘tkazilishi rejalashtirilgan. Ushbu xalqaro tadbirda ishtirok etish uchun turkiy tilli davlatlardan 300 dan ortiq ishbilarmon doiralar vakillari yurtimizga tashrif buyuradi, o‘zbekistonlik hamkorlar bilan o‘zaro mushtarak manfaatlar asosida ikkitomonlama va ko‘ptomonlama loyihalar yuzasidan muzokaralar olib boradi.

Yana bir misol - bu Xiva shahrining 2020 yil “Turkiy dunyoning madaniyat poytaxti”, deb e‘lon qilinishi, bu yo‘nalishda qator qo‘shma madaniy tadbirlar amalga oshirilishi kutilayotganidir. Bu esa mamlakatimizga turkiy dunyodan kelayotgan sayyohlar sonini yanada oshirish, O‘zbekistonning tarixi, madaniy me‘rosi, o‘sib borayotgan turizm sohasidagi salohiyatini keng jahon afkor ommasiga tanitishda alohida ahamiyatga molik tadbirlardan biridir. Shu o‘rinda e‘tirof etish lozimki, bugungi kunda O‘zbekistonga kelayotgan xorijiy sayyohlarning eng ko‘p qismi aynan turkiy dunyodan kelmoqda, ayniqsa, “ziyosat turizmi” yo‘nalishida Turkiy kengashga a‘zo davlatlar sayyohlari birinchi o‘rinda turibdi.

Ushbu tashabbuslar Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning o‘tgan yili Turkiy Kengash sammitidagi ishtiroki mobaynida ilk marotaba ilgari surilgan edi va mana, ko‘rib turibmizki, ular e‘lon qilinishi hamon hayotga tadbiiq etila

boshlandi. Bu ham O‘zbekistonning mazkur tashkilotga a‘zo bo‘lish jarayonini tezlashtirishda muhim turtkilardan biri bo‘ldi, desak xato bo‘lmaydi.

Biz Kengash salohiyatidan ushbu xalqaro tuzilmaga a‘zo mamlakatlar bilan hamkorlikni izchil rivojlantirishda, mamlakatlarimizni xalqaro maydonda munosib o‘rnini mustahkamlashda keng foydalanishdan manfaatdormiz.

Ishonchimiz komilki, joriy yil 15 oktabr kuni Boku shahrida bo‘lib o‘tadigan Turkiy kengashning navbatdagi oliy darajadagi uchrashuvida O‘zbekistonning to‘laqonli a‘zo-davlat sifati ishtirok etishi birodar xalqlarimizning farovonligi, ravnaqi yo‘lida rivojlanib borayotgan an’anaviy do‘stlik, keng qamrovli hamda uzoq muddatli hamkorlik rishtalarini mustahkamlashda yana bir tarixiy voqea bo‘ladi. Bizning fikrimizcha, bu ham O‘zbekiston, ham Turkiy kengash uchun birday muhimdir.

Alisher A‘ZAMXO‘JAYEV,
O‘zbekiston Respublikasining
Turkiya Respublikasidagi
Favqulodda va muxtor elchisi,
“Dunyo” AA

MAKALELER

MAQOLALAR

ÖZBEK KLASİK KADIN ŞAIRİ CİHAN ATIN ÜVEYSİ

ЎЗБЕК МУМТОЗ ШОИРАСИ ЖАҲОНОТИН УВАЙСИЙ

Doç. Dr. Iqboloy ADIZOVA*

Özet: Makalede XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Son Dönem Çağatay Türkçesiyle divan yazan kadın şair Cihan Atın Üveysi'nin şiirleri lirik kahraman ve edebî sanatlar açısından değerlendirilmiştir. Özellikle gazel türüne ait şairin şiirleri incelemeye tabi tutulmuş, Üveysi'ye özgü özellikler araştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: aşk, marifet, Kerbela, ruh dünyası, irfanî mânâ, fikrin doruk noktası, geleneksel simge.

Аннотация: Мақолада XVIII аср охири XIX аср биринчи ярмида яшаган ўзбек шоираси Жаҳонотин Увайсий шеърлари лирик қаҳрамон ва бадиий санъатлар нуқтаи назаридан таҳлил қилинган. Хусусан, газал жанрига оид шеърлари алоҳида таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: ишқ, маърифат, Карбало, руҳият дунёси, ирфоний маъно, илғари сурилган гоя, тасаввуфий образ.

Ўзбекистоннинг Фарғона водийсида жойлашган Марғилон қадимийлиги ва маданий тараққиёти жиҳатидан мўътабар шаҳарлардан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг машҳур “Вақоийиъ” (“Бобурнома”) асарида Марғилон Фарғонанинг етти қасабаси (шаҳри)дан бири эканлигини таъкидлайди. Ундаги тўкинлик, ширин мевалар, ҳайвонот олами, аҳолиси, элининг феъл-атвори ҳақида маълумот беради. Илм аҳлидан Марғиноний ва унинг асари “Ҳидоя”ни эслаб ўтади: “Яна бир Марғинондур. “Яхши қасаба воқе бўлубтур, пурнеъмат; анори ва ўруги асру кўп хўб бўлур. Бир жинс анор бўлур “дона калон” дерлар. Чучуклигида зардолу майхушлиғидин андак чошни бор, Самнон анорлариға таржеҳ қилса бўлур. Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига мағз солиб курутурлар, “Субҳоний”

* Ali Şir Nevai adlı Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğretim üyesi.
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti.

дерлар, бисёр лазиздир.. Соҳиби “Ҳидоя” Марғионнинг Рушдон отлик кентидиндур”.

Ибрат “Фарғона тарихи” асарида эса Марғилоннинг фозилу шоирлари ҳақида сўзлаётиб, “бу тариқа малиҳагўй шоиралари бор экан” деб таъкидлаб ўтади. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” 5-жилдида ҳам Марғилоннинг машҳур алломалари ҳақида маълумот берилади: “Марғилонда буюк аллома Бурҳониддин Марғионий яшаб ўтган, шоира Увайсий (Жаҳонотин) туғилган..”. Кўринадики, Марғилон шаҳри, унинг улуг алломалари ижоди олис тарихдаёқ эътиборга тушган.

Марғилон аҳолиси ҳунарманд халқ. Улар томонидан яратилган атлас матоси нақшида мўъжизалар жилваланади. Марғилон аҳолиси ижодкор халқ. Улар биргина ип толаси орқали дунёнинг мазмун-моҳияти, гўзаллиги, ҳаётнинг азиз ва ғаниматлигини ифода эта олишади. Шу сабабли ҳам у ердан тафаккур кўлами кенг, донишманд алломалар етишиб чиққан.

Марғилоннинг ана шундай буюк олтин бешигида улғайган мутафаккир ижодкорлардан бири Жаҳонотин Увайсийдир. У маърифатли оилада тарбия олган. Отаси икки тилда шеърлар ёзган адабиёт мухлиси, онаси Чиннибиби отин эди. Акаси Охунжон Ҳофиз ҳам Жаҳонотиннинг тарбиявий камолида муносиб ҳисса қўшади. Шоира ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотлар унинг асарларида, айрим тазкираларда, қариндош-уруғларининг хотираларида бизгача етиб келган.

Увайсий асарлари алоҳида девон ҳолида нашр этилган. Т.Жалолов, А.Қаюмов, Э.Иброҳимова, И.Ҳаққулов каби бир қанча адабиётшунос олимларнинг илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган.

Шоиранинг 15 минг мисрага яқин шеърый асарлари мавжуд, Девони ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланади. Унга 10 га яқин лирик жанрлардаги асарлари киритилган. Увайсийнинг “Шаҳзода Ҳасан”, “Шаҳзода Ҳусайн”, “Воқеоти Муҳаммадалихон” номли учта достони ҳам бор.

Увайсий аёл шоиралардан бири сифатида XVIII аср охири, XIX асрлардаёқ (1780-1845), ўзбек аёлининг дунёқараши, маънавияти, ҳақ-ҳуқуқлари, жамиятда тутган ўрни, оналик бахти ва машаққатлари ҳақида бонг урган. Асарларида, бугунги кунда ҳам ниҳоятда долзарб бўлган, инсон маънавиятининг умумбашарий муаммолари ўз ифодасини топган.

Увайсий маълум бир макон, замон ва жамиятда яшаган. Шунинг учун ҳам асарларида инсоний муносабатлар, уларнинг эзгу ва дардли кечинмалари, шодлиги ва қайғулари ўз ифодасини топган. Шоира лирик қаҳрамони иймон, эътиқодли, дунё ва инсонлар кўнглини мусаффо кўриш иштиёқида ёнган юраклар билан ҳамдард:

*Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман,
Қайда дард эли бўлса, ошно Увайсийман¹.*

Дард ва дардмандлик - шоира шеъриятининг бош моҳияти. Лирик қаҳрамонни маҳзун, кўнглини вайрон этадиган ҳолат эътиқодсизлик, лоқайдлик, риекорликдир. Уни қийнаган оғриқ оламнинг лаҳзалик фароғатларига қул бўлган, ҳаёт моҳиятини чуқур англамаган замондошларининг дардсизлигидир:

*Истасам марҳам ажаб эрмаски, сендин, эй табиб,
Дардсизлар захмидин бемордурман ишиқда².*

Увайсий шеърияти дунё, олам, инсонлар муносабати борасида чуқур тафаккур мезонларидан туриб мушоҳада юргизувчи фалсафий шеъриятдир. Шоиранинг асосий фикрлари дунё ва ишқ маърифати хусусида юзага чиқади. У қуйидаги байтда дунё нима, деган саволга қисқа ва мукаммал жавоб бера олган:

*Демешлар саййиди кавнайн, дунё сижни мўъминдир,
Агар оқил эсанг, дунёни кўнглинг ичра зиндон тут³.*

Улуғлар дунёни мўъмин учун зиндан деб билишган. Инсониятнинг олий мақсади ана шу зиндонни, қафасни синдира олиш. Кўнгил қушини рухий,

¹ Увайсий. Кўнгил гулзори. Тошкент, 1983, 46-бет.

² Ўша асар, 18-бет.

³ Ўша асар, 207-бет.

маънавий хурликка етказиш. Бунинг йўли эса рухий бедорлик, уйғоқлик, ишқ завқи билан ошнолик. Ғафлат, оламнинг лаҳзалик ҳисларига алданиш кўнгил кўзларини боғлайди. Уни парвоз нашидасидан маҳрум этади. Буни яхши англаган шоира замондошларини бедорликка даъват этади. Уларни маънавий уйқу, яъни ғафлат ва жаҳолатдан огоҳлантиради:

*Дило, ғафлатни маҳрам этма, ўлсанг толиби дийдор,
Сени маҳруми жонон айлаганлар хоблардурлар⁴.*

Увайсий лирик қаҳрамонининг ишқ, ҳажр, васл ҳақида ҳам ўз қарашлари бор. Унинг наздида, васлнинг оқибати ишқ, ишқнинг оқибати ҳажр, унинг қилмиши эса вужудни шам каби маҳв этиш:

*Васлдин ишқ ҳосил ўлгай, ишқдин ҳажр оташи,
Пилтау ёгдин на ҳосил, ёнмаса шамъи чароғ⁵?!⁶*

Васл ошиқни вужудий тасаввуру тушунчалардан йироқлаштиради. Уни масту беҳудлик мақомига кўтаради. Ҳажр эса бунинг акси. Уни хушёр этади. Фоний дунё кечмишларига қайтаради:

*Фурқатинг тарёкдек мастлигдин эткон эрди соғ,
Шукр, васл илгида туттинг субҳда, соқий, аёғ⁶.*

Увайсий шеърятда ҳам ишқ етакчи мавзу. Аммо, унинг шоира ижодидаги талқини ўзига хос. Увайсийнинг бу борадаги фикр-мулоҳазалари чуқур фалсафий моҳиятга эга. У ишққа илоҳий маърифат, ўзни унутиш ҳолати деб қарайди:

*Хаёлинг бирла ишқинг бул вужудим хона тутмишлар,
Ҳушу ақлимни қувлаб, телбайи девона тутмишлар⁷.*

Увайсий лирик қаҳрамони мажнунваш ошиқ. У инсон вужудини, ҳаётини, дунёни ишқ билан чамбарчас алоқада тушунади. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, нодир тимсоллар топади. Мавжуд анъанавий тимсолларнинг ўзига хос шарҳларини кашф этади.

⁴ Ўша асар, 174-б.

⁵ Ўша асар, 228-б.

⁶ Ўша асар, 228-б.

⁷ Ўша асар, 179-б.

Маълумки, Шарқ адабиётида кўнгул тимсоли ғунчага қиёсланади. Увайсий эса куйидаги байтда унга кутилмаган шарҳ беради:

*Кўнгулким, бир қуши ваҳший, ани ром эткали гўё
Муҳаббатдин қафас айлаб, висолин дона тутмишлар.*

Шоира ушбу байтда кўнгилни ваҳший қушга ўхшатиб, уни муҳаббат ва висол воситасида ром этилишини таъкидлайди. Кўнгилни ғунчага ўхшатиш, унинг ранги ва қайғусини ифодаласа, ваҳший қушга ўхшатиш эса унинг табиатини ёритади. Кўнгил ҳақиқатан ҳам, эгасига бўйсунмайди. Балки уни ўз измига етаклайди.

Маълумки, ошиқона шеърларда асосий тимсоллар ошиқ ва маъшуқа. Уларнинг феъл-атворини кўрсатиш, ҳис-туйғуларини ифодалашда Увайсий турли усуллардан фойдаланади. Жумладан, биз таҳлил этаётган ушбу «тутмишлар» радифли ғазалда шоира мажозий тимсоллар воситасида ошиқ ва маъшуқа руҳий ҳолатини ёритиш йўлидан боради. Унда кўнгил-ваҳший қуш, муҳаббат-қафас, висол-дон, юз-шам, жон-парвона, ишқ дарди-жонона. Бу каби тимсолларнинг қўлланиши шоирага кенг қамровли руҳий ҳолат манзараларини қисқа жумлаларда ифодалаш имконини беради:

*Фироқинг шони васлинг шамъини ёндурди андоқким,
Юзунгинг шамъи мисли жоними парвона тутмишлар.*

Висол шами фироқни куйдирганидек, ёр юзининг шами жонни парвонадек ёндиради. Эътибор берсак, байтда шоира ўз фикрини тимсоллар тизими воситасида ифодалаяпти. Асл мақсад сўзлар билан эмас, балки тимсоллар орқали баён этилади.

Ошиқлик ўзни унутмоқ. Бутун фикри ёдини маъшуқага қаратмоқ. Шу сабабли ишқ ўз ортидан маломатни етаклаб юради:

*Сиришким донасин кўрди юзум тупрогида андоқ,
Маломат қушлари бошим уза қошона тутмишлар.*

Сиришк – кўз ёши. Ошиқ юзида кўз ёши доналарини кўрган «маломат қушлари» унинг бошини макон тутишади. Бу тасвир ошиқ руҳий ҳолатини

моддийлаштиради. Бу манзара ошиқ аҳволини тасаввур этишни осонлаштиради.

Қуйидаги байтда ҳам Увайсий фикрининг давоми сифатида, ошиқ руҳиятини ёритишда ноёб тасаввурларни ифодалайди:

*Ки Мажнунлигимдин маломат қуши ҳам,
Бошим узра солмишди қошона ногаҳ⁸.*

Ғазалдаги ошиқ шу қадар беҳуд – ўзини унутганки, маломат қушлари бошида уя қурса ҳам сезмайди. Маломат сўзи мавҳум от. Аммо, Увайсий «маломат қуши», деб қўллаб, уни аниқлаштиради. Бу эса, ўқувчи тасаввурида ҳолатни реал воқелик сифатида шакллантиради. Бу, ўз навбатида, руҳий талқинни кучайтиришга хизмат қилади. Ўқувчида ошиқнинг мақоми, даражаси ва руҳиятидаги ғалаёнлар борасида мукамал тасаввур уйғотади.

Увайсий инсоннинг ботиний оламини, руҳий ҳолат манзараларини ноёб маҳорат билан ифодалайди. Натижада, уларни мусаввир мўйқаламида сайқалланган тасвирлардек, идрок эта оламиз:

*Чиқиб ишқ ўти кўксим чокидин, бошимдин ошибдур,
Қуруқ шохеки, гўё ўз ичидин ўт тудошибдур⁹,*

матлаъси билан бошланган ғазал беш байтдан иборат. У ошиқона йўналишдаги асар. Унда ошиқ тимсолининг руҳий ғалаёнлари, ишқ изтироблари тасвирланади.

Ушбу ғазалда шоиранинг сўз қўллаш, тимсол яратиш маҳорати, бадий санъатлардан фойдаланиш тамойиллари яққол намоён бўлган. Жумладан, шоира юқоридаги байтда ошиқнинг ишқ изтиробини оддий ҳаётий воқелик воситасида изоҳлайди. Яъни кўкси чокидан ишқ ўти чиқиб, бошигача ғарқ бўлган ошиқ ҳолати ўз ичидан ўт чиқиб ёнаётган қуруқ шохга қиёсланади. Бу муқояса ошиқ изтироби ва азобланишини жуда аниқ ифодалайди. Бу ерда сўзлар тизими шундай ишлатилганки, улар ҳолатни

⁸ Ўша асар, 229-б.

⁹ Ўша асар, 186-б.

баён этмайди. Балки унинг манзарасини чизиб беради. Унда ҳар бир сўзнинг ўз мақоми бор. Жумладан, «куруқ шох» иборасининг ошиқ ҳолатига нисбатан ишлатилишининг ўзида чуқур мантиқ кўринади. Кейинги байтларда ошиқ ҳолати бунданда ноёб тасвирларда баён этилади:

*Кўзинг жон лабга еткурди, лабинг жон қўшти жонимга,
Бу икки дўстлар ул жони маҳзуним талошибдур.*

Халқда кўзу қош яқинлик, дўстликни ифодаловчи ибора. Увайсий ана шу халқона маънодан усталик билан фойдаланади. Маҳбубанинг кўзи жонни олади. Лаби, яъни нутқи ошиққа жон ато этади. Жон олиб, жон бериш ҳаёт ва ўлим билан курашиш демакдир. Икки дўстнинг жонни ўртада таллашиши ошиқ руҳий ҳолатини аниқ кўрсатади.

*Висолинг орзуси шиддати ҳижронни йиқмоқда,
Бу икки паҳлавон майдоне дил узра курошибдур.*

Шоира висол ва ҳижронни дил майдонида кураш тушаётган икки паҳлавонга ўхшатади.

Кўринганидек, Увайсий бизни мавхум туюлган руҳият оламига етаклайди. Уни дунёвий кўринишлар шаклида талқин этади. Бу эса уларни реал тасаввур этишимизга имкон беради. Шоиранинг тимсол қўллашдаги ўзига хослигининг бир қирраси ана шундай кўринишда намоён бўлади.

Ислом ва тасаввуф дунёсида Карбало муқаддас ном. У ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис-саломнинг набиралари – Ҳазрати Али ва Фотиманинг фарзандлари Хусайн номи билан боғлиқ. Ислом фидойиларининг қони тўкилган даргоҳ. Увайсий талмеҳ санъатини қўллаб, куйидаги байтда шу тарихий ҳодисага ишора қиляпти:

*Муҳаббат Карбалосида киши бўлса шаҳиди ишқ,
Анингдек марднинг пирохани байзоси гулгун беҳ¹⁰.*

«Муҳаббат Карбалоси» жумласи, билишимизча, Увайсийгагина хос ифода. У орқали шоира ишқ йўлида жонини тиккан фидойи ошиқликни назарда тутяпти. У «Муҳаббат Карбалосида киши бўлса шаҳиди ишқ» мисраси

¹⁰ Ўша асар, 331-б.

орқали ҳақиқий ошиқ руҳий ҳолатини кенг миқёсда ёритишга эришган. Карбало билан боғлиқ тарихий ҳодиса ишқ йўлида ошиқ мақомини белгилашга, руҳий ҳолати тасвирини тўлғазишга хизмат қилади.

Қуйидаги ғазал олти байтдан иборат. У маъшуқа тавсифига бағишланган асар. Аммо, шунга қарамай, унда ошиқ ва маъшуқа табиати аниқ очиб берилади. Ушбу асарда ҳам Увайсий ижодига хос бўлган руҳий ҳолатни реал манзаралар сифатида тасвирлаш устувор.

Мумтоз адабиётда ёр таърифланар экан, албатта, гул ва гулшан, шафақ ва қуёш (хуршид) тимсолларига мурожаат этилади. Улар орқали маҳбубанинг қиёфасига, ошиқнинг изтиробли қисматига ишора қилинади. Увайсий бу образларни эслар экан, ўхшатиш, ҳусни таълил санъатларидан моҳирона фойдаланади. Анъанага кўра, гулнинг мафтункорлиги, гўзаллиги ёр юзига менгзалади. Увайсий ана шу нуқтаи назарни бутунлай янгилайди. Унинг назарида, гулшанда гул эмас, балки маҳбубага маҳлиё тикилган элнинг ғамза ўқи туфайли қонга бўялган кўзлари:

*Гул эрмас, гулшан аҳли кўзларин қон ила тўлдирмиш,
Тегиб ғамзанг ўқи, невчунки ҳар ёндин қарошибдур¹¹.*

Ушбу тасвир ғазалда назарда тутилган руҳий талқинни кучайтиради. Тимсоллар ҳолати, ички кечинмаларини аниқ англашга ёрдам беради. Шоира шафақ ҳақида сўзлаётиб, ундан ошиқ ҳолатини ифодалашда ҳам фойдаланади:

*Шафақ эрмас, юзунг ҳижрониди хуршиди ховардур,
Анинг ўтлуғ танидин чарх унгури тутошибдур.*

Уфқнинг қизариб туриши шафақ эмас, балки ҳижронда қоврилаётган хуршид танасидаги ўтдан чарх этагига туташаётган оловдир.

Мумтоз адабиётда киприк тимсоли ҳам маҳбуба қиёфаси ва феъл – атворини ёритишда фаол қўлланади. У, кўпинча, ошиқни ҳалок этувчи восита сифатида тилга олинади. Аммо, Увайсий унга кутилмаган Янги вазифа юклайди:

¹¹ Ўша асар, 187-б.

Танимга ўқларинг муҳлик эмас, билким, мадор истаб

Бу тўрт деворга ҳар ёнидин чўплар қалошибдур.

Истиора санъати воситасида киприк сўзи тўғридан-тўғри ўқ сўзи билан алмашади. Муҳлик сўзи – ҳалок қилувчи маъносини ифодалайди. Демак, ошиқ танасига озор берган «ўқлар» уни ҳалок қилмайди. Балки тўрт деворга чўплар мадад, тиргак бўлганидек, унга ҳам, ошиқ наздида, маҳбуба киприклари мадор вазифасини бажаряпти. Демак, анъанавий қотил Увайсий шеъриятида ошиқни ҳаётга қайтарувчи воситага, тиргакка айланади. Бу каби ифодалар шоира мероси заминидаги ҳаётсеварлик, инсонпарварлик каби туйғулар самарасидир. Сўнгги байт ошиқ ва маҳбуба қисматини ҳал этувчи мақомга эга:

Тараҳхум бирла Вайсийга, нигоро, манзилинг кўргуз,

Бу муҳлик водийда ушбу мусофир йўл адошибдур.

Юқорида англашга ҳаракат қилганимиз барча тимсоллар шоира дунёқарашини билан боғлиқ. Уларнинг барчаси олам, одам ва Оллоҳ муносабатларига бориб туташади. Шоира борлиқни синчковлик билан кузатади. Унинг ҳар бир ашёсида тирик ҳаёт жараёнини ҳис қилади. Шу сабабли ҳам шоира шеъриятида бизга ҳаракатсиз туюлган кўп тимсолларнинг ўз ҳаёти бор.

Маълумки, нақшбандийлик тариқатининг муҳим ақидаларидан бири «сафар дар ватан» (ватан ичра сафар қилмоқ)дир. Унинг маъноларидан бири борлиқни англаш йўлидаги сафарни назарда тутати. Увайсийнинг мазкур ғазали, бизнингча, ана шу ақидани амалга татбиқ этиш йўлидаги уриниш. Чунки гул, гулшан, шафақ, қуёш, киприк каби тимсолларнинг жонлантирилиши уларнинг моҳиятини англашга сафардир. Увайсий шеърятининг кўпмаънолилиқ хусусиятидан келиб чиқиб, тимсоллар талқинини ҳам мажозий, ҳам илоҳий маънода қабул қилиш мумкин.

Лирик қаҳрамоннинг мақсади ҳаётдаги тўғри йўлни аниқлаш ва манзилга қараб интилиш. Унинг ана шу бош мақсади сўнгги байтда эътироф

этилган. «Бу муҳлик водийда ушбу мусофир йўл адошибдур» мисрасидаги «муҳлик водий» - Дунё, «мусофир» эса унда сафардаги инсондир.

Демак, мазкур ғазал, бир қараганда, ошиқона йўналишдаги асар. Аммо, тимсоллар оламини англаб, унга чуқурроқ назар ташласак, ҳаёт фалсафасини, олам ва одам моҳиятини ўзида мужассамлаштирган теран фалсафий – орифона асардир. Бу фикримизни ғазалда қўлланилган қизил ранг билан боғлиқ деталлар ҳам тасдиқлайди. Чунки тасаввуф таълимоти нуқтаи назаридан қизил ранг маърифат босқичини – англаш, билиш мақомини кўрсатади.

Кўринганидек, Увайсий шеъриятида ўзига хос образлар, бадий санъатлар, ташбеҳу қиёслар қўллайди. Жумладан, ҳажрдан изтиробланишни турли шоирлар турлича тасвирлайди. Увайсий бу ҳолатни янги тимсол воситасида шарҳлайди:

*Жон ўртанур мудом бу фонуси жисм аро,
Йўқтур насим ўчиргали, маъшуқ лоубол¹².*

Шоира инсон вужудини ёниб турган фонусга ўхшатыпти. Ундаги ёнаётган аланга «жон ўртаниши»ни жуда аниқ ифодалашда қўл келган. Мумтоз адабиётда сабо, насим маъшуқа билан ошиқни боғловчи восита сифатида қўлланилади. Албатта, бунинг замирида чуқур мантиқ бор. Чунки тонг шабадаси ёруғликдан хабар етказди. У борлиқни зулматдан қутқарувчи, уни ёруғлик билан боғловчи восита. Шоира насим тимсолидан худди шундай мазмунни ифодалашда фойдаланган. Насим - ҳижрон изтиробини ўчирувчи, васл шамини чароғон этувчи восита. Чунки у маъшуқадан мужда, хабар келтиради. Юракка илҳом берувчи енгил нафас бахш этувчи тоза ифорларни олиб киради. Ушбу байтда жон, фонуси жисм, насим, маъшуқ тимсоллари рамзий маънога ҳам эга. Ҳажрдан вужуд қасида ўртанувчи жон – руҳни озод қилиш учун жисм маҳв бўлиши лозим. Қачонки, жисм фонуси ўчса, руҳ озод бўлади. Озод руҳгина Оллоҳ билан бирлаша олади. Бу эса ваҳдати вужуднинг намоёнидир.

¹² Ўша асар, 106-б.

Ушбу ғазал лирик қаҳрамон руҳий юксалишининг ноёб ифодасидир. Ғазал «Бул кеча, шукрим, менга кўрсатти юз висол, Билмонки, ушбу ходиса тушдурму ё хаёл?!» матлаъси билан бошланади. Шоира сўзларни қўллашда бутун маҳоратини намоён этишга ҳаракат қилади.

Қуйидаги байтда шоира ҳам манзарани баён этиш, ҳам савол-жавоб усулидан фойдаланади:

Ул шўх қувлади мени: «Борғил, ямон!» дебон,

Айдим бу сўз жавобига: «Сен эмди яхши қол!»

Шоира қўллаган ҳар бир тимсолнинг нутқи унинг табиатига мос берилади. Ушбу байтда ошиқ ва маъшуқа тимсоллари бор. Маъшуқа гўзал, дилбар деб эмас, балки «ул шўх» дея тилга олинапти. Бу ўзига яраша мантиққа эга. Чунки у ошиқни «борғил, ямон!» яъни кет деб қувляпти. Бундай муносабатни ифодалаш, маъшуқа табиатини кўрсатиш учун «шўх» изоҳи жуда қўл келган. Иккинчи мисрадаги жавобда ҳам ошиқ табиати бутун нозик руҳий жараёнлари билан ёритиб бера олинган:

Айдим бу сўз жавобига: «сен эмди яхши қол!»

Маъшуқа муносабати - қувғинидан сўнг ошиқ хайрлашмай иложи йўқ. Шу сабабли, у «сен эмди яхши қол» дейди. Аммо, ҳажрдан озор чекан ошиқ яна қайта ёрдан айрилгиси йўқ. Бу руҳий ҳолатни Увайсий жуда усталик билан ифодалаб беради. Бу ўринда, шоира маҳорати туфайли, ошиқ сўзларнинг турли маъно товланишларидан фойдаланади. У «яхши қол» жумласининг «хайрлашмоқ» ва «сен яхшисан, қол», яъни кетма маъноларини назарда тутиб қўллайди. Маълум бўляптики, Увайсий тимсолларни, сўзларни шунчаки қўлламайди. Уларнинг замирида байтларга сиғмайдиган тарихлар мужассамлашган. Уларда зоҳирий ва ботиний мазмунлар, кенг сюжетларни камровчи тақдирлар ифодаланган.

Маънавият – буюк келажакнинг пойдевори. Комил маънавиятли инсонлар билангина ватан келажаги порлоқ бўлади. Увайсий сингари ижодкорлар томонидан бунёд этилган маънавиятни англаш, уни руҳиятимизда уйғотиш ва улғайтириш эса бизни камолотга етаклайди.

Адабиётлар:

1. Увайсий. Кўнгил гулзори. Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
2. Увайсий девон. Тошкент, Бадиий адабиёт нашриёти, 1963.
3. И.Ҳаққул. Увайсий шеърляти. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1983.
4. Э.Иброҳимова. Увайсий. Тошкент, 1963.
5. И.Адизова. Увайсий шеърлятида жанрлар такомилли. Тошкент, Фан нашриёти, 2011.

ÖZBEK VE DÜNYA EDEBİYATINDA PORTRÉ YAZMANIN GELİŞMESİ

ЎЗБЕК ВА ЖАҲОН АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА ПОРТРЕТНАВИСЛИК ТАРАҚҚИЁТИ

Prof. Dr. Shoira AHMEDOVA*

***Özet:** Sanatçının hayat yolu, tabiatı, gençliği, ilgi alanları ve arzularının araştırılması onun eserlerindeki maharet gizleri ve bedii estetik ilkeleri göstermek için anahtar görevini görür. Bunu dikkate alarak çalışmada Özbek ve dünya yazınbilimi, özellikle Fransız edebiyatında kaleme alınan edebi portreler karşılaştırmalı tipoloji yönünden incelenmesi yapılmıştır.*

***Anahtar kelimeler:** edebi portre, portre yazımı, tarihi biyografik yöntem, bedii karakter, yaratıcılık, portre yapısı.*

***Аннотация:** Санъаткорнинг ҳаёт йўли, табиати, ёшлиги, қизиқишлари, орзуларини ўрганиши унинг асарларидаги маҳорат сирлари ва бадиий эстетик принципларини кўрсатишида бир очқич вазифасини ўтайди. Шундан келиб чиқиб, ушбу тадқиқотнинг мақсади: ўзбек ва жаҳон адабиётшунослиги, хусусан, француз адабиётида яратилган адабий портретларни қиёсий-типологик жиҳатдан ўрганишидан иборат.*

***Калит сўзлар:** адабий портрет, портретнавислик қирралари, тарихий-биографик метод, бадиий образ, ижод лабораторияси, портрет қурилиши.*

Тарихий-биографик метод адабий танқидчиликнинг етакчи йўналиши бўлиб, у танқидчи зиммасига алоҳида олинган ҳолда ёзувчининг ҳаёти ва ижодини ўз даври ва муҳити билан уйғун ҳолда мукамал ёритиш вазифасини қўяди. Жаҳон адабий танқидчилиги тарихида бу метод XIX асрнинг бошларидан эътиборан кенг тараққий эттирила бошланди. Тарихий-биографик метод борасида Ш.Сент-Бьёв, А.Веселовский, А.Моруа, М.Бахтин, М.Храпченко, Л.Тимофеев, В.Шкловский,

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
Филология фанлари доктори, Бухоро давлат университети

И. Андронников сингари олимлар бой илмий-ижодий тажриба тўплаганлиги маълум.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида гарчанд 20-йиллардан бу методга эътибор бошланган эса-да, асосан 30-йиллардан бошлаб у ривожлана бошлади. Адабий портрет шу методда ёзилган илмий-биографик тадқиқотнинг кенг тарқалган жанридир.

“Инсоннинг инсон ҳақидаги маълумоти”- бу муваффақият билан топилган таърифда (А.А.Сидоров) - адабиёт ва санъатнинг ўзига хос тури сифатида портретдаги энг жиддий, мустаҳкам хусусият қайд этилади. Юқоридаги таърифни тўлиқ қабул қилган ҳолда, биз ҳам шу вақтнинг ўзида портретда шу шахс ҳақида хабар бериш, муаллифга маълум маълумотларни қайд этиш эмас, балки унинг образини яратиш бош мақсад эканлигини таъкидлашимиз керак. Портретга хос реал инсон шахсига бевосита мурожаат қилиш адабий портретни инсонни эстетик англашнинг шундай ўзига хос соҳасига айлантирадики, унда кўп тадқиқотчилар эътибор қаратган реалистик санъатнинг марказий муаммоси тўла ҳолда ўзини намоён этади.

Портретнавис аниқ инсон - ижодкор образини қайта яратади, унинг характерли қирраларини тўлиқ акс эттиришни ўзининг бош вазифаси деб ҳисоблайди. Бунинг учун бошқа ҳужжатли манбалар ва ўз хотирасидаги бойликлардан фойдаланади. Шунинг учун портрети тасвирланаётган қиёфани узоқ ўрганиш, умумлаштириш орқали аниқ шахсга тўлиқ тавсиф бериш зарурдир. Портрет инсонни тасвирлаш ва шу билан бирга унга баҳо беришдир. Аммо сўз орқали ифодаланган портретда танқидчи ижод ва биография далилларига бевосита мурожаат қилади, унга тўғридан-тўғри муаллиф тавсифини беради.

Адабий портретнинг муаллифи сифатида ёзувчининг, шу билан бирга тасвирий санъатдаги портрет яратувчининг асосий мақсади санъаткорнинг, ўзига хос ҳис этиш призмасидан ўтказилган алоҳида шахснинг дунёси, унинг ҳаёти, таржимаи ҳоли асосида бадиий, шу билан бирга илмий ва

бадий образ яратишдир. Портрет – бу доимо, юкоридаги таърифдан фойдаланиб айтсак, портретнавис тили билан айтилган “инсоннинг инсон ҳақидаги қиссаси”дир¹.

Портретнависнинг асосий мақсади “у ёки бу одамнинг образини абадийлаштириш”га ҳаракат қилиш ҳисобланади. Ўз вақтида Чернишевский инсоннинг “шаклланмаган” қиёфасидаги камчиликларни “тузатиш” учун мўлжалланган портретда санъатни кўр-кўрона субъектив тушунувчилар билан мунозара қилади: “Портрет ҳаётдаги тирик одамнинг қирралари бизни қониқтирмаганлиги учун ёзилмайди, балки уни кўришга муяссар бўлмаган одамларга у ҳақда бир қанча тушунча бериш, бизнинг кўз ўнгимиздан кетган ҳаётдаги одам ҳақидаги хотираларимиз билан ёрдам бериш учун ёзилади”². Шу билан бирга унинг ўзи инсонни англашнинг ўзига хос усули сифатида портретнинг ҳақиқий қимматини кўрсатиб беради.

Икки ўзаро боғланган, бадий ижоднинг турли соҳаларига тегишли бўлган жанрларда тирик натура аниқ - образли ҳис этишдан келиб чиқадиган, унинг бутун қиёфасини қайта яратишда умумийлик кўзга ташланади. Асосий ниятни амалга ошириш йўли адабий портрет муаллифида ва портрет яратувчи рассомда ҳар хил. Агар рассом бу мақсадга инсоннинг ташқи қиёфасини, унинг юзи, қомати, ҳаракатлари ва ҳ.к. бизнинг кўзимиз кўрадиган ҳамма нарсани қайта яратиш воситасида эришса, адабий портрет муаллифи эса унинг фикрлари, кечинмалари, ҳаракатлари, мулоҳазаларидан фойдаланади ва шу билан унинг образини яратиш учун қўшимча имкониятларга эга бўлади.

Портретнавис насрнавис ва рассомлар сингари ўйлаб чиқарилган образни эмас, балки реал инсон образини яратади ва ўзининг бош вазифаси унинг ўзига хосликларини ва характерли қирраларини тўлиқ шаклда акс эттириш деб ҳисоблайди. Бу мақсад учун бошқа хужжатли манбалар, ўз

¹ Кўчирма В.С.Бараховнинг Литературный портрет китобидан олинди. – М.: Наука, 1985. – 29 с.

² Чернишевский. Н.Г. Эстетика. 1978. М., С.100.

хотирасидаги бойликлардан фойдаланади. Шунинг учун тасвирий санъатда ҳам, адабиётда ҳам портретни тасвирланаётган қиёфани узок ўрганиш учун умумлаштириш сифатида, аниқ шахсга тўлиқ тавсиф бериш сифатида қабул қиламиз.

Адабий портрет – бу инсонни тасвирлаш ва шу билан бирга унга баҳо беришдир, аммо сўз орқали ифодаланган портретда санъаткор ижод ва биография далилларига бевосита мурожаат қилар экан, унга тўғридан- тўғри муаллиф тавсифини беради. Унинг шахсий “мен”и кўпинча, муаллиф тасвирланаётган замондошга суҳбатдош, фаолият кўрсатаётган шахс сифатида кўринадиган адабий портретларда айниқса, ёрқинлик ва аниқлик билан ҳис этилади. Академик Б.Назаров ҳам ўзбек адабиётшунослигидаги бу янги йўналиш ҳақида : “Ёзувчи ижодини унинг шахсияти билан чамбарчас боғланишда текшириш сўнгги йиллар адабий танқидчилик ва адабиётшунослигимизда кўзга ташланаётган ижобий тенденциялардан биридир. Санъаткорнинг ҳаёт йўли, табиати, ёшлиги, қизиқишлари, орзуларини ўрганиш унинг асарларидаги маҳорат сирлари ва бадиий эстетик принципларини кўрсатишда бир очқич вазифасини ўтайди”, -деб ёзган эди. Бу хусусиятлар адабиётшунос олим С.Мамажоновнинг “Ғайратий”га бағишланган адабий портретида яққол кўринади. Унинг композицион хусусиятлари ҳам бошқа адабий портретлардан фарқ қилади. Мунаққид дебоча ўрнида хотиралар ва шоир билан суҳбатни келтиради. Портретда шоирнинг тўлиқ ижодий қиёфасини кўриш мумкин. Унинг жонли ва ҳаётий, ўзига хослигини таъминлаган омиллардан бири шоирнинг ўзи билан бевосита суҳбат, савол-жавобнинг асар моҳиятига едирилиб юборишидир. Шоирнинг ҳаёти, асарларининг таҳлили тадрижийлик асосида тадқиқ этилади, шунга боғлиқ ҳолда баъзи масалаларни аниқлаштириш учун мунаққид шоирнинг ўз иқдорларидан фойдаланади. Бу усул адабий портретнинг ўқимишли бўлишини ҳам таъминлаган. Адабий портретда ўша ёзилган даври мафкураси билан боғлиқ қусурлар бўлса-да, у шоирнинг ҳаёти ва ижодини, даврини, муҳитини ўрганишда аҳамиятга эга.

Инсоннинг қиёфасидаги аниқ ўзига хосликлар унинг ташқи кўриниши, жисмоний қиёфаси, биографиясидан маҳорат билан танлаб олинган чизиқлар ҳақида тасаввур беради, унинг ижоди ва жонли қиёфасини шахсан ҳис этишнинг натижаси ҳисобланган хулосалар ва кузатишлар адабий портретнинг қирраларини тўлиқ яратишга имкон беради. У ҳолатда ҳам ёки бошқа ҳолатда ҳам портретнавислар унинг яғоналигига хос бўлган характерли фаоллик кўрсатишни топадилар, унинг ҳаётий кайфияти, биографияси эпизодларида, турмушда, бошқа одамлар билан муносабатида, шу билан бирга ижодининг такрорланмаслиги, асарларининг тили, услуби, қурилиши ва ҳ.к.ларда ўзини кўрсатадилар.

Ижодкор шахси, унинг онги ва билими, характери ва укуви ижод жараёнининг барча кўринишларига, жумладан, асар мавзусини танлаш, асардаги воқеаларни талқин этиш, шунингдек, бадиий асар шаклига тааллуқли кўпгина белгиларни аниқлашда ўз таъсирини кўрсатади. Санъаткорнинг шахси, ижодкорнинг ўзи ким ва у қандай одам эканлиги масаласи адабиётшунос мутахассислар учун ҳам, адабиёт мухлислари учун ҳам ғоят қизиқарлидир. Зеро, бу шахсий ҳаётдаги тафсилотлар санъаткор ижодини чуқурроқ тушунишга имкон яратади.

Бу масалада турли вақтларда кўпгина мунозаралар бўлиб ўтган. Илм тарихида у қадар чуқур из қолдирмаган бир тоифа мутахассислар бизни фақат ёзувчининг ижодигина қизиқтиради, унинг шахси билан ишимиз йўқ деб даъво қилганлар¹. Шундай фикрнинг таъсири остида бўлса керак, 20-йилларда яратилган кўпчилик адабиёт дарсликлари ва мажмуаларида, шунингдек, илмий тадқиқотларда ёзувчининг шахсий ҳаёти, ўзи ҳақида гапирмаслик анъанага айланди, ёзувчи ижоди унинг ҳаётидан ажратилган ҳолда таҳлил қилинди.

Ёзувчи шахси, биографияси, ижтимоий келиб чиқишига ортиқча эътибор берувчи вульгар социологик назариялар ҳам мавжуд эди. Уларнинг талқинича, гўё инсоннинг ижтимоий шажараси унинг ижоди учун ҳал

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент. ҒАҲН .1973.8-бет.

килувчи аҳамиятга эга, санъаткор қайси ижтимоий гуруҳга мансуб оилада туғилиб, тарбияланган бўлса, шу гуруҳ тушунчаси унинг онги учун мангу бўлармиш. Кейинчалик бу икки назария ўзини оқлай олмагач, одилон ва холис қараш қарор топа борди. Унга кўра, ёзувчи шахсини тўла инкор қилиш ҳам, унга керагидан ортиқча баҳо бериб бориш ҳам хатоликка олиб келади. Аммо ижод жараёнида ёзувчи шахсининг роли барибир муҳим.

Биографик методнинг кўзга кўринган вакилларида бири Сент-Бьёв (1804-1869) ўзининг «Адабий портретлар», «Душанба кунларидаги суҳбатлар», «Пор-Рояль» номли асарларида ёзувчининг фақат ички дунёсинигина эмас, балки унинг уй-жой шароитига ҳам чуқурроқ киришга интилади. Унинг фикрича, ёзувчининг кундалик ҳаёти ва одатларига биринчи даражали аҳамият бериш лозим. Чунки ҳар қандай ёзувчи, бошқа оддий инсонлар каби, реал мавжудот бўлиб, унинг ижодида уни ўраб турган одамлар, уларнинг ҳаёти муҳим аҳамият касб этади. Маиший шароит, тасодифий учрашувлар, ўзгарувчи кайфиятлар, ниҳоят ёзувчи руҳининг хусусиятлари Сент-Бьёвнинг психологик-биографик портретларида у ёки бу ёзувчи ижодидаги адабий-бадиий асарларнинг ғоявий-бадиий ўзига хосликларини ташкил этувчи омиллар сифатида таҳлил этилади. Масалан, унинг «Дидро» адабий портретида файласуфнинг қиёфаси тўлиқ ва яхлит чизилади. Унинг ижоди, шахсий ҳаёти, хотинига муносабати, болалари, дугоналари ва ҳ.к.гача батафсил тасвирланади. Бу хусусият Дидронинг ўқувчи кўз олдидаги тасаввурини хиралаштирмайди, балки ёзувчининг шахсини чуқур билиш, ўрганишга имкон беради.

Шу жиҳатдан француз ёзувчиси ва файласуфи, танқидчи Андре Моруа яратган портретлар мукамаллигини алоҳида таъкидлашга тўғри келади. Унинг Стендалга бағишланган адабий портретида ёзувчининг «Қизил ва қора» асарининг ёзилиш сабаблари, адибнинг ички дунёси, туйғулари, асарни ёзишга туртки бўлган воқеа, ёзувчининг оиласидаги шароитини ҳам бирма-бир очиқ берадики, китобхон Стендаль ҳақида тўла маълумотга эга бўлади.

«Қизил ва қора» асарини ёзишга ундаган ҳодиса нима эди? Портрет тўғридан-тўғри асарнинг яратилишига сабаб бўлган воқеа билан бошланади. Бу ўринда матндаги нарратив (хабар коди)код асосий ролни ўйнайди. Мана шу икки далил орқали ёзувчи тафаккурининг шаклланиши, эҳтирослари китобхонга ижодкорнинг ҳаёт йўлидан, ўй-кечинмаларидан сабоқ беради.

Китобхон Моруанинг услубига хос портретларини ўқиганда борган сари қизиқувчанлиги ортиб бораётганлигини ҳис қилиб туради. Энг муҳими шундаки, Моруа ўз портретларининг бадиий салоҳиятини ошириш учун ёзувчи билан боғлиқ энг кичик нуқтадаги воқеа-ҳодиса, ички кечинмадан ҳам кўз юмиб ўтолмайди. Бундай услуб адабий портрет жанрининг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Ҳақиқатан ҳам адабий портретларни ёзувчи ижодхонасидан узоқдан туриб ёзиш мушкул. Замондош бўлмаган олиму ижодкорларнинг адабий портретларини яратиш мумкин, аммо бунда шартли манбаларга, хотираларга таянишга тўғри келади. Том маънодаги танқидий портрет ижодкор билан бир макону замонда, бир адабий муҳитда иншо этилиши мумкин. Адабий портрет муаллифи ёзувчининг ижодхонасига йўл топиб, унинг ишлаш манераси, усули, асар ёзиш жараёни турлича ҳаётий воқеалар ичидан фактлар топиб танлаб олиш йўли, ҳаётни кузатиш усули, иш шароити ва пайти, ишлаш жараёни ўзига хослигини ўрганиши лозим. Ёзувчи ижодхонасини текшириш унинг асарларининг яратилиш тарихи, иш услуби, ижод қонуниятларини аниқлаш, шунингдек, матн тадқиқотлари учун муҳим материаллар беради. Ёзувчининг асар тили ва бадиийлиги устида ишлаш, ҳаётий воқеалардан, тўпланган маълумотларнинг кераклигисини танлаб олиш, асарга бадиий тўқималар киритиш, асар композицияси ва сюжетини аниқлашида ўзигагина хос иш услуби бўлади. Бу ўзига хосликларини аниқлаш танқидчига ёзувчи ижодини тўғри, ҳаққоний баҳолаш, тадқиқ этиш имконини беради. Адабий портрет учун муҳим материал вазифасини ўтайди.

Шу боис ўзбек адабий портретларида ҳам бундай хусусиятнинг бўлиши улар учун фақат самара келтиради, холос. Масалан, Ғ.Ғулом ҳақида адабий портрет ёзганда унинг хотини Муҳаррам аяга илиқ муносабатини, эҳтиромини ўқиган ўқувчи кўз олдида Ғ.Ғулом буюк шоир, файласуф сифатида намоён бўлишдан ташқари қалби меҳрга тўлиқ инсонлиги, ички қиёфаси ёрқинроқ очилади ва китобхоннинг янада ҳурматиغا кўпроқ сазовор бўлади. Шоирнинг Муҳаррам аяга меҳрибонлиги, қайси шаҳарга бормасин, унга деб бир саватда мева-шафтолими, анорми - эринмай кўтариб келиши каби деталлар ҳақида шоирнинг замондошлари хотираларида ёзганлар¹. Адабий портретларда ҳам мана шундай “майда-чуйдалар”нинг акс эттирилиши шоирнинг инсоний қиёфаси, чизиқларини батафсил тасвирлаш унга бутунлик бахш этади.

Ёки биз Ойбек билан Зарифахоним ўртасидаги буюк муҳаббат, ўзаро ҳурмат ҳақидаги лавҳаларни эндигина 90-йилларда ўқиш бахтига муяссар бўлдик. (“Ойбегим менинг”, “Ойбек ва Зарифа” асарлари мисолида). Бу асарларни ўқиган китобхон кўзи олдида Ойбек янада юксакликка кўтарилгандай бўлади. Шунинг учун ёзувчи ижодини унинг шахсидан ажратиб ўрганишга қаратилган йўналишлар ҳеч қачон ўзини оқламаган. Шу билан бирга баъзан шундай ҳолатлар ҳам бўладики, ёзувчининг ижоди эмас, фақат шахси муҳим деб қаралади.

“Ёзувчининг силуэтлари” туркумида яратилган ўша даврдаги мақолалардан бирида Мопассан замондош ёзувчиларнинг портретларини яратишда ўзининг ниятларини шундай тушунтиради: “Ҳозир репортажлар урфда ва энг аввало, санъаткорнинг шахсияти билан танишишдан олдин одамлар унинг қоматининг ўлчами, юзининг чизиқлари қандай, одатлари, майллари қандайлигини билишни истайдилар ва унинг ижодидан кўра биографияси билан кўпроқ қизиқадилар: мана шунинг учун мен бир қанча ёзувчиларнинг портретларини нари-бери чизишга уриндим ва уларнинг

¹ Саид Аҳмад. Назм чорраҳасида. Т.1975. 56-бет.

китобининг мазмуни ва усули ҳақида фақат йўл-йўлакай эслатиб ўтаман”¹. Аммо бу йўл ҳам ўзини оқламаган. Мопассаннинг кейинги ижоди буни яққол кўрсатади. Биринчи даражадаги санъаткор ва ажойиб инсон портретини яратган Мопассан Флобер ҳақидаги очеркида ўзининг ниятларини, айниқса, муваффақият билан мужассамлаштирди. У ўқувчи-публиканинг ва ўша давр танқидчиларининг кўзини очиб, Флобер - инсоннинг ҳақиқий қиёфасини кўрсатди ва уларни Флобер- ёзувчига яқинлаштирди. Эсдаликларнинг бир неча саҳифаларида бу улуғ санъаткорда “унинг бошланишидан то бизнинг давримизгача бутун дунё яшади” деб бизни ишонтиришни уйдалади, чунки “бу инсон ҳамма нарсани кўрди, ҳаммасини тушунди, ҳаммасини олдиндан ҳис этди, ҳаммасининг азобларини бошдан кечирди...”².

Мопассан Флобернинг образини кичик баёнчилик шаклида – адабий портретда мужассамлаштиришга муяссар бўлди, бунда бутун турли-туман таассуротларни бадий умумлаштиришни билганини ҳам таъкидлаб ўтиш керак, бошқача айтганда, ўзининг маҳорати билан ёзувчининг шахсияти ва ижодини синтезгача кўтарди.

Ўзбек танқидчилигида И.Султон, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, И. Ғафуров сингари мунаққидлар адабий портрет усталари сифатида машхур. М.Қўшжонов адабий портретларида бошқа жанрдаги асарларидаги каби бадий маҳорат масаласига кўпроқ эътибор қаратилади. У адабиётнинг муҳим назарий масалаларини аниқ ёзувчининг айрим асаридаги бадий маҳоратини текшириш нуқтаи назаридан талқин этади. Шарқ ва Ғарб адабиётларини қиёсан ўрганиш адабиётимизда анъана тусига кириб қолган бўлса-да, адабиётшунослигимиз ва танқидчилигимизда бу усул эндигина фаоллашмоқда.

XX асрнинг 70-80 йиллари ўзбек адабий танқидчилигини М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов ижодларисиз тасаввур қилиб бўлмагандек,

¹ Мопассан Ги де. Полн. собр. соч.: В 12 т. М.: 1958. т. 11. с. 133.

² Мопассан Ги де. Полн. собр. соч.: В 12 т. М.: 1958. т. 11. с. 384-385.

француз адабиёти ва танқидчилигига ҳам Андреа Моруа асарларисиз таҳлил этиб, ҳолисона баҳо бериш мушкул. А.Моруа кўпгина чет эл ижодкорлари каби ўз асарларидаги ғояни ёки ечимни «қоғозга» ўралган ҳолда китобхон эътиборига ҳавола этади. «Сир»ни очиш эса китобхондан теран тафаккур ва кўп изланишлар талаб қилади. А.Моруанинг адабий портретларидаги ёзувчи ижодига берилган баҳо, асар таҳлили ўқувчи фикрининг ўсишига, тезроқ «сир»ларнинг моҳиятини очишга ёрдам беради. Унинг «Адабий портретлар» китобида жаҳондаги машҳур ижодкорлардан кўпчилигининг адабий портретлари яратилган.

А.Моруа ўқувчининг асарга бўлган қизиқишини ошириш йўлидан боради. Моруа адабий портретларида ёзувчи ҳақидаги маълумотларни у яшаган давр инсонлари тилидан олиб ёзишга, хотиралардан фойдаланишга интилади. Бу асарнинг табиийлигини таъминлайди. Мунаққид «Энг буюк» деб номланган Л.Толстой фаолиятини ёритувчи адабий портретида асосий диққатини нима учун ёзувчини «Энг буюк» деб атаганига қаратади. Шекспир, Бальзак, Гомерларнинг буюклигига тан беради. Аммо Толстой булар орасида Энг буюги эканлигини қайта-қайта турли далиллар билан исботлашга ҳаракат қилади.

Моруанинг маҳорати шундаки, адабий портретларда у ёзувчиларнинг ўзлари яратган қаҳрамонларидан ўзларига «қарши» фойдаланади. Толстойнинг «Анна Каренина» ва «Уруш ва тинчлик» романлари қаҳрамонлари ўз яратувчиларини қайта кашф этадилар. Моруа асар қаҳрамонларида Толстойнинг характер хусусиятлари акс этганлигини изоҳлайди. Энг муҳими шундаки, Толстой ўзининг қаҳрамонлари сингари рус эртақларидан донишмандликни ўрганади, худди «Анна»даги Фёдор каби.

Мунаққид Толстойнинг Флобер сингари қаҳрамонларининг табиати, руҳи билан яшашига алоҳида изоҳ беради. Ҳатто адабий портретда Бальзак қаҳрамонларининг хусусиятларигача келтирилади. Ва Толстой қаҳрамонларининг ўхшаш ва фарқли томонлари билан солиштирилади.

Охир-оқибат Толстой романларининг эскирмаслиги, «Анна Каренина», «Уруш ва тинчлик» ҳеч қачон унутилмаслиги исботланади. Чунки Толстой бошқа ёзувчиларнинг асарларини ўқиб ўрганмаса ҳам уларнинг усулларини ўз асарларида қўллаган. Шундан ҳам Толстойнинг нодир истеъдод намунаси эканлигини сезиш мумкин. У доимо инсонлар орасидаги реал воқеликни аниқ, равшан ёритади. Ҳеч қандай сиёсат ва жамият сарқитига эътибор бермаган ҳолда ёзилган асар албатта, эскирмайди. Моруа Лев Толстой ижодидаги ана шу хусусиятни ёритар экан, шу билан бирга унинг характерини, уй-жой шароитини, оиласи ҳақидаги маълумотларни ҳам узукка кўз қўйгандек ярашиқли тарзда чизади. Моруадаги ана шу фазилат ўзбек танқидчилигидаги портретнависликда у қадар кўзга ташланмайди. Ўзбек мунаққидлари Шўро тузуми таъсирида ижодкорнинг шахсига эмас, кўпроқ ижодига баҳо беришга интиланларки, бу кемтикликка энди- энди барҳам берилмоқда.

Аслида ёзувчининг маиший ҳаёти ва кундалик одатларига биринчи даражали аҳамият бериш лозим. Чунки ҳар қандай ёзувчи, бошқа оддий инсонлар каби, реал мавжудот бўлиб, унинг ижодида уни ўраб турган одамлар, уларнинг ҳаёти ҳам муҳим аҳамият касб этади. Маиший шароит, тасодифий учрашувлар, ўзгарувчи кайфиятлар, ниҳоят ёзувчи руҳининг хусусиятлари портретларда у ёки бу ёзувчи ижодидаги адабий-бадий асарларнинг ғоявий-бадий ўзига хосликларини ташкил этувчи омиллар сифатида таҳлил этилади. Шўро йилларида яратилган адабий портретларда фақат ёзувчининг ижодига хос жиҳатларга кўпроқ эътибор бериш, унинг инсоний фазилатлари, ҳаётидаги драматизм, оиласи, атрофидагилар билан муносабати каби масалаларга эътибор бермаслик кабилар уларнинг асосий нуқсонларидан бирига айланганлиги сир эмас. Ҳолбуки, юқорида эслатганимиз Сент-Бьёвнинг фикрича, ёзувчининг кундалик ҳаёти ва одатларига ҳам аҳамият бериш лозим: ”Мени ҳамиша мактублар, суҳбатлар, фикрлар, характерларнинг турли ҳолатлари, руҳияти, бир сўз билан

айтганда, машхур ёзувчилар таржимаи ҳолини ўрганиш ром этиб келди”¹. Ҳар қандай ёзувчи, бошқа оддий инсонлар каби, реал мавжудот бўлиб, ижодида уни ўраб турган одамлар, уларнинг ҳаёти, шу билан бирга ўзининг шахсий ҳаёти, руҳий кечинмалари муҳим аҳамият касб этади, шу билан бирга ёзувчи билан ўқувчини бир-бирига яқинлаштиришга хизмат қилади. Аммо бу хусусият фақат М.Қўшжонов ижодида эмас, балки бутун ўзбек адабий портретнавислигида умумий етишмовчилик эдики, юқорида айтилганидек, буни ўша давр мафкураси билан боғлиқ жиҳат деб қараш тўғри бўлади.

Академик М.Қўшжонов ижодида, айниқса, адабий портрет жанри етакчи ўринлардан бирини эгалласа-да, унинг портретнавислик маҳорати чуқур ўрганилмаган. М.Қўшжонов - ўзбек танқидчилигига Белинский услубини олиб кирган, бадиий асар таҳлили ва тадқиқида ўзига хос мактаб яратган йирик маҳоратшунос олимлардан. Шу боис унинг илмий-танқидий мероси маҳорат, шакл ва мазмун, услуб ва тил жиҳатидан йирик тадқиқотларга манба бўлиши мумкин. Мавзу тадқиқи талаби даражасида унинг портретнавислигига тўхталсак, чунки М.Қўшжонов ижодида бу жанрнинг етук намуналари яратилганки, уларни илмий-назарий нуқтаи назардан ўрганиш адабий портретнинг мукамал назариясини яратишда қўл келади.

Мунаққиднинг адабий портретлари бадиий ва илмий жиҳатдан ўзига хослик касб этган. У ҳар бир асар таҳлилида санъат мезонларига суянади ва адабий асардан теран ҳаётий мазмун билан бирга юксак бадиийликни ҳам талаб қилади. Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Қодирий, Ойбек ижодига оид портретларни кўздан кечирар эканмиз, танқидчининг бошқа жанрдаги тадқиқотларида етакчи бўлган - образларни адабиётшунослик йўли билан қайтадан яратиш усулига дуч келамиз. “Нафосат шайдоси”² портрети Ойбекнинг бир бутун қиёфасини яратиш йўлидаги изланишлардан биридир.

¹ Сент-Бьёв Шарль. Литературные портреты. Критические очерки. – М.: Худож. лит., 1970. – 313 с.

² Қўшжонов М. Сайланма. Икки жилдлик. Адабий портретлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. Биринчи жилд. – 123 б.

Ойбек ҳақида жуда “ кўп ва хўп” ёзилди, унинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб илмий тадқиқот, монография, илмий-биографик очерк, йирик асарлар яратилди. М.Қўшжонов асарининг улардан фарқли жиҳати шундаки, у Ойбек ҳаёти ва ижоди ҳақида умумлаштирувчи характердаги адабий портрет яратди. Аммо бунда кўпроқ ёзувчининг ижодий кифоаси ёрқин намоён бўладики, унинг шахсий ҳаёти, севгиси, орзу-армонлари, фарзандлари ва дўсту душманлари ҳақидаги асарлар яратилишига ҳали анча вақт бор эди.

Танқидчининг ҳар бир портрети ўқувчи диққатини тезда ўзига жалб этадиган даражада қизиқарли усулда бошланади. Адабий портретнинг биринчи жумласиданоқ ўқувчи эътиборини сирли тугунга ҳавола этади. Натижада, у биринчи жумладаги сирли тезис (код)га эргашиб, адабий портретни ўқиб қўйганини сезмай қолади. Масалан, Ҳ. Олимжон ҳақидаги портретда шоирнинг ўз сўзлари сарлавҳага олиб чиқилган: «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман!», Қудрат Ҳикмат ҳақидаги адабий портрет ҳам «Эшитинг, шеър ўқийман» деган шоирнинг ўз ибораси билан бошланади.

Тўғри, истеъдод ўзининг яратувчилик, кашф этувчилик қудратини бирданига кўрсата қолмайди. Ҳатто, Белинский билан Добролюбов сингари машҳур танқидчилар ижоди ҳам бир текис ривожланиб, нуқул юксакликларга кўтарилиб борган, дея олмаймиз. Улар ўз истеъдодларининг бошланғич даврида баъзан кучли, баркамол, баъзан ҳатто бир оз заиф мақолалар, тақризлар, кичик адабий портретлар ёзганлар. Фақат камолот босқичига кўтарилгандагина адабий-танқидий кашфиётлар яратганлар. Мунаққиднинг адабий портретларида ҳам гоҳида нимадир етишмай қолганини ёки ошиб кетаётганини сезиш мумкин. Баъзан танқидчи айрим мураккаб зиддиятли ҳодисаларнинг ичига кириш ўрнига уларни тавсифлаш билан чекланади. М.Қўшжоновнинг «Машҳур ҳикоянавис» деб номланиб Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий мероси таҳлил этилган адабий портретини ўқир эканмиз, мазмунан баркамол, етук асарларда, ҳатто қисса ва романлари таҳлилида ҳам баёнчилик белгилари, шарҳлаш аломатлари кўринади.

Турли халқлар адабиёти тарихининг ривожланишида шундай даврлар бўлганки, замондошларнинг жонли образига аниқ ва ўткирлик билан эҳтиёж сезилганлигини рус адабиётидан ҳам, чет эл адабиётидан ишончли далиллар орқали кўрсатиш мумкин. “Современник “журналида “Овчининг кундалик дафтарида” биринчи очерклар пайдо бўлиши билан Гоголь 1847 йил сентябрда Анненковга ёзади: “Менга яна ёш Тургеневнинг портретини тасвирлаб беринг, мен унинг инсонийлиги, ёзувчилиги ҳақида тушунча олай ва қисман уни биламан : келажакда катта фаолиятни ваъда этадиган ва унда ибратли талант борлигини ўқидим, бу ҳақда сиз билан қанча баҳслашим мумкин”¹. Тургеневнинг жонли шахси “инсон ҳақидаги тушунча” Гоголнинг нуқтаи назаридан қараганда ёш ёзувчининг ижодини тадқиқ этишда, талантининг майдонини аниқ ажратишда, уни такрорланмас бутун, алоҳида олинган шахсият сифатида англашга ёрдам беради.

Мопассан ҳам Флобернинг ҳаётий ишончли портретини яратиш заруриятида буни ҳис этган, ўтган юз йилликнинг охирида ўқувчи оммага ва ўқувчиларига ўзининг қалами билан қизғин севадигани ёзувчини кўрсатишга ҳаракат қилди. “Журналистлар унинг шахсини билишмайди, - ҳаммага мумкин, аниқ бўлган афсоналар ва тўқималарда Флобернинг номи ҳақиқий қиёфасидан узоқлигидан ташвишланади ва қизғин қайғуради.

Хулоса қилиб айтганда, адабий портрет ўзига хос хусусияти билан бутунлай инсонга мўлжалланган, унда нафақат тасвир объекти инсон, балки субъект, унинг ижодкори, яратувчиси, санъаткор сифатида қатнашиб, санъат ва адабиётда алоҳида ўрин эгаллайди. Бу муносабат, энг аввало, санъаткор портрет яратишга киришар экан, тасвирланаётган шахсни энг кўп нима ҳаяжонга солиши, у ҳақда нималар билиши, бошқа одам ҳақида энг муҳимини айтиш, сўзлаб беришни кўзда тутишида кўринади. Шу нуқтаи назардан жаҳон портретнавислигини ўзбек мунаққидлари яратган адабий портретлар билан қиёсий-типологик жиҳатдан тадқиқ этиш

¹ Гоголь Н.В. Полн.соб.соч.М.: 1952.с.385.

портретнависликдаги ўзига хос тамойилларни очишда муҳим аҳамият касб этади.

HOCA YUSUF HEMEDANÎ

Prof. Dr. Nadirhan HASAN*

Özet: Kadim Maverâünnahir muntıkası zengin geçmişi, yetiştirdiği fazıl, âlim ve düşünürleriyle dünya ilmi, medeniyeti ve tarihinde önemli yer tutmaktadır. Bu bereketli zeminde yaşayan nice büyük allameler arasında Hoca Yusuf Hemedânî, Hoca Ahmed Yesevi, Hoca Abdulhalik Gicduvani'nin de mübarek adlarını saygıyla anmaktayız. Bilindiği üzere, Ahmed Yesevi, bir şeriat âlimi ve ilk Türk tasavvuf mektebinin kurucusu olarak Türk-İslam çizgisinden sapmayan, ehlisünnet inancına bağlı bir şahsiyettir. Onun bu şekilde yetişmesinde elbette ki eğitim gördüğü hocalarının önemli katkıları vardır. Kaynaklardan Ahmed Yesevi'nin İbrahim Şeyh, Arslan Bab, Ak Ata, Yusuf Hemedânî gibi büyüklerden ders aldığı biliyoruz. Bunların arasında Yusuf Hemedânî'nin yeri ayrıdır. Peki, Hemedânî kimdir?

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Hoca Yusuf Hemedanî, Eser, Hacegan, Orta Asya

“Şeyhüş-şüyuh” vasfıyla tanınan Yusuf Hemedânî Orta Asya tarihinde önemli gelişmelere imza atan tarihi bir şahsiyettir. O, birincisi, XI-XII yy.da Orta Asya'da İslam'ın yayılmasında önemli katkıları bulunan bir şeriat âlimi; ikincisi, Hacegan-Nakşibendiyye ve Yeseviyye gibi İslam tarikatlarının kurucuları olan Abdülhalik Gicduvani ve Ahmed Yesevi gibi iki büyük önderi yetiştiren bir serçeşmedir. Üçüncüsü, dinî-tasavvufî fikir-görüşleriyle Orta Asya'da ehl-i sünnet inancı ve tasavvuf düşüncesinin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Nitekim Gicduvani “Makamat-ı Yusuf Hemedânî” eserinde Hemedânî'nin çalışmalarıyla Maverâünnehir ve Horasan'da bozuk itikatlî hiçbir bidat ehlinin kalmadığını yazmıştır. Dördüncüsü, Yusuf Hemedânî, şeriat ve tasavvuf âlimi olmakla birlikte, ufku geniş bir düşünür ve mahir bir yazardır. Onun *Rütbetü'l-hayât* eseri mânâ ve muhtevâ açısından kıymetli bir kaynaktır... Ayrıca yine birkaç eser de ona nispet edilmektedir.

Hemedânî'nin hayatı ve yetişmesi:

* Karabük Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü öğretim üyesi

Yusuf Hemedânî'nin hayatına dair malumat, Abdülhalik Gicduvani'nin derlediği "Ez güftar-ı Hoca Abdülhalik Gicduvani", "Makamat-ı Yusuf Hemedânî"; Sem'ânî'nin "el-Ensâb"; İbn-i Hallikân'ın "Vefeyâtü'l-a'yân"; Molla Cami'nin "Nefehat ul-üns"; Ali Şir Nevai'nin "Nesayim ul-mahabbe"; Mirhand'ın "Habib us-siyer" ve Ali Safi'nin "Reşehat ayn el-hayat" gibi eserlerinde yer almaktadır. Onlardaki bilgilere göre, Hemedanî, H.440-441 senelerinde Hemedân'da doğdu. İsmi ve nesebi tam olarak İmâm Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Eyyûb b. Yûsuf b. Hüseyin b. Vehre Bûzenecirdî Hemedânî'dir.

Hemedânî, halifeliğin ve İslâm kültürünün merkezi olan Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nde eğitim aldı. İlm-i hilâf (yani münâzara, tartışma ve delil getirme) ilminde zamanının önderi olarak yetişti. Nitekim Bağdat'taki fihhi tartışma ve ihtilaflarda Hemedânî faal olarak yer aldı. Daha sonra Irak, Horasan, Isfahan, Semerkand ve Buhara'ya giderek dönemin hadis âlimlerinden eğitim gördü¹.

Hemedânî'nin tasavvuftaki hayatı da rengârenkti. İlk önce Şeyh Abdullah Cüveynî'nin elinden hırka giydi. Sonra Şeyh Hasan Simnânî ve Şeyh Ebû Ali Fârmedî'ye (ö. 477/1084) intisâb etti. Hemedânî, daha çok Fârmedî'den beslenmiştir.

Hemedânî, ömrünün son yıllarını döneminin merkezi olan Merv ve Herat'ta geçirdi. H.535 (M.1140-41) senesinde Bâmeîn'de vefât etti. Bir süre sonra İbnü'n-Neccâr isimli bir müridi kabrini Merv'e taşıdı. Bugün Türkmenistan'ın sınırları içindeki Meri (Merv)'e yakın Bayram Ali denilen yerdeki mezarı önemli bir ziyâretgâhtır.

İlmî ve tasavvufî yönü:

Hâce Yusuf çalışkan ve aktif bir insandı. O, uzun hayâtını yolculuk ve çalışmayla geçirdi. Hemedânî, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde yetişmiş, belli bir süre orada müderrislik yapmıştı. Hadis ve ilmi hilaf ilimlerinde mahirdi. Sem'ânî, Merv'de Hemedânî'nin dergâhında onunla bizzat görüşmüş, hadis dinlemiş ve ondan naklettiği yirmi cüzden fazla hadisi kendi eliyle yazmıştı. İbn Asâkir de

¹ Hâce Muhammed Pârsâ, Fasıl ul-hitap.

“Erbaînât”ında 531 senesinde Merv’de onun sohbetiyle müşerref olduğunu söylemiştir.

Molla Cami’nin “Nefehat”ta yazdığına göre, Hemedânî’nin intisap ettiği ve dönemin meşhur şeyhi olan Ebu Ali Farmedi, o dönemde şeriata dayalı irfanî tasavvuf düşüncesini başlatan önemli şahsiyettir. Hemedânî ile aynı dönemde yaşayan hüccet ul-islam İmam Gazali de Farmedi’nin talebesiydi. Bundan dolayı Hemedânî’nin şahsiyeti Gazali’ye de benzetilebilir. Çünkü her ikisinin de Farmedi’nin öğrencisi olması tesadüf değildir. İkisi de Farmedi’nin huzurunda birer mutasavvıf âlim olarak yetiştiler. Örneğin, Gazali eserlerinin çokluğuyla meşhurdu. Hemedânî ise birçok mürid yetiştirerek ve teorik tasavvuftan tarikatlar dönemi sürecine geçmeyi sağlayarak tasavvufi açıdan öne çıkmıştır. Onların ikisi de tasavvufla ilgili tartışmalı görüşleri aydınlatarak, tarikat muhitini medreseye uygunlaştırmış, şeriata uygun bir makama getirmişlerdir. Gazâlî, Nişabur’daki Nizâmiye Medresesi’nin önde gelenlerinden, Hemedânî ise Bağdat Nizâmiye Medresesi’nin büyüklerindendi. Hemedânî’nin Gazali’den farkı, irşad hayatına ondan on sene önce başlamış olmasıdır. Her ikisi de şerîattan başlayıp, tarîkata ulaşmış, şerîatla tarîkatı uygunlaştırmaya, uzlaştırmaya çaba sarfetmişlerdi.

İbni Hallikan’ın yazdığına göre Hemedânî, Merv’deyken “benzeri olmayan” bir tekke kurmuş, orada riyazet ve mücahedeyle meşgul olmuştur.

Hemedânî, tekkesinde ilmi meclisler düzenler, gönülleri coşturan nazik manalı tasavvufî sohbetler yapardı. Böylece yüce şahsiyeti, ilim ve irfânıyla meşhur oldu.

Hemedânî’nin, onu diğer meşhur mürşitlerden farklı kılan bazı yönleri vardı. Mesela o, başka âlimler gibi ilmi-marifi eserler yazmaktansa daha çok halkı irşat etmek, talebe yetiştirmek yolunu tercih etmişti. Tekkesine saygıyla “Horasan Kabesi” denilmesinin bir nedeni de bu olsa gerektir.²

Zikir usûlü:

“Reşahât aynel-hayat” ve “Hazarâtü'l-kuds” gibi Nakşîbendi eserlerinde Hemedânî’nin cehrî zikir yaptığı kaydedilmiştir. Şeyhin halîfelerinden Ahmed

² Devletşâh Tezkiresi.

Yesevî zikr-i erre adıyla cehrî zikre; Gicdûvânî ise Hızır (a.s)’ın telkîniyle ‘zikr-i dil’ adıyla kalp zikrine yönelmişlerdi³. Hemedânî’nin cehrî zikir yaptığı, Yesevî kaynaklarında da yazılmış ve Yesevî’nin takipçileri tarafından bu şekilde savunulmuştur.

Gicdûvânî’nin takipçileri ise aksini iddiâ edip “Makâmât”ta da öyle yazmışlardı. Ama daha sonraları Hâcegân’dan Mahmûd Encîrfağnevî (ö. 715/1315-16) ve öğrencileri cehrî zikre meyletmişler, “Reşahât” gibi temel Nakşî kaynağının uzlaşmacı üslûbu sâyesinde hafî-cehrî meselesi önemli bir mesele olmamıştır⁴.

Eserleri:

Hemedânî aynı zamanda mutasavvıf bir düşünür ve yazardır. Aşağıda ismi geçen eserler ona nispet edilmektedir:

- 1) “Rutbet ul-hayat”.
- 2) Hemedânî’nin hayatına dair ve Abdülhalik Gicduvani’ye nispet edilen “Sahibiye” adlı eseri (Said Nefisi H.1067’de yayınlamıştır).
- 3) Said Nefisi, Abdullah Ensari’nin arapçada yazdığı “Menazil is-sairin” eserine yazılan farsça şerhin Yusuf Hemedânî’ye nisbet eder.
- 4) Sümeyremi’nin “Redd-i risale-i İsfehani Şemseddin Muhammed Deylemi” adlı eserinde kaydettiğine göre, Yusuf Hemedânî “Keşf” adlı bir kitap müellifi olup, eser henüz bulunmamıştır. Ayrıca şu eserlerin de Hemedânî’ye ait olduğu tahmin edilmektedir:
- 5) “Risale der adab-ı tarikat”,
- 6) “Risale fi ennel-kevne musahharun lil insan”,
- 7) “Risale der ahlak ve münacat”.

“Rutbet ul-hayat”: Hemedânî “Rutbet ul-hayat” adlı eser kaleme almıştır. Yegâne nüshası, İstanbul’da (Süleymâniye Kütüphanesi içindeki Ayasofya Kütüphanesi 2910 numaradaki⁵ eski ve değerli bir mecmua içinde)dır.

³ Safî, Reşahât, I, 36; Bedreddîn b. İbrâhîm Sirhindî, Hazarâtü’l-kuds (I), Özb. Fenler Ak. Şark. Ens. Ktp., nr. 76, (cild-i evvel) vr. 75b-76a.

⁴ Hemedânî. Hayat nedir? Çeviren Necdet Tosun. İnsan Yayınları, 2013.

⁵ Defter-i Kitâbhâne-i Ayâsofya, İstanbul 1304 h.k., s. 373. (H.706 senesinde yazılmıştır, varak: 257a - 289b)

Hemedânî'nin fikir ve görüşleri cem edilen “Rutbet ul-hayat” eseri anlam ve muhteva açısından zengindir. Eser, insan hayatı ve onun dereceleriyle ilgili soru cevap tarzında kaleme alınmıştır. Yazar hayatı üç rütbeye ayırır: İslamla yaşamak, İmanla yaşamak, İhsanla yaşamak. Sonuncusu en üstünü ve değerlisidir. Bunun dışında o, mücahede, fikir, zikir, gönül, düşünce, sır, ruh ve aralarındaki farkları, insan karakterlerinin farklı olmasını ayet, hadis ve büyüklerin sözlerinden delillendirme uslûbıyla beyan etmiştir.

Mütefekkirler Hemedânî hakkında

Yusuf Hemedânî'nin adı hayatta olduğunda da, vefatından sonra da saygıyla anılmıştır. Meşhur Feridüddin Attar'ın (v.1229) yakın geçmiş ve döneminin meşhur sufilerinden Abdullah Ensari (v.1088), İmam Gazali (v.1111), Ahmed Gazali (v.1126), Aynul kuzzat Hemedânî (v.1131), Ahmed Cami (v.1141) gibilerin adlarını eserlerinde anmadığı halde Hemedânî'nin ismini “İmam” diye saygıyla hatırlaması Hemedânî'nin o dönemdeki şöhretini ve Attar'ın onu ne kadar sevdiğini gösterir⁶.

Attar Hemedânî hakkında enteresan bilgiler vermektedir. Nitekim Mansûr-i Hallâc konusunda sûfîlerin farklı düşüncelerine temâs ederken “Meşâyihın çoğu Hallâc'ın işini desteklemediler... Sonraki şeyhlerin hepsi Hallâc'ı kabûl ettiler. Ebû Saîd b. Ebu'l-Hayr, Şeyh Ebu'l-Kâsım Kürregânî, Şeyh Ebû Ali Fârmedî ve İmâm Yusuf Hemedânî onun yolunda gittiler”⁷, diye yazar. Bizce, onun izinden giden talebesi Ahmed Yesevi'nin hikmetlerinde Mansur Hallac'ı çok anmasının bir nedeni de bu olabilir.

Mecdüddîn Bağdâdî (ö. 607/1210) “Tuhfetü'l-berere” adlı eserinde Hâce Yusuf'un “eğer Mansûr-u Hallâc mârifeti hakkıyla bilseydi Ene'l-Hak yerine Ene't-türâb (ben toprağım) derdi.” dediğini nakletmiştir.

Attâr, manzum eserlerinde de Hemedânî'nin adını anmış, ondan söz ya da hikâye nakletmiştir. “Mantıku't-tayr”da onu şöyle anmıştır:

Yusuf Hemedânî, asrın imâmı

⁶ Tezkiretü'l-evliyâ (nşr. Muhammed İsti'lâmî), s. 8.

⁷ Aynı eser, s. 583.

Dünya sırlarının sâhibi, işleri gören⁸dir...

Yolu bekleyen Hemedanlı Yusuf

Sînesi pâktır, gönlü de âgâh⁹...

“İlâhînâme”sinde de Hemedânî’den sözler rivayet eden¹⁰ ve ona derin saygı duyan Attar, Ahmed Yesevi’ye de “Mantiku’t-tayr”da bir konu ayırmış, Yesevi için Türkler’in efsânevî pîri anlamında “Pîr-i Türkistân” demiştir:

Pîr-i Türkistân kendinden haber verdi

Dedi ki: En çok iki şeyi severim¹¹.

Takıyyüddîn Evhadî, tezkiresinde şu rubâîleri Hâce Yusuf’a nisbet etmiştir¹²:

Canını aşk yolunda eskiten kişi

Yârinden gayrısına meyletmemeli.

Âşık aşk yolunda şöyle olmalı:

Zihni cehennem ve cennetten uzak.

Ey seninle can bulduğum, halk için nefes gibi

Senin için din ve dünyâyâ heves etmişiz.

Herkesine ılık ve sıcak bakarım ama

Herkesin soğukluğu banadır, o kadar.

Ey aşk! Mukaddes ruh senin evindir

Senin sevdâna mücerred akıl yetersizdir

Marifet cihânının seyyâhı yani gönül

Kederinin yüzünden eli başta, ayağı çamurda.

Bizce Hemedânî’nin rubailer söylemesi Ahmed Yesevi’yi de etkilemiş ve hikmet yazmaya teşvik etmiş olabilir.

Yusuf Hemedânî, tasavvuf dünyasında Hucvîrî’nin “Keşfu’l-mahcûb”unda, Ebul Hayr’ın “Esrâru’t-tevhîd”inde ve Attâr’ın “Tezkiretü’l-evliyâ”sında

⁸ Mantiku’t-tayr (nşr. S. Gevherîn), s. 184.

⁹ Aynı eser, s. 202.

¹⁰ İlâhînâme (Fuâd Rûhânî), s. 94.

¹¹ Mantiku’t-tayr (nşr. Sâdık Gevherîn), s. 142.

¹² Ka’be-i İrfân’dan nakildir (Kitâbhâne-i Millî-yi Melik, nr. 3887).

anlatılan şeyhler gibi bir pîr idi. Onlar lâf değil hâl ehliydi. Tartışma ve akıl yürütmeci değil Aşk ehliydi.

Eğitim ve irşat faaliyeti:

Hemedânî birçok talebe yetiştirmiştir. Evhadüddîn Kirmânî'nin rivâyetine göre Yusuf Hemedânî hayatının altmış senesini irşad çalışmalarıyla geçirdi. Onun temelini attığı sağlam binâ yani irfan okulu onun vefâtıyla hiç zarar görmeden devam etti. Talebelerinden Hâce Abdullah Berrakî Hârizmî; Hâce Hasan Endakî Buhârî¹³ (ö. 552/1157); Hâce Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) ve Hâce Abdülhâlik Gucdüvânî (ö. 575/1179) birbiri ardınca müridlerin terbiyesini üstlendiler.

Ahmed Yesevî, Türkler arasında tasavvufun temelini atan kişi oldu. Fuad Köprülü'ye göre Ahmed Yesevî, Türkiye'deki Bektâşî tarîkatında da etkili olmuştur. Dolayısıyla, Orta Asya'daki Nakşibendî tarîkatı ile Anadolu'daki Yesevî ekolü dervişlerinin yetişmesinde elbette ki Hemedânî'nin de tesiri olmuştur.

Hace-i Cihan lakabıyla meşhur olan Abdülhalik Gicduvani, Hâcegân-Nakşibendiyye tarîkatının silsile başı oldu. Hem Nakşi hem Yesevi kaynaklarında Hemedânî'nin yukarıda adı geçen bu dört öğrencisiyle ilgili birbirinden farklı bilgiler rivayet edilmiştir. Örneğin, 16 yy. Yesevi müelliflerinden Hazini, eserlerinde bu zatlarla ilgili ilginç bilgiler vermektedir. Mesela, Berraki, Endaki, Yesevi ve Gicduvani'leri Peygamber efendimizin dört halifesine benzetmektedir. Yine ona göre, Hemedânî'nin vefatından sonra halifelik görevi Abdullah Berraki ve Hasan Endaki, onlardan sonra da Ahmed Yesevi'ye ulaşır. O zat faaliyete başladığında yüzlerce mürid arasında Gicduvani de Yesevi'ye tabi olmuştur. Bir süre sonra ervah-ı tayyibe ve rical ul-gaybın işaretiyle Yesevi memleketi Türkistana'a gider, irşat makamını Gicduvani'ye bırakır. Ahmed Yesevi'nin emrine göre Buhara'da kalan müridan Gicduvani'ye tabi olurlar (Hazini, "Cami ül-mürşidin").

Şair yine, Abdullah Berraki ve Hasan Andaki'yi 'fenâ ikliminin nam sahipleri ve seyr-i sulûk yolunun mahirleri' olarak tarif ediyor. Hazinî, devamında

¹³ Sam'ânî, el-Ensâb.

da şöyle diyor: “Türklerin piri, cihanın kutbu olan Ahmed Yesevi ve Gicduvanlı Halik. Bunlar fakr u fena yolunun haykıran arslanları, kutbu ve yol göstericileridir. Yesevi erre zikrinde sadık bir şeyhtir. Hafî zikir sahibi ise Abdülhalik’tır. Bunların arasından Yesevi “Allah” diye başkaldırdı, Gicduvani’den de Nakşibendilik zühür etti...” (“Cevahir ul-ebrar”, 113 b-114a).

Şair yine şöyle devam der:

Ez vücud-ı heme cihan ruşen,

Her yeki ber-haki zi hak mahzen.

Yani, tüm cihan Yesevi ve Gicduvani’lerin mevcudiyetleri sayesinde aydınlanır. Çünkü onların her biri Hakk’ın birer hazinesidir.

Hazinî, yetiştiği ve feyiz aldığı beldeleri sayarken, onları manevi bakımdan bu zatlarla ilişkilendirir. Mesela, Semerkand ve Buhara’nın Hemedânî, Yesevi ve Gicduvani’lerin feyiz ve çalışmalarlarıyla bereketlendiğini söylemektedir:

Ger Semerkand genc-i iman est,

Ver Buhara bahr-ı irfan est.

Yani, Semerkand iman hazinesiyse, Buhara bir irfan denizidir.

Hazini eserlerinde Hemedânî, Yesevi ve Gicduvani gibi âlim, arif ve aşık zatları sadece övmeği maksat edinmemiştir. Aynı zamanda yazar, okuyucuların ve halkın bu büyük zatların yolunu takip etmesini, onlar gibi temiz, bereketli, güzel hayat geçirmelerini ve her alanda onları örnek almalarını, hâsılı kıssadan hisse çıkarmalarını ister.

Dönemin hükümdarı Sultan Sencer ibni Melikşah, Yusuf Hemedânî’nin ahlakı ve ahvâliyle ilgili bir risale yazılmasını ister. Bunun üzerine Hemedânî’nin hayatı, yaşayış tarzı, öğütleri, adabı ve manevi ahvalini beyan eden “Makamat-ı Yusuf Hemedânî” eseri Hemedânî Hz. hayattayken Gicduvani tarafından kaleme alınır; muhtemelen vefatından sonra ikmâl edilerek tamamlanır.

Fikir-görüşleri, inancı, yaşayış tarzı:

Makamat’ta yer alan Hemedânî’nin öğütleri, benliği anlama, ahlakı ve batını düzeltme, kalbin imkânlarına yol açma, marifetin sırrından vakıf olmağa, insanı

Hakk'ın sevgili kulu olmaya davet eder. Abdülhalik Gicduvani kâmil insan olarak hocasını şöyle tarif eder:

“Tüm insanların, padişah, vezir, âlim, zahid, derviş, avam-u has herkesin bu büyük hoca ve âlim-i Rabbani Şeyh Yusuf Hemedânî'ye bağlanmaları gerekir. Çünkü bu aziz şeyh hiçbir zaman hazreti peygamberin dinine karşı çıkmamıştır. Sahabe, tabiin, tebaa tabein ve selef-i salihine uyararak yaşamıştır. Her zaman şu mübarek sözü tekrar ederdi: “Doğru yol – Allah Resulu Hazreti Muhammed (s.a.v.)in yoludur... Bundan dolayı bu büyük şeyh dostlarını ve kendisine uyanları yani Hasan Endaki, Hoca Abdullah Berraki, Hoca Ahmed Yesevi, Hoca Aliyane, fakir Abdulhalik b. Abdulcemil ve hizmet eden diğer dervişleri de nebevi şeriat caddesine davet ederdi. Nefsani arzulara boyun eğmekten, bid'atten, şeriata karşı çıkmaktan, batıl ve fitne ehlinin yolundan ve taklitçilerin taklitlerinden korur, uyarırdı. Bu azizlerin yolu tüm afetlerden hâlidir. Onda ne boş renk, ne teşbih kokusu vardır (yani Allah'ın sıfatlarını inkâr etmezler ve Onu başka birşeye benzetmezler). Aksine sadece halis hidayet ve marifet nuru vardır”.

Abdülhalik Gicduvani hocasının bizzat ona söylediği öğüt ve tavsiyelerine dikkat çekmektedir. Örneğin: “Bana dediler ki, ey Abdulhalik! Şunu bil ki, Hak yolunun yolculuğu iki kısımdır: zahir yolu ve batın yolu. Birincisi, zahir yolu olup, o, her halukarda ilahi emir ve yasaklara riayet, dini ölçüleri koruma ve nefsin arzularından kaçınmak, uzuvlarını nefsin hevasından esirgemek, şeriat sınırında muhafaza etmektir. İkincisi, batın yoludur ve kalbi temizlemeye çalışmak, nefsanî sıfatları yok etmek için gayret etmektir. Bâtını temizlik – kalbin Hakk'ın zikriyle dolması için zikirde çokça çabalamaktır...”

Ayrıca öğrencisi Gicduvani ile irşat vazifesi hakkında aralarında şu konuşma geçer: “Ey Abdülhalik, Hoca Ebu Ali Farmedi'nin dördüncü halifesi olduğum gibi sen de bizim dördüncü halifemiz olacaksın”... (Gicduvani Hz.) Ben sordum: “Sizden sonra kim halife olur?” Şeyh hazret dedi: “Bizden sonra yerimize Hoca Abdullah Berraki geçecektir, sonra Hoca Hasan Endaki, ondan sonra Hoca Ahmed Yesevi. Ahmed Yesevi Türkistan diyarına gidince, sen halife olacaksın.

Mutlaka Hazreti Muhammed (a.s.)ın yolunda ol ve onun sınırından çıkma! Kim dine karşı çıkarsa ona mani ol!”

Abdülhalik Gicduvani eserinde hocasının mütevazılığı, vefakâr ve sadıklığı, elinin emeğiyle geçimini sağlaması, etrafındakilere cömert davranması, kısacası büyük bir insanperver şahıs oluşunu ifade etmeye çalışır:

Tevazusu: “Konuştuğunda “ben” demezdi. İhtiyaç olduğunda “biçare” derdi. Gördüğü kişilere “efendi” diye hitap ederdi. Kerametini, velilik özelliklerini aşikâr etmezdi. Hiçbirşey veya hiç kimseyi küçük görmezdi. Tatlı dil ve tebessümle konuşurdu. Adımını aheste atardı...”

Yemek yemesi ve giyinmesi: “Muminlerle birlikte aynı tabaktan yemek yerdı, başı açık yemek yemezdi. Daima abdestli gezer, yemeği abdestli halde yerdı. Taam(yemek) yemek tohum ekmektir, onu uyanık halde ekmek gerekir ki taama kuvvet olsun, derdi. Yamalı elbise giyerdi. Yemeğini kendisi pişirir, çamaşırını kendisi yıkar ve dikerdi. Evdeki işleri kendisi yapardı...”

Elinin emeğiyle geçimini helal yolla sağlaması ve ihsan etmesi: “Ayakkabıcılık ve çiftçilikle uğraşır, Allah ne verdiyse fakir ve muhtaçlara dağıtırdı. Hiçbir zaman dilencilik yapmamış, talebelerine de bunu yasaklamıştır. Her zaman Allah’a dayanır, dünyasını abad etmeye çalışmazdı. Halkı helal yoldan kazanmaya davet ederdi. İşsiz, güçsüz tembel, asalak kimseleri dost edinmezdi. Helal yeyip helal kazananlarla dostluk yapardı. Gönülden sever ve sevilen sıdk-u safa ehliydi. Yanında hep hurma, kuru üzüm ve ekmek bulundurur, etrafındakilere verirdi. Dostlarına karşı merhametli ve cömertti. Onları kendinden üstün görürdü. Hastaları ziyaret eder, muhtaçlara borç verir, geri almazdı...”

İnsanları Hak yola çağırması: “Her sene kırk gün emr-i maruf, nehy-i anil münker yapar, insanlara iyiliği tavsiye ederdi. Düzenbaz, üçkâğıtçı, günahkâr, mütekebbir, zalim, hudbin, kavgacı, sahtekâr kişilere sohbetlerinde tövbe etmeyi tavsiye ederdi. Eğer tövbe etmezse onlardan sakınır, meclisinden kovardı...”

Riyazeti: “Riyazetten beli bükülmüştü. Her zaman düşünceli ve kederli olup, mücahede ve riyazet içinde olurdu. Odasında kilim, hasır, ibrik, yastık ve kazandan başka bir şey yoktu. Sıcak soğuk demez, hep Allah’a şükür eder, şikâyet

etmezdi. Kısmetine razı, her an ölüme hazırды. Her tehlikeden Allah'a sığınır, her zaman ahireti talep eder, Allah'tan tevfiik dilerdi. İşlerinde acele etmez, bela ve sıkıntılara sabreder, herkese sırrını aşikâr etmez, rutin işlerini terk etmez, bir işe gücü yetmezse kendi kendine üzülür, istiğfar ederdi. Her akşam geçtiği günün hesabını yapardı. Hep Hak'tan korkup gözyaşı dökerdi. Sesini çıkarıp gülmezdi”.

Seyahat ve ziyaretleri: “Yolculuğa çok çıkardı. Perşembe, Cuma ve Bayram akşamları büyükleri ziyaret ederdi. Şehir dışından gelen misafirlerden nereden geldiğini, orada hangi sufilerin yaşadığını ve defnedildiğini sorup araştırırdı. Sık sık kabir ziyaretine gider, kabristanı yalınayak gezer, dua ederdi...”

Meclislerde önemi: “Yeni ay girdiğinde, Semerkand'ın büyüklerini çağırır, onlarla Şeriat konusunda tartışır, böylece şehir ekâbiri onun sohbetinden nasibdar olurdu. Zaman zaman Hızır a.s. ile sohbet ederdi”...

Takvası ve tevekkülü: “Daima abdestli gezer, mazeretsiz Cuma ve cemaatla namazı terk etmezdi. Çok dua eder, ölümü, kıyameti, kabirdeki hesap-kitabı çokça anar ve gözyaşı dökerdi. İşrak, evvabin, teheccüd ve istihare namazlarını hiç terk etmezdi. Sadaka ve zekât verir, kurban keserdi. Hak Teâlâ'nın tehdidinden korkar, vâdesinden ümitvar olurdu. Rızkı için kaygılanmaz, çokça ibadet eder, oruç tutar, müridlerini ins, cin ve şeytan gibi düşmanlara karşı uyarır: “Bu düşmanlar daimi taharet ve zikirle def edilir”, derdi. Öğrencilerini gıybet ve çok konuşmadan men eder, kendisi de çok konuşmazdı...”

İnsanî ilişkileri: Başkasının lokması ve nasibine göz dikmez, engel olmazdı. Kim olursa olsun müminlerden biri evine davet ederse mutlaka giderdi. Asla övünmezdi. Namahreme, çocuk ve kadınlara asla bakmazdı. Kimseye sövmez, hakaret ve beddua etmezdi. Gördüğü her mümine selam verir, huzuruna giren her kişi için ayağa kalkardı. Kim ona bir iyilikte bulunursa kat kat fazlasıyla karşılık verirdi. Kimden cefa ve eziyet gördüyse iyilikle cevap verirdi. İnsanların tarlasından geçmez, namazı uzatmaz; etrafındakilere merhametli, yaşlılara saygılıydı. Emanete ihanet etmez, akrabasını sık sık ziyaret eder, komşu hakkına riayet ederdi. Yolları yolculara eziyet veren şeylerden temizlerdi. Öğrencilerine

gerekli saygıyı gösterir, darılanları barıştırdı. Zengini malından dolayı fakire tercih etmezdi.

Hemedânî vefatından önce öğrencilerini toplayıp şöyle vasiyet etmiş: “Biz, yerimize vekil olarak Hoca Abdullah Berraki’yi tercih ettik. Ona uyunuz, muhalefet etmeyiniz. İrşad sırası size gelince güzel ve saadetli hayat geçiriniz, müridlere kalp zikri yapmalarını, yüksek sesle zikretmemeyi söyleyiniz. Sultan Sencer b. Melikşah’ın ricasıyla yazılan adapla ilgili “Makamat”ı müridelere de anlatınız!”.

17 yy.ın Orta Asyalı ünlü Nakşibendi şeyhi Mahtum-ı Azam’ın “Adab-ı Salikin” eserinde Hemedânî’nin Gicduvani’ye şöyle nasihat ettiği nakledilmiştir: “Ey Abdülhalik! İki kapıyı kapatıp, iki kapıyı aç: Şeyhlik kapısını kapatıp, hizmet kapısını aç; halvet eşiğini kapatıp, sohbet kapısını aç!”. Bu nasihatten de Hemedânî ve Gicduvani’lerin başlattıkları Hacegan-Nakşibendilik geleneğinde halka hizmet ve halkla sohbete birincil önem verildiği görülmektedir.

Hemedânî’nin ahlakı ve ahvalini anlatan bu güzel Makamat’ın bazı özellikleri de vardır. Örneğin, Hacegan sülukunu hazret-i peygamberin dönemine kadar bağlayan silsilenin ilk defa Makamat’ta yer almış olması eserin önemini arttırmaktadır. Bununla birlikte “Makamat” daha sonra yazılan birçok tasavvufi eser için kaynak olarak da hizmet etmiştir.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, ister "Makamat"taki fikir ve düşünceler olsun, ister diğer kaynaklardaki görüşler olsun bizi ecdadımızın ilmi-edebi mirasına sahip çıkmaya, helal yaşamaya, hayırlı işler yaparak güzel hatıralar bırakmaya davet etmektedir. Zira Hemedânî, Gicduvani, Yesevi gibi büyüklerimizin öğütleri ve tavsiyeleri eskiden olduğu gibi bugün de bizim için her yönden ibretli ve değerlidir. Bu kâmil insanların kat ettikleri ve izledikleri yol, uyguladıkları eğitim metodu ve fikirleri genç neslimizi olgunlaştırmada ve toplumu kötü illetlerden temizlemede önemli kaynaktır.

Aynı zamanda Hacegan-Nakşibendilik, Yesevilik, Bektaşılık gibi ekollerin tarihi köklerini bilmemiz, Hemedânî’nin hayatı, dünya görüşü ve tarikatına vakıf olmamız açısından da bu bilgiler gereklidir. Gicduvani, Hazini v.d.

mutasavvıfların eserlerindeki bu veriler, Yusuf Hemedânî, Ahmed Yesevi ve Abdülhalik Gicduvani'yle ilgili bilgi tasavvurumuzu arttırmakla birlikte Hacegan-Nakşibendiyye ile Yeseviyye arasındaki sıkı ilişkiyi de yakinen görmemizi sağlayacaktır.

Kaynakça:

1. Bedreddîn b. İbrâhîm Sirhindî, Hazarâtü'l-kuds (I), Biruni Şarkiyyat Enst. Ktp., nr. 76.
2. Defter-i Kitâbhâne-i Ayâsofya, İstanbul 1304 h.k.
3. Devletşah Semerkandi. Tezkiret uş-şüara.
4. Fahreddin Ali Safi. Reşahât ayn el-hayat. Taşkent, 2004.
5. Ferideddin Attar. İlâhînâme.
6. Ferideddin Attar. Mantık ut-tayr. Taşkent, 2006.
7. Hâce Muhammed Pârsâ, Fasl ul-hitap.
8. Hazini, Cevahir ul-ebrar. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY bölümü no: 3893.
9. Hazini, Cami el-mürşidin. Berlin Staatsbibliothek ktp., Ms. Orient Oct. 2847.
10. Hemedânî. Hayat nedir? Çeviren Necdet Tosun. İnsan yayınları, 2013.
11. Hoca Ahmed Yesevi. Divan-ı Hikmet. Özbekistan İlimler Akademisi Edebiyat Müzesi, no: 178
12. Sam'ânî, el-Ensâb.

MECZUP NEMENGANĠ'NIN SANATSAL YETENEĒİ

МАЖЗУБ НАМАНГОНІЙНИНГ ПОЭТИК МАҲОРАТИ

Naima ALIKULOVA*

Özet: Abdulaziz Meczub Nemenganî XIX. yüzyılda Özbekistan'da yaşayan sufi şair ve bilim adamıdır. Yaşadığı dönemde “Meczub” mahlasıyla dini-irfanî şiir ve hikmetler yazarak halk arasında ‘İşan-ı Meczub Nemenganî’ adıyla ün kazanmıştır. Tasavvuf erbabı ve şair olarak, Orta Asya'nın birçok bölgelerinde yayılan “Meczubilik” irfanî hareketinin kurucusudur. Bu makalede XIX. Yüzyılda bugünkü Özbekistan Cumhuriyetinde yer alan Nemengan bölgesinde yaşayan bir sufi şair ve Nakşibendi tarikatı vekili Abdulaziz Meczub Nemenganî üzerinde durulmaktadır. “Meczub” adı altında tasavvufî şiirler ve hikmetlerin yazarı olan İşan Meczub Nemenganî, o dönemde Orta Asya'nın pek çok yerinde yaygın olan “mezcubilik” tasavvuf irfanî hareketinin kurucusu olarak tanılmaktadır. Makalede şairin divanı ve divanın özellikleri, şiirlerindeki özgünlük, tasavvufî şiirlerinin geniş konu alanları, yaşamının bazı yönleri ve sanatsal ifade yeteneği incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Meczub Nemenganî, tasavvuf, Divan, şiir, Meczubilik, Nakşibendiyye, XIX. Yüzyıl Orta Asya .

Аннотация: Абдулазиз Мажзуб Намангоний XIX асрда Ўзбекистонда яшаб ижод қилган сўфий шоир ва олимдир. У ўз даврида “Мажзуб” тахаллуси билан диний-ирфоний мавзуда шеър ва ҳикматлар ёзиб халқ орасида “Эшон Мажзуб Намангоний” номи билан машҳур бўлган. Тасаввуф арбоби ва ижодкор сифатида ҳозиргача давом этиб келаётган, Ўрта Осиёнинг қўллаб ҳудудларида кенг тарқалган мажзубийлик ирфоний ҳаракатига асос солган. Мақолада Мажзуб Намангоний девони тузилиши, жанр хусусияти, Мажзуб шеърятининг ўзига хос жиҳатлари, сўфий шоир шеърятининг мавзу қўлами, ҳаётининг айрим қирралари, бадиий санъат қўллашдаги маҳорати ижодидан намуналар келтирилган ҳолда таҳлилга тортилади.

Калит сўзлар: Мажзуб Намангоний, девон, тасаввуф, мажзубийлик ҳаракати, сўфий шоир, нақибандия тариқати, 19 аср, Ўрта Осиё.

* Özbekistan Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü Araştırmacısı.
Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти тадқиқотчиси

Ўзбек адабиётшунослигида шу даврга қадар ҳали кенг миқёсда ўрганилмаган шоир Абдулазиз Мулла Ҳасан Кўчак ўғли Мажзуб «Тазкират-ул-авлиё», «Дар тавзах», туркий ва форсий тилдаги шеърлардан иборат салмоқли девон муаллифидир. Шеъррий тўплами халқ орасида “Девони Мажзуб Намангоний” номи билан машҳур бўлган. Шоир ҳаёти ҳақида бизга кам маълумотлар етиб келган.

Гарчи шоир Мажзуб Наманганда яшаб ижод қилган бўлса-да, умрининг салмоқли қисмини Бухоро, Қарши ва бошқа шаҳарларда ўтказган. Шоир Бухоро мадрасаларида таҳсил кўради. Шу ерлик шайх Халифа Ҳусайн Янги-кўрғоний хонақоҳида тасаввуф таълимини “итмом”га етказгач, ундан нақшбандия тариқатида пирлик қилиш ваколатини берувчи иршод хатини олади. Баъзи мажзубхонлар шоирнинг нақшбандиядан ташқари қодирия, мавлавия ваишқия тариқатлари бўйича ҳам иршод олганлигини айтишади. Даставвал қисқа муддат Кўконда, сўнграқ Наманганда муқим яшаб, муридларига тасаввуф сирларидан сабоқ беради. Шайхлик қилиш билан бирга бадий ижод билан ҳам шуғулланади. Ўз вақтида тариқат пешвоси ўлароқ шоирга кўпчилик эргашган, мажзубийлар аталмиш ирфоний давра вужудга келган. Мажзубхонларнинг Наманганда ҳозир ҳам мавжудлиги Абдулазиз Намангонийнинг XIX аср диний-тасаввуфий муҳитида юксак мартабага кўтарилганлиги ҳақида етарли хулосалар беради.

Шоир адабий меросининг салмоқли қисмини «Мажзуб» таҳаллуси билан ёзилган тасаввуфий-ирфоний ва ахлоқий мавзудаги ижод намуналари ташкил этади. Шоир «Девон»ларининг ўнга яқин қўлёзма нусхаларига муаллифнинг турли жанрдаги шеърлари киритилган бўлиб, улар орасида маснавий, ғазал, мухаммас ва мураббаъ жанрлари етакчилик қилади ¹.

Шоирнинг сўфиёна – ошиқона қарашларида мажзублик, ошиқлик ва орифликнинг бир қатор ўзига хос хусусиятлари кўзга ташланади. Бу бевосита шоирнинг нақшбандия тариқатида юксак мақомларга эришган

¹ Шоир девони нусхалари Беруний номидаги УзРФАШИ қўлёзмалар фонди Ҳамид сулаймон бўлимида сақланади. Инв. рақамлари: 1018, 2125, 2567, 2580, 1123, 1481, 2351, 12503.

«мажзуб»лардан, валилардан эканлиги билан ҳам изоҳланади. Тасаввуфшунос олим Иброҳим Ҳаққул ўзининг «Ишқ ва комиллик жазбаси» номли мақоласида: «Мажзублик завқи билан шоирлик завқи ўртасида маълум бир яқинлик борлиги учун баъзи мажзублар шеър ҳам ёзишган», - деб таъкидлайди ². Бу фикр ҳақиқати Мажзуб Намангоний ижодида ҳам ўз ифодасини топгандир. Зеро, том маънода Абдулазиз Намангонийнинг лирик қаҳрамони ҳам «Қалб ила Оллоҳ орасидаги ҳар турли унуттирувчи пардаларни барҳам бера олган»³, илоҳий ишқ натижаси ўлароқ юзага келган маърифат ва ҳол асроридан, илму ирфондан баҳс этган жазба соҳибидир. Шоир «илоҳий ишқ ўтидан дилафгор бўлган» Ҳақ ошиқлари ҳақида ёзган муҳаммасида шундай дейди:

*Талаб хайлини жойи, маъвоси йўқ,
Жаҳон нақдига зарра парвоси йўқ,
Ки ҳақдин дигар ҳеч таманноси йўқ,
Сабукборлардур, сабукборлар
Худо ёрлардур, худо ёрлар⁴.*

Диққат қилинса, Мажзуб қайси мавзуда ёзмасин, содда, халқона ва ўзига хос тилда ёзишга ҳаракат қилади. Бевосита ёзма ва халқ оғзаки ижоди таъсирида битилган кўплаб сатрлари ғазалларидан жой олгандир.

“Девон”дан ишқ ва жазба завқи билан ёзилган ошиқона – орифона ғазаллар билан бир қаторда ҳаёт ва ўлим, дунёнинг ўткинчилиги ҳақидаги фалсафий ҳамда нафси жиловлаш, риёкорлик ва сохтакорликдан, ўткинчи ҳою ҳаваслардан йироқ бўлиш ҳақидаги ахлоқий-тарбиявий ғазаллар ҳам ўрин олган.

Шоирнинг “Девон”и унинг тил, услуб, шеърий маҳорат борасида ўзига хос истеъдодга эга эканлигидан дарак беради. Шоир ижодида маънога хизмат қилувчи ўнлаб лафзий ва маънавий санъатларнинг гўзал намуналари

²И. Ҳаққул. Ишқ ва комиллик жазбаси. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002, 1-сон. – Б. 8

³Абу Хафс Сухпавардий. Авориф ул- маориф. –Б. 11

⁴Мажзуб Намангоний. Девон. Нашрга тайёрловчи С. Рафиддинов. Туркистон (Қозоғистон), 2008. Б. :39. Мақоладаги барча мисоллар шу девонга мансуб.

учрайди. Масалан, шоир ошиқларнинг ҳақ васли умидида чекадиган заҳматлари ҳақида ёзар экан, қуйидаги байтда муболаға, ташбеҳ ва таносуб санъатларини уйғун қўллайди:

Ишқи шўрангиз ёмғур тўкди дард афлокидин,

Мубталолар кўнглуси бўлди намакдон ўзгача, -

дейди. Яъни маъшук ишқи дард осмонидан шўрангиз (шўр аралаш) ёмғир ёғдирди, оқибатда мубталолар – ошиқлар кўнгли бир туздон тусини олди. Байтда ҳақ дийдорига талабгор бўлган ошиқнинг ишқ алангасида қоврилиши, висолга етишнинг риёзату заҳматлари натижасида ошиқ кўнгли жароҳат маконига айланиб қолганлиги моҳирона таърифлаб берилган. Кўнгилнинг намакдон – туздонга ўхшатилиши ёрқин тасвирни юзага чиқарган.

Яна бир мисол. Шоир ҳақ васлини орзулаб, саргашталиқни ихтиёр этган қаландарлар ҳақида ёзар экан, улар ҳолатини биёбонда бир-бирини кидирган Лайли-Мажнунлар ҳолатига ўхшатади:

Негадур сайри қаландар хайли ҳар ён айланиб,

Гўйё Лайлини топар, Мажнун биёбон айланиб.

Юқоридаги байтни ўқиган китобхоннинг кўз олдига бевосита дostonлардаги Лайли-ю Мажнунлар ҳамда қаландарлар ҳолати келади.

Мажзуб Намангоний “Девон”ини ўқир эканмиз, унинг мажозий ва ҳақиқий ишқ сир-синаотларини анъанавий ва ўзига хос поэтик шаклларда ифода этганига гувоҳ бўламиз. Шоир ижодида унинг бадиий маҳорати даражасини кўрсатувчи лафзий ва маънавий санъатларнинг қўплаб турларини, шеър оҳангдорлигини таъминловчи қофия санъатининг ажойиб намуналарини учратамиз. Саҳли мумтаниъ санъати асосида шоир қўплаб байтлар яратган. Баъзи жумлалар содда ва равон, айти пайтда фавқулodда қофияларга бой. Масалан:

Кимки они ёд айлар, хотирини шод айлар,

Ажрини зиёд айлар, журмин ўтар Гаффори.

ёки:

Дилраболар қошлари дур бир-бирига бош қўюб,

Шавқ арбобин қирорга этгуси кенгошлар,-

Диққат қилинса, юқоридаги байтда мумтоз шеърятимиздаги анъанавий тасвирдан фарқли ўларок, маъшуқа қошининг ўзига хос тасвири, бетакрор намунаси яратилган. Бундан ташқари шоир тазод, талмех, ташбех, истиора, таносуб, муболаға, китобат каби санъатлардан унумли ва моҳирона фойдаланганки, бу унинг бадиий маҳоратда ҳам ўзига хос шоир эканлигини далиллашга хизмат қилади. «Девон»дан гўзал санъатлар асосига қурилган, мазмунан пишиқ бундай мисраларни кўплаб келтириш мумкин.

Шоир шеърларида унинг таҳаллусига хос жазба, ўртаниш бор. Лирик қаҳрамон гоҳ толиблар кўнглига ишқдан гуҳар сочиб, уларни фано водийси сари бошлавчи, гоҳ Мансур Халлождек “аналҳақ”лик мақомига даъвогар, “жону дилни Ҳаққа топширган” қаландар, гоҳ Оллоҳдан бошқасини “ғалат” билувчи машрабсифат дарвеш, гоҳ жамики махлуқотда яратганнинг жилвасини кўрувчи румийназар ориф, гоҳ ўзини ожиз билиб маломат қилувчи солиқ, гоҳ илоҳ ишқида шаҳидликка-да тайёр, дилини ишқ ўти кўйдираётган сержунун ошиқ тимсолида намоён бўлади. Буларнинг барчаси уни Ҳақ билан бевосита туташтирувчи жазба туфайли. Манбаларда шоир жазбаси билан боғлиқ қуйидаги ривоят келтирилади: “Ривоят қилишларича, кунлардан бир кун пири муридлар далада зикр тушиб кетаётганларида ариққа дуч келадилар. Ариқдан хатлашда Абдулазиз “Хув” деб юборади. Халифа Ҳусайн⁵ “Ҳалқумни бўшатиб, Абдулазиз!” деб хитоб қиладилар. Абдулазиз жаҳрий “Хув Оллоҳ, Хув Оллоҳ” деб зикрни давом эттиради. Асҳоблар Халифадан “Нега жаҳрий зикрга рухсат бердингиз?” деб сўраганларида “Агар рухсат бермаганимда дили куйиб ҳалок бўларди”, деб айтган эканлар”.⁶

Абдулазиз Намангоний шеърятини гўё “дили куйиб ҳалок бўлмаслик” учун “Ху” зикрини айтаётган ошиқнинг оҳу зорларидир. “Ху” зикри шоир

⁵Бухоролик Халифа Ҳусайн Янгиқўрғоний – Мажзуб Намангонийнинг пири (буни шоир ўз девони муқаддимасида айтиб ўтган)

⁶И. Остонақулов. Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. Т. :2004. Б: 223.

ғазалларида кўп учрайди ва маълум ғоялар ташийди. У форсий шеърларидан бирида ёзади:

*Зи шавқи ишқ дар шўрам, зи масти мезанам ху-ху,
Зи жоми бода махмурам, зи масти мезанам ху-ху.
Шаҳиди тиги дилдорам, қатили ғамзаи ёрам,
Бувад девонаги корам, зи масти мезанам ху-ху.*

Маъноси: Ишқ шавқидан туғёнга келдим, мастликдан “ху-ху”, (яъни Оллох, Оллох) дейман. Қадахдаги майдан хуморман, мастликдан “ху-ху” дейман. Дилдор тигининг шаҳидиман, ёр ғамзасининг қурбониман. Ишим девоналикдир, шунинг учун мастликдан “Ху-ху” дейман. Сатрларда келтирилган май ва ёр тимсоллари ишқ ва маъшуқи азал маъносини ифодалайди. Мажзуб ўзига хос тил ва услубга эга шоир. Доим шеър қоидаларига риоя қилавермайди. Бир байтида бунга ишора ҳам қилиб ўтган:

*Ҳар вилоят шоири бир тарз шеър иншо этар,
Шеъри номарбути Мажзуби Намангон ўзгача.*

Мажзубнинг ошиқона-риндона, форсий ва туркий шеърларида ринд, қаландар, толиб, Карбало, соқий, ғофил, солик, зоҳид, осий каби тасаввуфий рамз-тисоллар, чорёрлар, пайғамбарлар, Халифа Ҳасан ва Ҳусайн, Мансур Халлож, Иброҳим Адҳам, Шайх Санъон каби поэтик маъно ташувчи тарихий шахслар образи тез-тез учрайди. Шоир шеърларидаги тимсоллар, ишқ ҳарорати ва қуйма сатрлар баъзан Бобораҳим Машраб шеърятини эслатиб туради. Шунингдек Аҳмад Яссавий услубига хос ошиқоналик ва Жалолиддин Румий ижодига хос риндоналик кайфиятлари Мажзуб шеърларидин ҳам ўрин олган десак хато қилмаймиз.

Мажзуб Намангоний шеърятининг жанрий ва шаклий хусусиятлари ҳақида ҳам тўхталиш жоиз. Шоир туркий “Девон”ининг асосий қисмини тасаввуфий-ирфоний руҳдаги маснавийлар, ғазаллар, мухаммас ва мураббалар ташкил этади. Хусусан, шоир ғазалларига хос алоҳида шаклий хусусиятлар киши эътиборини тортади. Маълумки, адабиёт қоидасига кўра, ғазалларнинг ўртача ҳажми 7 ё 9 байтдан иборат бўлиши лозим. Мажзуб

ғазалларининг аксарияти эса 15-16 байтдан иборат ғазаллардир. Пўлотжон Домулло Қайюмов ўз тазкирасида “ғазаллари ҳамиша қасида, поэма шаклида бордур”⁷, деганида ҳам Мажзуб шеърларининг бошқа мумтоз шоирлариникига ўхшамаган ҳажмий кўламдорлигига ишора қилади.

Хулоса қилиб айтганда, Абдулазиз Мажзубнинг “Девон”и мазмун, шакл, тил ва услуб нуқтайи назаридан унинг поэтик маҳоратда ўзига хос шоир бўлганидан далолат беради.

⁷Пўлотжон Домулло Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. - Т. : 1998 – Б. 188.

EL YAZMASI KAYNAKLARINA GÖRE EMİR TİMUR KİŞİLİĞİNİN İNSANLAR DÜŞÜNCESİNDEKİ DEĞERİ

АМИР ТЕМУР ШАХСИЯТИНИНГ ХАЛҚ ТАФАККУРИДАГИ БАҲОСИ АДАБИЙ ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАРДА

Abdimurad ARSLANOV*

***Özet.** Özbek edebiyatının tarihinde, Emir Timur hakkında ve ona ithafen yazılan öyküler, hikayeler, şiirler gibi eserlerde Timur karakterinin çeşitli telkinleri ve türleri yaratılmıştır. Emir Timur ile ilgili tarihi eserlerde, Timur karakterinin kendine özgü türü oluşturulmuş ise, edebi eserlerde de farklı bir Timur karakterinin oluşturulduğunu söylemek mümkün. Ancak klasik edebiyatımızda yazılan eserlerin yazma nüshaları bu yönden henüz tam olarak incelenmemiştir. Bu makale Emir Timur hakkında yazılan destanların el yazması kaynakları üzerinde düşünceler dile getirilmiştir.*

***Anahtar kelimeler.** El yazması kaynakları, metin araştırması, metinsel eleştiri, halk kitapları*

***Аннотация:** Ўзбек адабиёти тарихида Амир Темурга бағишланган бадиий асарлар – ҳикоя, қисса, достон каби жанрларда Амир Темур образининг турли хил талқинлари ва туркумлари яратилган. Амир Темурга бағишлаб ёзилган тарихий асарларда Темур образининг ўзига хос туркуми яратилган бўлса, бадиий асарларда ҳам Темур образининг ўзгача бир туркуми яратилди ва бу қўлёзма манбалар ҳануз тўлиқ тадқиқ этилгани йўқ. Ушбу мақолада Соҳибқирон Амир Темур ҳақида ёзилган достонларнинг қўлёзма манбалари хусусида фикрлар билдирилган.*

***Калит сўзлар:** Қадимий қўлёзма манбалар, матний тадқиқ, матнишунослик, халқ китоблари*

Истиклол асрий анъаналаримиз, миллий кадриятларимизни қайтариб берди. Маънавий-маданий бойликларимизни тиклаш, бадиий меросимизни холис ўрганиш имконини яратди.

* Tirmiz Devlet Üniversitesi Araştırma Görevlisi
Термиз давлат университети тадқиқотчиси

Президентимизнинг 2017 йил 24-майдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги қарори кўп асрлик маданий ва илмий ютуқларимиз акс этган ёзма ёдгорликларни сақлаш, ўрганиш ва тарғиб қилиш борасида олиб борилаётган ишларни янги босқичга кўтаришда муҳим аҳамиятга эга ҳужжат бўлди.

Маълумки, қўлёзма манбаларни ўрганиш, ўзлаштириш ва матний тадқиқ этиш, унинг бадий қимматини баҳолаш матншунослик ва адабий манбашунослик ҳамда адабиётшунослик илмининг асосий вазифаларидан биридир. Бадий адабиёт ҳар нарсадан олдин инсон қалбининг энг нозик жиҳатларини тадқиқ қилади. Зеро, Биринчи Президентимиз Ислом Каримов таъкидлагандек: “Инсонни, унинг маънавий оламини кашф этадиган яна бир кудратли восита борки, у ҳам бўлса, сўз санъати, бадий адабиётдир. Адабиётни инсоншунослик деб, шоир ва ёзувчилар эса инсон руҳининг муҳандислари, деб таърифланиши бежиз эмас...” [2,136]

Сир эмаски, шўровий мафкура тазйиқи остида адабиётшуносликка оид кўпгина адабий қўлёзма манбаларимиз муайян давр мобайнида ўрганилмай келинди. Бу жараён истиқлолгача давом этди. “Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб юртимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ишларнинг амалий натижаси ўларок, адабиёт ва санъат, маданият, матбуот соҳаси мафкуравий тазйиқдан бутунлай халос бўлганини қайд этиш лозим, - дея таъкидлаган эди Ислом Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асаарида. Ҳар қандай ижод намунаси, бадий асар синфий бўлиши ва қандайдир ғояга, коммунистик мафкура манфаатларига хизмат қилиши керак, деган қарашлар бугун ўтмишга айланди. Эркин ижод учун, миллий қадриятларимиз ва бой маънавиятимизни, халқимиз тарихини, унинг бугунги сермазмун ҳаётини тўлақонли ва ҳаққоний акс эттириш учун зарур шароитлар яратилди” [2,133].

Ҳақиқатан ҳам, мустақиллик адабиётимизнинг шу пайтга қадар етарли ўрганилмаган жиҳатларини тадқиқ қилиш, адабий манбаларни мафкуравий

чекловларсиз холис баҳолаш имкониятини вужудга келтирди. Шундай экан, кўлёзма ва тошбосма шаклда етиб келган адабий манбаларимиз намуналарининг матний тадқиқини амалга ошириш, унга холисона баҳо бериш, бунда дунё адабиётшунослиги эришган ютуқлар ва тажрибалардан фойдаланиш соҳа олдида турган долзарб вазифалардандир.

Биламизки, XX асрнинг 20-йилларигача бўлган адабий, илмий манбаларимиз араб ёзувида эди. XX асрнинг 20-йилларида ёзувимизнинг ўзгариши кўп асрлик меросимиз бўлмиш адабий ва илмий манбаларимизни ўрганиш келажак авлод олдидаги муҳим муаммолардан бирига айланди. Шунинг учун ҳам ўтмиш адабий манбаларимизни матний жиҳатидан тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга. Истиқлолгача бўлган даврда бу адабий манбалар деярли ўрганилмади, ўрганилганлари ҳам кўпроқ бир тарафлама, кўпроқ, ғоявий-тематик жиҳатдан баҳоланган бўлиб, ушбу адабий манбалар бугунги кун талаблари ва мезонлари асосида матний тадқиқ этилмаган. Буни, албатта, ўша давр ижтимоий муҳити, тарихий вазият талаблари билан изоҳлаш мумкин. Кейинги йилларда ўтмиш ижодкорлар яратган бадиий асарларни матний тадқиқ этиш ҳоллари кузатилмоқда. Буни эътироф этган ҳолда, таъкидлаш жоизки, ўтмиш адабий меросимизни ўрганмай туриб бирор адиб меросини тўлақонли тадқиқ қилиб бўлмайди.

Ўзбек адабиёти тарихида Амир Темурга бағишланган бадиий асарлар – ҳикоя, қисса, достон каби жанрларда Амир Темур образининг турли хил талқинлари ва туркумлари яратилган. Амир Темурга бағишлаб ёзилган тарихий асарларда Темур образининг ўзига хос туркуми яратилган бўлса, бадиий асарларда ҳам Темур образининг ўзгача бир туркуми яратилди.

Ҳар қандай тарихий буюк шахсларни халқ ўз тафаккур образида яратади ва бу ўша тарихий шахс ҳақидаги халқнинг фикри ва баҳосидир. Бу баҳо ҳар қандай бошқа шахс фикр ва баҳоларидан юқори ҳисобланади. Амир Темурга бағишлаб ёзилган бадиий асарларда ҳам халқ тафаккуридаги образлар туркуми яратилган бўлиб, бу Амир Темур шахсиятининг халқ тафаккуридаги баҳосидир. Бу бадиий асарлар Республикаимиз кўлёмалар

фондида, музей ва кутубхоналарида узоқ вақтлардан бери сақланиб келинмоқда. Ушбу қўлёзма манбаларни ўрганиш ва уларнинг матний тадқиқи ҳамда ғоявий-мавзуий хусусиятларини ўрганиш, Амир Темур шахсига бугунги кун нуқтаи назаридан баҳо бериш долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Ана шундай қўлёзмалардан бири ЎзР ФАШИ қўлёзмалар фондида №5738 инвентар рақами остида сақланаётган Соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги қўлёзмадир. Ушбу қўлёзма Соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги адабий манба бўлиб, асар воқеалари халқ китоблари услубида баён этилган. Китоб 224 саҳифадан иборат бўлиб, настаълиқ хатида хушнавис хаттот томонидан кўчирилган. Асар насрий қисса шаклида бўлиб, Соҳибқирон Амир Темур ҳёт йўли бадиий талқин этилган. Китобни яратишда, энг аввало, тарихий асарлардан, бадиий асарлардан ва диний асарлардан ижодий фойдаланилган. Қўлёзманинг баъзи саҳифаларида айрим сўзлар бўялган. Асар сарлавҳаси “*Оғози достони Амир Темур Кўрагон нуруллоҳи марқада*” деб номланган. Қўлёзманинг муқаддима қисми мумтоз адабиётда мавжуд бўлган ҳамд ва наът билан бошланади. Ҳар бир саҳифа остида пойғир бериб борилган. Асар тили анча равон ва ҳалқона бўлиб, анча мароқли.

Авлодлар йиллар, асрлар ўтган сари ўз юртига озодлик баҳшида этган, Ўрта Осиёда қудратли марказлашган давлат қарор топтирган Амир Темурга қизиқиш билан қараганлар. Унинг ҳақида қанчадан қанча ривоятлар тўқилган, асарлар битилган. Амир Темурнинг ҳаёти, сиёсий ва жанговар фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи китоблар унутилган [4,17]. Бу китобларни топиш ва уларни матний тадқиқ этиб кенг ўқувчи оммасига етказиш матншунослигимиз олдига турган долзарб муаммолардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. uza.uz/. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. 24.05.2017

2. Каримов И.А. Юксак маънавият- енгилмас куч. - Т.: Маънавият, 2008. - Б. 133-136.
3. ЎзР ФА қўлёзмалар фонди. №5738
4. Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома. – Тошкент. Чўлпон, 1991. – Б. 17

BEDIİ VE DİĞER SÖYLEV ÜSLUPLARI ÜZERİNE

BADIIY VA BOSHQA NUTQ USLUBLARIGA DOIR

Doç. Dr. Dilorom BABAHANOVA*

Özet: Makalede üslup, metodoloji, edebi dil üslupları, dilin üslup özellikleri, fonetik, sözcüksel, morfolojik ve sözdizimsel metod meseleleri teorik ve uygulamalı yönden incelenmeye çalışılmıştır. Teorik fikirler bedii edebiyat ürünleri, popüler yayımlar ve günlük konuşmalardan seçilen örnekler temeline dayandırılmıştır.

Anahtar kelimeler: bedii, dil, söylev, söylev türleri, ulus dili, dil araçları, yazar, Yusuf Has Hacib, Ahmed Yükneki, Ahmed Yesevi, metodoloji

Annotatsiya: Maqolada uslub, uslubiyat, adabiy til uslublari, til birliklarining uslubiy xususiyati, fonetik, leksik, morfologik, sintaktik uslubiyat masalalari nazariy va amaliy jihatdan yoritilgan. Nazariy fikrlar badiiy adabiyotlardan, ommaviy nashrlardan va jonli so'zlashuvlardan olingan misollar yordamida asoslangan.

Kalit so'zlar: badiiyat, til, nutq, nutq stillari, umumxalq tili, til vositalari, yozuvchi, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, uslubiyat

Ma'lumki, har bir individ, ya'ni shaxs tashqi olamdan o'zicha ta'sirlanadi-da, uni o'zicha tushunib, idrok etadi, hamda o'zgaga yetkazishga intiladi.

Kishilar har qanday sharoitda va faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, grammatik va fonetik vositalarni tanlash va ishlatilishda bir-birlaridan ma'lum darajada farq qiladilar. Ha, umumxalq tili doirasida til vositalarining bunday tanlab olinishi nutqning xilma-xil ko'rinishlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Nutqning bu xilma-xil ko'rinishlari esa nutq stillari deb yuritiladi.

Stil (uslub) asli grekcha «stilas» so'zidan olingan bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi qalamdir. Bunday qalam qadim zamonlarda va o'rta asrlarda yozish-

* Nemengan Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
NamDU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

chizish quroli bo'lib xizmat qilgan. Insonlar esa o'z fikr-mulohaza shaklini shu qalam vositasida chizganlar.

Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, u vaqtlarda hozirgiday qalam, qog'oz bo'lmagan, balki hozirgidek qog'oz o'rnida-mum surtilgan taxtakach-u, qalam (ruchka) o'rnida – ana shu «stil» ni ishlatganlar. Qadimgi greklar mum surtilgan taxtakachlarga shu tayoqcha bilan yozganlar. Xato yozilgan so'z yoki gaplarni tayoqchani yassi tomoni bilan o'chirib tuzatganlar. Rimliklar ham, hindlar ham, arablar ham bunday tayoqchalardan o'z maqsadlarini ifodalashda foydalanganlar.

Davrlar o'tishi bilan u yoki bu yozuvchining so'z tanlash, gap tuzish usulini stil deb atay boshlaganlar. F. Nasriddinov o'zining «Til, uslub va obraz» maqolasida shunday deydi: «Biz tushungan stil mutlaqo boshqa ma'noda, ya'ni yozuvchining o'ziga xos bo'lgan badiiy mahorati bo'lsa ham, lekin u o'sha genetik ma'no bilan qarindoshlik alomatlarini yo'qotgan emas. Chunki biz ham hozir stil deganda u yoki bu yozuvchining yozish yo'li-yo'sinini angalaymiz. Faqat farqi shundaki, bunda yozuvchi yozgan asarlar ko'zda tutiladi». Uslub har bir yozuvchining o'ziga xos bo'lgan badiiy tasvir usulidir.

Akademik Y. Gort tili bilan aytsak, uslub bu - tom ma'noda yozuvchining bayonlash xarakteri, bu – nutqqa munosabat, ya'ni yurganingizda gavgangiz qanday harakat qilsa, xuddi o'shanga xos bir gap, yozishdagi husnixat, aftangoringiz va yuz ifodangizdir; bu har bir yozuvchining individual ko'rinishidir.

Tajriba va kuzatishlarimizdan ma'lumki, bir yozuvchining bir emas, bir necha asarlarini o'qir ekanmiz, ular orasida shakliy o'xshashliklar, u yoki bu darajada yaqinlik borligiga guvoh bo'lamiz. Shuning uchun ham u yoki bu yozuvchining uslubi haqida fikr yuritganimizda ana shu «o'xshash» tomonlarga, «yaqinliklarga» qarab, ulardagi umumiy tomonlarni aniqlab olamizda, «Bu Abdulla Qodiriyning tili», «Bu Oybekning tili», «Bu Abdulla Qahhorning tili», «Bu Said Ahmadning tili», «Bu O'tkir Hoshimovning tili», «Bu Tohir Malikning tili yoki uslubi», deya hukm chiqaramiz. Chunki har bir yozuvchining individual uslubi mazkur adibning faqat o'zigagina xosdir.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, har qanday uslub (so'zlashuv uslubi, rasmiy ish uslubi, ilmiy uslub, publitsistik uslub, badiiy uslub va b.) ning asosi, uning yuragi til hisoblanadi. Bu - uslub, go'yo, shaxmat taxtasidagi shohdir. Agar Shoh yo'q ekan, hech qanaqa o'yin ham bo'lishi mumkin emas. Til yo'q ekan – yozuvchi ham yo'q.

Turkiy tilda so'zlashuvchi urug'-qabilalar ittifoqi va ular tilining shakllanishi juda qadim zamonlardan boshlanadi. Uning asosiy fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari negizi uzoq vaqtlar davomida shakllangan va rivojlanib kelgan bo'lib, bu haqda Sibirda, Mo'g'ulistonda, Qozog'istonda va O'rta Osiyoning turli joylarida topilgan qadimgi turkiy yozma yodgorliklar juda yaxshi tasavvur beradi. Masalan, Shimoliy Mo'g'uliston hududidan o'tgan Yenisey va O'rxun daryolari bo'ylaridan topilgan yozuv. Buni O'rxun-Yenisey yozuvlari deb yuritishadi. «Bu yozuv yodgorliklarini hozirgi turk xalqlaridan birortasi yaratgan deb aytish to'g'ri chiqmaydi, chunki u zamonlarda urug'-qabilachilik davrini boshidan kechirayotgan turk xalqlari (VI-VIII asrlar) hali mustaqil xalq sifatida uyushmagan edilar. Bu yodgorliklarning tili haqida ham xuddi shuni aytish kerak bo'ladi. Bu yozuv yodgorliklarini yaratishda so'nggi taraqqiyot davrlarida turk xalqlarining tashkil topishida ishtirok etgan juda ko'p turli-tuman qabila va urug'lar qatnashgan, desak haqiqatga yaqinroq bo'ladi».

Tadqiqot va kuzatishlarga ko'ra, bizgacha yetib kelgan O'rxun – Yenisey (Enasoy) va shuning singari boshqa ko'pgina yozma yodgorliklar barcha turkiy urug'-qabilalarning hayoti va faoliyatida xizmat qilgan qadimgi turkiy tilning boy hamda har jihatdan taraqqiy etganligidan guvohlik beradi. Shuningdek, turkiy xalqlar adabiy tilining ilk taraqqiyot davri va uning uslubiy tur-xillarini aniqlashda ham bu yodgorliklarning ahamiyati katta ekanligini alohida ta'kidlash joizdir.

A.Sh.Shomaqsudov yuqorida qayd etilgan maqolasida o'zbek xalq tili taraqqiyotining qadimgi davrini mavjud yozma yodgorliklar va ularni o'rganishga oid ilmiy tekshirish ishlari asosida ikkiga ajratishni ta'kidlaydi. Masalan, qadimgi o'zbek tilining tarkib topishi va yozma adabiy til an'alarining vujudga kelish

davri (XI-XII asrlar). Bu davrning muhim yodgorliklari sifatida esa Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» (XI asr), Ahmad Yugnakiyning «Hibatul-haqoyiq» (XII asr) asarlarini hamda bu davrda yaratilgan yuridik xujjatlarni ko'rsatish mumkin.

Ikkinchi davr esa (XII-XIV asrning yarmi) Sharqiy adabiy til an'anasi ta'sir doirasining kengayib borishi bilan xarakterlanadi. Bu davrning yodgorligi sifatida Ahmad Yassaviyning «Devoni hikmat»i (XII asr), Rabg'uziyning «Qissasul-anbiyo» (XIV asr) asarini; shuningdek, adabiy tilning Oltin O'rda shaklida yozilgan Qutbning «Xisrav va Shirin», Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asarini hamda adabiy tilning chig'atoy ulusi tilida yozilgan «Yusuf va Zulayho», «O'g'uznoma» kabi asarlarni ko'rsatish maqbuldir.

Shuni ham aytish kerakki, eski turkiy tilning uslubiy turlari shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan masalalardan biri – «Qutadg'u bilig»da ishlatilgan «bug'raxon tilincha» ifodasiga berilgan izoh va tushuntirishga doxil mulohazalardir. E'tibor bering. «Qutadg'u bilig» muallifi Yusuf Xos Hojib asarning nasriy muqaddimasida shunday yozadi: «Mochin olimlari va hakimlari qamug' ittifoq bo'ldilar, kim Mashriq viloyotinda Turkiston ellarinda Buxraxon tilincha bu kitobdin yoxshiroq hargiz kim ersa tasnif qilmadi»

Tadqiqotchilardan biri - Qayum Karimov «Buxraxon tilincha» iborasini keng ma'noda tushunib, «Buxraxon qo'l ostida birlashgan turk davlati tarkibiga kirgan hamma asosiy qabilalar uchun tushunarli bo'lgan» tilni nazarda tutmoq zarurligini ta'kidlaydi. Turkiyshunos olim S.Ye.Malov esa o'z tekshirishlaridan birida bu iborani stil (uslub) ma'nosida ham tushunish mumkinligiga ishora qiladi.

Muallifning o'zi ham «Qutadg'u bilig»ning she'riy muqaddimasida asarni «xon tilincha» tartib berib yozganini aytadi:

Bu Bug'raxon vaqti ichra ani

Yema xon tilincha bu etmish muni

Mazmuni:

Bu Bug'raxon davrida uni (yozilib),

Shuningdek, xon tilinda bunga tartib berilgandir.

Yana asar muallifiga murojaat etar ekanmiz, u yuqorida ko'rib o'tganimizdek, «xon tilincha» tartib berib yozgan bu asarini Qoshg'orda yozib tugallaganini, kitob esa «xonlar xoni Tavg'och Qora Bug'ra»ga manzur bo'lganini aytib o'tganligining guvohi bo'lamiz .

Bulardan tashqari, Yu.X.Hojib «Qutadg'u bilig» asarini qaysi tilda yozganligi haqida ma'lumot berar ekan, turkcha degan terminni ishlatadi:

Arabcha tojikcha kitoblar o'qush

Bizning tilimizcha bu yumg'i o'qush

Bu turkcha qo'shuqlar tuzattim senga

O'qurda unitma duo qil menga.

Mazmuni:

Arabcha-tojikcha bunday kitoblar talaydir,

Bizning tilimizda esa bu jamlangan zakovatdir.

Senga bu turkcha qo'shiqlarni tartib berdim,

O'qirda unutm, mening haqimga duo qil.

Muallif asarining oxirgi bobida turkcha so'zga ishlov berganini, uni yig'ib-terib to'planganini; bu turkcha so'zni yovvoyi tog' kiyigiga o'xshatganini, ularni ohista ushlab, aldab o'ziga yaqinlashtirgani, ya'ni o'rgatganini badiiy misralarda ifodalab beradi.

Ko'rinadiki, Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarini yuqoridagi «turkcha» deb nazarda tutilgan tilda, ya'ni Bug'raxon saltanati tarkibiga kirgan qabilalar uchun tushunarli bo'lgan tilda yozgan. Uning «Bug'raxon tilincha» deyishidan maqsadi, S.Ye.Malov ishora qilganidek, oliy, mo'tabar uslub (visshiy stil) ni, ya'ni o'sha davr xon saroyiga mansub rasmiy-kitobiy nutqni tushungan bo'lishi ehtimoldan uzoq emas .

Yozuvchi jamiyatdagi turli aloqa ehtiyojlarini qondirishda yozuvning ahamiyatini ham alohida ta'kidlaydi.

Bu yerda ham Yu. X. Hojibning tilni ekspressiv-uslubiy jihatdan og'zaki nutq («tilin so'z») va yozma nutq («bitig so'z») deb farqlash haqidagi ishorati ham

o'sha davr nutqining ma'lum uslubiy turlarini o'rganish nuqtai nazaridan juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xullas, tilshunos olim A.Sh.Shomaqsudovning ta'kidlashicha, qadimgi yozma yodgorliklar tilini lingvo-stilistik aspektda tekshirish turkiy xalqlar adabiy tillarining stilistik tur-xillarini, turli stil elementlarining tarkib topishi jarayonini belgilashda muhim ahamiyatga egadir. Zero, bu o'zbek tili vazifaviy uslublarining shakllanish jarayonining tarixiy ildizlarini obyektiv tarzda hal etishning zarur shartlaridan biri hamdir.

O'zbek tilshunosligida uslubiyatning fan sifatida shakllanishi, asosan, 1950 yillardan so'ng boshlangan bo'lsa ham, uning kurtaklari uzoq o'tmishga borib taqaladi. Masalan, yuqorida qayd etganimizdek, «Qutadg'u bilig», «Hibbat-ul-haqoyiq», «Devonu lug'otit turk» kabi yodnomalarda tilga e'tibor, so'z tejash, mantiqiy va qisqa gapirishga da'vat etish motivlari borki, bular mazmuni jihatidan uslubiy mohiyat kasb etadi. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlari, ayniqsa, uning «Muhokamatul lug'otayn», «Xazoyinul-maoniy» kabi risolalari fikr ifodalashda, so'z tanlash va uni o'z o'rnida ishlatish, so'zga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishga undaydiki, buni uslubiy ta'limot demay bo'lmaydi.

O'zbek tili uslubiyati fani bevosita rus tili stilistikasi ta'sirida, uning qolip va modellari zaminida vujudga keldi va rivojlana boshladi, desak xato bo'lmas.

Jahon tilshunosligida, shu jumladan rus tilshunosligida ham stilistika tilning mohiyati va vazifalarini chuqur tahlil qilish natijasi o'laroq fan sifatida ajralib chiqdi va rivojlanish yo'liga kirib oldi. V.Gumboldt, I.A. Boduen de Kurtene, F. Sossyur, G.O. Vinokur, A.P. Yakubinskiy, Ya. Gort, V.V. Vinogradov, N.Yu. Shvedova kabilar nutqni o'rganishga katta e'tibor berdilar. Va nihoyat, lingvistik stilistika shakllandi. Nutq hodisalari chuqur o'rganila borgan sayin ilmiy tadqiqot obyektiga aylana boshladi.

Nutq, nutq jarayoni va uni qabul qilish kabi hodisalarni psixologiya, fiziologiya kabi fanlar ham o'rganadi. Lekin tilshunoslik tilning faoliyat shakllari, bularning kommunikativ, emotsional va tarbiyaviy-ta'limiy tomonlari yuzasidan

bahs yuritadi. Tilning bu xususiyatini chuqur o'rgangan rus olimlari rus tili stilistikasi bo'yicha talaygina asarlar yaratdilar.

O'zbek tilshunosligida ham uslubiyatga oid ilmiy ishlar yaratildi, maqolalar yozildi. 1980 yillarga kelib, vazifaviy uslublar bo'yicha doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi hamda qilinmoqda. Masalan, R.Qo'ng'urov, I.Qo'chqortoyev, B. O'rinboyev, M. Mukarramov, E. Qilichev, A.Shomaqsudov va boshqalarning ilmiy maqolalari, monografiya va risolalari o'zbek tili uslubiyatining fan sifatida shakllanishiga hissa bo'lib qo'shildi.

Rus tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham uslubiyatning predmeti, tekshirish obyekti bir tomonlama ko'rsatiladi. Deyarli, barcha manbalarda ekspressiv bo'yoq kasb etgan til hodisalarigina uslubiy obyekt sifatida talqin etiladi. Bunday talqin uslubiyatning mazmun va imkoniyatlarini ancha toraytirib qo'ydi. Shuni e'tirof etish kerakki, tilda uslubiy mohiyat kasb etmaydigan hech narsa yo'q. Demak, uslubiyat tushunchasi «til», «nutq», «ekspressiya» tushunchalariga nisbatan juda keng, hatto cheksiz-chegarasizdir. Biroq uslubiy tahlil jarayonida tilning umumlashtirish xususiyatlarini hisobga olib, fonetika, leksika, morfemika, morfologiya va sintaksislarda alohida o'rganilishi lozim bo'lgan hodisalar chetlab o'tiladi, punktuatsiya esa deyarli tilga olinmaydi.

Uslubiyat, eng avvalo, normativ grammatika bilan chambarchas bog'langan. Normativ grammatika qonun-qoidalariga to'la amal qilish yoki uni buzish ham uslubiyat o'rganadigan sohadir.

Egalik, kelishik, zamon, mayl va boshqa qo'shimchalarni o'rinsiz yoki almashtirib ishlatish, olmoshdan foydalanmay, ot, sifat yoki sonni takrorlash kabilar ham uslubiy obyekt, uslubiy xulosalar manbaidir. Buni shartli ravishda «oddiy» yoki «normativ» uslubiyat deb ataymiz. «Normativ» («oddiy») uslubiyat ekspressiya bilan bog'liq bo'lmagan, tamomila neytral bo'lgan til-nutq hodisalarini o'rganadi. Masalan, ...Muhammadjonni peshonasidan o'pdi. (A.Q.) – Muhammadjonning peshonasidan o'pdi. O'quvchilarga ajratildi. – O'quvchilar uchun ajratildi kabi gaplarda qo'llangan shakllarning qaysi biri qanday holatda ishlatilishi aniqlanadi.

Bundan tashqari, arxaizm, istorizm, dialektizm, kasb-hunarga oid leksik qatlam so'zlari, fanga oid terminlarning ishlatilishi ham ekspressivlik hosil qilmaydi. Demak, ular ma'lum bir nutq uslubiga xoslanganligi bilan ajralib turadi, xolos. Shu sababli bular ham «normativ» («oddiy») uslubiyatning tekshirish obyektidir.

Og'zaki va badiiy publitsistik uslubda tashqi olam voqea-hodisalarini atayin bo'rttirib, kuchaytirib ko'rsatish, shu yo'l bilan tinglovchi (o'quvchi)ga, uning ruhiy holati, ong-tushunchasiga biror yo'sinda ta'sir etish maqsadlarida tovush, so'z, birikma va gap tanlash ham borki, buni biz ekspressiv uslubiyat deb ataymiz. Ekspressiv uslubiyat vositalari obraz yaratishda, voqelikni obrazli tasvirlashda, kishida salbiy yoki ijobiy his-tuyg'u uyg'otishda muhim rol o'ynaydi.

Biz yuqorida uslubiyat obykti bo'lmaydigan hech qanday til va nutq hodisasi yo'qligini aytib o'tdik. Tilshunoslikning har bir bo'limi u yoki bu darajada, yo normativ, yo ekspressiv uslubiyatning obykti bo'lib xizmat qiladi. Masalan, unli va undoshlarning ishlatilishi, talaffuzi, urg'u, pauza, takt va boshqalar normativ uslubiyat obykti bo'lsa; unlini cho'zish, undoshni ikkilantirish, maxsus urg'u berish, maxsus pauza, takt o'rnini almashtirish, unliga, ba'zan undoshga maxsus rang berish (fonologik sintagmatika) kabilar ekspressiv uslubiyat obyektidir.

Morfemikada so'z o'zgartuvchi affikslar normativ, shakl yasovchilar ekspressiv uslubiyat obyektidir. So'z yasalishida rus tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham uslubiy mohiyat bor deb qaraladi. Biroq uslubiyat so'zni o'zak+yasovchi (o'zak+o'zak)ga ajratib tekshirmaydi. Demak, so'z yasalishi uslubiyat obykti bo'la olmaydi. Lekin toshbag'ir, otashqalb kabi (murakkab so'z) ko'chma ma'noli yasalishlar bir butun holda ekspressiv uslubiyat obykti bo'lishi ham mumkin.

So'z turkumlaridan foydalanish ham normativ uslubiyat obyektidir. So'z o'zgartuvchi va shakl yasovchilardan foydalanish ham morfologik vositalar tushunchasiga kiradi. So'z o'zgartuvchi va shakl yasovchilarning vazifaviy almashinuvi ma'lum uslubiy maqsadlarga xizmat qildiriladi: nondan yeng deyish

bilan butundan qism va hurmat; ovqatga qarab o'tirilsin deyish bilan hurmat; qani, ketdik deyish bilan da'vat kabi ma'nolar ifoda etiladi.

Til sintaktik vositalarining imkoniyati va ekspressiv - emotsional xususiyatlari beqiyosdir. Sintaktik kategoriyalar normativ uslubiyatning ham, ekspressiv uslubiyatning ham obyektidir. Biz keldik gapi tinch ohang bilan aytilganda oddiy uslubiyat obyektidir, alohida kuchli ohang bilan aytilganda, axborot tushunchasiga quvonish tushunchasi qo'shiladi va ekspressivlik hosil qiladi.

Tinish belgilari ham uslubiy vositadir. Ularning aksariyati bevosita emas, balki gap, gaplar semantikasi orqali uslubiy vazifa bajaradi. Qo'shtirnoq, qavs ichida berilgan so'roq va undov belgilari, ko'p nuqta kabilar gap mazmuniga biror jilo (ekspressiya) qo'shishi bilan ajralib turadi.

Xullas, uslubiyat nutqning barcha faoliyatini tekshiradi va o'z xulosalarini bayon etadi.

ÖZBEK HALK ATASÖZLERİNİN SOSYAL PRAGMATİK AÇIDAN İNCELEMESİ

ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ СОЦИОПРАГМАТИК ТАДҚИҚИ

Prof. Dr. Laylo RAUPOVA*

Nafosat ZARİPBOYEVA**

***Özet:** Makalede Özbek halk edebiyatının çeşitli türlerindeki kaynaklarının dil özellikleri, Özbek atasözlerinde bulunan kahramanların sosyal mental özelliklerinin konuşmada ifade edilmesiyle ilgili meseleler ele alınmıştır. Atasözlerinin dilbilimsel tahlili yapılmış ve ilmi kaynaklara dayanarak diğer özellikleri açıklanmıştır.*

***Anahtar kelimeler:** atasözü, kahraman, zihinsel özellik, manevî değer, gelenek, görgü, nutuk(konuşma).*

***Аннотация:** Мақолада ўзбек халқ оғзаки ижодига тааллуқли турли жанрдаги манбалар тил хусусиятлари, хусусан, халқ мақоллари ва уларда иштирок этган персонажларнинг социал ментал тавсифини нутқий воқеланиши муаммоларига тўхталиб ўтилган. Халқ мақолларининг лисоний жиҳатдан таҳлили ва уларнинг ўзига хос хусусиятларининг тавсифи илмий манбалар асосида очиб берилган.*

***Калит сўзлар:** мақол, қаҳрамон, ментал хусусият, маънавий қадрият, анъана, одоб, нутқ.*

Халқ ҳаётининг моддий шароити, маънавий турмуш тарзи, мафкураси, дунёқараши, эътиқоди, руҳияти, тарихи ва дини, адабиёти ва санъати, афсона ва чўпчаклари, халқнинг ўзига хос урф-одат ва қадриятлари, ахлоқий ақидалари, ҳикматли сўзу мақол-маталлари, ўзбекона одобда ва коммуникантлар нутқида акс этиши тушунилади. Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигининг турли тармоқларини тўлиқ ёритишга бағишланган қатор

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğretim üyesi

Ф.ф.д. профессор, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

** Öğretmen

ХТИДУМ

изланишлар олиб борилиши билан бирга, янада чуқурроқ ўрганилиши лозим бўлган соҳалар кам эмаслиги сезилмоқда. Ўзбек халқ оғзаки ижодига тааллуқли турли жанрдаги манбалар тил хусусиятларини, хусусан, уларда иштирок этган персонажларнинг социал ментал тавсифини нутқий воқеланиш аспектида таҳлил қилиш шулар жумласидандир. Халқ оғзаки ижодига доир манбаларнинг ҳар бири лисоний жиҳатдан таҳлил қилинганда бир-биридан анча фарқ қилади. Достонлар тили эртақлардан, мақол ва маталлар тили топишмоқлар тилидан, халқ қўшиқлари тили ҳам бошқа жанр тил хусусиятларидан талайгина фарқланади. Халқ мақоллари тил хусусиятлари ҳақида тилшуносликда махсус изланишлар олиб борилган^{1,2}

Назар аҳли кўруб нортек яноқинг,

Масал: “Бир нору минг бемор” дерлар (Лутфий).

Ушбу мисра “кишилар сенинг анордек яноғингни кўриб, халқ орасида ишлатиладиган “бир анор минг беморга даво” эканлигига иқрор бўлишади” маъносини юзага чиқарган. Шунингдек, адиб ўз мисраларида мақолдан фойдаланиш билан бадиий адабиётдаги ирсоли масал санъатига мурожаат қилган. Чунончи: *Ўғлим, кечаги юриш-туришинг мени анча изза қилди. Машойихлар бекорга айтишмаган: Яхшининг хулқи ортиқ, ёмоннинг ёқаси йиртиқ*”. Бунинг мағзини чақиб ол (Ш.Холмирзаев). Бунга ўхшаш мақолларда ёмон, хулқи бузук, очкўз, сурбет, зўравон одамларнинг хулқ-атвори, юриш-туриши қораланади. Мулоқот жараёнида қўлланиладиган бундай мақоллар фарзандларга панд-насихат ўрнида ҳамда уларни яхшилиқка, ҳалолликка ундаш мақсадида ишлатилган. Бундай мақолларнинг вариантлари ҳам мавжуд. Масалан, *“Ёмоннинг тузга келгани- қизга келгани”, “Ёмон қизга соч битса, ёнига йигит йўлатмас”*,

¹ Киселева С.Н. К вопросу об использовании единиц фразеологии и афористики в учебном процессе на подготовительном факультете // Русский язык для студентов-иностранцев, 1984. - № 23. -С..72; Хлебцова О.А. Русский язык в пословицах, крылатых словах, афоризмах. - М., 1999. -С.2; Аверьянова Г. Наши пословицы // Аврора, 1996. - №11. -С. 56-59.

² Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар. – Т.: Фан, 1976; Шоабдурахмонов Ш.Ўзбек адабий тилнинг лексик нормалари//Нутқ маданиятига оид масалалар. -Тошкент, 1973; Абдурахмонов Х. Мақоллардаги боғловчисиз қўшма гапларнинг баъзи хусусиятлари ҳақида. Илмий асарлар.1-китоб. Тилшунослик масалалари.-Б.419-439.

“Ёмоннинг кучи япалоққа етибди”, “Ёмон ер бўлмайди, ёмон эр бўлади” ва хоказо. Мисолларнинг барчасида нияти қора кимсалардан фарзандларнинг узоқроқда юриши, бундай кимсалар билан мулоқотда бўлишликда ниҳоятда эҳтиёткорликка чақириш бор. Яна мисолларга мурожаат қиламиз: 1. *Зарбуви шу ўтирган кўйи анчага ўзига келолмай турди, хаёл ўлгур ҳар ёқларга бошлади-ю, яна шайтонга ҳай берди, начора: “Куёвни пайғамбарлар сийлашган”* (Қ.Раҳимова). 2. *Қизининг қизарган кўзларига қаради-ю, оғзидаги бўғзида қолди: эсига раҳматли ойиси бот-бот такрорлайдиган гапи тушди: “Куёвникида қуйруқ егандан –ўғилникида юдруқ еган яхши”* (С.Қаҳҳор.)

Юқорида келтирилган мақоллар асосан сўзлашув ва бадий дискурсларда ишлатилади. Мақол мазмуни куёвни сийлаш кераклиги, бу билан қуда-андачилик ришталарини мустаҳкам боғлаш мумкинлигига ишора қилинади. Келтирилган биринчи мисолдаги мақолнинг келиб чиқиши диний ривоят билан ҳам боғлиқ. Ривоятда келтирилишича, пайғамбаримиз ўз куёви Ҳазрати Алини сийлаган эканлар. Худди шу мақолга ўхшаш яна бир мисолга мурожаат қиламиз: *Бугунги ишимиздан хурсанд ҳолда иккаламиз бетма-бет ўтирибмиз. Муаллим мингирлаб қўйди: Сулаймон ўлди, девлар қутулди, кўпам хижолат бўлаверма. Ўртамизда овчиларнинг, йўловчиларнинг доимий ҳамроҳи — гулхан* (Ш.Холмирзаев). Қайд этилган мақол диний афсонага асосланган. Унда айтилишича, Сулаймон пайғамбар “Байтул муқаддас”ни қурдирганда девларни мажбур қилиб ишлатган. Девлар пайғамбардан кўрққанидан ишлайверишибди ва ҳатто ҳассага таяниб ўлиб қолган Сулаймон пайғамбарни ҳам сезишмайди. Ниҳоят, жасад ағанаб тушгач, девлар ҳар тарафга қочиб кетишади.³ Юқоридаги мақол мазмуни халқ ментал дунёсида яшаб келаётган мана шу афсона билан боғлиқ. Бу афсона тафсилоти адиб Рабғузийнинг “Қиссаи Рабғузий” асарида ҳам қайд этилади.

³ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тилнинг лексик нормалари. -Тошкент, 1973.

Умуман, юқоридаги мисолларнинг барчаси мажозий маънода қўлланган ва уларда инсон ҳамда унинг тақдири масаласи ётади. *Гул бўлиб тузилиб сассиқ алаф бўлиб яшама* мисрасининг маъноси – инсон боласи пок бўлиб туғилади, аммо баъзилар ўз ҳаётлари давомида инсонийлик шаънига нолайиқ ишларни қиладилар ва ёмон деган ном билан бу дунёни тарк этадилар. Мана шундай инсонларни тўғри йўлга бошлаш учун насихат тарзида айтилган.

*Эллар ҳой мажнун тоғнинг,
Бошидан туман кетмасмиш,
Шубҳага мойил бўлганнинг
Кўнглидан гумон кетмасмиш.* (Махтумқули)

Мазкур мисралар орқали гумон иймондан айириши маъноси, яъни гумон туфайли киши ўз биродарлари, туғишганларига бўлган ишончини йўқотиши ва бу улардан узоқлашишига сабаб бўлиши уқтирилмоқда.

*Тикансиз гул, садафсиз дур, машаққатсиз ҳунар бўлмас,
Риёзат топмагунча ёр васлига етиб бўлмас.* (Машраб)

Машраб юқоридаги мисралар орқали ҳар қандай яхши нарсанинг бир ёмон томони бўлишини, машаққатсиз роҳат йўқлигини таъкидлайди. *Ойи, ахир бекорга айтилмагандир: “Бор товогим, кел товогим, қайтишида қуруқ бўлсанг, ўрта йўлда син товогим.”* (С. Аҳмад. “Келинлар кўзғолони”) Ушбу диалогик дискурс парчасида қўлланилган мақолнинг мазмуни: одатга кўра, қадимдан қудалар бир-бириларни тансиқ таом ва сарпо, совғалар билан йўқлайдилар. Мазкур мақолда ҳар иккала томон ўзаро сийлаб турилиши, агар уларнинг бирортасига етарли жавоб қайтарилмаса, муносабатлар совиши мумкинлиги уқтирилмоқда.

Овсинжон қаранг, кўзингиз қувонади, шуни айтадиларда: “Келинни келганда кўр, сепини ёйганда кўр”. (Ў.Ҳошимов. “Дунёнинг ишлари” қиссаси) Мазкур дискурда қўлланилган мақол ҳали бўлмаган, амалга ошмаган ишнинг орқасидан мақтаниб юрмаслик, турмуш қурган келин ота

уйидан келганда, унинг хусни жамоли билан бирга, олиб келган сепидан кўнгли тўлган қудаларга нисбатан айтилган.

Маълумки, халқ оғзаки ижоди намуналари орасида мақоллар лисоний ва дискурсив структурасига кўра алоҳидаликка эгадир. Жумладан, халқ мақоллари шеърий ва насрий шаклда бўлади. Аммо насрий мақоллар ҳам шеърий мисраларга ўхшаш тарзида ифодаланади. Уларда ҳаётий воқеа-ҳодиса ҳақида қатъий ҳукм ифодаланади. Бу ҳукм мусбат ёки манфий мазмунда акс этиши мумкин. Бундан ташқари, мақолларда шахс ҳаётидаги хусусий ҳолатлар умумлаштирилади. Шунинг учун бўлса керак, мақол ифодаланган жумла ёки гап шахси умумлашган гап шаклида намоён бўлади. Кўринадики, халқ мақоллари луғавий, грамматик ва дискурсив бирлик сифатида ўзига хос хусусият ва вазифаларга эга. Уларнинг лисоний қиймат ва имкониятлари, нутқий жараён билан боғлиқ хусусиятлари алоҳида тадқиқ манбаи бўла олади.

Бадиий адабиётда мулоқотга киришаётган коммуникантлар нутқидаги мақол ва маталлар, фикрни ифодалашнинг аския ва киноя каби ўзига хос образли усуллари улар нутқидаги социал руҳ беради. Масалан, «Бой ила хизматчи» драмасидаги Гулбаҳор билан Жамила нутқлари ўзининг поэтик ҳарорати билан халқ кўшиқларига яқин туради. Жамила Гофирга муносабатини изҳор этар экан, сўзламайди, куйлайди. Сўзларида коммуникантнинг бутун латофати, туйғу ва кечинмаларининг чуқурлиги, муҳаббат тўғрисидаги романтик идеалларининг мусаффолиги намоён бўлади: *«Ж а м и л а. Кетамиз! Мағорада яшасак ҳам, ишқимни куйлаб, сизни аллалай. Агар кафтингизга тикан кирса кипригим билан чиқарай! Агар ўтирган жойингизга хас-хашаклар тўқилса, сочларим билан супурай, чанги чиқса кўз ёшларим билан сув сепай, жонгинам!»*

Табиийки, барча гўзаллик ва бойликларнинг ижодкори-оддий меҳнаткаш оила муҳитида вояга етган Жамиланинг бу нутқи ўзи сингари минглаб ҳуқуқсиз жамилалар томонидан тўқилган кўшиқ билан уйғунлашиб кетади:

*Ёр юрган кўчаларни
Супурай сочим билан
Чанги чиқса сув сепай
Кўздаги ёшим билан*

Мазкур кўшиқда муштипар ўзбек аёлларининг қалб туйғуларигина эмас, уларнинг фикрлаши, сўзлаши, орзу-армонлари, дард-ҳасратларини ифодалаш тарзи ҳам намоён бўлади. Зотан, фақатгина Жамилагина эмас, унинг беш асрча олдин дунёга келган опа:сингиллари бўлмиш Ширин, Лайлилар ҳам ўз туйғу ва кечинмаларини худди шу каби иборалар билан ифода этган бўлса, ажаб эмас. Масалан, Шириннинг Фарҳодга мактубида куйидаги дил изҳорини ўқиймиз:

*“Тикан кирса кафингга кийнасидин,
Чиқорсам эрди киприк игнасидин.
Аёғ сунсанг бўлуб гамдин харошинг,
Мудом ўлса эди қўйнулда бошинг.
Кўруб хору хас ўрнунгда, ниҳоний
Сочим бирла супурсам эрди они.
Чу билсам гарддин кўнглингда қайғу,
Ер узра ашкдин сепсам эди сув”⁴.*

Социал типлар сифатидаги ошиқ-маъшуқларнинг ўзаро мулоқотидаги бундай ҳолатни А.Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романи қаҳрамони Раъно тилидан баён этилган куйидаги мисраларда кўриш мумкин:

*Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайсинг жунунидин,
Не бахт Раъно харидоринг талаб аҳлининг мирзоси.*

Лайли, Ширин, Жамила ва Раъно тўртовлари бир хил ҳолатни, бир-бирига яқин туйғу, фикрни бундан ўзгача тарзда жўшқин ифодалаши амри маҳол эди. Мазкур образларнинг халқчиллиги, улар социал характерининг миллийлиги ҳам худди шундадир.

⁴ Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. -Т.:Фан, 2000. –Б.

Хуллас, халқ мақолларида қайси мавзу, ҳаётнинг қайси соҳаси ҳақида фикр юритилмасин, танланган муаммо ҳар томонлама, атрофлича ёритилади. Уларда турли-туман прагматик вазиятни инобатга олган ҳолда яратилган ҳикматли сўзларга гувоҳ бўламиз. Буларнинг ҳаммаси ўзбек халқининг асрлар давомида нақадар доно ва ақлли ижодкор фарзандларга эга эканини далиллайди.

Айни пайтда халқ мақолларининг узоқ ўтмиш маҳсули эканлиги, айрим намуналарнинг бугунги кунда тушуниш осон эмаслигини ҳам изоҳлайди. Баъзан мақоллар қаторида шундайлари ҳам учрайдики, ҳатто умумий фикр нима билан боғлиқ эканлигини англаш қийин бўлиб қолади – унинг прагматик жиҳатдан ўта хосланганлиги аён бўлади. Масалан, “*Бир сўм бериб йиғлатдим, юз сўм бериб юпатдим*” мақолини олайлик. Бу мақолнинг моҳиятини мақолдаги фикр йўналиши ва қаршилантириш усулидан тусмоллаш мумкин. Яъни умумий мазмунда ножўя қилинган ҳаракат ёки тадбир охир - оқибатда инсонга қўшимча ташвиш келтириши мумкинлиги ҳақида огоҳлантирилмоқда. Бу билан сен шундай ҳаракат қилгинки, бу ҳаракатинг ёмон оқибатларга олиб келмасин, дейилмоқда. Аммо нима учун бир сўм бериб йиғлатса, юз сўм бериб овутади ёки юпатади? Бу прагматик муаммони ҳал қилиш учун тадқиқотчилар тарихий манбаларга мурожаат этишган.⁵

...қадим замонларда аза пайтида йиғлаб берадиган махсус одамлар бўлган. Уларни “гийранди” деб аташган. Аслида “гийранди”, “тирянди”дан олинган бўлиб, “йиғламоқ” феъли билан маънодошдир. Уйда бирор яқин одами ўлса, майит эгаси гийрандини чақирган. У аза давомида маълум ҳақ эвазига йиғлаб беришни бўйнига олган. Лекин гийранди ўз санъатини шундай эгаллаши ҳам мумкин эдики, майит эгаси бу айтувларга, бу дод – фиғонга, бу нолаларга чидамасди. Шунда у гийрандидан йиғламасликни сўрайди. Гийранди эса авжга чиқади. Натижада, унга бериладиган ҳақ йиғламагани эвазига жуда ошиб кетади. Мақол мазмуни арзимаган ҳақ

⁵ Мадаев О. ,Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди.-Тошкент, 2003.

эвазига йиғловчини чақириш, аммо унинг жим бўлиши учун катта пул бериш воқеаси билан боғланади. Шундай қилиб, мақоллар мазмуни уларнинг ўзи ва табиати каби сирли оламга эгадир.⁶

«Зарбулмасал» асари ўша давр прозасининг намунаси бўлиши билан бирга, фольклор материалларидан фойдаланиб ёзилганлиги учун ҳам, халқ тилининг адабий тилга яқинлаштиришга хизмат қилган асарлардандир. Гулханий «Зарбулмасал» асарида, халқ оғзаки ижоди асарларини қайта ишлаш билан бирга, унинг услуби ва бадиий воситаларини ҳам сақлаб қолди.

Мақоллар поэтикаси ўзининг мукамаллиги билан сўз санъатининг олий намунаси сифатида баҳоланишга лойиқ. Аввало, шакл ва мазмун муносиблиги мақолларнинг асрлар давомида оғиздан оғизга ўтиб яшашини таъминлаган. Санъат асарининг даражасини белгиловчи энг талабчан синов вақт ҳисобланади. Айниқса, вақт синови талабига оғзаки асарнинг жавоб бериши ўта муҳим ҳисобланади. “Қонни қон билан ювиб бўлмас” мақолини М.Кошғарий “Қаниғ қан била жумас” тарзда келтирган. Бу мақол олим қаламига тушгунига қадар неча йиллар яшаганини тасаввур қилиш қийин. *Яъни мақоллар асосини улардаги шакл ва мазмун муносиблиги белгилайди.*

Айтиш лозимки, халқ мақолларининг тарихи, мазмун таснифи, ўрганилиши, бадиияти ҳамда унинг лингвистик табиати ҳақида алоҳида тадқиқотлар яратилмиши келажак авлод олидида турган вазифалардан биридир.

⁶ Мадаев О. ,Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди.-Тошкент, 2003.

İZZET KAMHAVİ’NİN HİKAYELERİNDE KÖY HAYATININ İZLERİ

ИЗЗАТ ҚАМҲАВИЙ ҲИКОЯЛАРИДА ҚИШЛОҚ ҲАЁТИНИНГ ВАСФИ

Mastura NURMATOVA*

Özet. Makalede 80’li yılların sonunda birçok yazar tarafından tercih edilen zor bir tür olan novella türü üzerinedir. Arap dili ile bu türde eserler yazan İzzet Kamhavi’nin “Toprak ve Çamur Ülkesinde Vukua Gelenler” adlı hikayeler toplamında köy hayatının tavsifi geniş olarak yankılandığı belirtilmiştir, Arap köylerindeki yaşamın eserdeki izleri ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: eleştirmen, novella, nesir, muamma, hikaye, kaynana, gelin, köy.

Аннотация. Ушбу мақола 80 йиллар охирида ўзига жалб этувчи мураккаб жанр, новелла жанри ҳақидадир. Шунингдек шу жанрда ижод қилган ҳикоянавис ёзувчи Иззат Қамҳавийнинг “Тупроқ ва лой диёрида содир бўлди” номли ҳикоялар тўпламидаги қишлоқ ҳаётининг тавсифи кенг ёритилиб берилди. Мақолада Иззат Қамҳавийнинг ушбу асари тадқиқ қилинган ҳолда ундаги қишлоқ ҳаётига тегишли унсурлар, қишлоқ ҳаётининг васфи масаласи таҳлил этилган.

Калит сўзлар: танқидчи, новелла, наср, муаммо, ҳикоя, қайнона, келин, қишлоқ.

Миср бадиий адабиётида 80 –йиллар охирида ва ўзига жалб этувчи мураккаб лекин жуда қисқа баъзан бир неча қаторлардангина иборат ҳикоя бўлиши новелла жанрида ёзилган асарларга Миср танқидчилари жуда катта эътибор қаратадилар. ”Жуда қисқа ҳикоялар ёки уксуса”деб номланган жанр Миср насрида янги йўналиш ҳисобланади. “Жуда қисқа ҳикоялар”да ёзувчи ўзи айтмоқчи бўлган турли фикрларни жуда қисқа лўнда ўта нозик дид билан уста фотограф каби аниқ ифода этиб беради.

* Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi Arap Dili ve Edebiyatı El-Ezher bölümü öğretim üyesi
Ўзбекистон халқаро ислом академияси араб тили ва адабиёти ал-Азҳар кафедраси ўқитувчи-стажёри

Шу йўналишда ижод этаётган Муҳаммад Маҳзангий жуда иқтидорли ёзувчи саналади. Унга бу жанрда ёзилган икки тўплам “Келиб кетувчи” ва “Пичоқлар ирғиши” тегишлидир.

Иззат Қамҳавий мисрлик ёзувчи ҳам журналист шу йўналишда ижод этаётган ёзувчилар сирасига киради. У Миср қишлоқларининг бирида 1961 йил туғилиб Қоҳира университетининг журналистика факультетини тугатган. 2012 йил Нажиб Маҳфуз номли медальни “Бўрилар уйи” романи учун қўлга киритди. Ҳозирда у Қоҳира шаҳрида истиқомат қилади. Иззат Қамҳавий ёш бўлишига қарамай анча истеъдод соҳибидир. Унинг биринчи новеллалари тезда эл орасида шуҳрат қозонди. Иззат Қамҳавий бир неча бор телевизор орқали Мисрда муаммо бўлиб келаётган саводсизликка қарши чиқишлар қилган. Ҳамда ана шу муаммоларни ўзининг ҳикояларида ҳам кўтарган.

Ёзувчининг биринчи ҳикоялар тўплами “حدث في بلاد التراب و التين” “Тупроқ ва лой диёрида содир бўлди” номи билан 1992 йил чоп этилди. Бу тўпламни нашр этишдан мақсад шуки инсонлар онгига ва фаҳмига ижодий таъсир кўрасатиб уларнинг идрокини ҳаракатга келтиришдир.

Мазкур тўплам ўз ичига ўн битта ҳикояни олган. Ҳикоялар мазмун жиҳатдан бир-биридан бирмунча фарқ қилади. Масалан “ابدا هنية لم تقصر ” “Ҳания ҳеч қачон нуқсонликка йўл қўймайди” ҳикоясида ёзувчи қишлоқ оилаларининг турмуш тарзини қайнона –келин ўртасидаги муносабатларни яққол кўрсатиб берган бўлса مزرعة المشمش яъни “Ўрикзор” ҳикоясида ёлғонга ғиромга илк бор дучор бўлган дучор бўлган беғубор боланинг орзу – умидларининг пой-мол бўлишини тасвирлаган.

Иззат Қамҳавийнинг ҳикоялари нафақат Мисрда балки бошқа араб адибларни бефарқ қолдирмайди. Хусусан Суданлик ёзувчи Сиддик Муҳайси у ҳақда шундай дейди:

حدث في بلاد التراب و الطين احلام تحتمل الحقيقة و حقائق و تحتمل الوهم حيث تتجلي ماساة الريف
بصورة مفزعة و الانسحاق التراجمي للمرأة الريفية¹

¹ Тўпламнинг орқа ғилофида берилган

“Тупроқ ва лой диёрида содир бўлди” тўпламида орзулар ҳақиқат ҳақиқатлар эса мавҳумликни ўз ичига олиш эҳтимоли борлиги қишлоқ аёлларининг фожеавий хўрланиш ва қишлоқ фожеасини дахшатли суратда намаён этиш орқали очилади.

Тақризчи Муҳаммад Саъд абу-Жувд куйидаги фикрни келтиради:

عالم الحلم و عالم الطفولة تجربة التفتح علي النشوة الاولى و الفجيعة الاولى الاحلام هنا مستحيلة
رغم بساطتها نشم رائحة التراب و الطين عبر الحفاوة بالميراث الشعبي و جماعة البشر المهمشين²

“Орзу ва болалик олами. . . . Биринчи фожеа ва биринчи завқу-шовқин очишдаги тажрибаси . Бу ерда орзулар оддий бўлишга қарамай амалга ошмайди. Миллий мерос ва оддий инсонлар гуруҳига ёндашиш орқали биз тупроқ ва лой исини сезамиз”.

Мисрлик адиб Абд ал-Ҳаким Қосим унинг тўпламига куйидаги фикрларни тақдим этади:

ولدي عزت القمحاوي. انا معجب بقصصك و انت تعرف ان الذي يعجبني قليل و اقتتاني بها
ناشيء من اللغة ،انها امكانية تستحق التحية³

“Ўғлим Иззат Қамҳавий . . . Мен сенинг қиссаларининг шайдосиман. Сен биласанки менга унча кўп нарса ёқмайди мени ўзига мафтун этган нарса бу ҳикояларининг тилидир. Бу эса уни кутлаш имконияти борлигидан далолат беради.

Иззат Қамҳавий бир неча бор телевизор орқали Мисрда Муаммо бўлиб келаётган саводсизликка қарши чиқишлар қилган. Ҳамда ана шу муаммоларни ўзининг ҳикояларида ҳам кўтарган. У айниқса ўзи туғилиб ўсган қишлоқ муҳитини аниқ равшан тасвирлайди .

Иззат Қамҳавий бу тўпламида Миср қишлоқ аҳолисининг турмуш тарзи урф одатларини ёрқин ёритиб беради. Хусусан унинг “Ҳанияя хеч қачон нуқсонликка йўл қуймайди” тўпламида ҳикоялар қисқа бўлишига қарамай ёзувчи ҳаётнинг кўп жабҳаларини очиб беришга ҳаракат қилган.

²“حدث في بلاد التراب و الطين“ тўплам охирида берилган

³ Тўплам орқа ғилофида берилган.

Иззат Қамҳавийнинг таъкидлашича бу воқеа дарҳақиқат содир бўлган. Буни биз ҳикоянинг биринчи жумласидан билиб олишимиз мумкин.

هذا ما حدث بالضبط و لا يستطيع منصف ان يرمي هنية بالتقصير ،البنت كانت ستموت علي اي حال⁴

“Дарҳақиқат бу воқеа содир бўлган булиб Ҳанияни ҳеч қандай иш тутмади деб айблаш адолатли бўлмас эди. Чунки қиз қай аҳволда бўлмасин у барибир бу дунёни тарк этарди”

Маълумки қишлоқ ҳаётининг турмуш тарзи жуда оғир. буни биз нафақат Мисрда балки бошқа юртларда ҳам бу ҳолни учратишимиз мумкин. Иззат Қамҳавий ҳам асли Миср қишлоқларининг биридан бўлгани сабабли ана шу ҳаётдаги камчиликларни юзага олиб чиқишга ҳаракат қилди. Ёзувчи ана шу воқеани шоҳиди бўлгани сабабли илк жумлани мазкур гаплар билан бошлаган. Хўш воқеа қай йўсинда содир бўлди?. Ёзувчи тасвирлаётган Ҳания исмли аёл ким ?. Умри хазон бўлган қизчи.

Бу воқеа Миср қишлоқларининг бирида аянчли қисмат ила содир бўлди. Ҳикоянинг бош қаҳрамони бўлиш Ҳания исмли аёл ва бир асли қишлоқлик аёл бўлиб бир қиз бир ўғилнинг онаси эди . Бироқ тақдир тақазоси билан уч ёшлик норасида ўғлини ерга кўмди. Қизи эса бу дунёга ногирон бўлиб келган эди. Оллоҳ Ҳанияни жуда оғир синовлардан ўтказар эди.

Ёзувчи бу бахтиқаро аёлнинг ҳаётини ўта маҳзунлик билан тасвирлайди.

البنت ليس لها حظ لهاظ في لكن لا تزال تبكي و تلعن امها الحاجة التي لن تورده علي جنة و ما كانت لتصدق ان البنت ستموت ، فقد دفنت منذ عام امها ، و منذ ثلاثة اسابيع و دعت ولدها ذا السنوات الثلاث⁵

“Қизчага бу дунёда яшаш насиб этмади бироқ Ҳания йиғидан тўхтамай доимо “Жаннатини бетини кўрмагур” қайнонаси “Хожа”ни лаънатлар эди. Қизнинг ўлимига ҳеч ҳам ишонмасди. Чунки бир йил олдин онасини уч хафта муқаддам уч яшар ўғлини дафн этганди.

⁴ حدث في بلاد التراب و الطين. ص 65

⁵ حدث في بلاد التراب و الطين ص 65

Юқорида зикр этилган жумлалар шундан далолат берадики Ҳания учун бу ҳаётда яшамоклик ўлим билан баробар бўлган. Чунки тақдир синовлари унга жуда қаҳрли келди. Бунинг сабаби Ҳания ҳар бир аёл орзу қилганидек бахтли аёл ҳамда меҳрибон она бўла олмади. Бахтиқаро бўлишига эса юқорида лаънатлаб кўрсатилган “Ҳожа” қайнонаси унга етказган озорлар сабаб бўлди.

Ҳаниянинг қайнонаси “Ҳожа” асли Миср қишлоқларининг биридан бўлиб ўзини ўта ҳурмат қиладиган аёллар сирасига киради. Бироқ ўзини ҳурмат қилгани билан оиласининг барча аъзоларига хусусан келини ўғли набираларига беҳурматсизлик хисси билан қарарди. Ҳаттоки келини бўлмиш Ҳаниянинг бошига не кулфатларни қаттиқ азобларни солган. Набираларига эса доимо паст назар билан боқарди.

Эътиборимизни бир сўзга қаратсак “الحاجة” “Ҳожа”-бу исм нақадар муқаддаслиги барчамизга аёндыр. Чунки одатда Ҳаж зиёратини адо этганларни “Ҳожа она” деб атайдилар. Ҳаж қилиб Оллоҳ олдида покланганлар эса ҳеч қачон бировларга зиёнлари тегмаслиги зарур. Бу аёл – чи зиён қилиш у ёқда турсин Ҳанияга жуда оғир меҳнатларини қилдиран ҳамда хунук сўзлар билан таҳқирлар эди. Ҳания эса қайнонасининг гапларини ичига солиб унга чурқ этолмай йўқотган фарзанди ҳамда ногирон қизи учун куярди. Чунки бу дунёда энг яқин жигарпорасини йўқотиш барча аёллар учун фожеа билан баробардир. Ҳания доимо сабр-косаси тўлган пайтда юрги ёзиб нола қиларди.

و الله ان جاني البخت لاقوله
خلي شويه يا بخت ما تميلوش كله⁶

“Оллоҳ ҳаққи гар мен бахтга дучор бўлсам
Унга айтардим бир калом

⁶ حدث في بلاد التراب و الطين ص 66

Эй бахт оз бўлса ҳам ато этгил менга Ташлаб кетмагин батамом

Ҳаниянинг бу ички манологи халқ марсияларидан бўлиб ҳеч бир инсоннинг юрагини тирнамасдан ўтиб кетолмайди. Бахт –бу нақадар тотли сўз . Бунга ҳар бир инсон эришишни ёшлигидан орзу қилади. Бахт мухаббат толе каби сўзларнинг барчаси бир –бирига чамбарчас боғлиқдир. Ҳания ҳам доимо бахт сари интилар бирор кимсани чин кўнгилдан севиб қолишни жуда истар эди. Шу ўринда савол туғилиши мумкин. Ҳаниянинг умр йўлдоши йўқми?. Бор бўлса улар бир –бирларни севмайдиларми? . Асло Ҳаниянинг умр йўлдоши бор . Унинг исми Саъд . Бироқ Саъд иродасизлик туфайли онасининг раъйига қарши чиқолмайди. Онаси нима деса ўша ишни бажаради. Саъд ва Ҳания севги –мухаббатга тўла бу ҳаётдан баҳри ололмай эртаю-кеч тиним билмай меҳнат қилардилар. Саъд хайдовчи бўлиб савдо марказига одамларни онасини паррандаларни ташир эди. Ҳания эса эртаю кеч тандир ёнида туриб нон ёпар қайнонаси эса пишган нонларни савдо марказига сотиш учун олиб борар эди. Ёзувчи қуйидаги жумлада Ҳаниянинг меҳнат қилиш жараёнини жуда нозик дид билан тасвирлайди:

وجهها متورد كلبد الذبيحة و ابنة الشهور التسعة متكومة بجوارها كعجوز هزمها الدهر ،الراس
مدبب تطاير شعره ،العينان غائرتان لكن لهما نظرة تخترق قلب هنية كسيخين محميين،تمنت لو الفت
بالمطرحة علي الارض لتلدها صحيحة من جديد ،فاض الدمع من عينيها و جري شلالات علي
الحدين،اليدان لا تكفان عن ضرب العجين بالمطرحة في الهواء حتي يرق و تتسع دائرته فتلقمه للفرن
المتجج بعود الحديد تخرج الارغفة الناضجة لترصها في عمود يتناول⁷

“Унинг юзи қурбонликка келтирилган қўйнинг жигари каби қип-қизилдир. Тўқиз ойлик қизи эса унинг ёнида тақдирга тан берган қария каби сочлари тўзиган холда ғужанак бўлиб ётар маъюс нигоҳи эса эса Ҳаниянинг юрагига ўткир санчиқ каби ботарди. Қани энди қўлидаги асбобини ерга отиб юборсаю фарзандини бағрига босиб унга алалар айтса ҳамда уни вужудига солиб қайтадан соғлом туғилишини жуда истар эди. Кўзларидаги ёш эса яноқларининг устига дув –дув оқар қўллари эса хамир ҳавода муштлаб уни

حدث في بلاد التراب و الطين 66⁷

доира шаклига келтириб уни қизиган тандирда ёпиб темир таёқ билан чиқариб узун устунга бир текис қилиб таҳлашдан бушамас эди”.

Мазкур жумлада ёзувчи нафақат Ҳаниянинг машаққатли меҳнатини балки унинг норасида гўдагининг ташки қиёфасини ҳам тасвирлаган. Ҳаниянинг фарзандига нисбатан бўлган меҳр –муҳаббати чексиздир. Ҳар қандай она учун фарзандан азиз мавжудот бўлмаса керак бу ёруғ оламда. Ҳания иккала суянчиғидан ҳам айрилди. Энди унга ҳамдард бўладиган бирор кимса қолмаганди. Одатда аёл кишининг энг яқин маслакдоши бу унинг умр йўлдошидир. Бироқ Ҳанияга бу бахт насиб этмади.

Хулоса ўрнида Иззат Қамҳавийнинг “Тупроқ ва лой диёрида содир бўлди” китобида орзулар дунёси ва болалик дунёси биринчи экстазия биринчи маҳрум бўлиш учун очиклик тажрибаси содда бўлишига қарамай бу ерда имконсиз тушлар азобланган инсонлар хаёти гавдалантирилди. У оддий ҳикояларда қишлоқ хаётини ва ундаги содда инсонларнинг ички кечинмаларини яққол ўқувчига ифода этган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. حدث في التراب و الطين(قصص-دارسعاد الصباح 1992)
2. Х. А . Р . Гибб “Арабская литература”1946 . Москва
3. Ф. Штинский “Арабская литература” 1970. Москва
4. مواقيت البهجة (قصص- هيئة قصور الثقافة سلسلة اصواتادبية 2000)
5. الحارس (رواية –طبعة اولي دار العين)
6. Р. Ходжаева “Замонавий араб адабиёти” 2000. Тошкент

Ş. SEYİTOV ESERLERİNDE SENTEZLENEN FOLKLORİZMLER

Ш.СЕЙИТОВ ИЖОДИДА СИНТЕЗЛАШГАН ФОЛЬКЛОРИЗМЛАР

(Ш.Сейитовнинг «Саркарда ва туяга айланган алқорлар ҳақида қўбиз билан айтиладиган эртақ-достон» поэмаси мисолида)

Dr. Gulbahor BEGMURATOVA*

***Özet:** Makalede sentezlenen folklorizmler ve onların bedii görevleri üzerinde düşünceler açıklanmıştır. Folklor türlerinin edebi eserlerin içeriğine sentezlenmesi vasıtasıyla şiirin tür, üslup ve yapı özellikleri başka bir aşamaya sahip olduğu, yüksek sanatsallığa ulaştığı konusunda mülahazalar bildirilmiştir.*

***Anahtar kelimeler:** sentezlenen folklorizmler, folklor türleri, şiir, sanatkar, yaratıcılık, dönem.*

***Аннотация:** Мақолада синтезлашган фольклоризмлар ва уларнинг бадиий функцияси хусусида фикр юритилади. Фольклор жанрларининг адабий асар таркибига синтезланиши асосида поэманинг жанрий-услубий, шаклий хусусиятга ва юксак бадиийликка эга бўлганлиги тўғрисида мулоҳазалар қилинган.*

***Калит сўзлар:** синтезлашган фольклоризмлар, фольклор жанрлари, поэма, ижодкор, маҳорат, давр.*

Ҳозирги давр адабиётшунослигида фольклоризм терминининг маъноси тобора кенгайди ва унинг табиятини илмий изоҳлашда ҳам турлича назарий қарашлар мавжуд. Рус адабиётшунослари фольклоризмларни ва уларнинг типик хусусиятларини маълум бир ёзувчининг фольклорга муносабати, унинг муайян бир асарининг халқона-поэтик манбаи ва эстетик функциясини таҳлил этиш орқали аниқлайди. У.Б.Далгат «Ёзувчиларнинг фольклор эстетикасига онгли равишда муносабати фольклоризм» [1] дея мулоҳаза қилса, А.И. Лазарев «Фольклоризм-бу халқчил типик

* Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Karakalpakstan bölümü Karakalpak Beşeri Bilimler Araştırma Enstitüsü Araştırmacısı

Филология фанлари фалсафа доктори (PhD) ЎзРФАҚБ Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти

тамойилларга ва фольклор поэтикасига асосланиб, ҳаётни образли қайта яратиш, у фольклор ва адабиётнинг бадиий қонунларининг бирликдаги характери» [2] деб фикр юритади.

Ўзбек фольклоршуноси Б.Саримсоқов: «Фольклоризм тушунчаси, унинг доираси қандай белгиланади?» деган саволга «Фольклоризм – фольклор материалининг профессионал ижодкор томонидан, биринчи навбатда, давр талаби, қолаверса, унинг ижод манераси ва услуби кабилар билан боғлиқ ҳолда ижодий мақсади асосида изчил йуналтирилган, иккинчи марта жонлантирилган шакли. Шундан, ёзма адабиёт таркибида фольклор йуқ, балки фольклоризмлар бор» деб жавоб беради ва уларни типларга ажратади [3]. Б.Саримсоқов таснифидаги мураккаб фольклоризмларнинг бир типини синтезлашган фольклоризмлар бўлиб, олимнинг таъкидлашича, синтезлашган фольклоризмлар ижодкордан фольклор материалидаги халқнинг орзу-интилишларини даврнинг аҳамиятли етакчи муаммолари билан боғлиқ ҳолда ўткир зеҳн билан синтезлай олиш қобилиятини талаб қилади [3:44]. Фольклор жанрларининг ёзма адабиётда синтезлашиши мураккаб жараён бўлиб, синтезлашган фольклоризмларни асар таркибидан ажратиш олиш мумкин эмас. Агар улар асар таркибидан олиб ташланса, унинг сюжети ёки ғоясида катта ўзгаришлар бўлмагани билан, бадиий яхлитлигига ва китобхонга таъсир қилиш жозибадорлигига путур етади. Биз таҳлил қилмоқчи бўлган Ш.Сейитовнинг «Саркарда ва туяга айланган алқорлар ҳақида кўбиз билан айтиладиган эртақ-достон» поэмасида ҳам бир жанр таркибида бир нечта фольклор жанрлари синтезлашган бўлиб, айнан достон ва тўлғов ва эртақларнинг характерли белгиларини ўзида мужассамлаштирганлиги боис поэма жанрий-услубий, шаклий хусусиятга ва юксак бадиийликка эга бўлган.

Қорақалпоқ халқининг истеъдодли ёзувчи ва шоири Ш.Сейитовнинг (1937-1996) «Саркарда ва туяга айланган олқорлар ҳақида кўбиз билан айтиладиган эртақ-достон» поэмасида инсоният тарихидаги воқеа-

ходисаларни, тарихий бурилишларни, аҳамиятли масалаларни кўтариб чиқади, характерлар, гўзал инсоний фазилатларни ифода қилади, қаҳрамоннинг ички қарама-қаршилиги, туғёнларини очиб беради. Поэманинг асосий ҳаракатка келтирувчи мотиви одамлар ҳаётидаги фавқулодда ва аҳамиятли ҳолатлар ҳисобланади. Поэмада олқорнинг машаққатли тақдири тасвирланиб, ҳаёт ҳақиқати, давр муаммоси таҳлил қилинади, қаҳрамонлик, юксак инсоний ҳислатлар улуғланади. Эпик воқеалардан кўра, лирик қаҳрамоннинг ботиний изтироблари нафис ҳиссиётлар орқали тасвирланиб, лирик қаҳрамон ният-мақсадининг амалга ошишида эпик ҳолатлар ёрдамчи эпизод сифатида қўлланилган. Поэма саккиз композицион қисмдан иборат бўлиб, тоғ бошида Қуёшга боқиб турган Оқ олқорнинг қайсар қиёфаси туфайли пайдо бўлган хаёллар, туғёнлар асарнинг яралишига сабаб бўлади. Бошқа қисмларда Оқ олқор – Сарқарданинг худо-Қуёшни излаб чўққига ўрмалаши, Тангридан ўз уюрини душманларга емтик қилмаслик учун адолатли ҳукмронликни талаб қилиши, Тангрининг қаҳрига учраши, уюрининг ажралиб кетиши, сарсон бўлиши ва бепоён сахрога бўлиниб кетган олқорларнинг туяга айланиб, чўл азобларига бардош бериши, туянинг колхоз боғида олқор ҳайкалини кўрганда кўзидан ёш чиқиб, эмраниши тасвирланади. Поэманинг бошқа лирик поэмалардан ўзгача хусусияти - лирик қаҳрамон ва персонажлар билан аллегорик сифатга эга бўлган Олқор ва Туя образларининг омухталашиб кетишидадир.

Олқор ва Туя, Алқор уюрининг бир неча тўдаларга бўлиниб, улоқиб кетиши, кичик уюр бўлгани учун бўриларга таланиши, арслон, чиябўри, тулкиларнинг адолатсизлигига учраши – буларнинг ҳаммаси мажозий образлардир. Шоир адабиётдаги фикрни очиқ айтиш ман қилинган бир пайтда илдизи бир туркий халқларнинг бўлиниб кетиши, нўғой ва қорақалпоқларнинг қардошлиги, хонлар ва уларнинг ёрдамчиларининг (арслон, чиябўри, тулки) адолатсизлиги каби тарихнинг қоронғу, кўланкали томонларини аллегорик-метафорик услубда баён этиб, даврнинг долзарб муаммоларини таҳлил қилади.

Поэманинг жанрий хусусияти ҳам шунда, у бошқа лирик поэмалар каби анъанавий шеър намунасида эмас, оғзаки адабиётдаги дoston ва тўлғовларнинг услубида ёзилади. Бу хусусият муаллифнинг поэмага куйган атамасида-ёқ намоён бўлган. Муаллиф поэмани «Саркарда ва туяга айланган алқорлар ҳақида қўбиз билан айтиладиган эртак-doston» деп атаб, поэмада унинг атамасида келтирилган эртак, дoston намуналарини турли шаклда поэмага сингдиради. Шунингдек, муаллиф халқ дostonларининг жанр хусусиятига қараб, унинг ижро этилиши ҳам ўзгача бўлишини инобатга олган ҳолда поэма атамасига "қўбиз билан айтиладиган" деган изоҳни қўлланади. Шу жумланинг ўзи поэманинг жанрий табиятини очишда аҳамиятга эга. Сабаби, халқ дostonларининг қўбиз билан, ёки дотор билан ижро қилинадиган хиллари бўлади. Хусусан, ошиқлик дostonлар дотор билан айтилади. Чунки, ошиқлик дostonларнинг бармоқ вазнида, тўрт мисрали, муайян оҳангга эга, қофияли, ҳижо сонлари тенг кўшиқлари уларнинг турли куйларга тушишига имкон беради. Қаҳрамонлик дostonлар ва тўлғовларнинг қофияси, банди, шакли анъанавий кўшиқлардан фарқланиб, қўбиз соз асбобида ижро қилишга қулайдир. Шунинг учун поэмада қўбиз билан ижро қилинадиган фольклор жанрларининг бадий жиҳати устувор.

Ш.Сейитовнинг ушбу поэмасида бир нечта фольклор жанрлари асар таркибига ижодкорнинг маҳорати сабабли санъаткорона синтезлаштирилганки, бу ҳодисани мунаққид Лазеровнинг эътирофи бўйича «фольклор ва адабиётнинг бадий қонунларининг биргаликдаги ҳаракати» деб баҳолаш мумкин. Масалан:

А) 1. **Дoston жанри синтези:** - Поэмада баён этиш услуби, қаҳрамонларнинг ички ҳиссиётларининг тасвирланиши, образларнинг таърифи қорақалпоқ дostonлари намуналари билан уйғундир: Масалан:

1. Учкун отиб туёқтан, (Ушқын атып туяқтан,
У олқордир келётган,!– Мынаў – арқар киятқан! –)
Туқулланиб туёғи, Туқылланып туяғи,

Олмос қирли қиёқдан!	Алмас қырлы қыяқтан!
... Қарғиб борар ларлардан,	...Қарғып барар ларлардан,
Сакраб борар жарлардан,	Орғып барар жарлардан,
Ўмировдан ўмбалаб,	Омыраўдан омбалап,
Ирғиб борар қорлардан!	Ырғып барар қарлардан!
Кўнгли тошиб борётир,	...Кеўли тасып баратыр,
Қиядошни бовурга,	Қыядашты баўырға,
Буклаб бошиб борётир! ... Бүклеп басып баратыр!...)	

[4, 109]

Мазкур мисолда қорақалпоқ халқ достонларидаги учқур тулпорлар таърифланган тасвирий ифодалар (сүүретлеўлер) Оқ олқор образига мужассамлаштирилган.

2. **Қорақалпоқ достони «Чорёр»** даги тоғлар, тупроқларнинг тилга кириб, гапириш ҳолатларини муаллиф поэмада олқор образини яна да таъсирчанроқ этиш учун синтезлаб, булоқ, дара, булут, ғор, чақмоқ, сойнинг тилга киришини таъминлайди:

«Қай мард қарши туро олар!»—	«Қай мәрт қарсы тура алар!»—
Сакра!!!—дейди даралар,	Қарғы!!! – дейди жыралар.-
Қирғин теккен уюринг,	Қырғын тийген үйириң,
У дунёда қуралар!...»	О дүньяда қуралар!...»
Булутлар суйлар тулланган:	Бултлар сөйлер тулланған:
«Булут бўл да кўч бу ердан!...»,	«Булт бол да көш бул маннан!...»
«Ўлар бўлсанг ёниб ўл!...»—	«Өлер болсаң жанып өл!...» -
Чоқмоқ имлар лапанглаб,	Шақмақ ымлар булғаңлап.
«Муз бўлиб қот!»—дейди қор,	«Муз болып қат!» - дейди қар,
«Қуш бўлиб уч!»—дер шунқор. «Қус болып уш! – дер сунқар.	

... «Кел! Кел!»—дейди ғорлар ҳам.. ... «Кел! Кел!» -дейди үңгирлер...[4, 113]

Б) **Қорақалпоқ халқ эртакларидаги қахрамонлар образининг** очилишида ахамиятга эга бұлған анъанавий ибораларнинг қўлланилиши поэмага эртаклик сифат берган. Масалан:

Не қиёмат йул юрди,	(Не қыямет жол жүрди,
«Озгина эмас, мўл юрди»,	«Аз ғана емес, мол жүрди!»
Тонг соз берган маҳалда,	Таң саз берген мэхәлде,
Тоғ бошида у турди!	Шың басында ол турды! »)[4,

109]

В) **Қорақалпоқ халқ тўлғовларидаги қўбизга мурожаат қилувчи** сатрлар, ёки ички ҳасратларининг теран лиризм билан берилиши тўлғов жанрининг хусусиятларининг ҳам поэмада маҳорат билан синтезланиб қўлланилганидан дарак беради. Масалан:

«Ғаң-ғаң, ғаң-ғаң қўбизим!...»,	(«Ғаң-ғаң, ғаң-ғаң қобызым!...»
Мангу яшаш йуғи чин,	Мәңги жасаў жоғы шын. [4, 113]
Болқон қолди–булиндим,	...Балқан қалды – бүлиндим,
Толқонландим–бўлиндим!	Талқанландым – бөлиндим!
Қайда борсам, кузғуннинг,	Қайда барсам, кузғынның,
Тирноғига илиндим!	Тырнағына илиндим!
Ёйиққа ҳам ювилдим,	Жайыққа да жуўылдым,
Эдилдан ҳам қувилдим,	Едилден де қуўылдым.
Қоп тоғида ҳам қуймасанг,	Қап таўында –хәм қоймасаң,
Оллоҳим, сендан совудим!	Аллам, сеннен суўындым!) [4,

112]

Г) **Қорақалпоқ болалар шеърятти намуналаридан бири** «Тўлкишек» қўшиғининг парчаси синтезланиб, Орол денгизининг тортилиб кетишини, саҳройи қорақалпоқларнинг бошига тушган оғир ташвишни тасвирлаш учун қўлланилади. Масалан:

«Дарё сувин қуритти»,	(«Дәрья суўын қуритты,
Оқ шабоғин чиритти!...»,	Ақ шабағын ширитти!...»
Алқордан оғишган туялар,	Арқардан аўған түйелер,

Туз ялашиб юрибти! Дуз жаласып жүрипти!) [4, 121]

Д) **Мақол-матал жанри** поэма таркибида асосий ғояни естказиб бериш учун қўлланилган. Масалан:

«Бирлашган ёв қайтарар!», («Бириккен жаў қайтарар!») -

Омон борсанг айта бор! Аман барсаң айта бар!

Якка чопсанг, Жекке шапсаң,

Қиличдан, Қылыштан,

Калланг учиб сой топар! Геллең ушып, сай табар!

«Бўлинганни бўри ер!», «Бөлингенди бөри жер!»

Кўмилганни гўри ер, Көмилгенди гөри жер.

Тўралигинг йуқ бўлса, Төрелигиң жоқ болса,

Ўз уйингнинг тўри ер! – Өз үйиңниң төри жер! –) [4, 118-119]

Кўриб ўтганимиздай, Ш.Сейитовнинг «Саркарда ва туяга айланган алқорлар ҳақида қўбиз билан айтиладиган эртак-достон» поэмасида оғзаки адабиётдаги эртак, тўлғов, достон, мақол-матал, халқ қўшиқлари асар сюжетиға қориштирилиб берилишидан юзаға келган синтезлашган фольклоризмлар халқнинг, миллатнинг бирлиги ғоясини, инсонлардаги энг юқори одамийлик фазилатларни етказиб беришда муҳим бадийий восита бўлиш билан бирға поэманинг жанрий-услубий, шаклий хусусиятға ва юксак бадийийликка эға бўлишини таъминлаган. Шу билан бирға поэмада аллегорик образлар замиридаги ҳайвонатлар ҳаётида ҳам тарихда бўлиниб кетган туркий халқларнинг аччиқ тақдири метафоралик-рамзий тилда моҳирона тасвирланган. Бундай сифат ҳайвонатлар ҳақидаги халқ эртакларининг хусусияти бўлиб, муаллифнинг бадийий изланиши натижасида поэмаға синтезлашган.

Хулоса қилиб айтганда, фольклор жанрларининг ёзма адабиёт жанрлари таркибига синтезлашиши ва синтезлашган фольклоризмлар ходисаси мураккаб жараён бўлиб, уларни яна ҳам чуқурроқ ўрганиш адабиётдаги жанрлар табиятини очишда катта аҳамиятға эға.

Адабиётлар руйхати:

1. Далгат У.Б. Литература и фольклор. Москва: Наука, 1981. С. 206-210.
2. Лазарев А.И. Типология литературного фольклоризма. Челябинск, 1991. С. 9.
3. Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1980. № 4. Б. 37-45.
4. Сейитов Ш. Жоллар. Қосықлар ҳәм поэмалар. Н.: «Қарақалпақстан», 1987, 156 б.

KÖHNE TÜRKÇENİN MARİFET KAYNAĞI

КЎҲНА ТУРКИЙ ТИЛНИНГ МАЪРИФИЙ БУЛОҒИ

Dr. Sirdaryohon UTANOVA*

***Özet:** Türk topluluklarının büyük kamusi bilim adamı ulu dilci Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk eserinin marifi yönden önemi söz konusudur. Nitekim, eserin bugünün genç nesline, özellikle, orta okul öğrencilerine eğitimsel önemi incelenmektedir. Bunun yanı sıra, "Divan" da görülen birçok kelimenin bugünlerde kullanım derecesi ve eserin yayınlarına değer verilmektedir.*

***Anahtar Kelimeler:** divan, marifet, dil, lehce, kamus, milli dil, milli gurur.*

***Аннотация.** Туркий халқларнинг буюк қомусий олими, улкан тилшунос Маҳмуд Кошгарийнинг "Девони луготит турк" девони тадқиқиға бағишланган ушбу мақолада асарнинг маърифий аҳамияти ҳақида сўз боради. Жумладан, асарнинг бугунги кун мактаб ўқувчисига аҳамияти кўрсатиб берилган. Шунингдек, девонда маъноси изоҳланган сўзларнинг ҳозирги вақтда қўлланилиши даражаси ҳамда девоннинг нашр масаласига ҳам эътибор қаратилган.*

***Калит сўзлар:** девон, маърифат, тил, лаҳжа, ўғуз, қипчоқ, лугат, қомус, миллий тил, миллий гурур.*

Бугун мамлакатимизда ўзбек тилининг мавқеини тиклаш, унинг қўлланилиши билан боғлиқ нуқсонларни бартараф этиш жиддий муаммога айланиб бормоқда.

Агар ҳозирги кундаги реал манзарага кўз соладиган бўлсак, тилда ажнабий (хусусан, рус тилидаги) калималарни аралаштириб гапириш тобора илдиз отиб бормоқда. Айниқса, ёш авлод сўзлашувида нутқ маданияти, ўз фикрини ифода этиш тарзи қашшоқлашиб, ўзбек тилининг миллий мақоми жиддий таҳликага юз тутаётгани очик кўринади. Бу масала

* Özbekistan İlimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü Kıdemli Araştırma görevlisi
Сирдарёхон ЎТАНОВА, ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти катта илмий ходими, филология фанлари номзоди

тез-тез кун тартибига чиқиб, айниқса, ижтимоий тармоқларда анча хушёр торттирувчи баҳслар юзага келяпти. Шунингдек, ҳар йилнинг 21 октябри миёналарида Ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилган кун – Тил байрами баҳона бу каби тортишувлар анча жонланади. Уларда мазкур масалаларнинг ечимига доир бир қатор асосли таклифлар ҳам берилляпти. Гап уларни амалда жорий этишда, ҳамма-ҳамма – ўзбекман деган шу тилга мансуб ижтимоий қатламнинг бирдай ҳаракат қилишида.

Зеро, улкан тилшунос аллома Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк” асари умумтуркий тиллар тарихининг яловбардори ўлароқ эъзозланувчи адабий меросдир. Дарҳақиқат, бу мутафаккир зот ўзбек тилининг тамал тошини қўйишда катта ҳисса қўшган бўлса, ўз навбатида, жаҳонда туркий тиллар ва унинг адабиёти ҳали-ҳануз ўзига муносиб мавқе эгаллаб келишида мустаҳкам пойдевор яратди.

Демак, бугун ҳаммамиз Маҳмуд Кошғарий олдида маънавий қарздорлик ҳиссини туйишимиз шарт. Бундан минг йил олдин яратилган асардан маърифий баҳрамандликка бугун ҳар кунгидан кўпроқ эҳтиёжманд эканлигимиз ҳар соҳада кўриниб қолмоқда. Шундай экан бу китобга қайта-қайта мурожаат этишни ҳам энди ўрганишимиз керакка ўхшайди. Заҳматкаш олимнинг Шарқий Туркистон, Еттисувдан тортиб узоқ Тён Шоннинг жанубий ёнбағирларигача ёйилган йирик масштабдаги ҳудудларни кезиб, узоқ йиллар бадалида ёзган мазкур китобининг вақт ўтган сари маърифий-адабий қиммати ортиб бормоқда. Ташкил этилаётган илмий йиғин ҳам ана шундай эҳтиёжмандлик сабабидан юзага келиб турибди.

Ҳар бир миллатнинг ўзлигини, қудратини, миллий ва маданий ўзига хослигини, илмий салоҳият даражасини кўрсатадиган омиллар ўша миллатнинг ТИЛи орқали юзага чиқар экан, бу масалада муаммонинг нечоғли долзарб кўламга эга эканлигини Кошғарий ўз давридаёқ теран англаб етган эди. Қолаверса, унинг бугунги кунгача ҳали фанга маълум бўлмаган “Туркий тилларнинг наҳв қоидалари” номли асар ёзганлигини ҳам

назарда тутиб, комил ишонч билан айтиш мумкинки, МИЛЛИЙ ТИЛНИ юксалтириш Кошғарийнинг ҳам ижодий, ҳам ижтимоий фаолиятининг асос моҳиятига айланган эди.

Бугун Президентимиз мамлакатнинг тараққий этиши, моддий-маънавий юксалиши, кўплаб соҳаларда юзага келган жиддий муаммоларнинг ҳал этилиши ҳар биримизнинг амалий ишга киришишимизда эканлигини таъкидламоқда.¹ Демакки, айтиш шундан бизнинг Кошғарий шахсиятига, адабий-илмий меросига муносабатимиз, муружаатимиз ортиши керак. Аввалроқ таъкидлаганимиздек, у МИЛЛАТ ТИЛИ ва АДАБИЁТИ, ФОЛЬКЛОРИга оид неки бўлса, барчасини амалиётда кўрсатиб берди. Адибнинг ёзганлари, йиққанлари, овулма-овул юриб тўплаганлари шунчаки бир неча минглаб сўзлар йиғиндиси бўлиб қолмади, Тилнинг давлат сиёсати даражасидаги аҳамияти адабий парчаларига мисоллар келтириб ўтиш учунгина кўчирилмади, балки Миллатнинг (айтиш мумкинки, кўплаб миллатларнинг ҳатто) миллат ўлароқ шаклланишидаги тимсолига, ҳа, баралла айтиш лозим, жаҳон маданиятида эътироф этилаётган бадиият намуналарига айланди.

Ваҳоланки, биз ўтмишда улуг тилчи бобомиз зўр ғайрат билан яратган асарни моҳиятини тушуниш тугул, унинг мавзу-мундарижасини ҳам тузукроқ билмаймиз. Бу ҳам етмагандай, уни кенг қамровда ўргатиш лозимлигини ҳам англаб етмагандаймиз.

Умумий ўрта таълимдаги бир неча фанлар ўқув дастурида “Девони луғотит турк” асари билан боғлиқ кўплаб ўқув соатлари ажратилиши муҳим. Хусусан, она тилига алоқадор дарс соатларида бунга эътибор бериш зарур. Асар асосан тилшуносликка бағишлангани ҳолда амалдаги таълим фанларининг дастурларида деярли ўқув соатлари ажратилмаган. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида эса у адабиётга тегишли матнлар доирасида ўқитилади. Шунда ҳам, бор-йўғи 4 соатлик машғулотларда.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги Фармони.

Ҳолбуки, Маҳмуд Кошғарийнинг 3 жилдлик, яқин минг саҳифалик китоби қомусий характерга эга бўлиб, унда фаннинг турли тармоқларига доир бир неча юзлаб қимматли маълумот, талқинлар берилган.

Бу ҳақда асарнинг ўтган йили тўлдирилган ва ислоҳ қилинган ҳолда чоп этилган нашрида проф. Ҳамидулла Болтабоевнинг салмоқли сўзбошиси мавжуд. Унда жумладан шундай дейилган: “...Демак, “Девон...” шунча сўзни (2717) араб тилида изоҳлаб берган. Ундан ташқари, ҳар бир сўзнинг ясалиши, шакли, исмларнинг турланиши ва тусланишини ҳам кўрсатганки, муаллиф тахминан 10 минг атрофидаги сўз билан ишлаган”².

Бундан маълум бўладики, умумий ўрта таълимнинг 6-7-синфларида сўз туркумларини ўқитишда ушбу китобга мурожаат қилиш ўринли бўлади. Масалан, унда от туркумига кирувчи “қаз” калимасининг уч ўринда шаклдошлик ҳосил қилиши, ҳар уч сўзнинг маънолари батафсил келтирилса:

1. قاز **қаз** – ғоз;

2. قاز **Қаз** – Алп Эртўнга қизининг номи. *Қазвйн* шаҳрини шу қургандир. Бу сўзнинг асли *қаз оjnī* – *ғоз ўйналадиган жой* демакдир. У шу ерда турар ва шу ерда ўйнар эди. Шунинг учун баъзи турклар *Қазвйн*ни турк шаҳарларидан ҳисоблаганлар. Шунингдек, *Қум* шаҳри ҳам чегара ҳисобланади. Чунки *қум* туркча сўздир. Алб Эртўнганинг қизи бу ерда ов қилар ва ўйнар эди. Баъзилар турк шаҳарлари чегараси *Марваш-Шоҳижондан* бошланишини сўзлайдилар. Чунки Қазнинг отаси Тўнга Алп эр – Афросиёбдир. У Таҳмурасдан уч юз йил кейин *Мәрв*ни бино қилгандир.

...Бутун *Мовароуннаҳр*ни *Янқанддан Шарққача* бўлган ўлкаларни турк ерларидан деб ҳисоблашнинг асоси шуки, *Самарқанд*, *Сэмизканд*, *Ташқанд* - *Шаш*, *Ўзканд*, *Төнқанд* номларининг ҳаммаси туркчадир. *қанд* туркча *шаҳар* демакдир. Улар бу шаҳарларни қурдилар ва шундай ном қўйдилар. Ҳозиргача ҳам шундай келмоқда...

² Ҳ.Болтабоев. Илми адаб ибтидоси. Китобда: Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. Туркий сўзлар девони. I жилд. – Тошкент: “Мумтоз сўз”, 2016. 3-18-бетлар.

3. *قاز* қаз – дарахтнинг пўстлоғи.”³ ;

ки бошқа бир ўринда феъл туркумига кирувчи **ўрганмоқ** сўзининг маъносини янада аниқроқ очиклашда қуйидагича ёндашади:

“Ögründi – ўрганди. Ol bilik ögründi – у илм, ҳикмат ўрганди.

Бошқаларга бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

Эрдәм тилә ўгрәнин болма кувәз,

Эрдәмсизин өкунсә энгмәгә ангар.

Илм, ҳикмат ўрган, ўрганишида ҳавойилик ва такаббурлик қилма, ҳеч нарса ўрганмасдан ўзини билимдон кўрсатиб мақтанган киши, имтиҳон вақтида уялади, ачинади”⁴.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг қўлланувчи **ўрганмоқ**, яъни билмоқ, таълим олмоқ маъноларида кенг қўлланилувчи калима қадимги турк тилида **ўгранмоқ** қабилида қўлланган ва бу шакл ҳозирди ҳам туркий тилларнинг ўғуз гуруҳига кирувчи усмонли турк тилида айни шаклда ишлатилиб келинади.

Ўқувчиларга таълим жараёнида шу каби кўплаб маълумотлар ҳам ўқитувчи томонидан англантиб борилиши болаларнинг илмий тафаккур қилиш қобилятини кўтаришда, дунёқарашини шакллантиришда катта ёрдам беради. Бундан ташқари, бир оилага кирувчи тилларнинг бир-бирига яқинлик, муштараклик хусусиятлари ёхуд фарқланиши, нега бундай бўлгани ҳақидаги билимлар ўқувчиларда қардош миллатларга яқинлик ҳиссини туйдиради. Чунончи, **ўрганмоқ** сўзидаги ундошларнинг ўрин алмашинув ҳодисаси (**ўгранмоқ**) тилимиздаги бошқа кўплаб сўзларда ҳам учрайди, масалан: *ёмғир-ёғмир, тупроқ-турпоқ*. Бу ҳолат тил илмида *метатеза* деб аталади.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. Туркий сўзлар девони. III жилд. – Тошкент: “Мумтоз сўз”, 2016. 100-101-бетлар.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. Туркий сўзлар девони. I жилд. – Тошкент: “Мумтоз сўз”, 2016. 179-бет.

Муаллиф шу тахлит айрим сўзлар тафсилотида тўртлик, халқ кўшиқларидан фойдаланса, бошқа ўринларда аҳоли ўртасида кўп ишлатиладиган фразеологик бирикмаларни келтиради.

Китобда минглаб сўзларнинг изоҳлари китобхонга шу тарзда тақдим этилган. Шунга кўра, таълим дастурининг барча бўғинларидаги вазифалар яққол кўринади.

Миллий тилимиз тарихида яратилган ноёб дурдона асарнинг 300 нусхада нашр қилиниши ҳар қандай мантиққа зид ҳол. Зеро, кенг омма ва, айниқса, бу асарни мактаб, лицей, коллеж ва олий ўқув юртларида тизимли равишда ўқитилиши зарурат даражасига олиб чиқилар экан, уни юз минглаб нусхаларда чоп этишни йўлга қўйиш керак бўлади.

Шу ўринда яна бир нарсани айтмоқчи эдим, мутафаккир адабий меросини ёлқинлантириб турган Билимга бўлган Ишқ ва ижод Дарди бизни ҳам оз-оздан бўлса-да мубтало этса эди... Ахир, аждодларимиз меросига, Сўзга, Навоий шарафлаган Ҳазрати Инсонга бўлган меҳр, ва ниҳоят, Яратганга бўлган ИШҚ бизни нечоғли юксакларга олиб чиқишига ишонамиз. Нега!? Негаки, Кошғарий томонидан бизга қолдирилган илмий мерос замирида бу боқий ҳақиқатнинг жавобини топамиз.

KUTADGU BİLİĞ VE BABURNAME ESERLERİNDE ORTAK KELİMELER

“QUTADG‘U BILIG” VA “BOBURNOMA” ASARIDAGI MUSHTARAK LEKSEMALAR

Prof. Dr. Zulhumor HOLMANOVA*

Özet: Makalede “Kutadgu Bilig” eserinin anlam özellikleri incelenir. Eser metninin Türk halkları umumî mirası, Türk Dillerinin fonetik, leksik, gramer özelliklerini yansıtan kaynak olduğu, antroponimler, toponimler, fitonimler, etnonimler, astronimleri cem ettiği kaydedilmiştir.

Makalede “Kutadgu Bilig”de Türk kelimelerinin geniş ifade imkanları, anlamların derecelenme özelliği de tahlil edilmiştir. Örneğin, atı yaşı, cinsine göre farklı kelimelerle adlandırdıkları kaydedilir: kevâl (rehvan at), bögtäl (sırtı geniş olan at), arqun (yaban atından türemiş evcil at, hızlı koşan at).

Bu makalede kelimelerin gelişme süreci, etimolojisine ait fikirler beyan edilmiştir. Eserdeki aözir hayvan adı erkek at anlamındadır. Bu kelime sabırsızlanmak anlamındaki ay-filine -zür ekini eklemekle oluşturulmuştur. Makalede sabırsız, oynak anlamlarındaki sıfatın sonradan ad olduğu, bu gibi özellikleri olan erkek atın sıfatına döndüğü, bögtäl hayvan adı günümüzde Özbek Türkçesinde baytal şeklinde kullanmakta olduğu kaydedilmiştir.

Makalede “Kutadgu Bilig” ve Ali Şir Nevaî eserlerinin bazı özellikleri, “Baburname”nin morfolojik özellikleri karşılaştırılmıştır. “Kutadgu Bilig”deki -oq pekiştirme ekinin “Baburname”de de çok kullandığı, bu XI. Yüzyıldaki morfolojik şekillerin XVI. Yüzyılda da kullanıldığının kanıtı olduğu kaydedilmiştir.

Bu makalede “Kutadgu Bilig”in Türk halkları medeniyeti, maneviyeti, tarihini incelemede büyük önem arzettiği, eserdeki adaletli sistem, insan hürlüğü, aklı, kudreti, memleketi yönetme, rehberlik faziletleri, bilimin değeri gibi konuların günümüzde de son derece önemli olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: ortak miras, Türk Dilleri, antroponimi, toponimi, etnonimi tarihî morfoloji, morfolojik şekiller, etimoloji, alıntı kelimeler.

* Ali Şir Nevaî adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğretim üyesi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari
doktori

Annotatsiya: Maqolada “Qutadg‘u bilig” va “Boburnoma”ning morfologik xususiyatlari qiyosan tekshirilgan. Asarni monografik planda o‘rganish tarixiy morfologiyani muhim ma’lumotlar bilan boyitishi misollar bilan ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, «Qutadg‘u bilig»da ishlatilgan, XVI asr manbalarida, xususan, “Boburnoma”da hamda hozirgi o‘zbek tilida ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanayotgan leksik birliklar, so‘z tarkibidagi struktur-grammatik jarayonlar haqida ham ma’lumot berilgan. “Qutadg‘u bilig”dagi bir qator so‘zlar “Boburnoma”da ham uchrashi, ma’no qatlamidagi farq va mushtarakliklar ilmiy misollar yordamida ochiqqlangan.

Kalit so‘zlar: Umumiy meros, turk tillari antroponimi, toponimi, etnonimi, tarixiy morfologiya, morfologik shakllar, etimologiya, o‘zlashma so‘zlar.

“Qutadg‘u bilig” turkiy xalqlarning mushtarak yodgorligidir. Asarda turkiy tillarning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari o‘z ifodasini topgan. Asar leksikasining 80%ini turkiy so‘zlar tashkil etadi. Arab va fors tilining mavqeyi yuqori bo‘lgan, turkiy tillarga faqat so‘zlashuv tili sifatida qaralgan bir paytda turkiy tilda asar yozishgina emas, shu tilda nomlash ham muammo edi. Yusuf Xos Hojib har ikki jihatdan jasorat ko‘rsatdi: asarini nafaqat turkiy tilda nomladi, balki shu tilda yozdi. Bu bilan turkiy til mavqeyini yuksaltirish jarayonini boshlab berdi.

“Qutadg‘u bilig”da ijtimoiy sohaning turli yo‘nalishlariga doir tushunchalarni aks ettiruvchi leksik birliklar aks etgan: antroponimlar: Afrasijab, Färidun, Faruq (Hazrat Umar laqabi), Nušin ravan; toponimlar: Qoşyar, Mačın, Čin, Balasayun, Turkistan, Uč Ordu, Quz Ordu; etnonimlar: čigil, čin, jayma, ‘ad (Od payg‘ambar qavmi); fitonimlar: azyan (tikonli buta), butiq (butoq), čičak (chechak), jīyač (daraxt), qajīñ (qayin), qaranful (chinnigul); zoonimlar: adiy, arqun (chopqir ot), arslan, bōri (bo‘ri), bōka (ajdarho), čayrī (lochin), esri (qoplon); bulaq (buloq), öküz (daryo), teñiz (dengiz); teonimlar: aču (mangu padar – Allohga nisbatan), barat (rutba), čomaq (musulmon), ajat (oyat), namaz (namoz), fariza (farz), farišta (farišta); astronomlar: Erandiz (tarozi burji), Čadan (chayon burji), Arslan (arslon burji), Ja (qavs burji), Oñay (Yupiter), Arzu (Merkuriy), Baqırsoqun (Mars); harbiy terminlar: qalqan, qīlīč, qujay, bičāk, tuy, bōgda, baldu, tolum, turyaq, xajl, jatyaq, jortuy, jaday, pusuy, čerig, sü, erät;

mansab-lavozim nomlari: vazir, qapuy başlar, idišči, ayiči, bitigči, elči; rang-tus bildiruvchi soʻzlar: al, ala (ola), qizil, yašil, jayiz (qoʻngʻir), sarıy; miqdor bildiruvchi soʻzlar: altmış (oltmish), beš, tört, avut (hovuch), eki, jetmiş, jüz, qirq; qarindosh-urugʻ nomlari: ög (ona), ini, ata, evči (xotin), kelin, tiši (ayol), küdägü (kuyov), qadin (kelinning otasi, qaynota); don mahsulotlari nomlari: arpa (arpa), buyday, evin (don, urugʻ), qavuuq (kepak), tariq (tariq); ašči, avurta (enaga), etükči, jilqiči (choʻpon), tonči (tikuvchi, toʻnchi); baqir (mis), altun, kümüš, erdani (qimmatbaho tosh, xazina), temür; mato nomlari: barčın, böz, cuz (shohi mato), ayi (qimmatbaho ipak mato), as (teridan qilingan kiyim), qasab (qalin mato); tana qismlarini ifodalovchi soʻzlar: bel, bod (boʻy), bojun, boyuz, tü (soch tolasi), ađaq, ayiz (ogʻiz), andam (tana, gavda), but, ernäk (barmoq), etüz (tana), joda (boldir), qorin (qorin), qol, qulaq, tirnaq; dori nomlari: ögüt (zaʻfaronga bir necha xil ashyolar qoʻshib tayyorlanadigan dori), čurni (surgi dori), güvariš (hazm qilishga yordam beruvchi dori), mitridus (murakkab tarkibli dori boʻlib, yaratuvchisining nomi bilan atalgan), maʻžun (opium dorilar aralashmasidan iborat pasta), tarjaq (zaharlarga qarshi murakkab tarkibli dori), *urayun* (achchiq taʻmga ega boʻlgan dori, zahar), *ötrüm* (surgi dori), *šalisa* (har jihatdan manfaatli dori), *teränbin* (boʻshatuvchi, tozalovchi dori); kun (sutka) qismlarini bildiruvchi soʻzlar: erti (ertalab), kundüz (kunduz), kečä (kechqurun), jarin (ertaga), keč (kechqurun), tañ (tong); ichkilik va ichimlik nomlari: bör (sharob), fuqa (sharbat turi), güläb, qimiz (qimiz), süt (sut), šaräb; roʻzgʻor buyumlari nomi: bičäk (pichoq), edär (egar), ešük (eshik), kigiz (kigiz), köznü (koʻzgu); ozuqa nomlari: azuq (oziq), joyrut (qatiq), nuql (shirinlik), šakar, etmäk (non), tuz (tuz), qand (qand); oʻyin nomlari: nard (narda), šatranž, čoyan (chavgon); fan nomlari: händäsä (geometriya), saqiš (hisob-kitob, matematika), kimja (kimyo), nüžum (astronomiya), tib (tibbiyot); harakatni ifodalovchi leksemalar: jel= (yelmoq), kigür (kiritmoq), mañit (qadam tashlamoq, yurmoq), bar= (bormoq); holatni ifodalovchi leksemalar: erinžlän (tinch holatda boʻlmoq), sarči (xotirjam boʻlmoq, tinchlanmoq), siyit (hoʻngrab yigʻlamoq), kül (kulmoq); moliya-tijorat terminlari: tavar (narsa-buyum), satiy (savdo-sotiq), ayiči (xazinabon), sart (savdogar), jarmaq (pul); rasmiy hujjatlar

bilan bog‘liq terminlar: davat (siyohdon), kāyid (qog‘oz), bitig (xat, maktub), bitig‘i (kotib, mirza); ijtimoiy-siyosiy terminlar: bodun (xalq), sijasāt, qaršī (saroy, qasr), musallat (hukmronlik), rijasāt (boshqaruv, rahbarlik); mavhum tushunchalarni bildiruvchi so‘zlar: ‘adl (adolat), arzu, öfkä (g‘azab), sevinč, kevänč (quvonch), muñluγ (qayg‘uli); shaxs xususiyatlarini bildiruvchi so‘zlar: bayīrsaγ (mehribon), ersīg (mard), arīγ (pok), umdučī (tamagir), ersal (o‘zgaruvchan) [19].

“Qutadg‘u bilig”da turkiy leksikaning keng imkoniyatlari, tushunchalarning darajalab ifodalanishi namoyon bo‘lgan. Turkiy tillardagi hayvon nomlari yuzasidan olib borilgan ishlar, jumladan, A.M.Sherbak tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, zoonimlar hayvonlar yoshi, jinsi va zotiga qarab xilma-xil bo‘ladi. Bunday farqlanish faqat xo‘jalik ishlarida foydalaniladigan hayvonlarda kuzatilishi, boshqa hayvonlarda bunday toifalanish uchramasligi ta’kidlangan. [10,5]. Zoonimlarning toifalanishi “Qutadg‘u bilig”da o‘z aksini topgan. Asarda otning yoshiga, jinsiga ko‘ra turlarini nomlovchi leksemalar uchraydi: keväl (yo‘rg‘a ot), bögtäl (orqa sag‘risi keng ot), arqun (yovvoyi otdan qochgan xonaki baytal bolasi; chopqir ot). Jumladan, asarda keltirilgan *адгир* zoonimi “yetuk erkak ot” ma’nosini bildirib, qadimgi turkiy tildagi “betoqat bo‘l-” ma’nosini anglatgan ay- fe’lidan [21, I, 108]. –rīr qo‘shimchasi bilan yasalgan, “betoqat, gijing, o‘ynoqi, qiziqqon” ma’nosini bildirgan. Keyinchalik bu sifat otga ko‘chib, shunday xususiyatli erkak otni anglata boshlagan [21, I, 25]. Bögtäl zoonimi bugungi kunda *baytal* shaklida ishlatiladi. *Baytal* “qisir qolgan urg‘ochi ot” [21,I, 38]. *Käväl tazī büktäl tazī arqunī, aqur toldī tolmas bu suqluq qanī* / Arabiy tulporlar, sag‘risi keng otlar, yaydoq arg‘umoqlar bilan og‘iling to‘lgan, (lekin) bu suqlik hirsı (hech) to‘lmaydi (1, 5256).

“Qutadg‘u bilig”da umumiy ma’noda “hayvon” tushunchasini bildiruvchi *yilqi* so‘zi uchraydi. Bu so‘z hozirga qadar turli semantik jarayonlarini bosib o‘tdi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”ida *yilqi* “hayvonlar to‘dasi” ma’nosida izohlangan [13,I,21;III,34]. “Boburnoma”da “otlar to‘dasi” ma’nosini bildirgan. *Yilki* terminining etimologiyasi (“yig‘moq”, “birlashtirmoq” so‘zidan –

G.Vamberi) ham so‘z semantikasidagi umumlashtiruvchi semaga asoslanadi. *Yilqi* “bir joyga to‘pla” ma’nosidagi *yil-* fe’lidan *-qi* affiksini qo‘shish orqali yasalgan [18, IV, 282]: *yil-+qi=yilqi > yilqi*. Bu ot aslida “keng o‘tloqda erkin harakatlanib yuruvchi hayvonlar to‘dasi”ni anglatgan [20, 156]. Eng qadimgi manbalarda, asosan, “qoramol” tushunchasini ifodalagan. [3,12]. Hozirda so‘z semantik strukturasi ma’no torayishi yuz bergan, faqat “otlar to‘dasi” ma’nosi anglashiladi. So‘zlashuv uslubida metonimiya asosidagi ma’no ko‘chishi natijasida “ot” [21,I,348] tushunchasini ham bildiradi. Hozirgi turkiy tillarda ozarb. *ilği*; tuva, xak. *ulği*; yoq. *silği*; olt. *jilki* “hali yugurtirilmagan ot” [20,84] so‘zlari uchraydi.

“Qutadg‘u bilig” leksikasidagi ayrim so‘zlar hozirgi turkiy tillarda fonetik o‘zgarishlar bilan ishlatiladi: *Jaya tursu jaymur jazilsu čečäk qurumiš jÿyačdÿn salÿnsu küžäk* / Yomg‘ir yog‘aversin, gullar ochilsin, qurigan (ya’ni “yalang‘och”) daraxtlardan yaproq chiqsin [1,114]. Baytda keltirilgan, “bulutlardan suv tomchilari holida tushadigan, yog‘adigan yog‘in” [21, II, 36] ma’nosini anglatgan **jarmur** leksemasi qadimgi turkiy tilda “osmondan yog‘in shaklida tushib tur-“ ma’nosini anglatgan **yag‘-** fe’lidan **-mur** qo‘shimchasi bilan yasalgan [18,IV, 57]. Mahmud Koshg‘ariyda **jamzur** shaklida ham kelgan [13,III, 38; 89 231]. Hozirda tovush almashish hodisasi tufayli bu so‘z o‘zbek tilida “yomg‘ir” tarzida yoziladi. Metatezaga uchragan so‘zning asl shaklini tiklash leksemaning *jaz=* fe’lidan **-mur** ot yasovchi qo‘shimchasi orqali shakllanganini asoslaydi. Bu qo‘shimcha hozirda iste’modan chiqqan hamda so‘z tarkibida yaxlitlanib qolgan.

“Bilim, kasb, ish va shu kabilarni o‘zlashtirmoq, egallamoq, bilib olmoq” ma’nosi **ögrän** leksemasi bilan ifodalangan: *Sen ajmiš bu sözlär kim ögränsälär, ažun içrä bulıaj tiläk arzular* / Sen aytgan bu so‘zlarni kim (lar) o‘rgansalar, dunyo ichra tilak-orzularini topadilar [1, 4577]. Asarda *ög* (bilim, aql-zakovat) asosidan yasalgan *ögä* (donishmand, dono, olim), *ögälik* (donishmandlik), *öglüg* (aqlli), *ögrät* (o‘rgatmoq) kabi derivatlar qo‘llangan. Mahmud Koshg‘ariyda *ög* leksemasi haqida shunday ma’lumot bor: *ög – aql va ziyraklik*. Shuning uchun yoshi ulug‘ va aqllilarga *ögä* laqabi beriladi. Bu so‘z o‘rta yoshga yetib ulg‘aygan

har bir hayvonga nisbatan ham ishlatiladi: shuningdek to‘rt yoshdan oshgan otlarga *ög at* deydilar [13, I, 82]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu so‘z o‘rganmoq shaklida ishlatilib, fuziya (o‘zak va qo‘shimchalar chegarasining sezilmay qolishi) hodisasini aks ettiradi.

Keyingi davrlarda yaratilgan manbalarda ham “Qutadg‘u bilig”dagi fonetik, morfologik, leksik xususiyatlar ifodalangan. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni g‘oyasi va mazmuni jihatidan “Qutadg‘u bilig”ga yaqin turadi. Bu asarlarda tasvirlangan adolatli shoh g‘oyasi, qahramonlar munosabatida shart qo‘yish epizodlari o‘xshaydi.

“Qutadg‘u bilig”dagi bir qator so‘zlar “Boburnoma”da ham uchraydi: *юган* (chavgon): *Chavgonni yaxshi o‘ynar edi* [8,70]; *ma’žun* (*ma’jun*) – opium dorilar aralashmasidan iborat pasta [12, 960], tinchlantiruvchi sifatida iste’mol qilingan. Qadimgi turkiy tilda “dorivor qorishma” sifatida qayd etilgan: *ma’zun* “лекарственная смесь” [9,339]; *kuvvet ilvui* [17,321]; *gili maxtum*; *taryoqi foruq* birliklari “ziddi zahar” tushunchasini ifodalagan: “*gili maxtum*”ni va *taryoqi foruq*”ni *ezib ichtim* [9,377]. *Taryoq* ziddi zahar sifatida qadimgi turkiy til manbalarida ham uchraydi: *tirjaq* “teriak, опиум, противоядие продивоядие против укусу” [9,563].

“Boburnoma”dagi turkiy so‘zlar, fe’llar, narsa-hodisa nomlari ayni “Qutadg‘u bilig” matnidagi ma’nolarda qo‘llangan. “Qutadg‘u bilig”dagi so‘zlar o‘rniga “Boburnoma”da shu tushunchani ifodalagan o‘zlashma so‘zlar ishlatilgan. Masalan, *čurni* (*churni*) – surgi dori, turklar tomonidan qo‘llanadi [9, 157]. *Qamuy türlüg otlar idišči tutar, güvariš ya ma’cun ya čurni qatar* / Hamma turli dorilarni sharobdor saqlaydi, guvorish yo ma’jun, yo churni aralashtiradi (hozirlaydi) [1,2448]. *Čurni* (*churni*) o‘rniga “Boburnoma”da arabcha *mustahil* / *mushil* ishlatilgan: *mustahil* a.”yengillatuvchi, suradigan, yuvib ketadigan, me’dani tozalaydigan” [14,424] dori: ...*bu maraz uchun mustahil ham ichtim* [8,220]. Bu dori *mushil* shaklida ham berilgan: *mushil* “surgi dori” [15,88].

“Qutadg‘u bilig” va “Boburnoma”da morfologik jihatdan muvofiq keluvchi o‘rinlar juda ko‘p. G.F.Blagova “Boburnoma” materiallariga asoslanib, XV asr eski o‘zbek adabiy tili grammatik tizimini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotini yaratdi [4]. “Boburnoma”ning ayrim morfologik xususiyatlarini qiyosiy-tarixiy planda tahlil qildi.[5,32 – 39; 6,45-50]. Uning “Boburnoma” materiali asosidagi izlanishlari xorijda ham e‘tibor topdi. 1965 yilda Chexoslovakiyada nashr etilgan to‘plamda “Boburnoma”dagi ayrim morfologik shakllarning uslubiy-sinonimik xususiyatlari tahliliga oid maqolasi e‘lon qilindi [16,10].

“Qutadg‘u bilig” matnida **-oq** kuchaytiruv-ta‘kid yuklamasi uchraydi: *Señä-oq törütmädi teñri tamuz señä ajmadi bu azabië qamuz / Tangri do‘zaxni sengagina yaratmagan, bu barcha azoblarni senga, deb aytmagan* [1, 3289].

Bu yuklama “Boburnoma”da ko‘p ishlatilgan: *Ko‘p el ot ustida - o‘q tong otturdilar* [8,257].

Hozirgi affiksial morfemalardan ayrimlari tarixiy so‘z shakllari ko‘rinishida uchraydi. Jumladan, til tarixiga oid lug‘atlarda [13,I.73; 2,142; 18, 437-438] –o‘q so‘zining otlik ma‘nolari (*o‘q, uy o‘qi, o‘q yilon* va b.) va uning yuklama vazifasi (fe‘llarda ta‘kid bildirishi, “holga yaqin ma‘no beruvchi qo‘shimcha” ekanligi) tilga olingan-u, uning belgi bildirish xususiyati qayd etilmagan. Aslida esa o‘q so‘zining leksik ma‘nosida belgi anglatish xususiyati birlamchi, otlik ma‘nosi va yuklamalik vazifasi keyingi hodisalardir. ... -o‘q, -oq/-yoq yuklamasi shu shakldagi mustaqil so‘zdan – bu so‘zning nutqdagi o‘rniga –uning belgi anglatishi bilan bog‘liq holda kelib chiqqan [11,141] *O‘q* leksemasi semantikasidagi o‘zgarishlar o‘zbek tili tabiatiga xos grammatizatsiya hodisasi mohiyatini yoritishga xizmat qiladi.

“Qutadg‘u bilig” va “Boburnoma”ning morfologik xususiyatlarini monografik planda o‘rganish tarixiy morfologiyani muhim ma‘lumotlar bilan boyitadi.

«Qutadg‘u bilig»da ishlatilgan, XVI asr manbalarida, xususan, “Boburnoma”da hamda hozirgi o‘zbek tilida ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanayotgan leksik birliklar so‘z tarkibidagi struktur-grammatik jarayonlar

haqida ham ma'lumot beradi. Fonetik o'zgarishlar leksemalar etimologiyasini aniqlashga, so'zning tarixiy fonetik shaklini tiklashga, fonetik qonuniyatlarning mohiyatini yoritishga xizmat qiladi. Fonetik o'zgarishlar tovush tushishi yoki ortishi, o'zak va qo'shimcha chegarasining sezilmay qolishi, singarmonizm qonuniyatining buzilishi bilan belgilanadi.

“Qutadg‘u bilig” turkiy xalqlar ma’naviyati, madaniyati tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Asarda ilgari surilgan odil shoh, adolatli tuzum, inson erki, aqli, qudrati, mamlakatni boshqarish, rahbarlik fazilatlarini, bilim va beklilikning mushtarakligi, bilimning qadri kabi masalalar bugungi kun uchun ham o‘z qiymatini yo‘qotgani yo‘q. Bu esa “Qutadg‘u bilig” haqiqatlarining boqiyligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. *Abdurahmonov G'. (2011). To'xliyev B., Rustamov A., Dadaboyev H. Qutadg' u bilig. I,II jildlar. –Toshkent: Jahon print.*
2. *Аттуҳфатуз закияту филузатит туркия. (1968). – Тошкент.*
3. *Базарова Д. Х.(1990). Названия лоцадей // Базарова Д.Х., Шарипова К.А. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. – Тошкент: Фан.*
4. *Благова Г.Ф. (1954). Характеристика грамматического строя староузбекского литературного языка XV века по Бабурнаме. Дисс. ...канд. филол. наук.-М.*
5. *Благова Г.Ф. (1970). “Кутадгу-билиг”, “Бабурнаме” и методика историко-лингвистического сопоставления // СТ. –Баку. №4.*
6. *Благова Г.Ф. (1963). XV – XVI асрлар эски ўзбек адабий тилидаги кўмакчилар ҳақида //Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент, 1963. -№3.*
7. *Благова Г.Ф. (1965). Формы пассива, представленные в “Бабурнаме” и особенности их синтактико-стилевого использования // Сборник “Asian and African Studies” I. Bratislava, 1965.*
8. *Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. (1960). -Тошкент: Фан.*

9. *Древнетюркский словарь. (1959).-Л.*
10. *Историческое развитие лексики тюркских языков. Введение. (1961).-М.*
11. *Исҳоқов Ф., Шаҳобиддинова Ш., Раҳматова Ҳ. (1993). Бобур асарларида -ўқ юкламаси ва унинг генезисига оид. Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. – Андижон.*
12. *Каримов Қ. (1972). Қутадғу-билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. –Тошкент: Фан.*
13. *Маҳмуд Кошғарий. (1960, 1963). Девону луготит турк.- I–III том.*
14. *Навоий асарлари лугати. П. Шамсиев таҳрири остида. -Тошкент.*
15. *Назарова Х. (1972). Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларининг изоҳли лугати.-Тошкент.*
16. *Назарова Х. (1979). Особенности синтаксического строя узбекского литературного языка конца XV– начала XVI в. -Тошкент: Фан, 1979.*
17. *Resid Rahmeti Arat. (1979). Kutadgu bilig (index). Istanbul.*
18. *Севортян Э.В. (1974). Этимологический словарь тюркских языков. - М.*
19. *Холмурадова М. (2019). “Қутадғу билиг” лексикаси. Филол. фан. фал. док.-ри (PhD). –Тошкент.*
20. *Щербак А.М. (1961). Названия домашних и диких животных. Историческое развитие лексики тюркских языков. –М.: Акад. Наук.*
21. *Ўзбек тилининг этимологик лугати. (2000). –Тошкент: Университет.*
22. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати. (2006-2008). –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2006. I –680 б.; II– 672 б.; III – 688 б.; IV - Тошкент, 2008. -608 б.; V – 592 б.*

BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ ÖZBEK HİKAYELERİNDE MİLLİ İSTİKLAL MÜCADELELERİNİN YANSIMASI

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ЎЗБЕК ҲИКОЯЧИЛИГИДА МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИНГ АКС ЭТТИРИЛИШИ

Sabohat BOZOROVA*

Ibodat BOZOROVA**

***Özet:** Eski Sovyetler Birliği'nin dağılması 15 cumhuriyetin bağımsızlığa kavuşmasını sağladı. Bağımsızlık millî benlik duygusunu daha da sağlamaştırdı. Bu durum edebiyatta hemen hissedildi. Araştırmamızın konusu bunun üzerinedir. Makalede bağımsızlık dönemi Özbek Edebiyatı örnekleri incelenmiştir. Millî şuuru daha da sağlamaştırmak amacıyla yazılmış Özbek hikayeleri araştırılırken yazarların maharetine ayrıca önem verilmiştir.*

***Anahtar kelimeler:** bağımsızlık, millî benlik, millî kahramanlar, tarihi hikaye.*

***Аннотация:** Собиқ совет иттифоқининг парчаланиши ўн бешта республиканинг мустақил бўлишига имкон яратди. Мустақиллик туфайли миллий гурур туйғуси кучайди. Бу ҳолат адабиётда ҳам ўз ифодасини топди. Мақолада мустақиллик даврида яратилган ўзбек адабиёти намуналари таҳлил қилинди. Миллий гурур туйғусини шакллантириши мақсадида ёзилган ўзбек ҳикоялари тадқиқ этиларкан, ёзувчилар маҳоратига алоҳида урғу берилди.*

***Калит сўзлар:** Мустақиллик, миллий ўзига хослик, миллий қаҳрамонлар, тарихий ҳикоя.*

XX асрнинг 90-йиллари халқимиз ҳаётида кескин ўзгаришлар юз берди. Халқ ҳаётидаги ҳар қандай ўзгариш адабиётда ҳам акс этади, албатта. Мустақиллик шарофати билан тарихимизнинг сирли саҳифалари очилди. Миллий озодлик ҳаракати ҳақидаги маълумотлар эълон қилинди. Халқимиз бошига келган мустамлака балосини даф қилишга отланган миллат

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğretim üyesi
ТошДЎТАУ ўқитувчиси

** Nevai Devlet Pedagoji Enstitüsü öğretim üyesi
Навоий давлат педагогика институти ўқитувчиси

қахрамонларининг аянчли тақдири, рухий кечинмалари акс эттирилган ҳикоялар чоп этилди.

Халқ душманлари сифатида ўлимга маҳкум этилган, “босмачи” тамғаси босилган инсонлар тақдирининг бадиий талқини ҳеч бир ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Шойим Бўтаевнинг „Қора туман“ (1990)¹, Гаффор Ҳотамовнинг „Уйи куйган одам“ (1995)², Лукмон Бўрихоннинг „Алдоқчи тунлар“ (2003)³ ҳикояларида миллий озодлик ҳаракати иштирокчиларининг мардона кураши қаламга олинади. „Қора туман“ ҳикояси қахрамони Холбўта қўрбоши, “Уйи куйган одам” ҳикояси қахрамони Аҳмад тўқсабо, “Алдоқчи тунлар” ҳикояси қахрамони Нур қўрбоши образлари кўп жиҳатдан ўхшаш. Ижодкорлар қахрамонларнинг инсон сифатидаги кечинмаларигагина эмас, шахсий туйғуларига ҳам эътибор беради.

Ҳикояларда қахрамонларнинг миллий озодлик ҳаракатига қўшилиши етарлича асосланади. Холбўта қўрбоши асли камбағалдан чиққан, “ўз ерини, ўз элини кофирлар қўлига ўтказиб, тинч ўтиролмайдиган” ватанпарвар; Аҳмад тўқсабонинг отаси қизиллар томонидан отиб ташланган, уйи ёқиб юборилган; Нур қўрбошининг бадавлат отаси ҳам шўро аскарлари томонидан хўрлаб ўлдирилган. Учала қахрамон ҳам аламзада қалб билан кўздан панароқ жойлар – тоғларда жон сақлайди.

Учала қахрамон учун ҳам Ватан – муқаддас саждагоҳ, эъзозлашга арзийдиган энг буюк қадрият. Шунинг учун улар Ватан озодлиги йўлида қўлига қуроли олади, жон фидо қилади.

Қахрамонлар учун оила – табаррук даргоҳ. Юксак қадриятлар руҳида тарбияланган халқнинг вакиллари сифатида оилага чуқур ҳурмат билан қараган миллатпарварлар тақдирида икки ҳолат кўзга ташланади. Холбўта қўрбошининг шуҳрати пасая бошлагач, хотини Зокир лакот билан дон олиша бошлайди. Бу нохуш хабарни эшитганида *“Кўксини ўқ тешиб ўтгандек Холбўта от устида қалқиб кетди... Осмон чир айланди, кўз ўнгида*

¹ Бўтаев Ш. Қора туман//Ёшлик.-1990.-№4.-Б. 5-8

² Ҳотамов Ф. Уйи куйган одам// Ёшлик.-1996.-№2-Б. 40-42

³ Бўрихон Л. Алдоқчи тунлар//Ёшлик.-2003.-№1.-Б.-37-41.

тоғлар ҳозир кўксини тилиб юборган ханжарга айланди”. Нур кўрбошининг хотини эса собиқ хизматкори Нишонга турмушга чиқади. Бундан хабар топган *“Нур бойвачча отига аччиқ қамчи тортди*”. Бу икки қаҳрамондан фарқли ўлароқ, Аҳмад тўқсабонинг қаллиғи садоқатли. Шу сабабли тўқсабо ёру диёрсиз ҳаётдан кўра ўлимни афзал кўради.

Инсоният тарихидаги не-не қудратли салтанатлар хиёнат боис инқирозга юз тутган. Алп Эр Тўнга, Спитамен, Маҳмуд Торобий, Юлий Цезардек қаҳрамонлар ҳам энг яқин кишилари томонидан сотилгани маълум. Таҳлил қилинаётган ҳикоялар қаҳрамонлари ҳам яқин кишиларидан хиёнат кўради. Холбўта кўрбоши Саидмуроднинг хиёнати, Аҳмад тўқсабо Эгамкулнинг мунофиқлиги, Нур кўрбоши Сулаймон ва Нишоннинг нонкўрлиги туфайли завоқ топади.

Шойим Бўтаев шундай ҳолатга тушган инсон кечинмаларини Холбўта тилидан қуйидагича баён қилади: *„Айт, ўз ишонганинг хиёнат қилса, тирикликнинг, курашмоқнинг зарра қиммати борми? Агар шундай ҳол рўй бергудек бўлса, шунинг ўзи ўлим эмасми?... Мен ўлдим. Мени хиёнат ўлдирди*”. Холбўта ўч олишни хаёлига ҳам келтирмайди.

Аҳмад тўқсабо эса қарзни қиёматга қолдирмайди, *„... бештирани даст чоғлаб, ... қилич яланғочлаб келаётган Эгамкулни нишонга олади*”.

Нур кўрбоши Нишон билан тўқнашиш режасини хаёлида узоқ вақт пишитади. Хаёлан унинг бўғзига тўппонча тирайди, гапга кўнмаса, тинчителишни режалаштиради. Ахир у Нурнинг уй-жойига, хотинига, ўғлига эғалик қиляпти-да! Аммо хаёл ҳақиқатга айланмайди. Юзма-юз учрашганда кучлар нисбати тенг эмас эди. Асосийси, Нурбекни ҳаётга боғлаб турган сўнги ришта узилган: ўғли уни „босмачи”, Нишонни эса „ота” деб билар эди.

Ҳикояларда бош қаҳрамонларга қарама-қарши турувчи салбий образлар драматизмни юзага келтириш, қаҳрамонлар руҳиятини чуқурроқ очиш вазифасини бажаради.

Холбўта образига қарама-қарши турувчи Саидмурод образида айёрлик, манманлик, мунофиқлик, пасткашлик каби иллатлар мужассам. У оғир аҳволда қолган кўрбошига тортинмай насиҳат беради, сўзи эътиборсиз қолса, жаҳли чиқади. Саидмуроднинг руҳий дунёси диалоглар ва ички монологлар воситасида очиб берилади.

Холбўтага хотинининг хиёнати ҳақидаги хабарни етказётганида яйраб кетган Саидмурод унинг уятдан адо бўлишини кутади. Аммо Холбўта сир бой бермайди. Ваҳоланки, шу лаҳзада кўрбошининг қалбида туйғулар тугён уради. Адиб тасвирига кўра, у *“довулдай уйига кириб бориб, аёлининг сочидан отнинг думига боғлаб чиқиш иштиёқида ёнди”*. Умр йўлдошининг хиёнатини сезган ҳар қандай ўзбекнинг кўнглида шунга ўхшаш туйғулар бош кўтариши тайин. Чунки халқимиз учун ор-номус азалдан ўта аҳамиятли масала ҳисобланади. Миллий характернинг яна бир қирраси шу ўринда ярқ этиб кўзга ташланади.

Аҳмад тўқсабо образига қарама-қарши образ Эгамкулдир. У аввалига тўқсабо тўдасида юради, кейин шўроларга сотилади. Аввалига тўқсабонинг ўнг кўли –Аъзам чапақайни, кейин *„бирга қон ютган жондай дўстларини”* сотади. Бу образ орқали ватанфурушлик, дўстга хиёнат, эътиқодсизлик, мансабпарастлик иллатлари фош этилади.

„Алдоқчи тунлар” ҳикоясидаги Нишон образи Нур кўрбоши образига қарама-қарши туради. Улар синфий жиҳатдан ҳам фарқли қилиб тасвирланади: бой ва камбағал. Нурбекнинг отаси бозорда тиланчилик қилиб юрган Нишонни уйига олиб келади. Хизматкорликни ўринлатган Нишон кейинчалик шўролар назарига ҳам тушади, шўро раиси бўлади. Бу образда тузини ичиб, тузлиғига тупурадиган, манфаат йўлида имонини ҳам сотадиган кишиларнинг иллатлари тасвирланади.

Ҳикояларда қаҳрамонларга тириклигида бас келолмаган ғанимларнинг улар жасадини хўрлаш эпизодлари ҳам келтирилади. Холбўта кўрбоши ўлими олдидан васият қилар экан: „...*Ўлганимдан сўнг танимни хор этмасинлар, ҳар кимларнинг қўлига тушмасин...*”,–дейди. Афсуски,

„қизиллар”нинг ишончини қозонмоқчи бўлган Саидмуроднинг „фидойилиги” туфайли Холбўтанинг жасадини тинч қўйишмайди. Шу ҳолат тасвирида Холбўта эътиқодидаги поклик, Саидмуроднинг тубанлиги, юртни эгаллаган мустамлакачиларнинг на тирикни, на ўликни ҳурмат қилмаслиги тасвирланади. Бу эса ўша даврда миллат руҳияти нақадар задаланганини тасаввур қилишга имкон беради.

Аҳмад тўқсабо қисмати янада аянчлироқ: ғанимлар унинг танасига ўт кўяди, бошини найза тиғига олиб, бозорларда олиб юради. Тўқсабонинг отасига ўз уйи қабр бўлган бўлса, ўғлига дафн қилиниш ҳам насиб этмайди. Ҳикояларда маҳаллий халқни кўрқувга солиш мақсадида қилинган шу каби ваҳшийликлар тасвирланар экан, фалсафий мушоҳадаларга ҳам ўрин берилади. Мустамлакачилар зулмига қарши бош кўтарган қишлоқ оқсоқоли, Нур кўрбошининг отаси („Алдоқчи тунлар”), тўқсабонинг отаси („Уйи куйган одам”) образларида халқимиз тийнатидаги эрксеварлик, исёнкорлик, номардга бош эгмаслик, имонга гард юқтирмаслик сингари фазилатлар акс эттирилади.

Адиблар ҳикояларга ном танлашда рамзийликка эътибор беради. Шойим Бўтаев ҳикоясида воқеалар қора туман тушиб турган вақтда кечади. Ҳикояда қора туман – фожиа тимсоли. *„Бугун кўз олдимни негадир қора туман босиб келаверди. Кўнгил сезар экан-да. Мана, энди анча тиниқлашгандекман”,*– дейди Холбўта кўрбоши ўлими олдидан. Воқеалар баёнида субҳи козиб (алдоқчи тонг) ва субҳи содиқ (ҳақиқий тонг) ҳақида ҳам сўз боради. Бу талқинларга ҳам эътибор берилса, банданинг ҳаётини субҳи козибга, Яратган хузурига йўл олиш, эзгулик йўлида шаҳид бўлишни субҳи содиққа нисбат бериш мумкин. Бу ўхшатишлар Холбўтанинг имон-эътиқодли инсон эканини кўрсатишга ҳам хизмат қилади. У ўлими олдидан қиблага юзланади: *“Муножот-муроқаб... ”*. Бундай тасвирларни ошкоралик давридагина бериш имкони туғилганини қайд этиш ўринлидир.

“Уйи куйган” ибораси тилимизда кўп ишлатилади. Унинг кўчма маъноси *“Бошига мусибат тушган”, “Бор-йўгидан жудо бўлган”*

демакдир. Ҳикояда бу ибора тўқсабонинг отаси уйининг ёнганинигина ифодаламайди, балки ўз юртида бегонадек яшашга маҳкум бўлган кишиларнинг, халқнинг аянчли аҳволини ҳам акс эттиради.

“Алдоқчи тунлар” ҳикоясида Нур кўрбоши мақсадига эришиш учун жуда кўп тунларни умид билан ўтказди. Аммо муроди ҳосил бўлмайди. Тун ва туман қора рангда тасвирланганини ҳисобга олсак, “Қора туман” ҳамда “Алдоқчи тунлар” ҳикоялари номларидаги рамзий ўхшашлик яққолроқ сезилади. Нур кўрбоши ҳаётидаги сўнгги тун тасвирида муаллиф нутқида *“Тун....Тақдирдек қоп–қора тун”* тасвири ишлатилади. Қора ранг мотамни ҳам ифодалашини назарда тутсак, тасвирланаётган давр халқимиз ҳаётидаги ўрни қопланмас йўқотишлар учун мотам даври бўлганига ишора қилинганини сезиш мумкин.

Ҳикоялар қаҳрамонлари бир матлаб йўлида курашган бўлса-да, уларнинг ҳар бири ўзига хос феъл-атворга эга. Холбўта кўрбоши ҳикоя давомида оғир табиатли, мулоҳазали инсон сифатида тасвирланса, Аҳмад тўқсабо образида шижоаткор, қатъиятли шахсни кўрамиз. Нур кўрбоши табиати тадрижий тараққиётда тасвирланади: илк Қашқар сафарида табиат инжиқликларидан ҳам оғринган, инсоний истакларни енгилга қийналган Нур бойвачча табиатида инқилоб туфайли инқилоб юз беради: қилич тутганига бир йил бўлганда кўрбошилиқни даъво этган ғаламисни қоқ оғзидан отиб ташлайди, уни менсимасдан “тўдак” деб калака қилган тўда сардорининг қовурдоғига захар қўшади. Не-не бебошларни жаҳаннамга жўнатади.

Ёзувчи Нур кўрбошининг ижобий жиҳатларини кўрсатиш учун Сулаймон образидан фойдаланади. Сулаймон қийинчиликларга бардош беролмай Нурга хиёнат қилади.

Кўриниб турганидек, адиблар ҳикояларида ўхшаш жиҳатлар ҳам, фарқли нуқталар ҳам бор. Аммо бадиий ният ягона: кичик ҳажмли асарда улкан ҳақиқатларни акс эттириш. Худди қатрада куёш акс этганидек.

“Ҳикояда, аввало, қизиқарли бошланма топишга мажбурсиз. Кейинги сатрлар воқеани баён этиш билан бирга, қизиқишни ҳам ушлаб туриши керак. Энг қийини ҳикоянинг таъсир кучидир”, – деган эди машҳур турк ҳикоянависи Рафиқ Холид Қарай.⁴ Ёзувчиларимиз ўқувчи эътиборини жалб эта оладиган, ўйлашга мажбур қиладиган ҳикоялар ёзишга эришган. Мазкур ҳикоялар халқимизнинг шонли тарихига қайта назар ташлашга, истибдод қурбонлари хотирасини ёдга олишга, бебаҳо неъмат бўлган мустақилликни кўз қорачиғидек асрашга, халқимизга хос бўлган ватанпарварлик, мардлик, эркесварлик, эътиқодда собитлик, яхшиликни унутмаслик, олижаноблик, садоқат каби фазилатларни авлодлар қалбига сингдиришга ундайди.

Холбўта қўрбоши, Аҳмад тўқсабо, Нур қўрбоши каби фидойилар Ватан озодлиги йўлида жон берди. Улар қисматида “Ватанни севмоқ имондандир” ҳикматининг исботини кўрамыз. Қалбини имон нури зийнатлаганларнинг шарофати билан оддийгина тупроқ парчаси Ватан мақомига юксалади. Адабиётимизда миллий ва умуминсоний қадриятларни ўзида жамулжам этган бундай образларнинг яратилгани қувонарли ҳолдир.

⁴ Kabaklı A. Türk Edebiyatı. III cilt. İst.-1997. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.709 s.

TARİHİ ROMANDA MUTASAVVIF BİLGİN SİMASI

ТАРИХИЙ РОМАНДА МУТАСАВВУФ АЛЛОМА СИЙМОСИ

Doç. Dr. Shohsanam DAVRONOVA*

***Özet:** Makalede yazar Sadulla Siyayev'in "Yessevi'nin Son Seferi" adlı romanı inceleme kaynağı olarak seçilmiştir. Edebi gelenek ve yazarın sanatsal özgünlüğü, farklılığı gibi konular analizlere dayanılarak açıklanmıştır.*

***Anahtar kelimeler:** roman, tarihi roman, tarihi görüntü, edebi gelenek, Sadulla Siyayev, "Yessevi'nin Son Seferi" romanı.*

***Аннотация:** Мақолада ёзувчи Саъдулла Сиёевнинг "Яссавийнинг сўнги сафари" романи тўғрисида сўз боради. Адабий анъана ва ёзувчининг ижодий индивидуаллиги, янгилиги каби масалалар таҳлиллар асосида очиб берилган.*

***Калит сўзлар:** роман, тарихий роман, тарихий образ, адабий анъана, Саъдулла Сиёевнинг "Яссавийнинг сўнги сафари" романи.*

Истиклол даври ўзбек адабиётида улуғ аллома ва авлиё шахслар ҳақидаги теран ва мазмунга бой бўлган қарашлар бошқа барча адабий жанрлар сингари йирик ҳажмли жанр намунаси – романларда ҳам ёритилди. Саъдулла Сиёевнинг "Яссавийнинг сўнги сафари" анъанавий услубда ёзилган тарихий романлар сирасига мансуб. Ушбу жиҳати билан асар Абдулла Қодирий, Ойбек, Пиримқул Қодиров каби моҳир романнависларнинг ўтмиш мавзусини ёритишга қаратилган романларини ёдга туширади. Шунингдек, тариқат пирлари, маърифат пешволари образини бадиий жонлантириш хусусиятига кўра, яъни ғоявий-бадиий йўналиши жиҳатидан таржимон Жамол Камол томонидан 1986 йилда маҳорат билан ўзбек тилига ўтирилган рус ёзувчиси Радий Фиш қаламига мансуб "Жалолиддин Румий" тарихий-биографик романини эсга солади.

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
Ф.ф.н., Бухоро давлат университети

Роман мутолааси давомида ёзувчининг Яссавий даври тарихи ёритилган асарлар, пурмаъно халқ ҳикмат ва ривоятлари, ирфоний ва маърифатпарварлик ғоялари акс эттирилган жуда кўплаб адабиётлар, мутасаввуфлар фикрлари билан чуқур танишганлигини яққол сезиш мумкин.

Маълумки, Яссавий маърифий-дидактик ва тасаввуфий ғояларни тараннум этувчи таъсирчан ва сермазмун шеърлари билан ўзбек адабиётида алоҳида ўринга эга бўлган тарихий сиймолардандирлар. Унинг ижодига хос бўлган етакчи хусусият панд-насихат ва илоҳий-ирфоний ғояларни тарғиб этиш ҳамда шулар орқали комил инсонни тарбиялашга бўлган интилишдир. Мутасаввуф шоир бадий ғояни маърифий-ташвиқий руҳда, сирли, жумбоқли рамзларга ўрамасдан очик-ошкора дидактик усулда, содда, равон ва тушунарли тилда, мураккаб ишора ва поэтик кўчимларсиз китобхонга етказишга уринади.

Ижодкор Саъдулла Сиёев шоир кечмишидаги муҳим жиҳатларга диққат қаратади. У Яссавийнинг ҳаёти, оилавий муҳити, издошлари, у яшаган давр ижтимоий аҳволини бадий жонлантириш мақсадинигина кўзлаб қолмайди, балки улуғ аллома маслаги, маърифий-ирфоний йўли билан боғлиқ масалаларга ҳам тўхталиб ўтишни лозим топади. Айни ҳолат Радий Фиш романида ҳам кўзга ташланади. Радий Фиш Жалолиддин Румийнинг тасаввуфий қарашлари, таълимоти ҳақида сўзлар экан, тасаввуф, тариқат илми, тариқат мақомлари, уларнинг ахлоқий-таълимий аҳамияти тўғрисида асарнинг бир неча ўринларида тўхтади, жумладан, қуйидаги қарашларини баён этиб ўтади: “Тасаввуф илмининг амалиётчи ва назариётчилари “тариқат”, яъни ахлоқий такомилга етишиш, “ваҳдат” билан қовушиш йўллари ҳақида махсус таълимот яратиш, “йўловчи” азим ранжу риёзатлар эвазига муяссар бўладиган бир қатор руҳий ҳолатларни тайин этдилар ва уларни “мақом” деб атадилар”[3.57]. Саъдулла Сиёев романида эса Яссавий таълимотининг моҳияти билан боғлиқ равишда илми қол, илми ҳол, тариқат мақомлари бир каби қатор масалаларга ижодкор изоҳ бериб

ўтишни маъқул кўради. Адиб, жумладан, шундай ёзади: : “Ниҳоят, узоқ йиллик азиятлардан кейин сўфий сўнгги босқич – ридога қадам қўяди. Ридо – тобелик, Оллонинг ҳукмига бўйин эгиш. Бу ҳолатни сўфийлар шундай шарҳлайдилар: туғилмоқ бор, ўлмоқ бор. Демак, ҳаёт билан ўлим орасидаги фурсат бизга омонат берилган. Омонатга хиёнат бўлмасин десанг, руҳингни покла, ўзингни ёмон хислатлардан халос қил. Ҳар бир кимса ўзини яхши хулқлар билан зийнатласа, жамики инсоният софланади, дунёда инсоф, адолат, имон қарор топади ва жабр-зулм, ёвузлик, залолат барҳам ёйди”[4.75].

Бу ҳолат асарни бадиийликдан публицистикага, илмий асар хусусиятларига яқинлаштириб қўймайди, муаллиф ушбу фикрларни сабабсиз келтирмайди. Балки улуғ аллома шоирнинг маърифатпарварлик қарашлари асослари тўғрисида мукамал маълумот бериш ниятида, қолаверса, Яссавий тариқати қоидаларига кўра зикр пайтидаги ҳолатларни мантиқий асослаш учун келтириб ўтади.

Қолаверса, романнинг композицион тузилишида ҳам Радий Фиш романини эслатувчи хусусиятлар намоён бўлганлигини кузатиш мумкин. Яъни асар қисмларга бўлинган, ҳар бир қисм алоҳида ҳикоя, алоҳида композицион яхлитликни ташкил этади. Шунингдек, ушбу боблар сарлавҳа ҳамда эпиграфлар билан бошланган. Эпиграфлардаги мазмун-моҳият, мутасаввуф алломаларнинг маърифий қарашларига уйғун ҳолда, буюк маърифат пешволарининг фикрлари, ибратли, панд-насихат руҳидаги жумлалар, рамзий-фалсафий қарашлар мажмуидан ташкил топганлиги билан характерланади. Масалан, “Жалолиддин Румий” романидаги “Қуёш билан учрашув” тарзида номланган сарлавҳа ва Абдулҳасан Ҳараконий қаламига мансуб “О, ер устида юрган не-не кимсаларни биз тирик санаймиз, аслида улар ўлик, ер остида ётган не-не зотларни ўлик санаймиз, аслида улар тирик” деган эпиграф ушбу бобда бадиий ифода топган Шамсиддин Табризий билан алоқадор воқеаларни ўзида мужассамлайди. “Яссавийнинг сўнгги сафари” романида ҳам асар қисмларининг сарлавҳаси ва мазмунига

мос тарзда “Қуръон”, ҳадислар, халқ оғзаки ижоди намунаси бўлмиш пурҳикмат ифодалар, маърифат пешволари тарафидан айтилган афоризмлар эпиграф сифатида танланади. Улар Яссавий қарашларига ҳамоҳанглиги унинг маърифий таълимотини ўзида жамлаш характеридалиги билан диққатни тортади.

Роман буюк тариқат пири фаолиятига, унинг фазилатларини ёрқин кўрсатишга хизмат қилувчи алоҳида-алоҳида ҳикоятлардан ташкил топган ҳолда, бош қаҳрамон характери, маърифий йўли, қарашлари асарнинг композицион яхлитлигини таъминлайди.

Романда бир қарашда аксарият воқеа-ҳодисалар Яссавийнинг ўзи, фақатгина шахсий кечмиши, руҳий ҳолатларига бағишланган эмаслиги аён бўлади. Масалан, романнинг “Йиғлама, онаизор” боби Яссавийнинг хотини раъйини инобатга олиб, фарзандини ҳаж сафарига бирга олиб кетиш фикридан қайтиши; онасининг норозилиги билан ҳажга бормоқчи бўлган кишининг буюк шайх томонидан йўлдан қайтарилиши, шайхнинг унинг ҳаётидаги муаммоларни ечиш йўллариини излашга ҳаракат қилиши; “Рукниддин отдан тушди” боби ҳатто юқори табақа вакилларининг ҳам маърифатпарвар шахс салобати, илми ва улуғлиги олдида ўз ожизлигини ҳис қилиши; “Фитна ёки наққошнинг хатоси”, “Бир “Аҳмад” панд берди” боблари эса шоир ўзига нисбатан қилинган фитнани зукколик билан фош этишга эришганлиги воқеаларига бағишланган бўлиб, ёзувчининг поэтик мақсади Яссавий бадий оламини, унинг адолат, ҳаққоният, инсонпарварликни улуғлаш жиҳатларини ёритишга хизмат қилади. Романдаги ота уйини, тожу тахтни ташлаб, Яссавийни ўзига пир билиб, илм ўрганиш мақсадида шогирдликнинг барча заҳматларини бошдан кечиришдан кўрқмаган, устози тариқатини мукамал ўрганиш ва унга чин дилдан амал қилишни дилига жо этган шахзода Қутбиддин образи билан боғлиқ эпизодлар ўқувчини айниқса қизиқтириб кўяди. Бунда ижодкор нафақат Яссавий сулукини ўзига маслак деб билган шахзода иродаси ва саботини бадий асослаб беришга уринади, балки бунинг орқали устоз

Яссавийнинг тантилиги, адолатпешалиги ва ҳаққоният тарафдори, ҳақиқий устоз, маърифатпарвар сифатидаги қиёфасини жонлантиради. У ўз шогирдлари қисматиға, қизиқишлари, изтироб ва ҳиссиётларига эътиборсиз қарай олмайди. Балки кучли бир руҳоний тасаввур, савқи табиий билан улар хоҳиш-истакларини тушунади, қарашлари ва интилишларига хурмат билан қарайди.

Саъдулла Сиев Яссавий ҳаётидаги энг муҳим воқеалардан бири – ҳаж сафарига отланиш даврини қаламға олади. Яъни романда қаҳрамон умрининг кексалик онлари қаламға олинади. Яссавийнинг ҳаж сафари олдида кечган ҳодисотлар, атрофидаги одамлар ҳамда шоир яшаган давр ижтимоий муҳити, ижодкор эътиқоди билан боғлиқ муаммолар бадиий талқин этилган. Чиндан, “Асарда Шайх Ҳазратлари ҳамда у зотнинг муҳити тарихий ҳақиқат баробарида жонли ҳаётий тасвирлар билан омукта бўлиб кетган”[2.4.]. Айни шу ҳаж сафарига тадорик кўриши жараёнида Яссавий атрофида кечган воқеа-ҳодисалар шоирнинг меҳрибон ота, оқил турмуш ўртоқ, самимий устоз, халқпарвар инсон, дилгир қалб эгаси сифатидаги қиёфасини оча боради.

Маълумки, истиқлол даври адабиётида қаҳрамон ички руҳий олами, мураккаб характери ва индивидуал кечмиши билан юз кўрсатувчи алоҳида шахс сифатида шаклланди. Айни хусусиятни тарихий мавзудаги асарларда, жумладан, “Яссавийнинг сўнгги сафари”да ҳам кузатиш мумкин. Асар саҳифаларида дастлаб Яссавий сиймоси тасаввуф илмининг ўткир билимдони, характерли ижтимоий шахс сифатида эмас, балки оддий киши, яъни оиласи, фарзандлари, яқинлари, шогирдлари, сафдошларининг қувонч ва ташвишлари билан бақамти ҳаёт кечираётган инсон сифатида гавдаланади. Яъни романда шоирнинг оддий одам сифатидаги қиёфаси, моҳияти, армон ва изтироблари ҳам теран акс этган. Аммо сюжет ривожидавомида қаҳрамон қалби, эътиқоди, хос кишилардагина кўринадиган амаллари билан тасаввуф тариқати, исломий билимлар нуқтадони ҳамда олиму боамал шахс сифатида гавдаланиб боради. Китобхон асар мутолааси

давомида унинг мустаҳкам эътиқоди билан дунё ҳавасларини енгиб ўтиш, харомдан ҳазар қилиш, ҳаловат тарки, нафс қутқусини маҳв этишга эришиш, айна ана шу ҳаракатлар жараёнида кечирган руҳий, маънавий ҳолатлари, ижтимоий ўрни ва мавқеи, ўзгалар муносабатига жавоби тўғрисида ўйга толади. “Тасаввуф – бошдан-охир одоб, тасаввуф – хулқ ва одоб хусни деган қарашларнинг илгари сурилиши бежиз эмасди. Тасаввуфий ахлоқ учун тубан хулқ ҳосиласи бўлмиш ҳар қандай ўткинчи даъво ва ғаразлардан кечиш, тилёғламалик ва манфаат юзасидан ялтоқланишлардан ҳазар этиш, хусусан, ҳосидлик ва мунофиқликнинг тарки албатта шарт эди. Қалбни поклаш, маърифат соҳиби бўлиш, беҳуда кечган ҳар бир умр дақиқалари учун афсус чекиш, одамларга фақат ва фақат яхшилик тилаб меҳру вафо кўрсатмоқ – булар тасаввуфий ахлоқнинг мажбуриятлари эди. Сўфиёна одоб ўткинчи дунё ташвишлари учун жонсарак бўлмаслик, тирикчилик ранжларидан бўлар-бўлмасга шикоят қилмасликка ўргатар, айниқса, тангдиллик, зикналик, ичқораликни кескин инкор этгандир”[5.104]. Асарда бадий олами жонлантирилган Яссавий тимсолида адиб айна ана шу хусусиятларни жамлашга эришганлигини таъкидлаш мумкин.

Сафарга йўлга отланган шоир туғилиб-ўсган юрти жамолини кўриб, ота-онаси қабрларини зиёрат қилиб ўтишни маъқул кўради. Фараҳбахш ва нурли хотираларга тўла болалик йилларини ёдга олади: “Шайхнинг элдан махфий бир сири бор эди. Агар тангри таоло фазл айлаб муродига еткурса, ҳаждин қайтгач, бу фоний дунёдин этак силкимоқчи. Узлатга чекиниб, қолган умрини тоат-ибодат, зикру сано билан ўтказмоқчи. Шайх хаёлан она шахрига видо айтди. Худди тунов куни Яссида, масжид томида тургандек, сарҳовузларга, юлдузларга, болалиги кечган жинкўчаларга, Сайрамсувга, ўзи билан ер тепишиб катта бўлган тенг-тўшларию унга бир коса сув тутган меҳрибон қорақўзларга таъзим қилиб, ризолик тилади”[4.56.].

Адиб улўф мутасаввуф шоир бадий оламини яратиш орқали инсонни камолотга етакловчи, унинг маънавий дунёсини бойитувчи, илму урфон,

адолат ва ҳақиқат, сабр ва шукр, ҳиммат ва саховат каби инсоний фазилатлар тўғрисида мулоҳаза юритишни мақсад қилади. Романдаги бадиий талқинга кўра Яссавий тариқат асосларини кишиларга мажбурлаб сингдиришни мақсад қилмайди. Балки улуғ мутасаввуфнинг асосий тилаги оммани ҳақ йўлга бошлаш ва маънавий етук инсон сифатида тарбиялашдан иборат эканлиги асарда мантиқий, психологик жиҳатдан асослаб берилади. Асар сюжетида шоир шогирди Қутбиддинни тариқат аҳкомлари юзасидан имтиҳон қилади. Сулаймон Боқирғоний шогирдни Яссавий ижоди билан синаб кўрмоқчи, шунинг билан қисқа муддат ичида унинг ўзиданда кўпроқ шайхнинг эътиборига тушиб улгураётган йигитчани ноқулай аҳволга солиб кўймоқчи эди. Бироқ шайх ушбу ҳолатга “бу маросим Яссавий ҳикматларининг таҳлили эрмас” дея яқун ясайди. Бунда шоирнинг ўзига бино қўйишни, ўз асарларининг тарғиб қилинишини мақсад қилмаганлиги, балки, ижодкор ўз ҳикматларида ифода этилган ғояларни амалда кўришнигина истаганлиги намоён этилади. Балки айтиш мумкин, шу боисдан шоир ҳикматларини халқ учун беҳад тушунарли тарзда яратишга, уларнинг тўғри ва теран англанишига эътибор қаратгандир. Балки шунинг учун ижодкор ҳикматлари содда, равон тилда, халқ оғзаки ижоди намуналарига яқин оҳангда битилган эди. Романдаги ушбу эпизод улуғ мутасаввуф асарларида тез-тез таъкидланган “Мани ҳикматларим доно эшитсун”, “Насиҳатин халққа айтиб кетти, дўстлар”, “Мени ҳикматларим хўбларга айтинг”, “Мени ҳикматларим дардсизга айтманг” каби истакларнинг бадиий талқини дейиш мумкин. Хуллас, романда талқин этилган ҳақиқатлар ижодкор эътироф этган, тарғиб этган ҳақиқатларга яқинлиги билан диққатни тортади.

Шоирнинг ўғитлари оддий ва ночор халққагина қаратилган эмаслиги, балки адолат ва инсофсиз юқори табақа вакилларини тўғри йўлга бошлашга ҳам мўлжалланганлигини ёзувчи қизиқарли воқеалар асосида бадиий асослашга ҳаракат қилади. Асар қаҳрамонлари Шаҳобиддин ҳожи, Ашрафхон қози, Муҳаммадрасул муфти кабиларнинг Яссавий шахси, мартабаси, донишу ҳимматига шубҳа ва адоват билан қарашади ҳамда

шайхнинг номидан иш кўриш, унинг эътиборидан фойдаланиш, баъзан эса унинг мавқеёига путур етказишга уринишади. “Нақл этилишича, Аҳмад Яссавийнинг тариқатда шуҳрат доираси кенгайиб, муридларининг сафи кўпайган сари муҳолифларининг хуружлари ҳам кучайган экан”[5.96.]. Аммо шайх юксак тафаккури, тийрак зехни, теран тасаввури, ўткир фаросати билан ён-атрофидаги ноҳўя ҳаракатларга барҳам беради. Романдаги “Битта Аҳмад панд берди” боби воқеалари айнан ана шундай характердадир. Бунда шайх муҳрини қалбакилаштириб, унинг номидан иш юритишга эришмоқчи бўлган, аммо котибнинг бир хатоси туфайли сири улуғ пир томонидан осонгина фош этилган қаллобнинг хатти-ҳаракати билан боғлиқ воқеалар ҳикоя қилинган. Асар сюжетидаги мазкур лавҳалар Яссавийдек улуғ устоз, мутафаккир, тариқат пирининг ҳамиша эзгу аммаллар тарафдори сифатидаги маънавий қиёфасини очиб беришга хизмат қилибгина қолмайди, балки давр, тузум, миллат танламас ижтимоий муносабатларнинг мураккаб қирралари тўғрисида баҳс юритилади. Ушбу воқеаларни шоирнинг:

*Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоҳларда, вазирларда адолат йўқ”
Дарвишларнинг дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устга ёғди, дўстлар,*

мисралари бадиий талқини дейиш мумкин. Демак, асар сюжетини ёзувчи Яссавий даври тарихий муҳитини бадиий жонлантиришда ижодкорнинг ўз асарларини ҳам асос қилиб олганлигини эътироф этиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Саъдулла Сиёев қаламига мансуб “Яссавийнинг сўнги сафари” романи мутасаввуф аллома, маърифатпарвар шоир Аҳмад Яссавийнинг бадиий олами яратилгани қаторида, ахлоқий-таълимий мазмунга эгаллиги, комил инсон тарбияси масаласининг талқин этилганлиги жиҳатидан ҳам эътиборни тортади.

Адабиётлар:

1. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1999. – 544 б.
2. Орипов А. Муборак бобокалон қиссаси. // Сиёев С. Яссавийнинг сўнгги сафари. –Т.: Чўлпон, 1994. – Б.3-4.
3. Радий Ф. Жалолиддин Румий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 272 б.
4. Сиёев С. Яссавийнинг сўнгги сафари. –Т.: Чўлпон, 1994. – 176 б.
5. Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. –Т.: Маънавият, 1998. – 160 б.

SEYF-İ SARAYÎ'NİN GÜLİSTAN TERCÜMESİNİN BEDİİ YÖNLERİ ÜZERİNE

Zilale BALTAYEVA*

Özet. Makalede, orta çağ Türk edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan Seyf-i Sarayî'nin sanatı üzerinde durulmuş, Şeyh Muslihiddin Sâdî'ye ait *Gülîstan* kitabının tercümesi mahiyetinde olan *Gülîstan bit-Türkî* ve onun bedii yönleri üzerine bazı görüşler ileri sürülmüştür. Tercüme eserin nitelikleri, sanatsallık meselesi incelenir. Serbest tercümenin bazı özelliklerinden bahsedilmiştir.

Anahtar kelimeler: Muslihiddin Sâdî, Seyf-i Sarayî, *Gülîstan bit-Türkî*, XIV. Yüzyıl edebiyatı, bedii analiz.

XIV. Yüzyıl Altın Ordu devleti edebi ortamı tarihte önemli bir yere sahiptir. Sözlerimizi; Türk edebiyatıyla bize maziden haber ulaştıran, eserlerinde sanatsal, toplumsal, felsefî düşünceleri ortaya koyan Seyf-i Sarayî'nin sanatı kanıtlayabilir.

Klâsik edebiyatın usta temsilcilerinden biri, şair ve tercüman Seyf-i Sarayî'nin günümüze kadar ulaşan birçok yapıtı arasında *Gülîstan bit-Türkî* ayrı bir önem arz etmektedir. Eserin yazılış tarihi ve sebebinin kaydedildiği dibaceye göre Altın Ordu döneminde böyle bir esere büyük bir ihtiyaç vardı. Bilindiği gibi, Seyf-i Sarayî'ye ait söz konusu eser Sâdî'nin *Gülîstan* eserinin tercümesidir. Ancak şairin ortaya koyduğu hizmet, eseri Farsçadan Türkçeye aktarmakla sınırlı değildir. Şairin bu eseri Türkçe kelimelerle süsleyip, dönemine uygun ifadelerle tamamlayıp, eseri tür açısından daha da zenginleştirmiş olması takdire şayandır. Seyf-i Sarayî'nin kullandığı basit dil, eserin bugün de kolay anlaşılmasını sağlamaktadır. *Seyf-i Sarayî'nin sanatında Gülîstan bit-Türkî önemli yer tutar. Söz konusu eser Seyf-i Sarayî'nin kapsamlı yapıtlarından biri olup, şairin esere ilave ettiği sanat örnekleri XIV. Yüzyıl Özbek nesri ve şiirini yeni bir basamağa taşımıştır.* [2.S. 273]

* Ali Şir Nevaî adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Öğrencisi

Eğitici mahiyet taşıyan hikâyelerinde değindiği konular, ileri sürdüğü düşünceler zamanesinin yanı sıra bugün için de gayet önemlidir. Bu tür eserlerin gâyesi açık ve net: öğrenciyi eğitimi ve bilgili kılmak, sanatseverlerin ise hayat okulunda ufuklarını genişletmektir.

Eserin içinden incelemeye tabi tutmak istediğimiz hikâyeler kendi döneminin yanı sıra kendisinden önceki ve sonraki dönemlerde de verilen yapıtlarla gâye-mânâ açısından yakın olmakla birlikte türce farklılık taşır. Aşağıda bu benzerlik ve farklılık üzerinde duracağız.

Gülîstan bit-Türki’de hikâyeler 8 bölüme yerleştirilir. “Fukara Ahlâkı İçinde Turur” başlıklı 2. bölümdeki bir hikâyeye göre:

“Bir salih er baksa ki: bin batman taş kaldıran pehlivanın, tepesi atmış, ağzı köpürmüş oturuyordu. Sordu: “Buna ne oldu?” diye. Bir kişi cevapladı: “Bunu filan kişi sövdü”, dedi ki: “Bu aptal bin batman taşı kaldırır ama sövgüyü kaldıramaz.”

Şiir:

Bu erlikte ökünüp laf urar-sen.

Niçin bas nefsinge aciz bolur-sen.

Değil erlik ağızğa yumruk vurmak,

Er iseng koy ağızğa bal u kaymak. [3. S.231]

Hikâyedeki ana düşünce “İnsan öfkesine hakim olmalı, aksi halde nefsinin kuluna dönüşür. Nefsinin kulu olan kişiler namertlerin sırasına girer ve onların gülünç durumda kalmaları işten bile değildir. Senin “pehlivanım” demen de boş bir laftır.” Buna uygun sözler İmam el-Buharî’nin naklettiği hadislerde de vardır: “Ebu Hüreyde (r.a.) rivayet kıldılar: “Resulullah Aleyhisselam: “(Güreşerek) birini yenen pehlivan değil, belki de öfkelenildiğinde öfkesini tutan pehlivandır!” dediler. “Bir kişi Resulullah Aleyhisselam’a: “Bana nasihat edin!” dedi. Resulullah Efendimiz: “Öfkelenme” diye bir kaç kez tekrarladı.”

Her ikisinde de insanoğlunun öfkeye kapılmaması, öfkesine tabi olmaması gerektiği kaydedilir ve birinde pehlivanın gülünç duruma düşeceği, diğesinde ise insanın öfkesini yenmesiyle pehlivan görüleceği vurgulanır.

“Kanaat Faziletini Aytur” başlıklı 3.Bölümden yer alan diğer bir hikâyede şöyle kaydedilir: “Bir fakir söyler: hiçbir zaman zamane cefasından şikayetçi olmadım. Ne var ki bir gün Kufe camisine namaz kılmak üzere girdim. Gönlüm dardı. O sebeptendir ki ayakkabım yoktu, yalın ayaktım. Caminin içine girip bir kişiyi gördüm ki iki ayağı yoktu. Tanrı Teala’nın bana verdiği nimetlerden dolayı O’na çok şükrettim.” [3. S.242]

Yukarıdaki hikâyeye sabırlı olmak, şükretmek hakkında olup anlamca Ali Şir Nevaî’nin *Bedayiu’l-Vasat* divanının 41.kitasına uygun düşer:

Ol ki, iflasdın ayağında
Kefş yolu azmı çağı yoktur anıng
Şükr kıldık baki birev sarı,-
Ki yürürge ayağı yoktur anıng. [1. S.368]

Nevaî ile Sarayı; kastettikleri insanın Allah’ın nimetlerine karşı kanaat içinde olması ve başkalarının haline bakarak şükretmesi gerektiğini kıta ve hikâyeye vasıtasıyla okurlara sindirmeye çalışmaktadırlar.

Aynı bölüme ait diğer hikâyeye göre: İsa’ya bir kişi gelip dedi: “Ey Ruhullah bana öyle bir dua öğretmeni dilerim ki okuyunca ölümler dirilsin”. İsa Aleyhisselam söyledi: “Git, bu düşünceyi unut yoksa ziyan edersin.” Adam dedi: “İsrar ederim ki öğretmelisin”. İsa cimrilik edemedi, öğretti. Adam duayı öğrenip yolda giderken baktı ki bir yerde kemikler yığılmış. Kendine: “Öğrendiğim duayı bu kemikler için deneyeyim, bakalım, dirilir mi?” diye duayı okudu. Meğer bu kemikler bir aslana aitti ve aslan dirilerek adamı parçaladı. Bu sebeple bu masal anlatılmıştır.”[3. S.246]

Hikâyede hedeflenen öğüt “elinden gelmeyecek bir işe girişme”dir. Her işin ehli vardır ve boşuna çırpınmak ehli olmayan kişiye ziyandan başka bir şey kazandırmaz. Hatta ömrüne son noktayı koyabilir. “Fazla çırpınmak bel kırar” atasözüne uygun bu hikâyede güdülen amaç Gülhanî’nin *Darbımasal*’ındaki *Maymun ile Marangoz* hikâyesinde de görülebilir. Maymun insanoğlunun yaptığına heveslenir ve ona özenerek marangozluğa girişir. Sonuçta kuyruğundan ayrılarak kavmi içinde alay konusu olur. Meşhur masalcı Ezop’un *Kartal, Karga*

ve *Çoban* adlı masalında yetenekli insanlarla boy ölçüşmek isteyenlerin başarısızlığına uğrayacakları ve başkalarının önünde gülünç duruma düşecekleri aktarılır.

Özetle, edebiyat ruhun eğiticisidir ve o, insanı güzel ahlak sahibi yapar. Doğal olarak, bu yolda yazarların yeri eşsizdir. Doğdukları yer, yaşadıkları dönem ne olursa olsun onların amacı aynı, vazifeleri tektir. Bu bağlamda, Seyf-i Sarayî'nin sanatından ibretli hikaye ve kıtalar asırlar boyu insanların ruhlarını besleyegelmektedir. Yukarıda gerçekleştirdiğimiz analizlere dayanarak söyleyebiliriz ki hikâye olsun gazel olsun hadis olsun hepsinin içine gizlenen iç mânâ aynı hedefe yöneliktir; olgun insanı yetiştirmek!

Kaynakça

1. Ali Şir Nevaî. Hazayinü'l-Meanî. Bedayü'l-Vasat. –T.: Fen.
2. Nasimhan Rahmanov. Özbek Edebiyatı Tarihi. –T.: Sana-standart Yayınları, 2017.
3. Seyf-i Sarayî. Gülistan bit-Türkî. –T.: Gafur Gulâm Edebiyat ve Sanat Yayınevi, 1986.

YAZARIN MAHARETI VE PEYZAJ TASVIRI

ЁЗУВЧИ МАҲОРАТИ ВА ПЕЙЗАЖ ТАСВИРИ

Yulduz ESHMATOVA*

***Özet:** Makalede doğa tasvirinin günümüz Özbek Edebiyatında eserin özünü, kahramanların ruhunu göstermeye hizmet eden araçlardan biri olduğu hakkındaki görüşler belirtilmiştir.*

***Anahtar kelimeler:** duygusal görüntü, dış dünya, doğa tasviri, statik manzara, dinamik manzara.*

***Аннотация:** Мақолада пейзаж тасвири бугунги ўзбек қиссачилигида асар гоёсини, қаҳрамонлар руҳиятини очувчи муҳим воситалардан бири эканлиги таҳлил қилинган.*

***Калит сўзлар:** Ҳиссий манзара, ташиқи дунё, табиат тасвири, статик пейзаж, динамик пейзаж.*

Маҳоратли ёзувчи Назар Эшонқулнинг қиссаларида инсон руҳияти табиат тасвирлари билан уйғун ҳолатда бадий гавдалантирилади. Ёзувчининг “Момоқўшиқ” қиссасида Муаззам ва Шамси Салоҳнинг ҳаётий аъмоллари бир-бирига қарама-қарши қўйилиб, аслида “бахт ва бахтсизлик нима?” деган саволларга жавоб изланади. Адабиётшунос олима М.Мирқосимова “Ёзувчи Назар Эшонқул ижодига чизгилар” мақоласида: “Афсуски, чўкаётган тун, қизарган шафақ, чуралай айтиб, сигир соғаётган сулув аёл, дала узра югуриб юрган кузги шабада... булар ҳаммаси нақадар уйғун, нақадар гўзал ва бетакрор эдики, Шамси Салоҳ буларнинг барига ёт, бегона одам эди. Шу боис Момоқўшиқ ҳам, бу манзара, атрофдаги табиий гўзаллик – бари уники эмас эди, унинг тасаввурига зид ўта жўн ва содда,

* Ali Şir Nevai adlı Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğretim üyesi
Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ ўқитувчиси

айни чоғда гўзал эди! Шамси Салоҳ уни ҳайратга солган гўзаллик ана шу жўнлик, соддалик, самимийликка уйғун эканини идрок эта олмайди,”¹—деб ёзган ва образ руҳиятига ишора қилган. Дарҳақиқат, Н.Эшонқул “Момоқўшиқ” қиссасида куз фасли, пахта далалари ва теримчи қизлар тасвирини табиат тасвири билан уйғун ҳолда акс эттиради: “Куз тонги салқин ва хушҳаво бўлади; энди қуёшнинг тафти тонгги қировларнигина эритишга зўрға етади; субҳи содиқданок бу ерларни ташлаб кетаётган қушларнинг сайроғи, қийқириқлари қулоққа чалинади; узоқ-узоқлардаги тоғларга лангар ташлаган аёз қўшинлари ҳали қуёш кезиб юрган чўлларга ва пахтазорларга тажовузкор назар ташлайди, саҳар пайтлари эса кучи ва истехкомини билиб олмоқчи каби бу ерларга туманлар жосусона сирғалиб киради, қуёш чиқиши билан яна тоғлар орасига яширинади. Куз тонгида юрагингда пахтазор каби сирли ва хатарли нимадир уйғонади, лекин у туйғунинг сен ҳеч қачон тополмайсан, зотан, бу туйғунинг оти ҳам бўлмайди.

Мана бир ҳафтаки, ҳашарчилар далаларга иссиқроқ кийиниб чиқишади, шу сабабли нозик қоматли қизларнинг эғнидаги қишликлар уларни жуда қўпол қилиб кўрсатади. Шу нарсани ўзлари ҳам сезгандай иложи борича бежирим кийинишга ҳаракат қилишади, тушга яқинлашиб, пахтазор ичра яна гўзал қоматлар ўзларини сўниқ қуёш чувоғига кўз-кўз қила бошлайди; қуёш ҳам қоматларнинг қай бир еридан бир ўз аксини ахтараётгандек, уларга суқли кўзларини тикканча осмон кўшикида тўхтаб-тўхтаб кезиб юради”². Мазкур парчада адиб куз тасвирини поэтик нигоҳ билан бадий акс эттиради: куз тонгининг салқинлигини – “тоғларга лангар ташлаган аёз қўшинлари”, “тажовузкор назар”, туман тушишини – “туманлар жосусона сирғалиб киради”, куз тонгидаги туйғу – “пахтазор каби сирли ва хатарли нимадир уйғотади”, сўниқ қуёш нурунинг қизларга тушишини – “қуёш қоматларнинг қай бир еридан бир ўз аксини

¹ Мирқосимова М. Ёзувчи Назар Эшонқул ижодига чизгилар // Сўз изтироблари. –Т.: Ўзбекистон миллий кутубхонаси. 2010. -51 б.

² Эшонқул Н. Момоқўшиқ. // Ялпиз хиди. –Т.: Шарқ, 2008. –152 б.

топаётгандек, суқли кўзини тикади”, қуёшнинг осмонда кезиниб юришини – “осмон кўшида тўхтаб-тўхтаб кезиб юради” ва ҳоказо тарзда ифода этади. Бу тасвирлар эса қисса қаҳрамонлари руҳиятига хос рамзий маъноларни ифода қилади.

Истеъдодли ёзувчи Х.Дўстмуҳаммад “Ҳижроним мингдур” қиссасида пейзаж тасвирини тасвирлашда янада оригинал йўлдан боради. Асар ошиқ рассом йигит билан маъшуқанинг мактублари асосига қурилган. Мактублар орасида йигитнинг хаёлий бир манзараси чизилади. Айнан шу парчани таҳлилга тортамыз: “...қиш чилласи. Туни билан ёққан қор ҳолдан тойган – май-йда-май-йда элаяпти. Қор қоплаган томлар қато-ор ётганича уйкуга кетган ва ҳализамон силкиниб уйғонадиган баҳайбат жондорларга ўхшайди. “Жондор”ларнинг у ер-бу еридан қуюқ қора тутун бурқсиб кўтарилаяпти... Тонг отса-да, одамлар иссиқ уйларида ташқарига чиққилари келмайди, совуқнинг зўридан кун ҳам минг бир укубатда, эриниб ёйилмоқда.

Кимсасиз, тор ва узун кўчанинг ў-ўртасида бола етаклаган жувон пайдо бўлди. Бола – ўғил бола шекилли кўзига доғур бостириб кийган, у етмагандай, оғзи-бурни аралаш шарф ўраб боғлаган.

Жувоннинг бошида оқ жун рўмол, иссиқ кўйлак устидан қора бахмал нимча. Иссиқ, гулдор лозим. Бир қўли билан ўғлининг қўлқоп кийган қўлидан тутган, иккинчи қўлини мушт қилганича кўксига босган. Нимадир гапириб келяпти шекилли (оёғи тойиб кетмасин-да!..), оғзидан буғ чиқяпти.

Томлар, дарахтларнинг шир яланғоч шохлари, кўча оппоқ қорга бурканган. Жувоннинг қўли, юзи қордан-да оқ... оқ жун рўмоли остидан ярқираб кўринган манглайдан таралган нур шундайига ҳам оппоқ кўчани янада ёритаётгандек.

Тонг ёғдуси шу кўчада тунаган-у, жувон уни етаклаб чиқаётгандек”³. Кузатганимиздек, қиссада ёзувчи аёлни илоҳийлаштиради, идеаллаштиради. Хаёлий пейзаж манзарасини чизади. Мазкур манзарада қиш фасли, майдалаб ёғаётган қиш тонги тасвирланади. Адиб қиссаларида

³ Дўстмуҳаммад Х. Ҳижроним мингдир. // Ёшлик -1996. -№5.-15 б.

кузатилганидек, эмоционал таъсирчанликни, оғзаки нутқимизга хос жонлиликни таъминлаш мақсадида Х.Дўстмуҳаммад кўпинча баъзи сўзларни урғу бериб, айниқса, унлиларни чўзиб ифодалайди. Чунончи, май-йда, като-ор, ў-ўртасида ва ҳоказо. Қиш тонгини, қор ёғаётган қиш кунини жуда чиройли поэтик нигоҳ билан чизади, бу тасвирлар орқали кўз ўнгимизда элаб ёғаётган қор, оппоқ қорга бурканган борлиқ гавдаланади. Ёзувчи қор қоплаган томларни уйқуга кетган баҳайбат жондорга ўхшатиши билан янада бадиий бўёқдорликка эришади. Шу оқлик қўйнида тасвирланган бола етаклаган аёл (жувон) бизнингча, рамзий маънода тириклик давомчиси, барҳаётлик нишонаси, дейиш мумкин. Демак, оппоқ қор қўйнида тасвирланаётган аёл – эзгулик тимсоли. Оппоқ қор сингари унинг қалби ҳам эзгуликка эш. Кузатганимиздек, аёл руҳияти табиат манзараси билан уйғун ҳолда акс эттирилган.

Биз мазкур мақолада таҳлилга тортилган асарларга хос хусусиятлар тадқиқидан қуйидагича хулосаларга келдик:

- Пейзаж бугунги ўзбек қиссачилигида асар ғоясини, қаҳрамонлар руҳиятини очувчи муҳим воситалардан бири; пейзаж нафақат замон ва макон тасвирини табиатга уйғунлаштиради, балки қаҳрамон руҳиятига мос, аёл руҳиятига уйғун ҳис-туйғулар моҳиятини ёритишга хизмат қилади, Ҳиссий манзаралар-ассоциялар яратиш орқали образ руҳиятини ҳис қилдириб, англантиш воситасига айланади (ассоциатив восита) ;
- Пейзаж нафақат бизни ўраб турган ташқи дунё ва табиат тасвири, балки китобхон қалбидаги изтироблар, руҳий қалқишлар, драмаларни табиатга хос ранглар, ҳолатлар, манзараларга кўчириб ифодалаш имконини берган. (“Момоқўшиқ”, “Ҳижроним мингдир”). Баъзи қиссаларда статик пейзаж, баъзиларида динамик пейзаж усуллари қўлланиладики, ёзувчилар руҳият манзаралари, туйғулар

кўламини тасвирлашга интиладилар. Масалан “Момоқўшиқ” қиссасида динамик пейзаж воситасида Муаззам руҳияти, кўнгил олами ва унга хос туйғулар ҳаракати тасвирланган. Демак, бугунги ўзбек қиссаларида пейзаж полифункционал хусусиятга эга. Н.Эшонқул, Х.Дўстмуҳаммад аёл руҳияти кенгликларини бадий кашф қилишда пейзаж тасвиридан унумли фойдаланаётирлар;

- Н.Эшонқул қиссаларида тун – қаҳрамон руҳиятини очувчи рамзий восита саналса, Х.Дўстмуҳаммад қиш фасли тасвири орқали қаҳрамон руҳиятидаги фожиавийликни, руҳий азобларни ҳис қилдиришга эришган (“Ҳижроним мингдир”).

ÇAĞDAŞ ÖZBEK ROMANLARININ POETİK YAPISINDA ŞARKI VE TÜRKÜLERİN YERİ

HOZIRGI O‘ZBEK ROMANLARI POETİK STRUKTURASIDA QO‘SHIQ VA LAPARLARNING O‘RNI

Prof. Dr. Islamjon YAKUBOV*

Özet: Aynı makalede Nurali Kabul'un "Büyük Turan Emiri veya Akıl ve Kılıç" romanı poetik cazibesini temin edilmesinde şarkı ve türkülerin yeri tetkik edilmiştir. Dolayısıyla bağımsızlık dönemi özbek romanları estetik ve manevi ihtiyaç talebine göre faal hareket, gelişme ve değişim halinde olduğu gösterilmiştir. Bu durum yenilenmekte olan roman milli edebiyatın halk sanatı örneklerine özgü sanatsal tefekkür tarzı, şekil – üsluplarının pek çok işaret özelliklerini kendi terkibine "özümseyerek", "içerip" almakta olduğu örneği kendi ispatını bulmuştur. Makalede özbek romanının sinkretik şekil ve üslubu – yeni milli edebi türe dönmesini teori yönden izahlanmasında edebiyatşinaslığın daha önceki aşamalarında gözetildiği gibi Batı estetiği ve sanatsallığı temayülleriyle sınırlanmamıştır. Canlı edebi ortam tecrübeleri – istiklal dönemine özgü plüralistik icadi tefekkür, sanatsal icat tarzında gittikçe üstün olmakta olan çok yönlülük, özbek romancılığında geçmekte olan yenilenmeler, milletin alem olaylarını kabul etmek ve ona yanaşmak tarzından ortaya çıkarak belirlenmiştir. Sorun özbek romanî tefekkürü gelişme boyutlarının genişlemesine hissedilir etki yapan folklor türlerinin sanatsal vasite olarak benimsenmesi dairesinde izahlanarak, poetik incelemeler esası milli estetik temele dayanması gösterilmiştir. Müellifin alevi estetik anlamak, yansıtmak, sanatsal icadin görevleri yönündeki yenice görüşleri edebiyatın varisi ilgiliğini daha derin tasavvur etmek, ümümtürki edebiyatı tek bir ortam olarak anlamak imkanını verir. Nurali Kabul romanı metninde gizli manalar boyutu hissedilmesi, tefekkürde kapsayabilinmesi ve anlanması dolayısıyla milli maneviyatımız temeli folklorla çok sıkı sıkıya bağlı olduğu belli olur.

Anahtar Kelimeler: Poetik tefekkür, mifopoetika, poetik sunu, poetik kontseptüellik, roman, folklor, şarkı, türkü.

* Nizami adlı Taşkent Devlet Pedagoji Üniversitesi öğretim üyesi
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada Nurali Qobulning “Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich” romani poetik jozibasini ta’minlashda qo‘shiq va laparlarning o‘rni tadqiq etilgan. Shu orqali mustaqillik davri o‘zbek romanlari estetik va ma’naviy ehtiyoj talabiga ko‘ra faol harakat, o‘shish va o‘zgarish jarayonida ekani ko‘rsatilgan. Bu hol yangilanayotgan roman milliy adabiyotning og‘zaki ijod namunalari xos badiiy tafakkur tarzi, shakl-uslublarining ko‘plab belgi-xususiyatlarini o‘z tarkibiga “shimib”, “singdirib” olish jarayonini boshidan kechirayotgani misolida o‘z isbotini topgan. Maqolada o‘zbek romanining sinkretik shakl va uslubi – yangi milliy-adabiy janrga aylanishini nazariy jihatdan izohlashda adabiyotshunoslikning oldingi bosqichlarida kuzatilgani singari G‘arb estetikasi va badiiyati tamoyillari bilan cheklanib qolinmagan. Jonli adabiy jarayon tajribalari - istiqloq davriga xos plyuralistik ijodiy tafakkur, badiiy ijod tarzida ustuvor bo‘lib borayotgan ko‘p tarmoqlilik, o‘zbek romanchiligida kechayotgan yangilanishlar, millatning olam hodisalarini qabul qilish va unga yondashish tarzidan kelib chiqib belgilangan. Muammo o‘zbek romanini tafakkuri taraqqiyot miqyoslarining kengayishiga sezilarli ta’sir etgan folklor janrlarining badiiy vosita sifatida o‘zlashtirilishi doirasida izohlanib, poetik talqinlar asosi milliy-estetik negizga tayanishi ko‘rsatilgan. Muallifning olamni estetik anglash, tasvirlash, badiiy ijodning vazifalari bobidagi yangicha qarashlari adabiyotning vorisiy aloqadorligini teranroq tasavvur etish, umumturkiy adabiyotni yaxlit jarayon sifatida tushunish imkonini beradi. N.Qobul romani matniga yashirin ma’nolar ko‘lamini his qilish, tafakurda qamray olish va anglash orqali milliy ma’naviyatimiz ildizlari folklor bilan chambarchas bog‘liq ekani oydinlashadi.

Kalit so‘zlar: Poetik tafakkur, mifopoetika, poetik talqin, poetik kontseptuallik, shakl va uslub, diffuziya, roman, janr, personaj, folklor, qo‘shiq, lapar

Mustaqillik davri o‘zbek romani faol harakat, o‘shish va o‘zgarish, estetik va ma’naviy ehtiyoj talabiga ko‘ra adabiyotimizning folklor mumtoz va zamonaviy davrlari badiiy tafakkur tarzi, shakl-uslublarining ko‘plab belgi-xususiyatlarini o‘z tarkibiga “shimib”, “singdirib” olish (diffuziya), qorishiq – yangi milliy-adabiy janrga aylanish jarayonini boshidan kechirmoqda. Mustaqillik davri o‘zbek romani badiiyatini ta’minlashda qo‘shiq va laparlar ham muhim o‘rin tutadi. (Adabiy turlar va janrlar. 1992, b. 184; Quronov D, Mamajonov Z, Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. 2010, b. 384; O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi. 8 –Jild, 2003, b. 226.) Jumladan, N.Qobulning “Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich” romani poetik jozibasi asar personajlaridan biri –

O'tkun Tegin baxshi va yigit-qizlar ijrosida kuylangan ko'plab, qadimiy qo'shiq hamda laparlar vositasida ta'mingan.

Bizningcha, bu hol birinchidan, yozuvchi fikrlash doirasi keng yoxud torligi, ikkinchidan, she'riy matn va sochmalarni roman umumiy ruhiga qaydarajada mos tanlash orqali nasr va nazm mutanosibligini ta'minlash mahorati yoxud bunga to'la erishmaslik qusurlarini keltirib chiqargan omillarni ko'rsatadi. Jumladan, Jahongir Mirzo va Sevinchbeking ko'klamda bo'lib o'tgan nikoh to'yida to'rt yigit va ikki qizdan iborat laparchilar guruhi hamda kuyovjo'ralar beshqarsagi jo'rligida musiqiy folklor janri bo'lgan lapar ijro etiladi. Haqiqatan ham bu janrdagi voqeaband matnlar kuy tuzilishi jihatidan uncha murakkab emas. Ular naqarotsiz va cholg'u jo'rligisiz aytiladi. N.Qobul to'y marosimiga yig'ilgan yigit-qizlarning tarafma-taraf musobaqasi tasviri orqali milliy koloritni saqlashga intilgan. Romanda lapar dialog shaklida ijro etilsa ham, davradagi qizlarning xohlagan kishisiga navbatma-navbat "lapar solish" va yigitlar bunga javob qaytarishida na ijrochilar, na qo'shiq matni yo'naltirilgan personajlar qiyofasi, imo-ishora, xatti-harakat hamda holatlari ko'zga tashlanmaydi. Natijada, kitobxon buni lapar matniga tayanib o'z tasavvurida tiklashga urinadi.

Ijroda goh g'amgin, goh iltijoli va asosan so'z o'yiniga monand keskin va murosasiz, pirovardida yumoristik ohanglar o'zaro almashinib turadi. Ammo, laparni maxsus boshqaruvchi ayollar obrazi e'tibordan soqit qilingani uchun mavjud an'anaga ko'ra eng munosib javob qaytargan tomonning dastro'mol, belbog' kabi sovg'alar bilan taqdirlanish jarayoni unutilgan. Lapar matnida yigit va qiz tomonning muhabbat kechinmalari, orzu-umidlari yengil hajv va yumor bilan qo'shilib ketgan. Lekin qisinib-qimtinib, ming andisha bilan o'lan kuylayotgan, laparga o'zining ilojsizlik holati, sadoqat, vafo va hijron tuyg'ularini singdirgan qiz ko'ngli yigit tomonidan yetarlicha anglanmaydi. Jumladan, badiiy matnda qiz:

*O'lan aytsam o'lanchi deydi mani,
Yo'lda yotgan och bo'rilar yeydi mani.
Och bo'rining og'zida qildan arqon,*

Yigirmaga kirguncha yurdim darxon.

deya kuylaydi. Samimiy iqrordan ayon bo‘ladiki, bo‘y yetgan qizning ko‘ngliga ma’qul bo‘lmagan, ammo qandaydir muhim sababga ko‘ra rad etish ham mushkul shunday “*xaridor*”lar borki, o‘lanchi ushbu holni anglatmoqchi bo‘ladi. Bu arzi holda “*och bo‘rilar*” dan himoya etuvchi jo‘mardni aynan Jahongir Mirzo yigitlari orasidan topish istagi mujassam. Ammo yigit:

*O‘lanchining bir chuvi barmog‘imda,
Go‘zal qizlar o‘ynaydi chorbog‘imda.*

tarzida javob beradi. Bu bilan muhim sirdan ogoh bo‘lganini anglatsa-da, ayni damda uni tashqi go‘zallik va o‘yin-kulgi ko‘proq qiziqtirishini ham yashirmaydi. Buni tezda fahmlagan qiz Qoratovda aylangan yo‘rg‘aning bo‘sh kelganiyu Sevinchbeka ko‘ziga yosh kelgani misolida qizlar taqdiri mushkul ekanini anglatadi. Ammo yigit bu gal ham aniq vaziyatni tushunishni istamaydi. Ehtimol, sinamoq niyatida ataylab javobdan qochadi:

*Qiz o‘n beshga kirganda
To‘lar emish.
Ikki ko‘zi yigitda
Bo‘lar emish.*

Albatta, bunday javob o‘lanchi qizga mutlaqo ma’qul emas. Shu bois u yana ko‘nglini ochishga ehtiyoj sezadi. Bu esa yigit uchun ayni muddao:

*Tangritovda aylanib,
Topdim qayroq.
To‘qim solmay to‘riqotga,
Mindim yaydoq.*

Bu o‘rinda qo‘llanilgan “*Tangritov*” tushunchasi keng va teran ma’noga ega. Zotan, u qadimgi turkiy va oltoy xalqlari tarixiy taqdiri va e‘tiqodiy qarashlari bilan bog‘lanadi. Xunnular, sak, massaget, kushon, eftaliylar ham e‘tiqod qo‘ygan yagona osmon ruhi – Tangri nomidan kelib chiqadi. Chunki qadimgi ajdodlarimiz osmonni o‘z ko‘rinishidan tashqari Tangri yashaydigan fazo sifatida ham tasavvur qilishgan. (Sulaymonov O. Az i Ya. 1975; Antonov

N.K., Nasledie predkov. 1993; Islam, xristianstvo: vozmojnosti duxovnoy konsolidatsii narodov Kazaxstana. 2001; Karimov B.R. Millat, inson va til: Taraqqiyot muammolari. 2003; Karimov B. O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi, 8 -jild 2003, b.256.) Bu an‘ana bizga tarixiy xotira va mifologik qarashlar orqali yetib kelgan. Demak, adib milloddan avvvalgi uchinchi ming yillikda o‘sha tarixiy makonda kechgan real voqelarni nazarda tutgan.

Bizningcha, o‘lanchi o‘zining otga to‘qim solmay minganidan bejiz so‘z ochmaydi. Beto‘qim minilgan otda qandaydir yarashisizlik, nomuvofiqlik kuzatiladi. Bu bilan o‘z holini anglamagan yigitdan behad achchiqlangan qiz uning so‘z uqmas didi, “*to‘qim tabiat*” ekaniga ishora qiladi. Boshqacharoq aytganda, bu o‘rinda dasht qiziga yarashig‘lik shaddodlik namoyon bo‘ladi. Poetik matnda kelganiday, Qoratovdan topilgan “*qayroq*” tosh bilan so‘z xanjari charxlanadiki, uning o‘tkir tig‘i yigit qalbini tilib o‘tadi. Shuning uchun ham yigit uni “*yomon qiz*”, deb ataydi va murosayu madora yo‘lini tutishdan voz kechadi:

Yomon qizga mol berib,

Yalinguncha.

Do‘ppiginam dol qo‘yib,

O‘tay bo‘ydoq.

Yigit so‘zni to‘g‘ri (dol) nishonga uradi. Ya‘ni “*Bosh omon bo‘lsa, do‘ppi topilar*” maqoliga amal qilib, qizga yalinishdan ko‘ra qomatni tik tutib, chapanilarcha do‘ppini qiyshaytirib (bu o‘rinda “*dol*” so‘zining ikkinchi ma‘nosi bo‘y ko‘rsatadi. I.Ya.) yurishni afzal biladi. Aslida, bunday javob yigitning noiloj vaziyatda qolishi, do‘ppisi tor kelib chekinishi nishonasi. Haqiqatan ayni lahzada hozirjavoblik bobida yigitning emas, balki qizning qo‘li baland. Taklifi rad etilib, izzat-nafsi og‘rigan qiz yigit ilojisiz chekingani va uloqni o‘zi olib ketganini biladi. Shuning uchun ham u zinhor past ketmaydi:

Yuqoridan kelaman

Uloqchiman,

Turkistonning yo‘lida

So‘roqchiman.

deya kuylaydi. Bu bilan lapar aytish ham o'ziga xos so'z o'yini, tomonlar topqirligi, did va farosatini namoyon etib, haqqoniy ajrim chiqaruvchi bahs-munozara ekanini eslatadi. Bu uloqda yigitning mag'lub ekaniga urg'u beradi. Shubhasiz, qiz tomonidan bildirilgan bunday oshkora, ta'bir joiz bo'lsa dangal gaplar yigitni ham befarq qoldirmaydi. Shuning uchun ham u o'z chapani tabiatiga ko'ra:

Turkistonning yo'li-ku

Nari ekan.

Qo'shiqchi qiz mammasi

Dori ekan...

(Nurali Qobul . Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich. 20011, b. 361.) tarzida kinoya-kesatiq yo'liga o'tadi. Yigitning javobi kuyovnavkarlar ichida har qancha qiyqiriqqa bois bo'lmasin, so'z tizgini hanuz qiz ilkida edi. Shu bois, kitobxon laparning davomini kutadi. Buni yaxshi anglagan muallif syujet rivojini ataylab sekinlashtiradi. Adib qo'llagan retardatsiya (*lotincha retardation – sekinlashtirish, tutib turish*) syujet-kompozitsion usuli (Quronov D, Mamajonov Z, Seralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. 2010, b.249) orqali Balxdan kelgan bir maktub vositasi-la xos navkar Boboturk va Salima Sultonbegim o'rtasidagi muhabbat tarixi hikoya qilinadi. Yozuvchi chin muhabbat tuyg'usigina inson hayotiga ma'no va mazmun bag'ishlashi mumkinligini tasdiqlaydi. Zotan, ma'shuqasidan maktub olgan Boboturk bir lahzaga bo'lsa-da, borliqni butkul unutadi. Maktubdan anqigan mushkin ifor dimog'iga urilganida ko'zi yoshlanib, gavdasi qalqib ketadi. Bunday kezlarda u qilar ishiyu aytar so'zini ham unutib qo'yadi. Ammo butun ongli hayotini ijtimoiy muammolar ijrosiga baxshida etgan navkar uchun Vatan va xalqqa muhabbat, Amir Temurga sadoqatdan ulug'roq narsa yo'q. Shuning uchun Boboturk shaxsiy hayot haqida o'z maslagiga mutanosib tarzda o'ylaydi: *“Unga bo'lgan muhabbatim Vatanimga, elimga, uning timsoli bo'lmish hazratga bo'lgan mehr-muhabbatimning bir parchasidir”*, deydi.

Demak, tarixning burilish nuqtalarida inson ijtimoiylashishga ichki majburiyat va mas'ullik sezar ekan. Ko'nikish har qancha og'ir bo'lmasin, u o'z shaxsiy baxtini Vatan va xalq taqdiridan ajratib qaray olmas ekan. Shu ma'noda, yozuvchining retardatsiya usulini qo'llashi kitobxon diqqat-e'tiborini mamlakatdagi qaltis ijtimoiy-siyosiy vaziyat, Amir Temur zimmasidagi ulug'vor burch atrofida ushlab turish, uni ma'naviy-ruhiy jihatdan to'ydan keyin boshlanishi muqarrar bo'lgan ulkan muammolarga tayyorlash vazifasini bajargan. Anglashiladiki, lapar musobaqasi asnosida yigit g'olib kelmasligining ijtimoiy mas'ullik, shaxsiy hayot haqida muayyan muddat o'ylamay turish bilan bog'liq muhim jihati ham mavjud. Endi laparning davomi Boboturk nigohi bilan kuzatiladi. Qo'shiqchi yigit romantik yuksaklik, lirik nazokatdan emas, balki real haqiqatdan so'zlaydi:

Yuqoridan kelaman,

Bilasizmi?

Ro'molchamning kirini,

Yuvasizmi?

Egarlagan bo'z otimga,

Minasizmi?

Shaldiragan qo'ynimga,

Kirasizmi?

Tanishganimizday, yuqorida yigit tabiatida birqadar oliftagarchilik, hatto to'qim tabiatlik mavjuddiy tuyulgan vaziyat-holatlar o'z mohiyatini tubdan o'zgartiradi. Illo, u bedov minib el-yurt himoyasiga otlangan, hayot achchiq-chuchugini tatigan, o'z taqdiridan mamnun yigit. Shuning uchun ham u ayni lahzada o'zini yuqoridan kelishga haqli sezadi. Oq otda keluvchi ertakdagi shahzoda emas, bo'z (*ko'kka moyil oq tusli*) ot mingan, muttasil egarda yurgani uchun ro'molchasi kir, tog' kelsa kemirib, suv kelsa shimirib o'tuvchi navkar ekani bois, qo'yni terdan shaldiraganini aslo yashirmaydi. Ya'ni muhabbatdan lof urmay, hayot haqiqatidan so'zlaydi. Ayonki, oqbilak sanam bunday hayotni tasavvur qilolmaganidek, unga mutlaqo tayyor ham emas. Shuning uchun:

*Yuqoridan kelganingiz,
Kim bilibdi?
Terga botgan choponingiz,
Kim ilibdi?
Ro‘molchangiz kirini,
Yomg‘ir yuvsin.
Egarlagan otingizga,
Shayton minsin,
Shaldiragan qo‘yningizga,
Ilon kirsin.*

deyishga majbur bo‘ladi. U “yomg‘ir”, “shayton”, “ilon” qiyofasidagi raqibini nazariga ilmaydi. Yigit bundan mutlaqo ranjmay, bu hayotda har narsani o‘z boricha ardoqlovchi sanamlar bisyor ekanini uqtirish orqali qizni mot qiladi:

*Tangritovda aylanib,
Suruv haydab boraman,
Suruvimiz ichida,
Serkasi bor.
Ko‘kserkamiz bo‘ynida
Cholmasi bor.
Hulkar qizning qo‘ynida
Olmasi bor!...*

Bu o‘rinda “suruv” jo‘n qo‘y-echki podasi emas. Balki dunyoda go‘zallar behad ko‘p ekaniga ishora. Suruv ichidagi “serka” – o‘z bo‘ysiralari orasida eng aqlli boshchi bo‘lmish erka qiz shu yigit bilan ahd-u paymon bog‘lagan. “Hulkar qiz” – Surayyo sanam (*ma‘shuqa*) ham yigitni sadoqat bilan intizor kutmoqda. Uning “bo‘ynida cholma” – fido bo‘lishga hozir turish holati va “qo‘ynida olma” asrash – iffatini saqlash kabi fazilat-sifatlari bunga to‘la shohidlik bera oladi.

Albatta, adib kelin tomon qizlari xorazmlik ekanini e‘tiborga olib, lapar termasini sho‘x va o‘ynoqi qo‘shiqlar hisobiga yanada boyitish, shunga mos xarakterdagi harakatlar, xususan qadimiy qayroq jo‘rligini kiritishi mumkin edi.

Ehtimol, qizlar galma-galdan raqs tushib xalqimiz orasida ommalashgan “*Oyijon*”, “*Qilpillama*”, “*Bilak uzuk*”, “*Nahoru nashta*” kabi laparlardan birini ijro etishganida bu hol romanga qadimiy qayroqtosh ohanglari ritmiga xos o‘ynoqlik, lirik joziba bag‘ishlagan bo‘lardi. Buning uchun Tamaraxonim, Gulshod Otaboeva kabi xalq laparlarining mashhur ijrochilari repertuariga murojaat etish yaxshi natijalar ham berardi. Ammo N.Qobul bunday primitiv yo‘ldan bormaydi. Ijodiy niyati ijrosi va roman poetik kontseptualligini ta‘minlashga xizmat qiluvchi yangi badiiy matnlar yaratadi.

Nikoh to‘yida Sevinchbeka ko‘z yoshlarini selday oqizib qo‘shiq kuylaydi. Yangaga qilingan murojaat-munajatda kitobxon tug‘ilib o‘sgan ota-ona uyidan ketish qizlar azaliy yozg‘utiga bitilganiga ko‘nish, hatto yangani-da yupatishga kuch topish singari tuyg‘ular ifodasini his qiladi. Ammo, Samarqand shahrida Amir Temur saroyida bo‘layotgan to‘yda kelin otasiga qarata:

Oq yo‘l tilab bolangga,

Fotiha ber, otam ay...

Dardimni kim bilodur

Sog‘intirmay kelatur.

qabilida murojaat etishi birqadar ishonchsizlik tug‘diradi. Chunki bunday so‘zlar ota uyini tashlab chiqayotgan lahzalada aytilsa yarashadi. Odatda, oq fotiha ham qizni qudalar qo‘liga topshirish, to‘y karvonini olis va mashaqqatli yo‘lga kuzatish oldidan beriladi. Aynan shu kezda uzatilayotgan qiz harqancha yig‘lasa, sog‘intirmay borib turishni iltijo qilsa yarashadi. Sevinchbeka onasiga qarata aytgan:

Yot ellarga yo‘l solib,

Ketayapman qoshingdan

degan iqror ham bu fikrni tasdiqlaydi. Azaliy udumga ko‘ra o‘sha kuni bu mashvaratda ota-ona ishtirok etishi mantiqan o‘zini oqlamaydi. Xorazmda hozirgacha to‘ydan keyin o‘tkaziladigan “*quda chaqiriq*” marosimigacha yangi kelinning qizlik uyidan qudalar xonadoniga yoshi ulug‘lardan birortasi tashrif buyurishi urf emas. Zotan, bu hol o‘z izzatini bilmaslik, qadrini yerga urish

sanaladi. Anglashiladiki, to‘y marosimida kelin o‘z yangasi yoki yaqin dugonalaridan biriga murojaat etsagina yuqoridagi hol o‘zini oqlaydi. Ayni damda ota-onaga faqat g‘oyibona murojaat qilish mumkin xolos. Afsuski, qo‘shiq matnida qizning bevosita murojaat qilishi yaqqol ko‘zga tashlanmoqda.

Shunga qaramasdan, roman matnida keltirilgan ushbu qo‘shiq ritmidagi qadimiy “*Suvoriy*”larga xos zalvorli ohang, ijrochi ovozigina ko‘chgan armonli nola hislariga qo‘shilib kitobxon dilini o‘rtab yuboradi. Tinglovchi xayolini tasavurga sig‘mas cheksizliklar sari yetaklaydi. Muhimi, to‘yda goh yigit qizlar dueti, goh kelin va ba‘zan hofiz tomonidan kuylangan qo‘shiqlar kuzatuvchi personaj – Boboturk bezovta yuragi, dolg‘ali ko‘ngliga hamohang tarzda yangraydi.

Samarqand shahriga tashrif buyurgan O‘rusxonning elchilari Kepakbiy va Tulubeklar sharafiga o‘tkazilgan ziyofat so‘ngida O‘tkun Tegin baxshi kuylagan qadimiy qo‘shiqlarda qo‘y sog‘ish, tuya sog‘ish jarayoniga xos ish-harakat ritmi, jonivorlar ko‘nglini topish va ularni iyyidish maqsadida aytilgan: alqov, erkalash, iltijo singari turfa murojaatlar do‘mbira ohanglari bilan o‘zaro qo‘shilib ketadi. Kitobxon xayoli qadimiy yobon kengliklari, olis bobolar yodi va to‘kin-sochinlik sababchisi bo‘lmish chorvador el sari uchadi. Hatto mehmonlar ham o‘zlarini xuddi Dashti qipchoq kengliklarida yurganday his qilishadi.

Romanda Shohiqalandar tomonidan mo‘g‘ul istibdodi avj olgan zamonda jamoaning fe‘l-atvori va yurish-turishi haqida:

Vatan bo‘ldi tomorqa,

Ulus yotdi cholorqa.

Mehr bo‘ldi sadaqa,

Davroningni sur zolim.

tarzida kuylangan qo‘shiqlarda o‘tkir kinoya, kesatiq va zaharxanda ohanglari uyg‘unlashib, bosqinchilik siyosatiga bo‘lgan nafrat hislari ifodalanadi. Biz qo‘shiqda xalqona hikmat va maqollarga yo‘g‘rilgan o‘tkir misralarni uchratamiz:

Ishonmagin do‘stingga,

Somon tiqar po‘stingga.

Jon jigaring yot bo‘lmas,

O‘jar eshak ot bo‘lmas.

Agar Amir Husayn qilmishlari nazarda tutilsa, qo‘shiqda ifodasini topgan: “do‘st”, “o‘jar eshak” qiyofali kimsaning o‘sha davr uchun real adresati borligi ayon bo‘ladi. Bunday donishona ogohnoma qalandar qiyofali shaxs tomonidan yetkazilishi ham bejiz emas. Ayni tarzda poetik talqinning folkloriy va e‘tiqodiy asoslari mavjud.

Mo‘g‘ul bosqinchilari zulmi haddan oshgan zamon. Markazlashgan milliy davlat tuzish, yurtda adolatni tiklash va tartib-intizom o‘rnatish siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-ma‘naviy va ma‘rifiy-axloqiy ehtiyojga aylangan davrda ko‘lamdor maqsadlardan mosuvo bo‘lgan Amir Husayn chin yetakchi bo‘lolmasdi. Demak, bu ulug‘vor va behad mas‘uliyatli vazifani tarixning o‘zi aynan Amir Temur zimmasiga yuklagan edi. Romanda adib barcha poetik unsurlar qatori she‘r va qo‘shiqlar mazmuni va ohangini ham aynan mana shu haqiqatni tasdiqlashga yo‘naltira oladi.

Sohibqiron hazratlari Turon yurti amiri va ulusning amirul ulamosi deb e‘lon etilgach, Samarqand sari yuzlangan g‘olib qo‘shinni Jayun sohilida qarshilagan O‘tkun Tegin Baxshi o‘z shogirdlari bilan kuylagan qutlov qo‘shig‘i yuksak ohanglarda taraladi. Unda turkiy qavmning ibtido va intihosi shu muqaddas maskan bilan bog‘lanarkan, Vatan qadrdon ota va ona kabi ardoqlanadi. Xalq ma‘naviy-ruhiy olamini yuksak poyalarga ko‘tarish, hur kelajakka bo‘lgan ishonchini mustahamlash istak-armonlari Vatan qutlug‘ o‘tmishiga munosib bo‘lish hissiga jamlanadi:

Ulug‘ Tangritog‘dan oqqan armonim,

Buyuk qismlarda yaralgan jonim.

Ota yurt qalbida jo‘sh urgan qonim,

Otatonim, Turkistonim, Turonim.

Ushbu band so‘nggi satridagi “otatonim” degan murojat keyingi to‘rt banddan har birining yakunlovchi misrasida “onatonim”, “otar tongim”, “tanda

jonim”, “*so‘ng makonim*” tarzida o‘zgarib, yurtga bo‘lgan muhabbat tuyg‘usini yanada kuchaytirib keladi. Zotan, Turkiston va Turon shu hududda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizga g‘oyatda qadrdon bo‘lib, nafaqat bag‘rikengligiyu do‘stga vafosi, balki dushmanga nafrati bilan ham tarixda o‘zligini namoyon eta olgan. Qo‘shiqning nasriy mansura qismga o‘tilganida N.Qobul Fitratning “*Yurt qayg‘usi*” sochma she‘ri shakl va uslubidan ijodiy foydalangan. (Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. Birinchi jild. 2000, b. 31) Bizningcha, mustaqillik g‘oyasini millatparvarlik va vatanparvarlik pozitsiyasida qat‘iy turib ifodalash adibni Fitrat ijodiy merosiga ma‘nan yaqinlashtirgan. Chunki, romanga kiritilgan she‘riy matn ta‘sirchanligini ta‘minlagan bosh omil bu yetakchi ohang mehvaridagi vatanparvarlik, milliy mustaqillik, mamlakat va millat erkinligi uchun kurash g‘oyasidir.

XX asr o‘zbek she‘riyatidagi Vatan mavzusi va obrazi aslida Fitrat she‘rlaridan ibtidolanadi. SHoir ash‘orlariga o‘zining ijtimoiylashgan qayg‘u-hasratlarini to‘kkani uchun ular Fitrat qalbining o‘tli hayqiriq va fig‘oni bo‘lib jaranglagan edi. Lirik qahramon tuyg‘ulari kitobxon qalbiga ruhiy rag‘bat va umidvorlik olib kirgandi. Bu xayrli an‘anani davom qildirish, ya‘ni bosqinchilar tomonidan behad xo‘rlangan, qadimiy qadriyatlarini toptalgan, qishloq va ovullari yondirilgan, eli omonsiz talon-taroj etilgan, shafqatsiz qatog‘onlar iskanjasida o‘rtangan diyorga muhabbat tuyg‘ularini aks ettirish ushbu romanning muhim belgilaridir.

Demak, romandagi millat va Vatan ertangi istiqboli haqida o‘ylovchi, bu yo‘lda kurashlarga tayyor turgan adabiy qahramonlar o‘sha zamon farzandi sifatida poetik idrok etilgan. Bu hol zamondosh kitobxonni ogohlikka da‘vat etib, uning tarixiy hodisalar mohiyatini anglashiga yo‘l ochgan. SHu ma‘noda, adib badiiy idroki ham mustaqillik davri ruhi bilan chambarchas qorishib ketgan deyish mumkin.

Darhaqiqat, badiiy matnga N.Qobul qalb tebraishida namoyon bo‘lgan istiqbolga umid tuyg‘usi, chin najotni shu aziz el farzandlaridan kutish mumkinligi kontsepsiyasi ko‘chgan. Romanda loqaydlik va mut‘elikka qarshi

qaratilgan ulkan bir aybnoma pafosi mujassam. Chunki kurashchanligu fidoyilik, vatanparvarlik va jasoratga da'vat tuyg'usi aks etgan. Yozuvchi kitobxonni o'z vatani va uning sara o'g'lonlari taqdiriga e'tiborli bo'lishga chorlagan. Vatan muqaddas sajdagoh ekani, kerak bo'lsa uning uchun jonni-da nisor etmoq lozimligi g'oyasini ilgari surgan. Bu hol romanning shakli va mazmuni, badiiy tasvir vositalari, ramziy-majoziy qatlami hamda qahramonlari xarakteriga singib ketgan. Asarning bosh leytmotivi mo'g'ul istibdodi davri ijtimoiy hodisalari g'ayriinsoniy mohiyatini fosh etish, yangi saltanat bunyod etish fidokorlarini ko'rsatishdan iborat. Ko'rinadiki, roman publitsistik ruhdan xoli emas. Ushbu hol tanlangan mavzu ko'lami bilan bir qatorda, ijtimoiy davr adabiyot va san'at oldiga qo'ygan muammolar publitsistik yondashuvga qisman tamoyil bo'lishni talab etishi bilan izohlanadi.

E'tiborli jihati shundaki, yozuvchi roman matniga jalb etgan kuy va qo'shiqlar goh alamli va og'ir-vazmin, gohida dilni o'rta, xayolotni cheksizliklar sari yetaklovchi armonli ohanglar, ba'zida esa sho'x navolar bilan almashinib turadi. Ular roman qahramonlari yuragida kechayotgan tuyg'u-kechinmalarga hamohang jaranglaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdurauf Fitrat. (2000). Tanlangan asarlar. Birinchi jild. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti.
2. Adabiy turlar va janrlar. (1992). Uch jildlik. Ikkinchi jild. Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Antonov N.K. (1993). Nasledie predkov. Yakutsk nashriyoti..
4. Islam, xristianstvo: vozmojnosti duxovnoy konsolidatsii narodov Kazaxstana (2001). Almata nashriyoti.
5. Karimov B.R. (2003). Millat, inson va til: Taraqqiyot muammolari, Qarshi nashriyoti.
6. Nurali Qobul. (2011). Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich. Roman. Toshkent: Sharq" nashriyoti.

7. Sulaymonov O. (1975). Az i Ya, Alma-Ata nashriyoti.
8. Fitrat Abdurauf. (2000). Tanlangan asarlar. Birinchi jild. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti.
9. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi. (2003). 8 -jild . Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.
10. Quronov D, Mamajonov Z, Sheraliyeva M. (2010). Adabiyotshunoslik lug'ati. Toshkent: Akademnashr.

HALK TÜRKÜLERİNDE PARALLELİZM

ХАЛҚ ҚҰШИҚЛАРИДА ПАРАЛЛЕЛИЗМ

Doç. Dr. Dilshod RAJABOV*

Özet: Özbek halk türkülerinin öğrenilmesinde poetik paralelizmin yeri çok önemlidir. Bu çalışmada paralelizmin halk türkülerindeki poetik sanat olarak görevi incelenmiştir. Onun ritmik olanakları ve kafiye kalıplarının oluşturulmasındaki özellikleri, mantıksal ruhsal paralelizm olarak bazı bedii estetik vazifesi değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: halk türküleri, türkü yapısı, poetik sanat, ritmik olanaklar, paralelizm.

Аннотация: Ўзбек халқ қўшиқларини ўрганишида поэтик параллелизмларнинг ўрни беқиёс. Ушбу мақолада параллелизмнинг халқ қўшиқларидаги поэтик санъат сифатидаги вазифаси ёритилган. Унинг ритмик имконияти ва қофия қолипини тайёрлашдаги томонлари, мантикий-руҳий параллелизм сифатида муайян бадиий-эстетик вазифалари кўрсатилган.

Калит сўзлар: халқ қўшиқлари, қўшиқлар композицияси, поэтик санъат, ритмик имкониятлар, параллелизм.

Халқ қўшиқларининг аксарияти тўртлик шаклида яратилган бўлиб, уларнинг асосида композицион жиҳатдан параллелизм ётади. Ҳодисаларни бир-бирига таққослаш ёки тенг келтириш замирида композицион-эстетик вазифани бажариб, ўз моҳиятини очадиган бундай тасвирий восита халқ қўшиқларида хилма-хил кўринишга ва вазифаларга эга.

“Параллелизм халқ оғзаки ижодида фаол қўлланилган бадиий санъат – поэтик тасвир усулларида биридир. Бу усулда бир-бирига тенг бўлган икки ёки ундан ортиқ нарса-ҳодиса ёхуд белги хусусият ёнма-ён қўйилиб, поэтик

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
Бухоро давлат университети филология фанлари доктори

мазмун қиёсий таҳлил йўли билан очилади.¹ Параллелизм қадимдан халқ кўшиқларида кенг қўлланилган бўлиб, фольклор ва адабиёт ўртасидаги ўзаро алоқалар жараёнида ёзма адабиётга ўтган. Масалан:

Тогларда бор новшатир,

Уни заргар ушатир.

Қўлимдаги тол химча,

Қовургангни қақшатир².

Тўртликда тоғдаги новшатир билан тол химча деталлари ўзаро параллел ҳолда қўлланилган. Мазмун-моҳиятига кўра, биринчи байтдаги мазмун иккинчи байтдаги моҳиятни очишга хизмат қилади, далиллайди. Бу мумтоз адабиётда мураккаб маънавий санъатлардан бири бўлган ҳусни таълилга мисол бўлади.

Халқ кўшиқларида параллелизм ва унинг строфик бутунликни ҳосил қилишдаги эстетик-композицион вазифалари ҳам айрича аҳамият касб этади. Ўзбек халқ кўшиқларида параллелизмлар хусусида алоҳида махсус тадқиқот юритган фольклоршунос Д.Ўраева фикрича, ўзбек халқ кўшиқларида параллелизмлар қофия ва унинг эстетик-композицион вазифаларини очишда муҳим аҳамият касб этади³. Агар параллелизмлар халқ кўшиғида инсон руҳий олами, табиат ҳодисалари билан тенг келтирилиб, қиёслаш ва қаршилантириш воситасида асосий ғояни очиб, мажозий ва рамзий образлар ҳамда жонлантириш, муболаға ва киноя каби тасвирий воситалар билан келишини назардан соқит қилмасак, унинг қофия билан яқраглик касб этиши янада аёнлашади. Аёнлашмоқдаки, кўшиқ учун вазн, қофия, ритм сингари параллелизм ҳам оҳангдорликни таъминлаб, фикрни янада таъкидлаб кўрсатиб, ўқувчи ёки тингловчига ишонарли тарзда етиб бориши учун замин ҳозирлайди.

¹Ўраева Д. Ўзбек халқ лирик кўшиқларида параллелизмларнинг характери ва поэтик-композицион вазифалари. – Т., 1993. – 24 б.

² Тўй муборак ёр-ёр.28-бет

³ Ўраева Д. Ўзбек халқ лирик кўшиқларида параллелизмларнинг характери ва поэтик-композицион вазифалари. – Т., 1993. – 24 б.

Кўшиқлар кўпинча мустақил тўртликлар шаклида яратилган бўлиб, ҳар бир тўртлик ўзига хос ғоя ва бадий воситалар тизимига эга. Бу тип кўшиқларнинг дастлабки икки мисраси ритмик-синтактик параллелизмлардан иборат бўлиб, улар кейинги икки мисра учун ритмик имконият ва қофия қолипни тайёрлашдан ташқари, мантикий-руҳий параллелизм сифатида муайян бадий-эстетик вазифани ҳам бажаради. Ана шу ритмик-синтактик, мантикий-руҳий параллелизмни баъзан айнан, баъзан жузъий ўзгартириш эвазига сақлаш билан кейинги икки мисрани тамоман янги мазмунда ўзгартириб, янги кўшиқ яратилади. Жумладан:

*Шохларим бор чамбарак,
Кўзларим ёнган чироқ.
Кўшга тушсам, меҳнатимдан
Эгамнинг бўлар вақти чоғ.⁴*

Кўш кўшиғи бўлган ушбу тўртликнинг дастлабки икки мисрасида ифодаланган фикр ривожлантирилиши натижасида куйидаги тўртлик шакллантирилган:

*Шохларим бор чамбарак,
Кўзларим ёнган чироқ.
Дехқонлар минган фироқ,
Сен ҳайвондан яхшироқ.⁵*

Меҳнат кўшиқлари турига кирувчи кўш кўшиқлари ҳақида келтирилган фикрлар фольклоршуносликдаги анъанавий қарашлар асосида шакллантирилган. Гарчи кўш кўшиқлари мустақил тўртликлар сифатида кўзга ташланса-да, мазмун-моҳиятига кўра, яхлит фикрни талаб қилади. Таҳлилга тортилган сатрларда кўш кўшиғи таркибидаги товушлар гармонияси ўнлаб ифода-тасвир воситалари учун асос бўлади. Биринчи тўртликда “ш” ундоши шундай яқранглик учун хизмат қилган бўлса, кейинги тўртликда “а”, ундан кейинги тўртликда эса “и” унлилари оҳанг

⁴ Бойчечак, 273-б.

⁵ Ўша манба.

учун алоҳида аҳамият касб этади. Дейлик, “а” унлиси олд қатор, қуйи кенг, лабланмаган бўлса, “и” ҳам олд қатор, юқори тор, лабланмаган товушдир. Ана шу ўринда унлиларнинг фонологик хусусияти ҳамда фонема сифатидаги ўрни англашилади. Шеърнинг, аниқроғи, халқ кўшиғининг “фоно-ритмик асоси”⁶ аллитерация, яъни товушлар гармониясида пайдо бўлади. Ана шу ҳолатда шеърнинг ритмик-интонацион бирлигидаги дастлабки асос шаклланади. Шеърнинг фоно-ритмик асоси – бу товушлар тизимининг енгил ҳаракати натижасида секинлаштирилган темп орқали шеърнинг паузасида (тўхтамида) яъни туроқларида шаклланади⁷, – дейди Б.П.Гончаров. Натижада шеърнинг маъно ва мазмунига, мусиқасига, ритмига мос бирлик пайдо бўлади. Б.П.Гончаров бу хусусда сўзлар экан, кенг шеърнинг фоно-ритмик асосига қуйидагиларни киритади:

- а) товушлар йиғиндиси;
- б) шеърнинг асосий тўхтамлири (паузалири);
- в) шеърнинг секинлаштирилган темпи.⁸

Мисрларни алмаштириш усули, асосан, ритмик-синтактик параллелизмларда юз берса-да, бироқ бунда мантиқий-руҳий параллелизмларни ҳам сақлаб қолишга ҳаракат қилинади. Чунки кейинги ўзгарувчан мисрлар мавжуд вазн қолипиди, дастлабки танланган руҳий асосга мазмунан мос келувчи, ғоя жиҳатдан шеърини матн ғоясини давом эттирувчи ва яқунловчи мисрларнинг ягона қофия асосида бирлашишини талаб этади. Демак, алмаштириш ритмик-синтактик, мантиқий-руҳий параллелизмларни сақлаш ҳамда уларни янги мазмун, янги образ, янги ғоя асосида ривожлантириш орқали янги кўшиқларнинг яратилишидаги синалган бадий усул ҳисобланади.

*Эшигиндан ўтайин,
Қия-қия йўл солиб,
Зар калаўи тикайин,*

⁶ Гончаров Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. – М., 1973.

⁷ Гончаров Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. – М., 1973. – С.47.

⁸ Гончаров Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. – М., 1973. – С.47.

Шаршарадан гул солиб⁹.

Қўшиқда ёрни қўмсаб ва соғиниб эшигидан ўтиш ҳамда унга бағишлаб зар калапўш (дўппи) тикиш ҳолати ўзаро тенг (параллел) келтирилмоқда. Шу орқали яна Бухоро зардўз санъати пайдо бўлган ва ривожланган масканлиги билан жаҳонга танилганлигига ишора қилинмоқда. Ана шу тарихий воқелик қўшиқ мазмунига параллелизм санъати восида маҳорат билан сингдирилган.

Қўшиқлар муайян образлар таркиби ва бадиий воситалари, тил хусусиятларига кўра ўзига хос бадиий-композицион тизимни ҳосил қилган. Масалан, бошқа меҳнат қўшиқлари каби тўқувчилик қўшиқлари ҳам, асосан, мустақил тўртликлардан иборат банд тузилишига эга бўлиб, бу бандлар ўрмакчи, гиламдўз ёки бўзчининг бадиҳа қувватига боғлиқ равишда бир-бирига уланиб кетаверади. Кўпинча улар ритмик-синтактик бўлақларнинг бир-бирига оҳанг ва мазмун жиҳатидан мос келиши, параллел тушиши асосида қурилган бўлади. Аниқроғи, ритмик-синтактик параллелизмлар тўқувчилик қўшиқларининг бадиий-композицион асосини ташкил қилади:

*Ўрмагимни тўқийман,
Кеча-кундуз тўқийман.
Қачон тамом бўлар деб,
Ашулалар тўқийман.¹⁰*

Меҳнат қўшиқларининг бадиияти учун ритмик-синтактик параллелизм муҳим композицион восита бўлиб хизмат қилади. Унинг кўмагида шеърдаги мисралар бир хил оҳангдорлик асосида такрорланиб, ритмик мутаносиблик ҳосил қилади. Юқоридаги қўшиқ 7 хижоли бармоқ вазнида яратилган бўлиб, “а-а-а-б-а” шаклида қофияланган.

Умуман, тўқувчилик қўшиқларининг таркибидаги мисралар, образлар, бадиий воситалар бирлашиб, муайян ғоявий мақсадга хизмат қиладиган

⁹ Mirzayev T.,Safarov O.,O'rayeva D.O'zbekxalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi. – T.: “Aloqachi”, 2008. – B.225.

¹⁰ Mirzayev T.,Safarov O.,O'rayeva D.O'zbekxalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi. – T.: “Aloqachi”, 2008. – B.25.

шеърый тартибда жойлашади. Ана шу узвларнинг ўзаро мувофик келишидан шеърый ритм ва оҳанг ҳосил бўлади.

Тўқувчилик қўшиқларининг композицион қурилиши мукамал бадий тизим кўринишидадир. Негаки, улар муайян тuroқланишга, кофия тизимига, ўзига хос бадий образлар силсиласи ва поэтик тасвир воситаларига эга. Уларнинг ҳар бири тўқувчиларнинг бадий ниятини, ўй-кечинмаларини, ҳис-туйғуларини, орзу-истакларини поэтик ифода этишга хизмат қилади.

Бўзчи, ўрмак ва моки қўшиқларининг композицияси тўқувчи меҳнатининг ишлаб чиқариш ва тўқув маҳсулотини яратиш жараёнини ўзида реал ва мукамал тусда намоён этади. Хуллас, параллелизм турланган сайин қўшиқлар композицион жозибаси ҳам теранлашган, сайқалланган.

A. HACI AHMED'İN “CENNET ANAHTARI” DERLEMESİNDE HADİSLERİN BEDİİ TELKİNİ

A. ҲОЖИАҲМАДНИНГ “ЖАННАТ КАЛИТИ” ТЎПЛАМИДА ҲАДИСЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Doç. Dr. Marifat RAJABOVA*

Özet: Çalışmada Doğu edebiyatında “Arbain” olarak bilinen kırk hadis yazma geleneği ve onun XX. yüzyıl Özbek şiirlerinde devam ettirmesiyle ilgili fikirler söz konusu olmuştur.

Anahtar kelimeler: Arbain, Kurani kerim, hadis, kırk hadis, ahlak ve eğitim, dörtleme, “Cennet anahtarı”

Аннотация: Мақолада шарқ адабиётида арбаин яратиш анъанаси ва унинг XX аср ўзбек шеъриятида давом эттирилиши билан боғлиқ фикрлар баён қилинади.

Калит сўзлар: Арбаин, қуръон, ҳадис, қирқ ҳадис, ахлоқий-таълимий мавзу, одоб-ахлоқ, тўртлик, “Жаннат калити”.

Маълумки, ҳадис ислом оламида “Қуръони карим”дан кейинги иккинчи муқаддас ғоявий-ҳуқуқий манба ҳисобланади. Ҳадисларда ислом дини арконлари, яъни фарз, вожиб, суннат, ҳалол, ҳаром, макруҳ кабилар хусусида тушунча беришдан ташқари, умуминсоний фазилатларни улуғлаш ва тарғиб қилиш, ҳалоллик, поклик, хайр-эҳсон, ҳиммат, сахийлик, биродарлик ва бошқа кўпгина мусулмончилик ахлоқи мезонлари, яъни, ахлоқ-одобга доир кўрсатмалар ҳам талқин қилинади. Шунинг учун бўлса керак, ислом динига эътиқод қўйган халқларнинг тарихий, диний, адабий, фалсафий, ҳуқуқий асарларига, хусусан, мусулмон минтақа мумтоз шеъриятига Қуръон ва ҳадислар катта таъсир кўрсатган маънавий сарчашмадир.

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
Бухоро давлат университети филология фанлари номзоди, доценти

Муҳаммад (с.а.в)дан «Кимки менинг ҳадисларимдан 40 тасини ёд билса, қиёмат куни менинг шафоатим остида бўлади», - деган ҳадис етиб келган. Шу ҳадисга биноан мусулмонлар ҳадислардан 40 тасини ёдлаб олишга ва уларни атрофдагиларга етказишга интиланлар. Бунинг ёрқин намунаси сифатида шарқ адабиётида вужудга келган арбаинларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Мусулмон дунёси адабиётида «Чиҳил ҳадис», яъни «Арбаин» яратиш анъанаси кенг ривожланганлиги, ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида уларнинг 100 дан ортиқ қўлёзма нусхалари мавжудлигидан ҳам кўриниб турибди. Институт қўлёзмалар хазинасида Абу Закариё (ваф. 676/1278)нинг «Китоб ал-арбаин ҳадис» асарининг ўндан ортиқ нусхаларининг сақланаётганлиги айна анъананинг анча эрта бошланганидан далолат беради.

Улуғ мутафаккир шоир Абдурахмон Жомий 886/1482 йилларда энг саҳиҳ, энг мўътабар ва ёдлашга осон бўлган қисқа, ахлоқий мавзудаги ҳадислардан 40 тасини ажратиб олиб, улар мазмунини форсийда назмга солади ва «Чиҳил ҳадис» асарини яратади. Алишер Навоий эса устози ва пири Жомийнинг дуоси ва ижозатини олиб, ўша йили муршиди комил «Чиҳил ҳадис»ини назмда форсийдан туркийга ўгириб, «Арбаин» асарини яратади. Шунингдек, Фузулий ҳам Жомийнинг «Чиҳил ҳадис»ини озарбайжон тилига таржима қилади. Жомий, Навоий ва Фузулийларнинг мазкур асарлари Шарқда машҳур бўлиб, жуда кенг тарқалган. Алишер Навоийнинг замондоши Ҳусайн Воиз Кошифий ҳам «Арбаин» яратган 1. 61]. Шундай қилиб, қирқ ахлоқий-таълимий ҳадиснинг ҳар бири қитъа шаклида форс, ўзбек ва озарбайжон тилларида мустақил тўпламларга айланди.

Шарқ адабиётида ҳадислар тарғибига асосланган арбаинлар яратиш анъанаси ХҮ асрда вужудга келган бўлса-да, кейинги давр адабиётида ҳам давом этди. Мумтоз адабиётда вужудга келган мазкур анъана ХХ аср шеърлятида давом этганлигини А. Ҳожиаҳмаднинг “Жаннат калити”

тўплами мисолида кўришимиз мумкин. “Жаннат калити” тўламининг яратилишидаги ижодий жараён ислом минтақа адабиётида ҳадисларнинг шеърий талқини тарзида юзага келган “Арбаин”ларга жуда уйғундир. Бироқ тўпلامда Муҳаммад алайҳиссаломнинг 7 соҳадаги 77 масалага бағишланган 777 ҳадиси муборакларига 777 шеърий иқтибослар келтирилган. Шу жиҳати билан арбаинлардан фарқ қилади. Ҳар бир ҳадис тўртликларда шеърий шарҳланган, тўртликдан олдин ҳадисларнинг ўзбек тилидаги таржимаси келтирилган. Танланган ҳадис ва тўртликлар мавзу жиҳатдан 7 соҳага ажратилган. Муаллиф “Минг бир ҳадис” таркибидаги кундалик ҳаётимизда дастуруламал бўларлик 777 ҳадисни танлаб, назмий шарҳини берган. Шеърий шарҳланган ҳадислар мавзу жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, уларда аҳли башар муаммолари ҳақида фикр юритилади. Эътиборни комил инсоннинг маънавий сифатларидан бири – илм – маърифатга, билим олишга даъват қилувчи ҳадислар шарҳига қаратмоқчимиз.

Қуръонинг кўпгини оятларидаги сингари Пайғамбаримиз ҳадисларида ҳам мўъмин мусулмонларни билимли, маърифатли, ўқимишли бўлишга даъват, илмнинг динни мустаҳкамлаш, эътиқотни поклашдаги таъсири, инсон ва жамиятдаги ўрни, унинг фазилати ҳақида ажойиб фикрлар мавжуд. Мисолларга мурожаат қилайлик: “Бир соат илм ўрганиш кечаси билан намоз ўқиб чиққандан афзалдир. Бир кун илм ўрганиш уч ой рўза тутгандан яхшироқ” [2.93]. Мазкур ҳадис муаллиф томонидан қуйидагича шарҳланган:

Бир соат илм олиш Аллоҳ наздида

Тун билан қилинган намоздан афзал.

Бир кун илм ўрганмоқ аълороқ эрур

Рўза тутмоқликдан уч ой мукамал [3.10].

Ҳадис маъноси ва мазмуни тўртликнинг барча мисраларида чиройли табъ билан шарҳланган. Эътибор берсак, ҳадис икки қисмдан иборат. Тўртликнинг дастлабки икки мисрасида ҳадиснинг “Бир соат илм ўрганиш кечаси билан намоз ўқиб чиққандан афзалдир” қисми, қолган икки

мисрасида эса давоми шарҳланган. Фикрнинг қатъий ва ҳукм сифатида қабул қилиниши учун шоир тўртликнинг биринчи мисрасида ҳадис таркибида мавжуд бўлмаган “Аллоҳ наздида” бирикмасини келтиради. Бу эса ҳадис ғоясини ўқувчи томонидан қатъий қабул қилинишига ёрдам беради. Бундан ташқари, тўртинчи мисрада ҳадис таркибидани “уч ой рўза” бирикмасига шеърий шарҳ жараёнида “мукамал”лилик сифати ҳам юкланадики, бу ҳадиснинг эркин ва ижодий ўзлаштириш натижасида юзага келадиган жараёндир.

Ҳар қандай илм амали билан гўзал, албатта. Олимнинг илмидан эл баҳраманд бўлиши даркор. Расули акрамнинг «Илмга амал ва риоя қилувчилардан бўлинглар, уни фақат ҳикоят қилувчи бўлманглар» деган ҳадисларида маърифатни фақат куруқ (амалсиз) қабул қилмасдан, балки уларни ҳаётга тадбиқ қилиш шарт эканлиги, олинган билим билан халққа хизматда бўлиш кераклиги таъкидлади.

Бу ҳикматни А. Ҳожиаҳмад назм ишига қуйидагича тизади:

Ўрганган илминга амал қил ҳар дам,

Риоя қил унинг даъватларига.

Илми ҳикоят қилувчи бўлма,

Шукр қил ҳамиша неъматларига [3.10].

Ҳадисларда гўзал ахлоқлик сифатига эга бўлган киши шарафланади ва тарғиб қилинади. Тўпламда А. Ҳожиаҳмедов бундай ҳадисларни ифодали, бўёқдор, чиройли, ёқимли ва таъсирчан қилиб, бадий акс эттиришга интиланган. Фикримизни “Ҳаёнинг турган битгани яхшиликдир...Ҳаё фақат яхшилик келтиради...Ҳаё имондандир... Беҳаёлик ва гапдонлик мунофиқликнинг икки бўлагидир” каби ҳадисларнинг шеърий шарҳи жараёнида кўришимиз мумкин:

Ҳаё фазилятдир инсон зотида

Муқаррар ҳаёдин яхшилик келур.

Ҳаё, камсуханлик – имон белгиси,

Беҳаё, гапдонлар мунофиқлардир [3.118].

Тўртликка эътибор берсак, юқорида келтирилган ҳар бир ҳадисларнинг мазмуни бир мисрада берилган. Бу эса ўқувчига фикрнинг изчил ва асосли етиб боришига хизмат қилган.

Маълумки, “Қуръони карим”да қилинган ҳар бир яхшилик мукофотсиз, ёмонлик эса, жазосиз қолмаслиги таъкидланади. «Анъом» сураси 160-оятида зикр қилинишича, «Кимки (бир) ҳасана (савобли иш) қилса, унга ўн баробар (кўпайтириб ёзилур). Кимки (бир) ёмон (гуноҳ иш) қилса, фақат ўша (гуноҳ) миқдорида (бир гуноҳга яраша) жазоланур. Уларга ноҳақлик қилинмагай» [4. 150] “Жаннат калити” тўпламидаги мисраларининг моҳият-мазмуни бош сарчашма билан нақадар уйғун эканлигини қуйидаги мисраларда равшан кўришимиз мумкин:

*Яхшиликка бўлгай яхшилик жавоб,
Кўнглиннга нур тўлар савоб ишингдан.
Ҳар қайси яхшилик-садақа, савоб,
Ҳар эзгу ишингдин эл дили равшан [3.83].*

Хулоса қилиб айтганда, инсон тарбиясида одоб - ахлоққа доир фикрлар ҳадисларда содда, равон, мазмунан аниқ, шаклан мухтасар тарзда берилган бўлса, А. Ҳожиаҳмад уларни рангин, чиройли, ёқимли ва таъсирчан қилиб, бадий ифодалашга эришган. Улардаги инсофу диёнатга, солиҳ инсоний сифатларни эгаллашга даъват, илм-маърифатли бўлишга қаратилган таъсирчан чақириқлар истиқлол ва унинг истиқболи учун чуқур билимли, заковатли, юксак маънавиятли авлодларни тарбиялашда муҳим манба бўла олади.

Адабиётлар:

1. Воҳидов Р. Шарқнинг буюк алломаси. –Т.: “Фан”, 1989.–72 б.
2. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. –Т.: “Фан”, 1990. -170 б.
3. Ҳожиаҳмад А. Жаннат калити. –Т.: “Мувароуннуаҳр” 1998. – 207 б.

4. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Абдулазиз Мансур таржимаси. –Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2004. – 617 б.

ÖZBEKİSTAN'DA HOŞGÖRÜ: DÜN VE BUGÜN

Doç. Dr. Muhammedâlim MUHAMMEDSİDDİKOV*

Özet: Bu makalede Özbekistan topraklarında çok eski zamanlardan bugüne kadar insanlar arasında dini inançlardan dolayı hiçbir sorun meydana gelmediği, milletler ve dinler arası yakın ilişkiler İslam, Hristiyan ve Yahudi din camiaları arasında görüldüğü, özellikle halkın binlerce yıllık tarihi, çeşitli millet ve din temsilcilerinin birlik beraberlik içinde yaşamalarının büyük toplumsal önem arzettiği hakkında söz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: din, Allah, Tanrı, tolerantlık (hoşgörü), İslam, Hristiyanlık, Yahudilik, Buddizm, Bahaizm, İudaizm, Ateşperestlik, dualizm, barış ve istikrâr, tektanrılık, Batı Türk Hakanlığı, Maveraünnehir, Emir Timur.

Halkımızın binlerce yıllık tarihi, çeşitli millet ve din temsilcilerinin her zaman birlik beraberlik içinde yaşamaları, işbirliği içinde bulunmalarına, farklı milliyet ve dinlerden olan insanların barış ve dostluk içinde yaşamalarına tanıklık etmiştir. Bu yüzden de Özbekistan topraklarında hiç bir zaman insanlar arasında onların dini inançlarından dolayı sorun meydana gelmemiş, çatışmalar yaşanmamıştır. Milletler ve dinler arası yakın ilişkiler İslam, Hristiyan ve Yahudi din camiaları arasında görülmektedir.

Bugüne kadar yeryüzünde çeşitli kültür, dil, yaşam tarzı ve örf adetlerine sahip olan ve farklı dini inançları olan insanlar birarada yaşayagelmiştir. Ülkemizin coğrafik bakımdan önemli ticari yollar üzerinde yerleşmiş olması, yurdumuzun dünyanın bir çok ülkeleriyle olan kültür ilişkileri halkın dini ve kültürel yaşamını derinden etkilemiş, kendine özgü hayat tarzını belirleyen faktörlerden biri olmuştur.

Özbekistan, dünyanın bir çok milletin barış, birlik ve beraberlik içerisinde yaşadığı çok milletli, çok dinli ülkedir.

* Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi

Böyle bir önemli kazancın elde edilmesi Özbekistan'ın insanseverlik ve umumbeşeri değerlerine dayanan milli politikasının doğal sonucudur. Gerçekleştirilen politikanın mahiyeti söz konusuysen, Özbekistan Cumhuriyeti bağımsızlığına kavuştuktan hemen sonra ülke yönetimi sosyal, ekonomik ve siyasi meselelerin çözüme kavuşturulmasıyla birlikte ülke halklarının etnokültürel değerleri ve örf adetleri, gelenek ve görenekleriyle ilgili konulara da önem vermeye başladığını belirtmek gerekir. Bu tür politikaların hukuksal temeli Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve bu esas kanuna dayanılarak çıkarılmış Cumhuriyet yasalarında tespit edilmiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti'nin bu alanda gerçekleştirdiği Milli politika, başlıca aşağıdaki ilkelere dayanmaktadır:

Birincisi, vatandaşların cinsi, ırkı, milliyeti, dili, dini, sosyal menşesi, inanç ve itikadı, özel ve toplumsal durumuna göre ayırmaksızın yasalar önünde eşit hak ve özgürlüklerinin temin edilmesi;

İkincisi, siyasi masseseler, ideolojiler ve düşüncelerin farklılıklarına göre toplumsal yaşamın geliştirilmesi;

Üçüncüsü, çeşitli millet ve halkların dilleri, gelenek ve görenekleri, örf adetlerine saygı gösterme, geliştirilmesi için gerekli şartların temin edilmesi.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın "Özbekistan halkı hangi milliyete ait olmasından kati nazar Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlarından oluşmaktadır." – diye belirtilmekte olan 8. Maddesiyle ilgili şunu belirtmek gerekir: Anayasa'da belirtilmekte olan tüm hak ve özgürlükler, hiç bir istisna yapılmadan tüm millet ve halkların temsilcilerine aynı şekilde aittir.

Özbekistan milli politikasının ana ilkeleri gerçek hayatta uygulanmaktadır. Örneğin, günümüzde ülkemizde 140'tan fazla milli kültür merkezleri faaliyet göstermektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, milli kültür merkezlerinin dini marifi faaliyetlerinin çok yönlü olması Özbekistan'ımızda yaşayan insanlar arasındaki karşılıklı saygı ve sevginin, milletlerarası hoşgörünün (tolerantlığın) daha da sağlam olmasını sağlayan en önemli faktördür.

Yukarıda belirtilenleri sonuçlandırarak şunu belirtmek gerekir. Özbekistan'da sağlanmış olan toplumsal ve siyasi istikrâr, ülkemizde milletlerarası barış my vatandaşlarımız arasındaki birlik, beraberlik, dayanışmanın tam sağlanmasına yönelik gerçekleştirilmekte olan derin ve güçlü politikanın beticesidir.

Zaten, dünya tecrübesi ve bağımsızlık yıllarında bu alanda ülkemizde toplanan tecrübe ülkede toplumsal siyasi istikrar, ülke vatandaşları arasında barış ve milletlerarası birlik, beraberliğin temin edilmesi ekonomik, siyasi, manevi alanlardaki geniş kapsamlı redormların başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi, toplumsal, sosyal ilişkilerin radikal şekilde islâh edilmesinin önemli şartları olduğunu göstermektedir.

Bu yüzden de bu iki birbirine ilişkin olan vazife – birincisi, toplum hayatının tüm alanlarında başarılı reformların gerçekleştirilmesi, ikincisi, toplumsal-siyasi istikrarın korunması Özbekistan Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen politikaların özünü teşkil etmektedir.

Toplumda barış ve istikrarın temin edilmesinde hosgörü (dini tolerantlık) önemli rol oynar.

Halkımıza özgü olan hosgörünün (dini tolerantlığın) kökleri uzun tarihe dayanmaktadır. Bu geleneklerin daha da sağlam olması, daha da zenginleştirilmesinde bağımsız Özbekistanda diyanet alanında gerçekleştirilen politikalar büyük önem arz etmektedir.

Bir dünya devleti olan cumhuriyetimizdeki dini teşkilatlarla devlet arasındaki ilişkilerde aşağıdaki ilkelere uygun şekilde hareket edilmektedir. Bunlar:

Birincisi, bir dine inanan insanların dini duygularına karşı saygılı davranma, vatandaşlar ya da vatandaşlardan oluşan birliklerin dini itikadlarının onların özel işleri olarak itiraf etme;

İkincisi, dini görüşü olan ya da dini görüşü olmayan vatandaşların takip edilmesine müsaade edilmemesi ve onlar için eşit hakların temin edilmesi;

Üçüncüsü, çeşitli dini teşkilatların sahip oldukları imkanlardan manevi ahlâki yenilenmede istifade edilmesi ve umuminsani ahlâki değerlerin tecellisi için dialog kurmanın gerekliliği.

Bu ilkelerin uygulamada gerçekleşmekte olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, günümüzde Özbekistanda 2260 dini teşkilat faaliyet göstermektedir. Ülkede 2056 cami ve 16 dini camiaya ait olan 180 den fazla kilise, sinagog ve tapınak faaliyet göstermektedir.

Bağımsızlık yıllarında dini eğitim eğitim kalitesi açısından yeni seviyeye yükselmiştir. Cumhuriyetimizde Özbekistan uluslararası İslam Akademisi, Taşkent İslam enstitüsü, Mir Arab yüksek medresesi, 10 tane orta mahsus İslam dini eğitim kurumu (medreseler)? Ortadoks ve Protestant Semanaryalarını içeren tam bir ilahiyat eğitiminin sağlam sistemi şekillenmiş olduğunu güvenle belirtmeye esasımız vardır.

Cumhuriyetimizde yürürlükte olan yasalarla temin edilmiş olan inanç özgürlüğü ülkemizde yaşayan vatandaşlarımız, çeşitli millet ve etnik gruplara ait olan din temsilcileri - çeşitli din mensupları, Hristiyanlar, Buddistler, Bahaizm, İudaizm ve Krişna dinlerine inanan insanların dini ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tüm şartları yerine getirmiştir.

Bilimsel kaynaklar Özbekistan'ın dünyanın ilk dini bakışlar ve tasavvurların meydana geldiği çok kadimi mekanlardan biri olduğunu göstermektedir. Teşik Taş mağarasında bulunmuş insanların mezarları, Feyaz-i Kara Tepe'de bulunmuş barelefler bulgular, Delverzin Tepe ve Sogdiyane'de bulunan bulgular, ayrıca Fransız ve Japon arkeoloji uzmanları ve ünlü bilimadamlarıyla birlikte yapılan bilimsel araştırmaların sonuçları da bunun somut kanıtıdır.

Çok eski zamanlardan bu yana ülkemiz topraklarında Ateşperestlik, Buddizm, İudaizm gibi dinler ortaya çıkmış, daha sonra da karmaşık ideolojilere dönüşmüştür. Uzmanların bir çoğu Orta Asya'yı, özellikle, Harezmi, Ateşperestliğin vatanı olduğunu belirtmektedir. Ateşperestliğin temelini maddeler dualizminin olduğu ilkesi oluşturmaktadır. Bunda iki farklı gücü temsil eden, tek bir tanrının iki farklı gayesine hizmet eden, kendi faaliyetlerini iki farklı

yönde gerçekleştiren, önüne de iki birbirine karşı olan hedefi koymuş iki oğlu - Ahuramazda ve Anhramaynu vardır. Ancak ateşperestlikte tanrı, kutsal olan yegane tanrının olduğu esastır. Bu kanun tektanrılık gayesinin gelecekte gelişmesine ciddi tesir etmiştir. O dönemde Orta Asya'da Buddizm bir din olarak önemli rol oynuyordu.

Araplar'ın istilâsı ve bölgede İslam dininin meydana gelmesinde az önce Süriye'den İran üzerinden bölgeye Hristiyanlığın Nestorian akımı sızıp geçmiş ve önemli pozisyonları işgal etmiştir. VI yüzyılın başlarında Samerkand'da Nestorian piskoposu, VIII yüzyıldaysa Nestorian mitropoliti dini ibadetleri yönetmiştir. Bunun dışında çok eskiden şimdiki Taşkent'te Harezim vilayeti topraklarında Hristiyanlığa tapınan ahali de yaşamıştır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, İslamdan önceki tektanrılık gayesi Orta Asya'da sağlam temellere sahipti. Batı Türk Hakanlığı'nda kağanlık sisteminin hükmettiği dönemde (552-576 yy.) “Tanrı” ve “Hüda” terimleri kutsal gökyüzü – En yüksek güç anlamında kullanılmıştır.

Bu en yüksek gücün “Tanrı” ve “Hüda” terimleriyle adlandırılması Orta Asya halklarının dillerine o kadar yerleşmiş ki, daha sonraki dönemlerde, İslam dini Kabul edildikten sonraki dönemlerde de yerli halklar Allah'I “Tanrı” ve “Hüda” terimleriyle adlandırmaya devam etmişlerdir. Bununla günümüzde de karşılaşabiliyoruz. Genel olarak, İslamdan önceki dönemlerde Orta Asya topraklarında ondan fazla çeşitli dinler vardı.

VIII. yüzyılda Orta Asya Araplar tarafından iltıla edildikten sonra bölgede islamlaştırma süreci başlatılmıştır. Bölge nüfusunun bir kısmı eski dinlerine inanmaya devam etmişlerdir. Ülkemizde tektanrılığın kabullenmesi için sağlam temelin bulunması İslam dininin Orta Asya halkları tarafından itiraf edilmesi için sebep oluşturmuştur. Bu toprakta İslam diniyle yerli dinler, o dinlerin değerleri, örf adet ve gelenekleri, ritüelleri birleşmiştir. Orta Asya halkları İslam dinine kendi dini ve ahlâki gayeleri, hukuk normları ve yerli örf adetlerini eklemişlerdir. Bu da Maverâünnehirde İslam'ın kendine özgü hususiyetler edinmesine sebep olmuştur.

X. yüzyılda bugün Özbekistan Cumhuriyetinin bulunduğu bölge topraklarında hoşgörünün (dini toleranlığın) ender örneğini oluşturan Hanefilik mektebi meydana gelmiş ve şekillenmiştir. Bu yüzden de günümüzde Hanefilik bu bölgede yaşayan insanların esas mezhebi sayılır.

Özbekistan'ın geçmiş dönemlerin en güzel kazançlarını kendinde toplamış kültürü, sadece İslam medeniyetinin gelişmesini ciddi şekilde etkileyip kalmamış, Batı Rönessansını da derinden etkilemiş, dünya çapında hoşgörünün (dini toleranlığın) ilkelerinin daha da gelişmesini de sağlamıştır. Dolayısıyla, halklarımızın kültür alanında elde ettikleri kazançlar sadece müslüman olan ahalinin değil, dünya medeniyetinin de önemli bir parçası sayılır. O dönemde İmam El Buhari tarafından toplanan “El Cami es Sahih” (IX) adlı hadisler derlemesi o günden bugüne geleneksel sünni derlemeleri arasında en güzel örnek olarak itiraf edilmiş, günümüzde de dünyadaki tüm müslümanların en önemli kitaplarından biri olarak kalmaktadır. Bu kitapta dinlerarası hoşgörüyle çelişen ve bunun aksini targip eden gayelerin bulunmaması ülkemiz tarihinde hoşgörünün (dini toleranlığın) her zaman üstün olduğunu göstermektedir.

O zaman mevcut olan hoşgörü (dini toleranlık) İmam Buhari, İmam Termizi gibi dini düşünce temsilcileri ve Farabi, Harezmi ve Biruni gibi dünya bilimleri ve bilimsel değerlerin üstün olduğu eserleri yazan bilim adamlarının bir arada yaşamaları ve icat etmelerini sağlamıştır.

XIII. yüzyıldaki Moğol istilaları bölgede İslam dininin daha da gelişmesini olumsuz yönden etkilemiş, o dönemde meydana gelen Sufilik akımı da halkı müslüman olmayan düşmana karşı birleştiren faktörlerdendir.

Aynen böyle bir vaziyette büyük Emir Timur dünyaya gelmiş, onun devleti yönettiği dönemde İslam dini Orta Asya halklarının kültür ve sosyal siyasi hayatında önemli rol oynamaya başlamıştır. Emir Timur “Tüzükler”inde şunları yazar: “Ben bütün gücümle Allah'ın dinine, seriata ve Hz. Muhammed'e yardım etmişimdir.” O İslam dinini fanatizmden tamamen bağımsız, umuminsani bir din olduğunu anlamıştır. Onun böyle düşünmesi kendisine yer yüzünde diğer dinler, dini mezhepler için özen göstermesi imkanını sağlamıştır. Bu hususun önemini

vurgulayan Kral VI Karl, Amir Timur'a aşağıdakileri yazmıştır: “Çok sayılı Hristiyanlara sunmuş olduğunuz imkanlar ve o insanlara gösterdiğiniz özen ve yardımlardan dolayı Size minnettarlığımı iletmek istiyorum. Bunum karşılığı olarak da Sizin, tarafımıza verdiğiniz yardımlardan dolayı halkınıza hizmet vermeye her zaman hazırız”.

Emir Timur'un Avrupa ülkelerindeki elçisi olan başpiskopos İoann “Memoir sur Tamerlan et sa cour” adlı kitabında Emir Timur'un şahsını açıklayan şöyle bir tarif vermiştir: “Timur yabancı, özellikle Fransız ve Hristiyan tüccarları iyi şekilde ağırlamakta, onların ülkede güvenli şekilde bulunmaları için gerekli yardımları temin etmekte, bu tür işlere özen göstermektedir”.

Bunun gibi itiraflar “Timur'un Tüzükleri” eserini Fransızca'ya çeviren Lyangl'ın “Tarihin yanlış yorumlanması Emir Timur şahsının doğru bir şekilde açıklanması, anlaşılması ve değerlendirilmesine mani olur” diye yazmasını sağlamıştır.

Büyük manevi miras ve bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren hoşgörü (dini tolerantlık) geleneklerine sahip olan Özbekistan Cumhuriyeti dine olan münasebetini kesin ve sağlam bir şekilde belirlemiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 31. Maddesiyle vicdan özgürlüğü, dini törenlerin hiç bir engelsiz gerçekleştirme imkanı, herhangi dine inanma ya da hiç bir dine ait olmama hakkı garanti altına alınmıştır.

14 Haziran 1991 tarihinde Özbekistan'ın hukuk uygulamalarında “Vicdan Özgürlüğü ve Dini Teşkilatlar” adlı Yasası çıkmıştır. Bu tür hukuksal belgelere dayanarak devlet din adamlarının dini çalışmalarına engel olmaksızın vicdan özgürlüğü için tüm imkanları sağlamaktadır. Dinin en yüksek sıfatlara sahip olan genç kuşakların eğitimi ve terbiyesindeki yüksek önemi itiraf edilmiştir. Bununla birlikte devlet dinin siyasileşmesini köktendincilik ve aşırı dinci akımların meydana gelmesini engelleyen düzenlemeler de gerçekleştirmektedir.

Din adamları ülkede birlik, beraberlik, huzur ve insanlar arasında sevgi ve saygının tecelli etmesine yardımcı olabilirler. Bölgede, Taşkent'te “Yegane Gökyüzü Altında” adlı Uluslararası Müslüman-Hristiyan Konferansı'nın

düzenlenmiş olması belirtilenlerin bir kanıtıdır. Bunun dışında geçenlerde Rus Ortodoks Kilisesinin Taşkent ve Orta Asya İdaresi (Eparşi)nin 125 Kuruluş Yıldönümü törenlerle kutlanmıştır.

Yurdumuz topraklarında yüzyıllardan beri birlik beraberlik içerisinde yaşamış olan milletler arasındaki işbirliği, uluslararası dayanışma ve tolerantlık, hoşgörünün bağımsızlık yıllarında yeni, kendine özgü anlam kazandığını bir kere tekrar etmek istiyorum.

Kaynakça:

1. Muhammad al-Buhari. Natsionalniye soglasiye na opite Uzbekistana / “Vklad Uzbekistana v razvitiye islamskoy sivilizatsii” (Sbornik tezisov dokladov mejdunarodnoy konferensii İslamskoy organizasii po obrazovaniyu, nauke I kulture ISESCO v Taşkente. – T., 2007. – s. 441.
2. «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida» gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni (yangi tahrirda) // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. – Taşkent: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni bosmaxonasi, 1998. – № 5-6 (1265-1266). – B. 184-193.
3. Bag‘rikenglik – barqarorlik va taraqqiyot omili / Mas‘ul muharrir: A.Ochildiev. – T.: Taşkent islom universiteti, 2007. -124 b.
4. Hasanov A. A. O‘zbekiston - an‘anaviy diniy bag‘rikenglik o‘lkasi. «Hamjihatlik va bag‘rikenglik - taraqqiyot omili». Toshkent, 2001.
5. Hasanov A. A. Diniy bag‘rikenglik va konfessiyalararo hamkorlikni ta‘minlashning ustuvor yo‘nalishlari. «Bag‘rikenglik – barqarorlik va taraqqiyot omili”. - Taşkent, 2007.
6. Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik – taraqqiyot omili. – Taşkent, 2003. –238 b.
7. Yusupov O. Religioznaya tolerantnost – vajniy faktor sotsialnoy stabilnosti / “Vklad Uzbekistana v razvitiye islamskoy sivilizatsii” (Sbornik tezisov dokladov mejdunarodnoy konferensii İslamskoy organizasii po obrazovaniyu, nauke I kulture ISESCO v Taşkente. – T., 2007. – s. 403.

ТАШКЕНТ НАККИНДА İKİ DESTAN

ТОШКЕНТ ХАҚИДА İККИ ДОСТОН

Prof. Dr. Dilrabo KUVVATOVA*

Özet: Çağdaş Özbek edebiyatında Özbekistan'ın kalbi sayılan Taşkent üzerine iki destan yazılmıştır. Bu iki eser iki ayrı sosyal düzen döneminde kaleme alındığı dikkat çeker. Makalede Maksud Şeyhzade'nin "Taşkentname" ve M. Tair'in "Yeni Taşkentname" destanları karşılaştırmalı olarak incelenerek eserlerde görülen betimleme yöntemlerinin yanı sıra geleneksel yönlerin bazı hususları değerlendirilecektir. Bununla birlikte her iki eser karşılaştırılarak birbiriyle ortak ve farklı özellikleri ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: lirik destan, lirik tasvir, "Taşkentname", "Yeni Taşkentname", destan-fahriye, mesnevi, kaside.

Аннотация: Замонавий ўзбек адабиётида Ўзбекистоннинг юраги Тошкент ҳақида иккита достон яратилган. Бу асарлар икки ижтимоий тузум даврида ёзилган. Мақолада М.Шайхзоданинг "Тошкентнома" ва М.Тоирнинг "Янги Тошкентнома" достонлари таҳлилга тортилиб, уларга хос тасвир усули, анъанавийлик хусусияти ёритилган. Шу билан бирга ҳар икки асар қиёсланиб, ўзаро муштарак ва фарқли жиҳатлар очиб берилган.

Калит сўзлар: лирик достон, лирик тасвир, "Тошкентнома", "Янги Тошкентнома", достон-фахрия, маснавий, қасида

Замонавий ўзбек адабиёти саҳифаларини кўздан кечирадиган бўлсак, мамлакатимиз пойтахти, азим Тошкент ҳақида иккита достон яратилганлиги кузатиш мумкин. Биринчиси ўтган асрнинг 60 йилларида ёзилган Мақсуд Шайхзоданинг "Тошкентнома" асари, иккинчиси истиқлол йилларида яратилган Маҳмуд Тоирнинг "Янги Тошкентнома" достонидир. Маснавий шакли қисман қўлланган достонларда шоирларимиз сюжет тадрижининг маълум бир нуқталарида маснавийга мурожаат этишган.

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
Бухоро давлат университети профессори, ф.ф.д.

Бинобарин, Мақсуд Шайхзоданинг «Тошкентнома» асари, ўзи таъкидлаганидай, «ўзбек шеърининг тўққиз вазнида» ёзилган. Шоир маснавий шаклидан, бармоқнинг 7, 8, 9, 11 ҳижоли вазнидан унумли фойдаланган. Орадан ярим аср ўтиб, айнан М.Шайхзоданинг «Тошкентнома»сига ҳамоҳанг М.Тоирнинг «Янги Тошкентнома» дoston-фахрияси яратилди. Бу асар ҳам шакл ва мазмун жиҳатдан М.Шайхзода достони услубида ёзилган. Ҳар икки шоир узоқ тарихга эга бўлган кўҳна ва навқирон Тошкентни зўр муҳаббат билан тасвирлайди. М.Шайхзода бу асарни урушдан кейинги тикланиш йиллари, Сталин катағони фoш этилган даврда яратган, М.Тоир эса ўз достонини халқимизнинг азалий орзуси ушалган дориломон истиқлол йилларида ёзди. М.Шайхзода ўтган асрнинг 50-йиллари адоғида туриб, Тошкентга назар солган бўлса, М.Тоир бу кўҳна шаҳарнинг истиқлол йилларидаги янгича қиёфасини мадҳ этди. Гарчи бу икки асар яралишида шоирларнинг туйғулари кесишган асосий нуқта: дўстлик, нон шаҳри, маърифат ва маданият маскани саналган пойтахт шаҳарга меҳру муҳаббат, садоқат, ундан фахрланиш бўлса-да, уларни бир-биридан ажратиб турувчи жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Аввало, уларнинг муштарак хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

Ҳар иккала асар қасида характериға эга. Тошкентга бўлган чексиз меҳр-эҳтиром фалсафий мушоҳадалар билан йўғрилган сатрларға маҳорат билан тизилган. Зеро, М.Шайхзодада:

*Шарқда ёнар ёрқин машъалдек
Осиёнинг кафтида гавҳар [1, 462]*

М.Тоирда:

*Ўзбекистон тугини тутган
Шарқ гавҳари – Тошкент биттадир [2].*

Эътибор берилса, ташбеҳлар ўхшаш. М.Шайхзода Тошкентни «Осиёнинг кафтидаги гавҳар»ға қиёсласа, М.Тоир «Шарқ гавҳари» дея таърифлайди. Гавҳар – қимматбаҳо тош.

Ўзбекистон – қуёшли ўлка. Жумладан, ҳар икки шоир ҳам шу жиҳатга урғу беради. М.Шайхзодада:

*Чирчиқ увасига қўнган шаҳарда
Қуёш хизматини бошлаб саҳарда
Меҳнатга бел боғлар одамдан бурун
Олтин жомакорин ечар кечқурун [1,449]*

М.Тоирда:

*Қуёш осмонига ҳавас-ла чиқар,
Улуғлар иззатин тиклаган шаҳар [2].*

М.Шайхзода бунда ташхисни қўллайди (қуёшнинг саҳарда хизмат бошлаши – яъни эрталаб нур сочиб чиқиши). Кечқурун қуёшнинг ботишини шоир кечқурун қуёш олтин жомакорини ечишига қиёслайди. Тўғри, адабиётимизда қуёш нурлари олтинга қиёсланади. Бироқ «олтин жомакор» шоирнинг бетакрор поэтик топилмаси. М.Тоир қуёшнинг чиқишини истиқлолга боғлайди.

М.Шайхзодада:

*Ўзбекистон – тан, Тошкент-чи – юрак
Шарқнинг улуғвор ишхонаси у
Нур деразали ишхонаси у [1, 474]*

М.Тоирда:

*Кўз ўнгимда юз очган Тошкент,
Ўзга маъво, ўзга бир олам! [2]*

Бу тасвирларда муштараклик баробарида ўзига хослик ҳам сезилади. М.Шайхзода Ватанни инсон дея тасаввур этади, Тошкентни эса унинг юраги дейди. Бинобарин, инсон аъзолари ичида бош вазифани юрак бажаради. Тошкент шу маънода Ўзбекистоннинг ҳамиша уриб турган юрагига қиёс. М.Тоир эса истиқлол туфайли «ўзга маъво», «ўзга бир олам» га айланган Тошкентга назар солади.

М.Шайхзодада:

Дейдилар: Тошкентда сув ичган чумчуқ

Қайтиб келар экан Маккатуллодан [1,449]

М.Тоирда:

*Маккадаги қушлар қайтар, доним Тошкент,
Кимлар демас сени бу кун «шоним, Тошкент» [2].*

Халқимизда «Тошкентдан сув ичган чумчуқ Маккатуллодан қайтиб келади» деган мақол бор. Юқоридаги мисолларда М.Шайхзода ушбу мақолни деярли ўзгаришсиз, М.Тоир эса мазмунини сақлаган ҳолда қўллайди.

Собиқ шўро замонида ҳозирги Мустақиллик майдони Қизил майдон деб аталган. Тошкент марказида жойлашган бу майдонда юрт байрамлари ўтказилган. Шу боис М.Шайхзода уни «Янги замон учун кўзгу» дея таърифлайди. Янги замон эса кўкларга кўтарилган, халқнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдирган собиқ тузум назарда тутилмоқда. Чунки ўша давр ижодкорларида бу даврга нисбатан ишонч туйғулари устувор бўлган.

Истиқлол халқимизга ҳақиқий озодлик, эркин инъом этди. Юрт сарвари раҳнамолиги ва ташаббуси билан Ўзбекистон, жумладан, Тошкент қиёфаси тубдан ўзгарди. Қизил майдон ўрнида Мустақиллик майдони бунёд этилди. Зеро, М.Тоир Мустақиллик майдонини «озод элнинг кўзгуси», дея таърифлайдики, бунда эркак эришган ўзбек халқининг ҳақиқий қиёфаси акс этади. Бошқа бир ўринда эса уни «Азим Тошкент тумори»га ўхшатади. Бинобарин, тумор халқ қарашларида инсонни бало-қазолардан асрагувчи восита деб қаралган. Шоир Мустақиллик майдонига ҳам шундай мазмун юклайди. Шу улуғ майдондаги бир хиёбон «Хотира хиёбони» деб номланади. У ерда «Мотамсаро она» ҳайкали ўрнатилган. Бу ҳайкал яқин тарихимиз воқеалари, айниқса, Иккинчи жаҳон уруши йилларини ёдга солади.

Бу – миллат онасидир,

Абадий мотамсаро.

У – армоннинг дийдори

Согинчдан қалби яро, –

дер экан, шоир уруш йилларида фарзандларини соғинч билан кутиб, дийдорига эришолмаган миллат оналарига қўйилган абадий ҳайкал эканлигига урғу беради. «Армоннинг дийдори» шоирнинг ўзига хос бадиий топилмаси. Шу боис «Мустақиллик майдони – Дард сочилган парчаси. Хотира хиёбони – Абадият арчаси» деган хулосага келади. Бинобарин, бу майдонга ташриф буюрган ҳар бир инсон халқнинг кечаси ва бугуни билан юзлашади.

Демак, шоирлар қарашлари шу нуқтада туташади. Бироқ тафовут шундаки, уларни ярим асрлик масофа, дунёқарашлар, юртдошларимизнинг яшаш тарзи ажратиб туради.

Ўзбек халқи турли тазйиқлар, чеклашларга қарамай, ўзи учун азиз ва муқаддас бўлган қадриятларни унутмасликка интилиб яшаган. Жумладан, улуг Навоий даҳосига эҳтиром ҳамиша сақланган. «Тошкентнома»да М.Шайхзода Навоий хиёбонини меҳр билан тилга олади. Истиқлол йилларида эса Тошкентда Алишер Навоий номи билан аталган Миллий боғ бунёд этилди. М.Тоир уни шундай таърифлайди:

*Миллий боғ аталмиш Навоий боғи,
Дегайсиз у мисли жаннат қучоғи [2].*

Шоир бу масканни жаннат қучоғига қиёс этмоқда. Миллий боғ таърифи шу билан тугамайди:

*Бунда мажнунтоллар таъзимда тургай,
Булбуллар бол тўкиб назмда тургай.
Қуёшга буй чўзган ҳар бир қарагай,
Оқ бадан қайинлар зулфин тарагай [2].*

Жонлантириш (ташхис) орқали табиат жозибасини ифода этувчи мажнунтол, булбул, қарагай, оқ қайин сингари бадиий тимсоллар воситасида боғ гўзаллиги ҳаётий акс эттирилган. Хусусан, «мажнунтолларнинг таъзимда туриши», «оқ бадан қайинларнинг зулфини тараш» шоирнинг бадиий топилмасидир.

Истиқлол шарофати билан миллий қадриятларимиз тикланди, кўхна ва навқирон тарихимиз саҳифалари қайтадан ёзилди. Тошкентда қатағон йилларида халқимизнинг шаҳид кетган асл фарзандлари шарафига Бўзсув дарёсининг шаҳардан оқиб ўтадиган қисмида «Шаҳидлар хотираси» мажмуаси қад ростлади. М.Тоир дostonда шу маскан ҳақидаги фикрларини ҳам баён этади:

*Бунда Бўзсув оқади сокин,
Ним-ним сўкиб қирғоғи чокин,
У – дарёмас, дардли бир оқин,
Шунда оққан уларнинг қони,
Шаҳидлар хотира майдони [2].*

Шоир сифатлашлари ва ташхислари табиий ва ҳаётӣ. Аслида дарё суви баъзан тинч, баъзан ҳайқириб оқади. Бироқ Бўзсув шаҳид кетган инсонларнинг руҳига озор бермаслик учун «қирғоғининг чоқини ним-ним сўкиб», мудом сокин оқади. Шоир бу фикр билан чекланмайди, фикрни янада ривожлантириб, тадриждан фойдаланади – дарёни дардли оқинга – бахшига қиёслади. Оқаетган сувнинг товуши дардли оқинга ўхшатилади. Чунки қатағонга учраган халқимизнинг фарзандлари шу дарё бўйида отиб ташланиб, сувга чўктирилган.

Ҳар бир дoston бадий шакл – маснавийнинг у ёки бу қиррасини ўзида мужассам этиши билан афзал. Маснавий шаклидаги асарларда «янгича ўй ва туйғуларнинг равон куйланиши» муҳим хусусиятдир. Юқоридаги қиёслардан кўринадики, Тошкентни васф этишда шоирларимизга маснавий шакли фикр изчиллигини таъминлашга хизмат қилганлиги кузатилади. Айни чоқда М.Шайхзода Тошкентга бўлган чексиз меҳри-эҳтиромини фалсафӣ мушоҳадалар билан йўғрилган сатрларда акс эттиради. М.Тоир эса асосий эътиборни истиқлол йилларидаги бунёдкорлик ишларига, маънавий, маданий юксалишларга қаратади. Бу икки асар мутолааси давомида кўз ўнгимизда кечаги ва бугунги Тошкент қиёфаси гавдаланади.

Қолаверса, ҳар икки дostonда ҳам азим шаҳарга улкан муҳаббат туйғулари ёлқинланиб туради.

Адабиётлар:

1. Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Иккинчи том. –Тошкент: Ғ.Ғулom номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1971. –502 б.
2. Тоир М. Янги Тошкентнома. Дoston-фаҳрия. –Тошкент: О‘қитувчи, 2012. – 80 б. **ziyo.uz**

POETIK TEFekkÜR VE SİMGESEL İFADE

POETIK TAFakkUR VA OBRAZLI İFODA

Doç. Dr. Tozagul MATYAKUBOVA*

Özet: Bu makalede akademi üyesi şair Gafur Gulam'ın "Özlemek" ve "Uğurlamak" şiirlerindeki lirik kahraman ruhi geçinimleri, şairin poetik tefekkür boyut ve sanatsal ifadeler kullanmasındaki sanatı açısından tahlil edilmiştir. Şiirsel eser iç bütünlüğü lirik tip duygularını hissi algılamak kökünde ortaya çıkması tetkik edilmiştir. Noplastik tip (şair) insani karakterinde özbekane sahilik, konukseverlik, biraz çeviklik, sözde sabitlik, insanseverlik gibi güzel faziletler mücessem olduğu poetik sanat alanına geçmiştir. Böyle milli ve umuminsani faziletler ifade samimiyetini temin ettiği esaslanmıştır. Gafur Gulam edebi mahareti Doğu edebiyatından sanatsal etkilenme, varisilik, individüellik, orijinallik gibi felsefi estetik kategoriler esasında öğrenilmiştir. Özellikle, onun insan ve varlık çıkmazlarına cevap aramasındaki bilgince kalbi ve yüksek tefekkürü Abdülkadir Bedil poetik telkinleriyle pekiştirme tipoloji yönden tahlil edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Poetik tefekkür, poetik ifade, fikir ve duygu, poetik tip, lirik tip, şiir, milli gurur, sübjektif geçinim, simge, simgesel tip, sanatsal detay, şiir, ruhi ortam, sanatsal şartlanmışlık, felsefilik, müşahadekarlık, hissi münasebet, telmih sanatı.

Annotatsiya: Ushbu maqolada akademik shoir G'afur G'ulomning "Sog'inish" va "Kuzatish" she'rlaridagi lirik qahramon ruhiy kechinmalari, shoirning poetik tafakkur qamrovi va obrazli ifodalar qo'llashdagi mahorati nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. She'riy asar ichki yaxlitligi lirik qahramon tuyg'ularini hissiy idrok etish negizida namoyon bo'lishi tadqiq etilgan. Noplastik obraz (shoir) insoniy xarakterida o'zbekona bag'rikenglik, mehmondo'stlik, tantilik, biroz chapanilik, so'zda sobitlik, insonparvarlik singari ezgu fazilatlar mujassam ekani poetik ijod sohasiga ko'chgan. Bunday milliy va umuminsoniy fazilatlar ifoda samimiyatini ta'minlagani asoslangan. G'.G'ulom badiiy mahorati Sharq badiiyatidan ijodiy bahramandlik, vorisiylik, individuallik, originallik singari falsafiy-estetik kategoriyalar asosida o'rganilgan. Xususan, uning inson va borliq jumboqlariga javob izlashdagi donishmandona qalbi va yuksak tafakkuri Bedil poetik talqinlari bilan qiyosiy tipologik yo'sinda tahlil etilgan.

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğretim üyesi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Kalit soʻzlar: Poetik tafakkur, poetik talqin, fikr va tuygʻu, poetik obraz, lirik qahramon, sheʻriyat, milliy gʻurur, subyektiv kechinma, ramz, ramziy obraz, badiiy detal, sheʻr, ruhiy jarayon, badiiy shartlanganlik, falsafiylik, mushohadakorlik, emosional-hissiy munosabat, talmeh sanʻati.

Ijod jarayonida shoir soʻz vositasida yangi hayot – badiiy borliq yaratadi. U lirik kechinmani ifodalaydi, izohlaydi, his qildiradi va poetik hukm chiqaradi. Narsa-hodisa taʼsirida tugʻilgan oniy kechinmaga nisbatan gʻoyaviy-estetik munosabat boʻlmas ekan, ifoda ham oʻz qimmatini yoʻqotadi. Professor Abdurauf Fitrat “*Sheʻr va shoirliq*” nomli maqolasida Sheʻr nadur? - degan muammo xususida toʻxtalib yozadi: “*Sheʻrda kishilarning qonini qaynatgʻuvchi, singirlarini oʻynatgʻuvchi, miyasini titratgʻuvchi, sezgusini qoʻzgʻatgʻuvchi bir kuch, maʼnaviy bir kuch bor. Shunday bir kuchi boʻlmagan soʻz “vazn” va “qofiya”si boʻlsun, sheʻr boʻla olmaydur... Chin sheʻr yurak sezuvlarini koʻrsatmakdir. Vazn, qofiya esa soʻzning bezagidir...*” (Abdurauf Fitrat. 2006, B.6)

Demak, haqiqiy sheʻrda oʻquvchi qalbiga yetib bora oladigan maʼnaviy kuch muhim oʻrin tutadi. Agar sheʻrda bunday sifatlar boʻlmasa u yuksak badiiyat namunasi hisoblanmaydi. XX asrning yetuk shoiri akademik Gʻ.Gʻulom ijodidan bunday sheʻrlarga misol izlansa, beixtiyor tarzda “Sogʻinish”, “Kuzatish” singari sof lirik xarakterdagi asarlar fikr-xayolimizni band etadi.

Bizningcha, shoirning donishmandona fikr-mushohadalari: inson – hayot; tiriklik – oʻlim; ibtido - intiho juftliklari oʻrtasida mavjud ajralmas rishtalarning hissiy anglanishidan paydo boʻladi. Ular sheʻriy matnga oʻziga xos zalvorli ruh bagʻishlaydi. Chunki Gʻ.Gʻulom hayotning har bir oni, gʻanimat umr (*zamon*) haqidagi sobit falsafasi muayyan shaxs tuygʻulari bilan bogʻliq aniq ifodaga ega.

Shoirning falsafiy-estetik qarashlari oʻzbekona donishmandlik tuygʻusiga yoʻgʻrilgan. Uning teran mushohada va nafis ifodalari poetik obrazlarga benihoya boy. Tahlilga tortilayotgan sof lirik sheʻrlarda muayyan ichki yaxlitlik mavjud. Bu yaxlitlik- lirik qahramon tuygʻu kechinmalari, fikr-oʻylari mushtarakligi negizida namoyon boʻladi. Mazkur sheʻrlardagi lirik qahramon maʼnaviy-ruhiy

qiyofasining umumlashma xarakteri, ichki butunlik quvvatiga xos ko‘lamdorlik va ulug‘vorlik o‘zining hayotiyliigi bilan e‘tiborni tortadi.

Aristotel “Poetika” asarida she‘riyat asosida hayot turishini ta‘kidlab: “... yo qanday bo‘lganligini va qandayligini, yo qanday aytilgan va qanday tuyulganligini, yo qanday bo‘lishi kerakligini tasvirlash kerak bo‘ladi”, - degan edi. (Aristotel. 1980, b. 52.) Shu nuqtai nazardan “Kuzatish” she‘rini tahlil qilar ekanmiz, unda o‘tmish, bugun va kelajak haqida so‘z yuritilgani anglashiladi. She‘rda uch avlod (Bobosi, G‘afur G‘ulom va Jo‘raxon) taqdiri qiyosi asnosida shoir kechingan beg‘ubor o‘ylar tasavvurimizda yuz yilliklarni qayta tiklaydi. Harakatning o‘tmishdan kelajakka qarab yo‘naltirilishi ajdodlar va avlodlar o‘rtasida robita tiklash imkonini beradi. Kurashchilar safida ekanidan behad baxtiyor, hatto qalbi iftixor tuyg‘usiga to‘liq shoir o‘g‘li Jo‘raxon haqida so‘zlarkan:

Yigirma uchinchi yilning tongida

She‘rim bilan egizak bo‘lib tug‘ilding.

Yillar o‘tib har ikkov o‘g‘il ongida

Ufqlar ochildi fazolarga teng.

(G‘afur G‘ulom. Jild. 2. 1984, b.9) - deb yozadi.

Ikki egizak farzand: she‘r va o‘g‘il ekaniga diqqat qilinsa, G‘.G‘ulom ijodga qanday mas‘ullik bilan yondashgani ayon bo‘ladi. Ma‘lumki, o‘g‘il farzand – intiq kutilgan orzu. U oila tayanchi, otalar davomchisi, yurt posboni. Ota-ona umri farzandlar kamolida barhayot. Binobarin, u yashalgan umr mazmuni uchun muayyan me‘zon bo‘la oladi. Xuddi shu kabi she‘r ham ichkin tuyg‘u va ruhiy qiynoqlar yetilgan onda – sog‘intirib g‘uncha ochadi. Demak, uning farzandday ardoqli bo‘lishi tabiiy. Ayni paytda, she‘r hamda o‘g‘il – egizaklar zimmasidagi vazifalar ko‘lami va zalvori ham bir xil. O‘g‘il va she‘r soatma-soat o‘sib, ulg‘ayib boradi. Jo‘raxonning ortidan O‘sar polvon kelganiday, “Kuzatish” ga ham talay egizak bitiklar esh bo‘la boradi. Egizaklar nafaqat jisman yoki hajman o‘sib-ulg‘ayadi. Bu jarayon har ikkala vujudning fazolarga talpinuvchi fikr-tuyg‘ular olamida ham izchil kechadi.

Demak, shoir poetik nigohi fazoviy kengliklarga tikilgan. Barcha orzu-umidlari shu “egizaklar”ga chambarchas bog‘langan. G‘.G‘ulomning oila-xalq, el-yurt, farzand-ijod juftliklariga mehri bir-biridan ajralmas – egizak. Shunday ekan, uning sadoqat, burch fashizm qiyofasidagi vayronkorlikka nafrat va g‘alabaga ishonch haqidagi hayotiy pozitsiyasi shu qo‘sh qanot yordamida fazoviy kengliklar qo‘ynida parvoz qiladi. Jaholat itlari – fashizm quturgan bir paytda u mag‘rur turib g‘alaba marshini chaladi.

G‘afur G‘ulom she‘riyatida odamzotga xos belgi-sifatlarni hayvonlarga mengzash orqali yaratilgan tasvir va lavhalar ko‘plab uchraydi. “Kuzatish” she‘rida ham: “*It ko‘rsa, Gitler, der, mushuk – Mussolin Manjalaqi har hayvon doim unga yov*”, deyiladi. G‘afur G‘ulomning achchiq kinoya va kesatiqqa yo‘g‘rilgan ushbu misralarida qo‘llanilgan “*it*”, “*mushuk*”, “*hayvon*” kabi obrazlar vositasida fashizm balosi hamda uning g‘oyaviy rahbarlariga bo‘lgan munosabat keskin, shiddatli, qahrli va g‘azabnok zardalar bilan ifoda etiladi. Shoir bunday haqorot so‘zlar vositasida fashizm va uning yo‘lboshchilari ma‘naviy qiyofasiga, demakki davrning og‘riqli muammolariga munosabat bildiradi.

Binobarin, shoir vulʼgarizmlarni qo‘llashda ularga lirik qahramon emotsional-hissiy munosabatini ifodalashdek aniq badiiy-estetik vazifa yuklaydi. U insoniyatning umumiy dushmaniga hujumkor hamla qilar ekan, avvalo, ijtimoiy guruh va hodisani, qolaversa, uning homiylarini keskin tanqid qiladi. She‘riy nutqni fosh etish va qoralashga yo‘naltiradi. Shuning uchun ham bu manzumalar ulkan aybnoma maqomida qabul qilinadi.

G‘.G‘ulomning ikkinchi jahon urushi yillari she‘riyati lirik qahramoni uchun o‘sha tarixiy kurashdagi o‘z hamsaflariga hamdamlik, mardlik va botirlik ko‘rsatishdan xorijda hayot yo‘q. Sho‘ro adabiyotshunosligida bunday hollar: “shoirning partiyaviy sog‘lom pozitsiyasi” tarzida izohlandi. Bizningcha, G‘.G‘ulom qattol dushmanga qarshi kurashda beayov, jabrdiydaga hamdam bo‘lish, mardlik va botirlik ko‘rsatib g‘alabaga erishish g‘oyalari talqinida folklor hamda mumtoz adabiyotimiz an‘analari, adolatli jangdan el-ulus oldiga yorug‘ yuz bilan qaytish haqidagi milliy mentalitetga xos udumlardan uzoqlashmagan.

Gʻafur Gʻulom adabiyotshunos O.Sharafiddinov taʼbiri bilan aytganda: “.. *tomirida gupirib oqqan har tomchi qoni bilan, yuragining har tepishi bilan oʻzbek*” ekanini butun jahonga namoyon eta oldi. (Sharafiddinov O. 2004, b.263) Uning xarakterida oʻzbekning bagʻrikengligi, mehmondoʻstligi, tantiligi, jinday chapaniligi, lafzi halolligi, bolajonligi, ayolmandligi mujassam edi va bu milliy fazilatlarni asarlarida oʻziga xos tarzda ifodalay olgan. “Kuzatish”dagi “*Bobolar udumin tutib nazarda Kurashda toleing boʻlur senga yor*” singari misralarga “*tole yor boʻlsin*” kabi xalq turmushida keng qoʻllaniladigan olqishning mohiyati singdirilgan. Sheʼrda ajdodlariga munosib boʻlish, balo-qazolardan omon saqlanishday xalqona ezgu niyatlar tilash ruhi ustuvordir. “*Kulumsab turgʻuvchi toleing porloq*” misrasida esa uzoq va tahlikali safarga otlanayotgan farzand kelajagining porloqligi, uning munosib farzand boʻlib yetishishiga umidvorlik tuygʻulari mujassamdir. Demak, sheʼrda shoir qalbining nozik sezuvchanligi, ilgʻamlaridagi donolik, kelajakka nekbin ishonch, milliy gʻurur kabi qorishiq tuygʻular injalik bilan poetik ifodalangan.

Shoirning “Kuzatish” sheʼridagi eʼtirofiga koʻra, oʻgʻli Joʻraxonni joʻnatgan 1941 yilda u “*roppa-rosa Pushkin yoshida*”, yaʼni 38 yoshda edi. Maʼlumki, oradan bir yil oʻtib, 1942 yil 16 mayda yozilgan 19 band, 76 misradan iborat “Sogʻinish” nomli sheʼr Gʻ.Gʻulom lirikasining eng goʻzal namunalaridan biridir. Har ikkala sheʼrni uzviy bogʻliq holda tahlil qilish bu poetik hodisa sirini tushunishning maqbul yoʻllaridan biridir. Chunki, shoir-ota (Gʻafur Gʻulom) ning begʻubor sogʻinchi yovga qarshi kurashchilar safiga kuzatilgan otashin-olov farzand Joʻraxon bilan bogʻliq. Gʻ.Gʻulom bu manzamani shoirgina emas, tunukun oʻz jigarporasi tolei porloq boʻlishini tilab, yurak hovuchlab yashayotgan mehribon ota boʻlib yozgan. Zotan, sogʻinish insonning uzoq ayriliqdagi yaqin kishisini koʻrish istagi bilan bogʻliq entiktiruvchi his-tuygʻu. Sogʻingan kishisini koʻrishga orzumandlik va uni qoʻmsash zamirida benihoya kuchli xohish-istak yotadi. Demak, sheʼr yuzaga kelishining oʻz real hayotiy asosi mavjud. Ashʼorning beqiyos qudratga ega boʻlishi samimiy subʼektiv kechinma va nafis poetik ifoda uygʻunlashuvidan yuzaga kelgan.

G'.G'ulom: sezgi, emotsional tuyg'u, tasavvur, tushuncha, idrok, gipoteza, mifologik, diniy-ilohiy qarash, fan, san'at, falsafiy tafakkur yutuqlari, shuningdek, amaliy munosabat sintezida shakllantirgan nazariy kontsepsiyalariga tayanib ish ko'radi. Quyidagi bayt ota o'zining ne-ne zabardast pahlavonlarini yurt himoyasiga kuzatgan ajdodlari va zamondoshlari bilan taqdirdosh sezishini ko'rsatadi:

Zo'r karvon yo'lida yetim bo'tadek

Intizor ko'zlarda xalqa-xalqa yosh.

(G'afur G'ulom. Jild. 2, 1984,.b.34)

Anglashiladiki, G'.G'ulomday donishmand shoir sub'ekti xususida so'z ketganda muammoga nafaqat real, balki ideal tizimlarning turli ierarxik darajalari doirasida ham qarash lozim. Chunki muayyan masala xususida o'ylayotgan, so'zlayotgan yoxud hukm-xulosalar chiqarayotgan paytda og'ishmay ilgariylayotgan "zo'r karvon" ijtimoiy voqelik izmida. Binobarin, u erksiz tuyaga ergashgan yoxud undan ajralgan yetim bo'taloq holida. Sog'inish hissi haddan oshishi, ya'ni intizorlikning beun yig'iga esh kelishi bir kishigagina emas, balki jondoshlar - umumga ham daxldor. Xalqa-xalqa yoshning kecha ham, bugun ham to'xtamasligi - anormal holat.

Demak, shoir "zo'r karvon" shiddati bilan zinhor kelisha olmaydi. Insoniyat bir zum tin olishi va erk haqida xushyorroq o'ylashi, amaliy xulosalar chiqarishini sog'inadi. Ulug' murabbiy (Tangri) madadiga muhtojlik uning yagona ilinjiga aylanadi. Umidvor nigohini ertangi kunga tikkan shoir Sohibi ixtiyor (Olloh) mustahkam irodasiga ishonadi. She'rda shoir insoniyat yangi tarixini quyosh tizimi va unda millionlab yillar davomida sodir bo'lgan o'zgarishlar bilan uzviy aloqadorlikda ko'radi: "*Eng kichik zarradan Yupitergacha O'zing murabbiysan, xabar ber, Quyosh*". She'rda lirik qahramon Quyoshdan hodisa haqidagi jo'n xabar, ya'ni axborot so'ramaydi. Chunki, xabar beruvchi ob'ekt falak toqida ekani bois, barcha hodisotni sinchkov kuzatib yuradi va hamma sirdan voqif. Agar u har narsani o'z nazoratiga olgan, har narsaga qodir, to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi bo'lmaganida, undan madad so'rab murojaat (aniqrog'i, *munojot* - T.M.)

qilinmagagan bo‘lardi. Demak, “*Oллоh*” nomini ochiq aytish mumkin bo‘lmagan totalitar adabiy siyosat davrining ehtiyotkorligiga qaramasdan shoir: *birinchidan*, eng kichik zarradan Yupitergacha bo‘lgan mavjudotni yaratgan fano va baqo asroridan voqif umrzoq murabbiyni “*Quyosh*” atashi va undan madad kutishi bejiz emas. *Ikkinchidan*, Quyoshga badiiy epitet sifatida qaralganida ham, unga xos belgilar to‘la ravishda ko‘chma ma’no ifodalashi ayon bo‘ladi. Binobarin, unga belgini ifodalovchi obrazli ifoda, aniqrog‘i ramziy obraz deb qarash mumkin.

Demak, G‘.G‘ulom qadim Sharq va zamonaviy falsafiy qarashlarni mohirona sintezlashtirish orqali inson umri mazmuni xususida so‘zlash asnosida, taqdir hukmi Yaratuvchi izmida ekani haqida ham fikrlagan deyish mumkin.

Kechqurun oila boshlig‘i davrasida o‘tirib ovqatlanish dunyoning ko‘pgina xalqlari, xususan, sharqliklarda necha ming yillardan buyon qadrli udum sanaladi. Fayzli xonadonda kimdir yetishmasligidan shoirning ko‘ngli mudom xavotirda. Bu hol ayniqsa kechki payt, hamma dasturxon atrofiga yig‘ilgan kezda aniq ko‘zga tashlanadi. Hamma dasturxon atrofiga to‘planadi. O‘zbek xalqining sevimli va lazzatli taomi bo‘lmish osh suzilganida tasavvurdagi Jo‘raxon ham undan o‘z ulushini tanovul qilsa qaniydi. Afsuski oila to‘kis jamuljam emas. Qattol urush tufayli farzandlardan biri olis-olislarda. “Biz osh yemoqdamiz, biroq o‘g‘limning joni omon va qorni to‘qmikan”, degan o‘y ko‘ngilning olis va yaqin burjlarida kezinadi. Shu bois uning ko‘ngli bezovta:

Kechqurun osh suzsak bir nasiba kam,

Qo‘msayman birovni – allakimimni.

Shoir qo‘msayotgan kishi Jo‘raxon. Biroq ota bu ismni aniq aytmaydi. Balki “birovni - allakimimni” qo‘msayman, deydi. Chunki shoir, birinchidan, farzand - Tangri in‘omi, banda sabr-bardoshini imtihon qilish yo‘lidagi sinov, deb biladi. Uni “meniki” deyish Xudoga xush yoqmasligi mumkin, degan xavotirda. Shu bois, ayni lahzadagi istak-fikrlarda Jo‘raxon taqdirini buyuk ilohiy aql egasiga topshirgan matonatli ota mitti qalbi tub-tubidagi e‘tiqodiy asoslar ham ko‘zga tashlanadi. Demak, G‘.G‘ulom o‘z davri ilm-fanida ilgari surilgani singari

insonga Yer shari darajasidagi hodisa sifatida qaramaydi. Balki uni koinot evolyutsiyasining tabiiy hosilasi deb biladi. Ya'ni insoniyat tarixini Quyosh tizimi va unda kechgan jarayonlar bilan izohlashdan ham qadimiyroq bo'lgan diniy-ilohiy qarashlarga bog'laydi.

Ikkinchidan, insonni kosmik qamrovda olib kuzatishga moyil, ijtimoiy munosabatlarga jalb etilgan faol shaxs bo'lmish G'afur G'ulom uning tarixini Quyosh tizimi va unda millionlab yillar davomida sodir bo'lgan o'zgarishlardan butkul ajratmaydi. Demak, uning ruhiyatiga diniy-ilohiy qarashlar va ilm-fan yutuqlari bir vaqtning o'zida kuchli ta'sir o'tkazadi. Diniy-ilohiy inonchlarga e'tiqodiy munosabat G'.G'ulom psixikasida intuitiv tarzda kechadi. SHuning uchun uning asosiy diqqati hayot uchun muhim bo'lgan harakat va jarayonlarga qaratiladi, ya'ni bu o'rinda shoir ongosti holatlari uning ong sferasiga chiqadi. Natijada, shoir ongi o'zaro murakkab aloqador turli unsurlardan hissiy-ratsional va ma'naviy-ruhiy axborotlar oladi. Shoirning tasvir ob'ektiga munosabatini belgilovchi bilim va kechinmalari benihoya boyiydi hamda teranlashadi. Chunki G'.G'ulom irodasi mustahkam inson o'laroq, ulug' intilishlar yo'lidagi o'z maqsadidan og'ishmaydigan shaxs. His-tuyg'ularini ko'lamdor ifodalashga qodir salohiyat sohibi edi.

Uchinchidan, bermalol aytish mumkinki, G'.G'ulom ayrim adashish va aldanishlardan ham xoli bo'lmagan shaxs edi. Ammo u insoniyat tajribasi tasdiqlagan bilimlarga tayanar, shu asosda o'z qarashlarini muttasil rivojlantirib borardi. Ma'naviy-hissiy tuyg'u va bilimlari esa uni hech qachon aldamagan. Shunday ekan, biz shoirning voqelikni nechog'lik to'g'ri anglashi bilangina cheklanmay, G'afur G'ulom ongining aksiologik jihati, ya'ni *ob'ekt – o'z faoliyati – inson* uchligiga bo'lgan hissiy munosabatiga ham e'tibor qaratishimiz lozim. Zotan, shoir bitiklari uning sub'ektiv olamida qayta ishlangan reallikdir.

Shoir maysada hikmat ko'rolgan ko'ngil holini shunday oshkor etadi:

*Uzilgan bir kiprik abad yo'qolmas,
Shunchalar mustahkam xonayi xurshid,
Bugun sabza bo'ldi qishdagi nafas,*

Hozir qonda kezar ertangi umid.

Jo'raxon mard va g'ururli yigit. Bu kurash shu ostona (Vatan) va ukalari (kelajak nasllar) uchun savash ekanini anglash uning qon-qoni, jismi- joniga singigani uchun boshini mag'rur tutib jangga o'tlanadi. O'zidagi merosiy g'ururni farzandiga singdira olgani, ya'ni tarbiya to'kisligidan mamnun - ko'ngil uyi shod va obod ota holati shunday ifodasini topadi:

*Unda yetuk edi meros mard g'urur,
Ostonani o'pib, qasamyod qildi.
Ukalarin erkalab o'zimday mag'rur,
Ya'ni obod uyimni u dilshod qildi.*

Har qanday o'tli muxoraba xavfu xatardan xoli emas. Chunki, nainki atayin uzilgan, balki nogahoniy o'q ham bir inson umriga zomin bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Bordiyu bu hol sodir bo'lsa, umr o'z mazmunini yo'qotadi. Shoir uchun farzand - olmos, umr - xazina. Biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydigan bu detallar lirik qahramon umidi nechog'lik bardam bo'lmasin, uning intuitiv anglamlarida birqadar affektiv holatlar kuzatilishi va andak xavotir ham sezilishidan guvohlik beradi:

*Doimo umidim bardam bo'lsa ham,
Ba'zan vasvasalar bosar dilimni.*

Sog'inch hissi haddi a'losiga yetgan, xayolot chashmasi loyqalangan kezlarda shoir ko'zidan uyqu, ko'nglidan halovat qochadi. Bunday damlarda u subhidamni Bedil mutolaasi bilan qarshilaydi. Talmeh san'ati qo'llangan ushbu baytga diqqat qilaylik:

*Tong otar chog'ida juda sog'inib,
Bedil o'qir edim, chiqdi oftob.*

B.Sarimsoqov ta'kidlaganidek: "XX asr o'zbek she'riyatida akademik shoir G'afur G'ulomdek faylasuf-shoirni topish qiyin... G'afur G'ulom she'riyatda faylasuf bo'lishi barobarida, falsafada shoir ham ekaniga amin bo'lamiz". (Sarimsoqov B. 2003.,b.16-19) Yuqoridagi baytda yagona ildizga ega bo'lgan "vujudi vojib" va "vujudi mumkin" (ruhiy borliq va moddiy olam) ni bir-biridan

ajratib bo‘lmaydi, deb bilgan ulug‘ shoir va mutafakkir Mirzo Abdulqodir Bedil (1644-1721) nomi bejizga eslatilmaydi. Nazarimizda, G‘.G‘ulom inson va borliq jumboqlariga javob izlab donishmandona qalbi va yuksak tafakkuri bilan bedilona talqinlarga yovuqlashgan. Shoir zamondoshlaridan biri O‘zbekiston xalq shoiri Ramz Bobojon G‘afur G‘ulomning Bedilga munosabatini xotirlar ekan: “...*G‘afur G‘ulom adabiy uchrashuvlarda, do‘stona gurunlarda o‘zini Mirzo Abdulqodir Bedilning to‘qqizinchi nevarasi, deb atardi. Zero, bu bir qaraganda hazil-mutoyibaday tuyulsa ham, aslida chin! Bu gapning tagida olam-jahon haqiqat yotadi. G‘afur G‘ulom zuvalasiga Bedil xamirturishi, uning qalamiga Hazrati Navoiy nazari tushgan desam, adashmayman*”,- deb yozadi. (Ramz Bobojon. 2003, b. 41)

Shoir o‘zini qiynagan talay muammolar haqidagi nazariy va hayotiy xulosalarini qisman Bedilning “Chor unsur”, “Irfon”, “Nuhot” asarlaridagi fikr-qarashlar orqali tasdiqlashga intilgan. Shunday xulosalardan biri olamda sodir bo‘layotgan barcha jarayonlarni tabiiy hol deb bilish edi. Ikkinchisi esa, har qanday o‘zgarishda yo‘q bo‘lishni emas, balki boshqa bir narsa ibtidosini ko‘rishdir. G‘.G‘ulom narsa-hodisalar paydo bo‘lishidan oldin “ruhlar haqiqati”da makon topishi, ya’ni yashirin imkoniyat sifatida mavjud bo‘lishiga ishonmaganida: *Uzilgan bir kiprik abad yo‘qolmas*, tarzida fikrlamagan bo‘lardi. Ayni paytda, u narsada ruh mavjudligi haqidagi fikrning o‘ziga xos timsolini ham ifoda etolmasdi. G‘.G‘ulom: *Unda yetuk edi meros mard g‘urur*, deb yozarkan, Bedil falsafasiga xos ruhning bir tanadan boshqasiga ko‘chib yurish hodisasi - “tanosux” ni nazarda tutgan bo‘lsa ajab emas. Demak, shoir unga in’om qilingan sezgi va aql-zakovatdan ibtidolanuvchi ruhiy-hissiy hamda ruhiy-aqliy quvvatlarga tayanadi.

Shoir o‘zining do‘stlik, karam, muruvvat, sahovat, rahm-shafqat, adolat haqidagi aksariyat qarashlari jihatidan ham Bedil axloqiy o‘gitlar olamiga yaqinlashgan. Shuning uchun ham xavotir qo‘zg‘ovchi simptom (loyqa xayolot) lar uning ruhiyatiga singib ketmaydi. Shu ma’noda, oftob chiqishining mutafakkirona fikrlar uchrashgan lahzada qalb yorishishi bilan bog‘liq ikkinchi

ma'nosi ham oydinlashadi. Xullas, Bedil dunyosiga oshno ota o'z ko'nglidagi barcha noxush shubha-gumonlarni haydashga muvaffaq bo'ladi:

Loyqa hayolotlar chashmaday tindi,

Pok pokiza yurak bir qatra simob.

Garchan lirik qahramon qalbi butkul tinchlanmagan bo'lsa-da, yuragi kumush suvi - simob qatrasini yanglig' oq, tiniq va yarqiroq tus olgach, ruhi anchagina xotirjamlashadi. Bu hol uning xatti-harakatlarida dadillik sezila boshlaganida namoyon bo'ladi:

O'rog'u gulqaychi, istak ko'tarib,

Hovrimni bosishga boqqa jo'nadim.

E'tibor berilsa, uning qo'lida uch narsa: o'roq, gulqaychi va istak bor. Birinchisi bilan begona o'tlarni qirqsa, ikkinchisi bilan gullarni kesib shakl beradi. Uchinchisi bilan esa, tok novdalarini bog'laydi. Qarabsizki, bog' qiyofasi ham go'zallasha boshlaydi. Buni tasdiqlaganday, shoir hasharga chiqqan qo'shni qiz - Jo'raxonning sevimli yoriga ham Nafisa ismini munosib ko'radi. Chunki, bo'lajak kelinning ismi arg'uvon qomatigagina emas, balki shu boqqa ham yarashiqli bo'lmog'i lozim. Qiz qalbida teran sog'inch hissi hukmronligini uning ma'yus odimlashidan ilg'ash mumkin. Demak, Nafisa ham Jo'raxonni sevadi va u haqdagi shirin hayollar og'ushida yashaydi. Buni payqagan quv ota qiz qalbidan mahzunlikni quvmoq, sog'ingan qalbiga hayot nashidasini ulashmoqni tilab gul payvandlaydi. Ikki gulni bir-biriga jisman ulash bilan bog'liq ramziy ma'no tashuvchi harakat ruhiy simptomlari kuzatilsa, lirik qahramon qalbida sevishtanlarni o'zaro payvasta qilish orzusi jo'shayotgani ilg'anadi.

Binobarin, shoir endilikda: o'g'il uylashu kelin tushirish, ya'ni dabdabali to'ylar qilishdek shirin xayotiy orzular quchog'iga sho'ng'igan. Shuning uchun ham u: *Bu bahordan hayot olardi bo'sa*, deb yozadi. Shu kez uning ko'zlarida bir tomchi yosh paydo bo'ladi. Uning sadafday, ya'ni marvarid yanglig' tovlanishiyoq quvonch yoshlari ekanidan darak beradi. Zotan, "bog'bon" payvand bo'lgan noyob gulni sevimli yori bo'yniga durday taqayotgan o'g'li Jo'raxon va

kelini Nafisa siymolarini tasavvurida tiklaydi va bu umiddan ichki mamnuniyat sezib: *Vasvasamdan kuladi quyosh*, degan satrlarni bitadi.

Ma'lumki, asalari saqichsimon yopishqoq yumshoq modda ishlab chiqarib, undan o'ziga in quradi. O'simliklar nektaridan quyuq va shirin suyuqlik - asal hosil qilib o'zi uchun oziq sifatida iniga g'amlaydi. Asali ajratib olingach, bo'sh qolgan o'sha sariq rangli uyaga mum deyiladi. Asalarilar asosan oila bo'lib yashaydi. Ini yo'q bo'lsa, muayyan muddatdan so'ng to'zg'ib ketishadi. Shoir o'z ma'naviy-ruhiy holatini bunday hayotiy detllarga qiyoslarkan:

Asaldan ajragan mumday sarg'arib,

Ini yo'q aridek to'zg'iganim yo'q.

deb yozadi. Natijada, o'zining sinovlarda bukilmas inson, mustahkam irodali shaxs va ertadan umidvor padar ekanidan kitobxonni ogoh etishga erishadi. Binobarin, ko'z o'ngimizda ko'ksi sog'inch hissiga limmo-lim ulkan qalb sohibi qiyofasi namoyon bo'ladi.

She'rda detallarga ramziy ma'nolar yuklaydi. Undagi bog' (Vatan), meva (farzand), danak (umid) kabi detallar ham o'z ma'nosida qo'llanadi, ham tashbeh sifatida shartli ko'chma ma'nolar kasb etadi.

Yo o'g'lim, jonginang salomat bo'lsin,

O'z bog'ing, o'z mevang danagin saqla,

Shu meros bog'ingni o'z qo'lingga ol,

Menga topshirilgan merosiy haq-la.

Kontekstda keluvchi bu kabi ramzlar qatidagi mustaqil ma'nolar G'.G'ulomning hayot yo'li, orzu-intilishlari, she'r yozilgan paytdagi ruhiy holati kabi omillar haqida muayyan tasavvurlar beradi.

Umuman, G'afur G'ulomning "Kuzatish" va "Sog'inish" she'rlarida o'tmish, bugun va kelajak yagona aktga evriladi. Boshqacharoq aytganda, o'tmish, bugun va kelajak bir davrda hukm suradi. Ikkinchidan, ruhiy jarayonlar voqelikdagi hodisalar bilan shartlangan holda ifodalanadi. Uchinchidan, subyektiv munosabat: she'r yaratilayotgan lahzalarga xos predmetlilik, ya'ni shoirning fikr, kechinma-holatlari bilan bog'liq belgi-alomatlar tasviri aks etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurauf Fitrat. (2006). She'r va shoirliq .Tanlangan asarlar. 4 Jild. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti.
2. Adabiy turlar va janrlar. (1992). Uch jildlik. Ikkinchi jild. Toshkent: Fan nashriyoti..
3. Aristotel. Poetika (Poeziya san'ati haqida) (1980). Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti.
4. Bedil. (1985). Ruboiylar / Tarjimon Sh. Shomuhamedov. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
5. Hamdamov U. (2002) Badiiy tafakkur tadriji. Toshkent: Yangi asr avlodi nashriyoti..
6. Karimov N. (2003) G'afur G'ulom. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi nashriyoti..
7. Matyoqubova T. (2006) G'afur G'ulom badiiyati. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
8. Nazarov B. (2004) G'afur G'ulom olami. Toshkent: Fan nashriyoti..
9. Ramz Bobojon. (2003). G'afur G'ulom saboqlari. G'afur G'ulom zamondoshlari xotirasida. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi nashriyoti. .
10. Sarimsoqov B. (2003). She'riyatda - faylasuf, falsafada shoir./ G'afur G'ulom - shoir, yozuvchi va olim. Farg'ona nashriyoti. b.16-19.
11. Quronov D, Mamajonov Z, Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. (20010) Toshkent: Akademnashr nashriyoti. .
12. G'afur G'ulom. (1984). Mukammal asarlar to'plami. 12 jildlik. Jild. 2. Toshkent: Fan nashriyoti..
13. G'afur G'ulom - shoir, yozuvchi va olim. (2003) Farg'ona nashriyoti.
14. G'afur G'ulom zamondoshlari xotirasida. (2003) Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi nashriyoti.
15. Sharafiddinov O. (2004). Ijodni anglash baxti. Toshkent: Sharq nashriyoti.

XX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI ÖZBEK ŞİİRİNDE AĞAÇ TİPİ

Doç. Dr. Laylo SHARIPOVA*

Özet: Makalede ağaç tipinin XX. yüzyılın ikinci yarısı Özbek şiirinde başardığı poetik görevleri hususunda fikir yürütülmüştür.

Elma, nar, erik, dut gibi ağaçların Özbek şiirinde tip derecesine yükseldiği tetkikler sonucunda ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: öz ve göç mana, elma nar, erik, dut ağacı tipleri.

Ağaç nebatat aleminde ululuğu, uzun ömürlülüğü, verimliliği ile ayrıca öneme sahiptir. O eskiden insanı pek çok yönden korumuştur: güneşte şemsiye, savunmada ok yay, yazın kışın ev – meskun, besin olarak tatlı meyve... İnsan bebekken beşik, yaşlıyken ayak – baston, son menzile götürücü tabut da aslında ağaçtır. Diğer ifadeyle ağaç insanın ikizi sayılır, bengulik simgesi olarak sanatsal kıyafete sahiptir. İnsan çok eskiden esatirlerde ağacı ilahileştirmiştir. “Ağaç hayat temelinin mücessemi olarak hayat aşamaları: doğum, büyümek, solmak, ölümü ifade eder” [3.65.]. Halk edebiyatındaki her hangi simge, tip, özellikle ağaç da belli bir köklere sahiptir. Folklorşinas A. Musakulov’un şu sözlerine dikkat edelim: "Halk lirikasında Özbekistan hududunda mevcut meyveli ağaçların yaklaşık hepsi dile getirilir, ama elma, tut, iğde, kayısı, nar, badem, erik gibi çok meyveli ve çok tohumlu ağaçlar bolca kullanılır. Genesise göre bu özellik de verimlilik ve çok çocukluluk gayesiyle ilgili" [4.222.]. Ağaç tipi doğa uzuvu olarak asıl anlamda da, göç anlamda da kullanılır. Ama asıl anlamında kullanılan şiirde de ağaç yine de felsefi manaya dönüşür.

XX yüzyılın 70-80 yıllarında insanın gittikçe bencilleştiğini hisseden şairler ağacın yüksek değere sahip olduğunu vurgulamakla insanoğluna öğüt vermişlerdir. Cömert olmayı medhetmekle ağaç tipine yeni bir şekilde yanaşan

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi

şair Sedriddin Selim Buhari şiiirseverine insan cömertlik yönünde doğadan geri kaldığını belirtir. Şair nezdinde “ağacın elleri çok, avuçları açık, azarsız”:

Ağaç, tek ya bizim zemin,
Gökümüz tek ya, ne sebep,
Bukadar cömert senin ellerin,
Utanırım elime bakıp... [5.39.]

Ağaç taşlanarak meyvesi alınsa da o yine her sene meyve verir. Meyvesi öncelikle insana atanmıştır. Şair bununla kendisine azar vereni de besleyen ağaç insandan daha cömert olduğuna işare eder. Sedriddin Selim Buhari sanatında ağaç tipi ayrıca yer tutar. Şair tut, elma gibi özbek toprağında yetişmiş – yersel ağaçları canlandırır. Onun “Bahar”, “Samani Türbesi Önündeki Ağaç”, “Yer Altından Çıkan Bitki – Mektup”, “Ya, Ne Harika Benimle Birlikte...”, “Gerçi Dili Ayrı Ayrıdır” gibi şiirleri fikrimize örnektir.

Soyunmuş dallara
Serçeler konuverdi.
Sanki onlar yaprağa
Aniden dönüverdi.
Kıkır kıkır yaprak gibi
Mest oldular gülmekten.
Onlar yaşlı ağacı
Uyandırır uykudan[5.14].

Ağaç soyunmuş olsa da kuşlar dolaysıyla yapraklı sanki. Yaşlı ağacı serçelerin kıkır kıkırı uyandırır. Demek o uyuya kalmaz, uyanık halde baharı karşılar. Şair basit olay – manzarayı şiir okuyucusu göz önünde canlandırır. Şiir estetik zevk hemde ruhi kuvvet vermesiyle daha çekici önem kazanır.Halk edebiyatında elma ağacı bol bol dile getirilir:

Kapın önünde taş elma,
Taş elmaya taş atma.
Evinde yârin varken,
Diğerine laf atma[2.137.].

Belli olduđu gibi elma aynı anda aşk, kız anlamına paralellik oluşturmaktadır. Taş elma kapı önünde, içeride değil. Demek ağaç başka birine ait. O yüzden o taş elmaya taş atılmaz, yani ona laf yapılamaz. Üstelik lirik tipin evinde elma –yâri var, o diğzerinin yârine göz atmaya haklı değil. Şiir okuyucusu halk söylemek istediğı sözü böylece anlayıp öğüt alır. Sedriddin Selim Buhari ise son baharda yaprakları sararmış elma ağacına “(kız) kardeşim” diye başvurur. Şairin nezdinde kış nedeniyle elma ağacının “titreyecektir kalpleri”, ama o “ağlamaması, dayanması lazım”:

Dünya çok ilginç (kız) kardeşim,
Kimi kışa dayanırsa eğer
Bahar çiçeğe sarar kesin
Ve bu mutluluğa değer [5.18.].

Şair “Damarlarda gezerken savaş, Yine çiçeğe dolur kucaklar” diyerek şiire neşeli bir şekilde son verir. Şiir okuyucusu şair şiirinden manevi değer, ruhi küvvet alır.

Şair “çiçeklerin şiirleri kokusunda”, “Ağacın filizlemiş eli – onun şiiri” olduğunu görünce “şiir yazmayı bıraktığını” söyler ve “kalemi filizlemezse, şiir yolu kendisi için kapalı” olduğunu anlar. Şair şiir baharı sırasında “Ancak ağaç değil, nefes filizlenir”, “Yürek çiçeğe dönüp”, “Hatta göğüs kafesi çiçek açar”, - diye sayar. Bu satırlar “köğüs kafesi” anlamını düşünmeye sevkeder. Kuş gibi kanatlarını çarpan, hep azatlık isteyen yüreğı – kudretli insanın ulu uzuvunu sakladığı için ona Yaratan kaburgaları ihate yaptığı nedeniyle göğüs kafesi deniliyordur belki. Şairin şu ustalığına bakın, o şiir baharı göğüs kafesini de filizlendireceğine inanıyor ve okuyucusunu da buna inandırıyor.

Buhara’lı şair Şerif Nurhan kendi hayatı dolaysıyla insan ömrü mahiyetine şöyle derin anlam kazandırır:

Eğer ölürsem benim haki nisar olsun fidanlara,
Yürek bağrımdaki ateş ayva, elma, nar olsun.
Avucumda tohum tutup öleyim, gömün, fidan olsun,
Şerifi’nin mezarı da bihişti meyvezar olsun [9.35.].

İnsanın topraktan oluştuğu ve zamanı gelince toprağa döneceği olayı ünlü şair, filozof Ömer Hayyam'ın güzelsatrlarında eşsizbir şekilde ele alındığına çok yüzyıllar geçmiştir. İşte bu diyalektik felsefi fikri pek çok şair kendine özgü bir şekilde yansıtmaya çalışır. İşte Şerif Nurhan'ın aynı satrları Ömer Hayyam satrlarıyla uygunluk taşır dersek yanlış olmaz. Folklorda ifade edilecek evrilme – birşeyden ikincisine dönme haleti kendine özgü bir şekilde sunulmuştur. Şair kendi hâkinin fidanlara nisar olmasını, yani yürek bağrındaki ateş tam ayva, elma, nara dönüşmesini ister. Ölerken de avucunda tohumla ölmeği amaçlar. Böylece şair dünyadan göç ettiğinde fidan büyütmüş olur. Zaten insan çok eskiden mezarlık mermer taşlardan değil, ağaçlıktan oluşmasını, ruhu güzel yerde rahat etmesini istemiştir. Şerif Nuthan'ın bu satrları şairin yüksek yeteneğe sahip olduğunu gösterir. Ağaç şiirde kendi anlamında hemde göç anlamda güzel ifadesini bulmuştur.

Vakit – insandır,

Her ikisi eşit,

Geçer, ama gelmeyecek geri.

Ben de bir Vakit – pak duyguların

Erik gibi filizleme anı [6.3.].

Şair Sadulla Hekim “Vakit” şiirinde vakiti insana, pak duyguyu erik ağacına eşitleştirir. Bu pekiştirmeyi benzetme dolayısıyla gerçekleştirir. Şair insan zamana eşit olursa, işte o zaman pak duyguların filizlenmesine harcansın, diye istek bildirir. Vaktin insana eşitliğini, insan da, vakit de geçici olduğunu ifadelemek kendine özgü algılayıştır. Sadulla Hekim sanatında erik simgesine çok rastlanır. Şair erik ağacıyla insanı eşitleştirirken, erik de, lirik tip de “iyiliği bayrak yaparak”, “zengin zemini daha zengin yapıp yaşamasını” söyler:

İkimizin derdimiz aynı, erikciğim,

Bağrını ver, bağrıma gir, erikciğim.

Kalp yurdunda parmaklarım sanki nart¹,

Ben de senin gibi filizlemem aslı şart[6.12.].

¹ nart – çelik, dalcık

Şair “Baht” şiirinde de bağı benzeyen, eriği benzetilen, filizlemeyi benzerlik esası olarak kullanır ve sovyet hükmü yürürlükte bulunan geçmişi şöyle yansıtır:

Bir gün erik gibi filizlendi bağı,

Bir gün o da usta çiftçidir:

Bahtın eni – Maverannehir,

Bahtın boyu – Özbekistan’dır! [6.]

Şair Şevket Rahman’ın sosyal ruh ağırlıklı şiirlerinde gizli asıl lirika ardında toplum derdi saklanmaktadır. Diyelim, “Kaside” şiirinde nara tarif verirken, güzel benzetmeler yapar. Nara “eski dönem fener”e, “yakut dolu kıp kırmızı torba” ya benzeterek şiir sonunda “yerin kana boyanmış yumruğu”na pekiştirir:

Tutulmuş ay, çok eski fenersin nar,

Yakut dolu kıp kırmızı torbasın, nar.

Kah siyah, kah ise pembesin, nar,

Yerin kana boyanmış yumruğusun, nar[8.152.].

Her hangi şiir okuyucusu çeşitli düşüncelere dalar: yerin yumruğundaki kan kimin?! Yer insanı vurduğu nedeniyle yumruğu insan kanına boyandı mı acaba? İnsan yeri yaraladığı veya insan insanı kana boyadığı nedeniyle yerin yumruğu kan mı? Nara verilen tariflerle başlamış sekiz sıralı şiir çok büyük dert – ümümsani derdi ifadelemekle sonuçlanmıştır. Çok anlamlı satırları herkes kendi imkanı dairesinde yorumlayacak, anlayacaktır.

Tefekkürü geniş, tasavvuru yüksek şair Şevket Rahman doğa dolayısıyla kendi yurdudertlerini ele alır. “Tutzar Hatıraları” şiiri şöyle başlar:

Tutzar – budanmış biraderlerim,

Göke baş dayayıp duruyorsunuz hala,

Bürünmüş timsah gibi bedenleriniz,

Dehşetli kudretle ezmiş gibi sema.

Duruyorsunuz hebeşi köleler gibi mahzun,

hayır, türkî şiveli pehlivanlar gibi[8.185.].

Teşbih ve rucu sanatı şair imkanına imkan katarak şiir sanatını yükseltmiştir. Şevket Rahman “türkî şiveli pehlivanlar gibi” duran tutları “Dilini, kalbini bilen özlerim” diye nitelendirir ve aynı anda “gökü kaldıran”, “yurdu bekçi olarak korumakta olan”, “zeminle sırlaşmakta olan” tut olmak ister. Şairane tasavvur yardımıyla tuta dönüşen lirik tipin “kameti gıcırdar”, “bürüşür, ama kırılmaz”, “toprağa batar”, ama tümüyle yerin altına girmez. Şiir süjesinin doruk noktasına dikkat edelim:

Vah, yer altında da dedeler erdir,
aynı anda tığ misal köklerime,
avucunu dayayıp teselli verdi,
gözünü çekme diye yıldızlarından.

Şimdi ben de tutum, küvvet verir yer [8.185.].

Tut – özbek halkının eşsiz timsalı. Şair tut tipi dolayısıyla özbek ulusunun acımasız savaflara, dehşetli zülümlere rağmen kendine dönmüş, gelişebilmiş ulu milleti yansıtır. “Ama tut derdini bilecek tutlar” diye şöyle çözüm bulur:

Zalime baş başa büyüme lazımdır
insanlar toprağa dönen yurtta.
kesseler kessinler, yine de büyürüz,
erkimiz varlığın görsün bilsinler.
her bahar anı tekrar coşarız,
zalimler zülüme bakarak doysunlar[8.186.].

Şiir böylece son bulabilirdi. Çünkü bundan daha güzel sonuç olamaz. Ama kalbi doğaya eş şair her sene kesilerek zedelenen tut sonuçta büyümece durup kuruyacağını itiraf eder. İşte o zaman da yenilmeyi istemez. Şiir şöyle güzel son bulur:

Büyümezsek, yetişmiş ermişlik anı,
tığ gibi kökler yerden kopar,
bu garip meskünde yarayacak hala
devyürek batırlar için topuzlar[8.186.].

Kocaman tut kurursa da savaştan durmayacak, “devyürek batırlar için topuza döner”. Halkın kudreti toprağında yetişen ağaçlarıyla da ölçülür. Tut özbek için kutsal ağaç sayılır. Çünkü onun yaprağı ipek böceğininibesler, sonuçta böceğin yaptıkları atlas, adras, hanatlas gibi kumaşlara dönüşür.

Odun olarak donmaktan korumuş hemde yemek, ekmekpişirirken katkıda bulunmuştur. Tut meyvesi ilk baharda halk damarında kana dönüşür, kışın ise kuruyemiş, şinni – üzüm suyu olarak hastalıklara şifa sayılır. Böyle ağaç elimiz simgesi olabileceği kesin.

Şairlerimiz ağaç hakkında ancak şiir değil, belki destanlar da yazdılar. İkrâm Atamurad yalnızlığa mahkûm edilen XX yüzyıl insanı faciasını “Yabandaki Yalnız Ağaç” destanında ifade edebildi. İncetab eleştirmen Abdulla Uluğov şöyle yazar: “Ağacın bu kadar duygu, his uyandırması onun adamlara, hayvanlara penah olmasıyla ilgili. Ağaç iyilik yaptığı nedeniyle onun faciası herkesi ilgilendirir. Şair yabandaki yalnız ağaç örneğiyle iyilik hiç bir zaman unutulmayacağı, kimseler ona karşı farksız olamayacaklarını takit eder”[7.91.]. İyiliğin koruyucuları: sahavet, iyilik, değer, sevgi, subut, haklık. Kötülüğün askerleri ise очкўзлик, umursamamak, hüsümet, dedikodu, tama, bencilik, kibir, ihanet, nefis... Şairin yaşamasına göre Yaban – dünya, Yaban – insaniyet. Yabandaki yalnız ağaç – iyilik. “Yabandaki Yalnız Ağaç” destanı iyilik ve kötülüğün yüzyıllarca savaşını yansıtırken, iyilik tarafında olmak ulu azaptan doğan feraget, kötülük tarafında olmak, bilakis rahattan doğan yenilmez, tahammül edilemez acı olduğunu tipler, manzaralar, olaylar dolayısıyla kendine özgü ahenk yardımıyla ifade ettiğiyle değerlidir. Destanda “...Yaban sınırsız...” denen cümle çok defa tekrarlanmıştır. Bu satır destan üzümlerini, vukuatları kendi arasında birleştirici iptir.

Destan düğümü: Yabanın sınırsız olduğu, onda bir sevap yapanın “gönlünde büyüyüp himmet”, “minnetsiz ağaç diktiği”dir.

Olaylar gelişiminde şair yabandaki yalnız ağacın geçmişlerini, onun gönül duygularını ifade etmiştir. Edebiyat tüm varlığı insan gibi şahıslantırabildiğiyle kudretli olduğu şair sanatında kendi kanıtını bulmuştur:

... Yaban sınırsız...

Sevgiye doluydu

YABANDAKİ TEK BİR AĞAÇ...

Kendi sevgiye zaru zar olmuş,

жовдираб-жовдираб göz tutan,

yalnız ağacın yabandan geçici

ve dönücülere

aynı sevgiyi göstermek isterdi hala...[1.151-152]

Ziddiyetler doruğu – кульминацион nokta verilen satırlar şiir okuyucusunu insanoğlunun iptidasından bugününe, bugününden iptidasına doğru koşturur:

...Tek kendini beğenen bir geçici,

Ne yaptığını bilmeyen bir geçici,

Kucağında karpuz taşıyan bir geçici,

Nereden gelmekte olduğunu,

Nereye gitmekte olduğunu

bilmeyen bir geçici...

yola koyulmaya hazırlandı... Ve...

giderken öylesine yakıp yalnız ağacı,

öylesine etti temaşa...

Ve... yola gitti – muradı nail... [1.163.]

Dünya geliştimi veya tenezzüle uğradı mı? Şair destanı işte şu gerçeği anlatmak için yaratmıştır. Aslında da eser şair gönlü, algısındaki gelişme hemde tenezzül hakkındaki tartışmalardan ortaya çıkan ve bu tartışmalar temelinde ağaç tipi yer almaktadır. XX yüzyıl sonunda samimiyete muhtaç, diyanetli, sadık, temasız arkadaşına ihtiyaç duyan insan yalnızlığa mahkûm oldu. O yüzden şiirde de yalnızlık konusu çoğaldı. “Yabandaki Yalnız Ağaç” destanında yalnızlık hakkındaki ifadenin kendine özgülüğü itirafa layık:

Yalnızlık – sen ruhumun gülü,

ruhumun avucu sen – yalnızlık.

Yalnızlık – sen ruhumun yolu,
ruhumun sadağı sen – yalnızlık.
Yalnızlık – sen ruhumun nergizi,
ruhumun ahı sen – yalnızlık[1.170.].

Çözüme bakın:

...Topluca kül tepesinde
uçar konar,
uçar konar bir kuşcuk.
Birşeyi arar bir kuşcuk.
Cıvıldıyor, cıvıldıyor bir kuşcuk.
...Yaban sınırsız... [1.172]

İntiha ve iptida sınırında semayı kucaklayabilecek canzat – kuşcuk tipi var. Bu çok önemli. Daha basit anlaşıldığında bu kuşcuk şu ağaç kucağında doğarak, uçmayı onun tanıklığında öğrenmiştir. Ağaç – onun vatanı. Küle dönen vatanı üzerinde bir kuşcuk cıvıldıyor. Kuş – şifai ve yazılı edebiyatta canın simgesi. Bugün beşerin canı rahatsız: kendini anlamayan kimseler öylesine yakıp gitmesi mümkün olan vatanı cıvıldayıp insanoğlunu uyandırmakta. Mankurtlar genel evimiz olmuş dünyayı yakmadan önce agah olmaya çağıran şair destanında ağaç – insanoğlu, ağaç – zemin timsali.

Folklorşinas alim A. Musakulov'un bir fikrine göz atalım: “Türki halklar tasavvurlarında baba ağaç, anne ağaç, herkesin kendi ömür ağacı olur, diye inanmışlardır. İnsan hayatı mahiyetine göre kendi ömür ağacı hayatıyla ilgili olmuştur”[4.209.].XX yüzyılın 1. yarısı özbek şiirinde ağaç daha çok insana hemdert güç olarak kullanılmışsa, 2. yarısında gittikçe dertkeşlikle birlikte daha çok simgesel anlam da taşıdı. Metafizik anlamları genişledi. Sedriddin Selim Buhari, İkrâm Atamurad, Siraciddin Seyid, Uluğbek Hamdam gibi sanatçılar kendi sanatı sırasında ağaca pek çok başvurduklarını, onlar şiirde ağaç tipi ayrıca yer tuttuğunu takitlemek lazım.

Kaynakça:

1. İkrām Atamurad. Tağazzül. – Taşkent: Şark NMAK, 2008. –176 s.
2. Mirzayev T., Safarov O., Örayeva D. Ўзбек Halk Edebiyatından Seçmeler – Taşkent: Alakacı, 2008. – 560 s.
3. Mingbayeva D. Singeler Tılsımı. – Taşkent: Yeni Asr Evladı, 2007. – s, 65.
4. Musakulov Askar. Özbek Halk Lirikası. – Taşkent: Fen, 2010. – s,222.
- 5.Sedriddin Selim Buhari. Hikmettir Dünya. – Taşkent:Gafur Gülam adındaki yayınevi-matbaa icadi evi, 2011. –356 s.
6. Sadulla Hekim. Senin Beklediğin Bahar. Şiirler. – Taşkent:Yaş Gvardiya, 1986. – 48 s.
- 7.Uluğov A. Kalp Kandili. – Taşkent:Akademneşir, 2013. – s.91.
- 8.Şevket Rahman. Seçilmiş Şiirler. – Taşkent: ŞarkNMAK, 1997. – 384 s.
- 9.Şerif Hurhan. İyiden Şerafet. – Taşkent: Gafur Gülam adındaki Edebiyat ve Sanat Yayınevi, 1980. – 126 s.

ÖZBEK YAZARI ERKİN AZAM'IN NESİR ESERLERİNDE KİNAYE VE ÇEŞİTLERİ

ЭРКИН АЪЗАМ НАСРИДА КИНОЯ ВА УНИНГ КЎРИНИШЛАРИ

Dr. Obidjon SHOFIYEV*

Özet: Makalede “halk yazarı” nişanı sahibi Özbek yazar Erkin Azam’ın mensur eserlerinde kullanılan kinayeler ele alınmaktadır. Çalışmada yazarın “Atayi’nin Doğduğu Gün” kıssası ve “Taziye” hikayesi analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Nesir, kinaye, devir, uslup, kıssa, hikaye.

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон халқ ёзувчиси Эркин Аъзам насрига хос киноявийлик ҳақида сўз боради. Унда адибнинг “Отойининг тугилган йили” қиссаси ва “Таъзия” ҳикояси таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар. Наср, киноя, давр, услуб, қисса, ҳикоя.

Ўтган асрнинг 70–80-йиллар адабий авлодига мансуб ижодкорлар, хусусан, айрим насрнавислар ижодида киноя етакчи эстетик ҳодисага айланди. Айниқса, бу Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Аҳмад Аъзам ижодида бош концепция сифатида намоён бўлди.

М.Шералиева 70–80-йиллар ўзбек насрида кинояга мойилликнинг ортишига сабаб сифатида *даврнинг ижтимоий шарт-шароити, яъни объектив омил ва ижодкорларимиз томонидан персонификацияланган (шахсийланган) ижтимоий дард-кайфият, яъни субъектив омилларни кўрсатиб ўтади*¹. Шундай экан, кинояни илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш ва 70–80-йиллар ўзбек насридаги киноявийликни тадқиқ этиш эҳтиёжи юзага келди. Аммо, шунга қарамай, адабиётшунослигимизда бу муаммо

* Tirmiz Devlet Üniversitesi öğretim üyesi

Термиз давлат университети катта ўқитувчиси, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

¹ Қаранг: Шералиева М. Ҳозирги ўзбек насрида киноя. Монография. – Т.: Akademnashr, 2016. – Б. 35.

хали-хамон долзарблигича қолмоқда. Машҳура Шералиеванинг “Ҳозирги ўзбек насрида киноя (ижтимоий-психологик омиллари, поэтик тизимдаги ўрни)” номли монографиясида киноя ҳақидаги назарий қарашлар ва унинг 70-йиллар насрида ифодаланиши масаласи махсус тадқиқ этилган бўлса-да, буни муаммони ўрганиш йўлидаги дастлабки қадамлардан бири сифатида баҳолаш лозим. Гарчи XX асрга келиб, киноя, дунё, хусусан, рус адабиётшунослигида атрофлича ўрганилган бўлса-да, ўзбек адабиётшунослигида бу муаммо етарлича тадқиқ этилмаган.

Эркин Аъзам ижодида киноявийлик муаммоси адабиётшуносликда маълум даражада ўрганилган. М.Шералиева Эркин Аъзам ижодида кинояни юзага келтирган жиҳатни шундай ифодалайди: “Таъкидлаш керакки, ижодкор дунёқарашининг асосини ташкил этган идеаллар, асосан, романтик характерда эди. Реаллик билан тўқнашув натижасида ижодкор онгида юзага келган идеаллар ва воқелик ўртасидаги зиддият унинг дунёқарашини, ижтимоий кайфиятида жиддий ўзгаришларга олиб келди. Бу ҳол адиб асарларида романтизм адабиёти ҳамда Н.В.Гоголь асарларидаги каби романтик киноя принципига ўхшаш ҳодисани юзага келтирди”².

М.Қўчқорова эса адиб насридаги киноявий бадиий шартлиликни қуйидагича таснифлаб ўрганади:

1. Беозор киноя: “Анойининг жайдари олмаси”, “Таъзия”, “Навойни ўқиган болалар”, “Қиёфадош” (ҳикоялар);
2. Заҳарханда киноя ва сарказм: “Шовқин” (роман), “Шоирнинг тўйи”, “Чапаклар ва чалпаклар мамлакати”, “Гули-гули” (қиссалар), “Аралашқўрғон”, “Ёзувчи” (ҳикоялар), “Фаррош кампирнинг туши” (драма);
3. Қувноқ юмористик киноя: “Пақананинг ошиқ кўнгли” (қисса);
4. Лиро-романтик киноя: “Баҳор”, “Баҳорни қувиб”, “Кечирасиз, ўртоқ муаллим”, “Шайтончалар кўчаси” (ҳикоя ва қиссалар)³.

² Шералиева М. Ҳозирги ўзбек насрида киноя. Монография. – Т.: Akademnashr, 2016. – Б. 55.

³ Қўчқорова М. Киноявий наср ва бадиий шартлилик // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2013. – №6. Шу мақола: Эркин Аъзам насри ва киноявий бадиий шартлилик // Эркин Аъзам бадиий олами: Илмий мақолалар ва

Албатта, юқоридаги тасниф ҳам шартли эканлигини инобатга олмоқ лозим. Чунки бир асарда киноянинг бир неча кўринишлари учраши мумкин.

Эркин Аъзамнинг “Отойининг туғилган йили” асари қаҳрамони Асқар Шодибек ўғли беандиша, шартаки эканлиги билан ажралиб туради. У ҳақиқат, адолат олдида ҳеч кимни аяб ўтирмайди. Унинг атрофдагиларга муносабатида аччиқ, кесатиқ, пичинг, заҳарханда киноя яққол намоён бўлади. Асқар Шодибек ўғлининг кинояси кўп ҳолларда сарказм даражасига кўтарилади.

“Отойининг туғилган йили”да киноя ҳеч қандай пардасиз, очиқ ифода этилади. Масалан, Асқар Шодибек ўғлининг беш боласи билан хотинини уйдан ҳайдаган тоғасига “*Энди бир дурбин топинг, бўйинга осасиз-да, ўтган-кетган қиз-жувонни томоша қили-иб юрасиз*”⁴ деган луқмасида **пичинг, кесатиқли киноя**, “зарнинг зўри”ни уқтиришга уринган севгилисига “*Денгиз чизаногининг ярасини... тўрт юз сўмга сотиб олиш – мешчанлик-ку!*” (19-б) деганида **масхараомуз киноя** ёки лекциясини нимага ёзиб олмаётганлигининг сабабини сўраган домласига айтган “*Дарсликда бор гапларни кўчириб ўтиришга одатланмаганман*” (22-б) гапида норозиликни ифодаловчи аччиқ, заҳархандали киноя яққол кўриниб турибди.

Шунингдек, унинг атрофдагилар, яъни курсдошлари, ўқитувчилари ҳақидаги фикрларида ҳам киноявий муносабат очиқ берилади. Масалан, курсдоши Мадҳиддин ҳақидаги мана бу фикрларида **пичинг ва кесатиқли кинояга** дуч келамиз: “*Биламан, Мадҳиддин Салоҳиддиновнинг ошиғи олчи. У ҳозир ювошигина талаба, эртага – таъзимкор аспирант, индини – силлиққина фан кандидати, бир кун қарабсизки – салобатли фан доктори, профессор! Салобатли*

сухбатлар тўплами. – Т.: Turon zamin ziyo, 2014. – Б.82. (Биз кўчирмаларда ушбу мақоланинг китобга кирган вариантдан фойдаланамиз – О.Ш.).

⁴ Аъзам Э. Отойининг туғилган йили / Кечикаётган одам. Қиссалар. – Т.: “Шарқ”, 2002. – Б. 12. (Кейинги ўринларда қавс ичида саҳифаси кўрсатилади).

Салоҳиддинов ёки оддийгина – “Мадҳиддинжон ака!” Марҳамат, тенглашиб кўринг, қани, бўй берармикан?!” (9-б).

Умуман, “Отойининг туғилган йили”даги киноя жамиятдаги иллатларга қаратилган. Жамиятда тобора авж олиб бораётган хушомадгўйлик, сохтагарчилик, мансабпарастлик каби иллатларнинг туб илдизини тасвирида ёзувчи Асқар Шодибек ўғлининг бетгачопар, саркашлигини восита қилиб олади.

Эркин Аъзамнинг кейинги, аниқроғи, 90-йилларнинг бошларида яратилган ҳикояларида ҳам киноявий услубга дуч келамиз. Жумладан, “Навоийни ўқиган болалар” (1989) ва “Таъзия” (1991) ҳикояларида совет даври тузуми жамияти одамлари тушиб қолган вазиятлар тасвирида киноявийлик уларнинг қат-қатига сингдириб юборилганлигини сезиш қийин эмас. Ҳар икки ҳикояда ачиниш маъносидаги ва беозор киноя услуби етакчилик қилади.

“Таъзия” ҳикояси қаҳрамони Салим Қарор бутун бир алданган авлоднинг типик вакилини ўзида акс эттирган образ. Салим Қарор “тиш-тирноғигача” коммунистик ғоялар билан суғорилган. Мавжуд тузумнинг дастак дастёри. Асл исми Салим Сафаров бўлган бу образ “Қарор” лақабини олган (*“Шўрода котиблигида мажлис қарорларини қойилмақом қилиб ёзгани учун Салим Қарор бўлиб кетган. Лақабдай гап, мухбир бўлганига тахаллус деймиз”*⁵).

Ҳикояда Салим Қарор ҳақида ота-ўғил суҳбати, ҳикоячининг хотиралари, жиянининг сўзлари орқали унинг, асосан, ташқи қиёфаси ва турмуш тарзи ифодаланади. Лекин унинг ботиний олами – ички кечинмалари, ўй-хаёллари, орзулари, дардлари сирлигича қолган.

Ҳикояда Салим Қарорнинг портрети шундай чизилган: *“Сарупо моширанг либосда. Бошида сталинча шапка, серчўнтак сталинча камзул, бақалоқ галифе шим, дағал матодан этик. Қишин-ёзин. Бир ёнда каттакон*

⁵ Аъзам Э. Таъзия / Пақананинг ошиқ кўнгли. – Т.: Маънавият, 2001. – Б. 194. (Кейинги ўринларда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

блокнот, кўкрак чўнтакда қатор ранг-баранг авторучка, этикнинг кўнжиди бир даста газет-журнал” (196-бет).

Кўринишидан Сталинни эслатиб юборадиган Салим Қарор, боя айтганимиздек, партиянинг буйруқларини сўзсиз бажарувчи “жонли робот”.

Лекин унинг асл қиёфаси бу эмас. Бир умр партияга садоқат билан хизмат қилган Салим Қарор ўзининг “асл қиёфаси”ни ошкор қилиб қўяди: *“... Қарасам... биров ерга мук тушиб ётибди. Устозим, Салим Қарор! Шарпани сезиб, у апил-тапил ердан ниманидир йиғиштириб олиб, столи тагига уриб юборди. Жойнамозми? Кейин белини ушлаганча инқиллаб ўрнидан турди-да, ҳадаҳа стол устида ётган алланимани кафти билан босди ва сатҳ бўйлаб суриб бориб, билинтирмайгина чўнтагига солиб қўйди. Қизил нарса, хужжатга ўхшайди... (200-бет).*

Ҳикоянинг кульминацияси, ечими, ёзувчининг мақсади ана шу нуқтада бирлашади. Бутун дунёга коммунизм олижаноб ғоя сифатида бонг урилган, совет одамларининг ҳаммаси бахтли яшайди деган баландпарвоз гапларнинг ҳаммаси аслида сохта эканлигини тарих кўрсатиб берди. Тўғри, бутун бир авлод шу ғоя остида тарбия топди, улғайди. Демакки, бир авлоднинг умри завоқ топди. Салим Қарорга ўхшаган одамлар ҳатто ўз шарпасидан кўрқиб яшади. Чунки бирон “ножўя” ҳаракат қилса ёки сўз айтса аҳволи қандай бўлишини яхши билади. Салим Қарор ҳам бу тузум зулумотларини “тотиб” кўрган (*“... Сталин замонида юрак олдириб қўйгани рост. Уни Термиз турмасида бир ҳафта кигизга ўраб жабрлаганлар. “Кигиз жазоси” деган шундай бир қийноқ усули бўлар экан. Ўз оғзидан эшитганман. Колхоз даврида бир кеча хирмонжойда ётиб қолиб, мастлик билан йиглаб ҳасрат қилган эди. Биласанми, уни нимада айблаганлар? “Сталин”га “бетайин”ни қофия қилгани учун”*) (204-бет).

Салим Қарор сиртдан бу партияга, тузумга содиқ бўлиб кўринса-да, ўз виждонига, исломий эътиқодига хиёнат қилмади. Икки хил эътиқод билан яшаш нақадар қийин. Салим Қарор ана шу икки ўт орасида яшади. Унинг ички оламида нималар кечмади экан? “Қип-қизил коммунист”нинг

Яратган олдида тавба-тазарру қилиши, саждага бош қўйиши аслида мавжуд тузумнинг ич-ичидан зил кетганини билдирмайдими? Ҳар бир топшириғини сўзсиз бажарадиган, унга бир умр содиқ бўлган инсонни “яратиш”ни мақсад қилган шўролар тузуми ўз ниятига эриша олмаганига Салим Қарор сингари образлар мисол бўла олади.

Салим Қарор ўзи содиқ хизмат қилган тузумнинг “асл қиёфаси”ни англаб етган. У ташқи муҳит, ижтимоий тузум билан муроса қилиб яшаган бўлса-да, ўз ички дунёсида, онгида эврилишлар бўлганига шубҳа йўқ. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу ҳикояда ёзувчининг ачиниш маъносига кинояси Салим Қарорга қаратилган. Аммо Сталинга тақлид қилувчи Салим Қарорга нисбатан **масхараомуз киноя** ҳам ишлатилади: “Тўрда ўтирган шўх-шалайим Назир ака қорамни кўриб:

– Ке, ке, Сталин бобомнинг невараси,” – дейди дарров юзига ташвишли тус бериб. – Нима бўлди сенга? Ранг кўр, ҳол сўр. Уккагар Сталиннинг зулмидан бари. Қалай, ўтирибдимиз ўзи? Уни дев ҳам урмайди, қиргиндан қолган-да. Бери кел-э, укам-э, тоза тамом бўпсан-а. Сени ўзим даволаб қўймасам...” (197-б.)

Ёзувчи Салим Қарорни қоралаш йўлидан бормайди. Салим Қарор “сир”ининг фош этилиши асносида унга нисбатан муносабат ўзгаради. Яъни ҳикоя аввалидаги унга нисбатан пайдо бўлган масхараомуз киноя ачиниш ва беозор кинояга алмашади. Ёзувчи бу образ орқали истибдод даврида ўз эътиқодига қарши боришга мажбур бўлган кишиларнинг фожиасини, даврнинг манзарасини очиқ беради.

Умуман олганда, Эркин Аъзам насри кинояси енгил кулгу, пичинг, захархандалик, сўз ўйинлари билан йўғрилганки, бу адибнинг воқеликка ўзига хос ёндашув бўлса, бошқа бир жиҳатдан унинг бадиий маҳоратини ҳам белгилайди.

ÖZBEK ATASÖZLERİNİN DEĞERBİLİMSEL İNCELEMESİ

O'ZBEK MAQOLLARINING AKSIOLINGVISTIK TAHLILI

Gavharoy KOMILOVA*

Özet: Makalede Özbek atasözlerinin değerbilimsel incelemesi söz konusudur. Makalede manevî değer derecesindeki zekasal ürün örnekleri incelenmiş, Özbek halkına özgü millî dünyagörüşün yansımaları, başka dilbirimlerinde olduğu gibi, atasözleri ve deyimlerde de görüldüğü belirtilmiştir. Dilbilimdeki yeni akımların baş özelliği dilbilim ve başka ilimlerin birleştiği noktada oluşmasıdır. Değerbilimsel dilbilim de öyledir. Değerbilimsel dilimcilik değerbilimcilik, kültürbilimcilik ve dilbilimin birleşmesiyle oluşmuştur.

Anahtar kelimeler: değerbilimsel dilbilim, manevî değer, atasözü, dilbirim, millî dünyagörüş, halk edebiyatı.

Annotatsiya: Maqola o'zbek tilidagi maqollarning aksiolingvistik tahlili tadqiqiga bag'ishlangan. Unda qadriyat darajasiga ko'tarilgan intellektual aksiologema aql/ahmoqlik (aksiologik diada) misolida shu xalqning o'zigagina mansub bo'lgan milliy dunyoqarashning aks etishi boshqa leksik birliklar qatori paremalarda ham mavjudligi ko'rsatilgan. Zamonaviy yo'nalishlarning asosiy xususiyati shundaki, ular lingvistika va boshqa fanlar bilan o'zaro kesishgan nuqtada paydo bo'ladi. Aksiolingvistika ham qadriyatshunoslik, madaniyatshunoslik va tilshunoslik o'rtasida vujudga kelgan.

Kalit so'zlar: aksiolingvistika, ma'naviy qadriyat, maqol, til birligi, milliy dunyoqarash, xalq og'zaki ijodi.

Keyingi yillarda jahon tilshunosligida aksiolingvistik yo'nalish paydo bo'ldi. Bu lingvistikaning zamonaviy yo'nalishlaridan biri bo'lib, tilning jamiyatdagi vazifalari, ahamiyati yanada keng ekanligini bildiradi.

Tilga aksiolingvistik aspektda yondashuv XX asrning ikkinchi yarmida Qozon tilshunoslik maktabida amalga oshirilgan tadqiqotlarda ko'zga ko'rinish boshladi. Jumladan, L.K.Bayramova, G.A.Bagautdinova [3], G.F.Gibatova [7],

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğretim üyesi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi

R.J.Yunusova [14] kabilarning bevosita aksiologiyaga doir ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shuningdek, rus tilshunosligidagi Vorkachev tadqiqotlarida [6] va bir qator monografiyalarda [10], bundan tashqari, o'zbek tilshunosligida bugungi kunda aksiologik modallik J.Yoqubov, G'.Qambarov, S.Boymirzayeva [4], Z.Pardayev [11]lar tomonidan tadqiq etib kelinmoqda. Ayniqsa, Z.Pardayevning keyingi yillarda nashr etilayotgan asosiy ilmiy izlanish va maqolalari [12] aksiologik bahoning kommunikativ-pragmatik imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan.

Qadriyatlar muammosining falsafiy-tarixiy tahlili zaminimizda yaratilgan qadimgi naqlar, rivoyatlar, afsona, hikoyat, dostonlarga, ya'ni xalq og'zaki ijodi namunalariga borib taqaladi. Xalq og'zaki ijodida ko'proq umumbashariy va umuminsoniy qadriyatlarga e'tibor berilgan, ularning mohiyati, mazmuni turlicha talqin qilingan (11,6). Aksiologik tilshunoslikda bir qator lingvistik yo'nalishlarda qo'llanadigan metodlardan foydalaniladi, masalan, lingvokulturologiya, etnolingvistika va siyosiy tilshunoslik kabi.

Tilshunoslikda aksiologik tadqiqotlar milliy lisoniy ong, lisoniy shaxs modelini qurish imkomiyatlarini beradi. Til muayyan jamiyatning qadriyatlar sistemasini, baholar tizimini ifodalaydi. Hozirgi kunda qadriyatlarning tildagi ifodasiga qaratilgan ko'plab tajribalar o'tkazilmoqda. Masalan, T.Minasova tomonidan rus va ingliz tillarini qiyosiy o'rganish natijasida bu jamiyatlar uchun muhim ijtimoiy munosabatlar va shaxs fazilatlar ta'kidlangan: halollik, ehtiyotkorlik, mehnatsevarlik, mas'uliyat, kasbiylik, egoizm, so'zni ustidan chiqish, ehtiyotkorlik, konservatizm, shaxsiy erkinlik, moddiy farovonlik, ...Ruscha iboralarda tajriba, vatanparvarlik, adolat, korporativlik (jamoaviylik) muhim o'rin tutadi. Rus tili uchun undovlardan foydalanish, kichraytirish va erkalovchi suffikslarning ko'p qo'llanishi xarakterlidir [14, 166].

Aksiologik lingvistikadagi asosiy tushunchalardan biri aksiologik yondashuv va aksiologik bahodir. Bu bilish nazariyasi bilan bog'liq bo'lib, unda insonning olam, odam haqidagi bilimlari ifodalangan bo'ladi.

Aksiologik leksika xalq og‘zaki ijodi namunalari bo‘lgan maqol, matal va hikmatli so‘zlar, iboralarda o‘z aksini topishi va bu orqali xalqning ana shu tushunchaga bo‘lgan munosabatini ifodalab kelishi mumkin. Aksiologik tilshunoslikda qadriyat va antiqadriyat aksiologema tushunchasi bilan ifodalanadi. Bu termini ilk bor maqollar semantikasini tekshirish asosida K.A.Jukov tilshunoslikka olib kirdi (9, 109). Aksiologema aksiologik nuqtayi nazardan ma’lum bir qadriyatni yoki antiqadriyatni belgilaydigan aforizmlar va so‘zlar uchun umumiy semantik maydon hisoblanadi [4, 301].

Ushbu maqolada intellektual aksiologemalar: **aql-ahmoqlik** juftligining maqollarda qadriyat va antiqadriyat sifatidagi o‘rni haqida so‘z yuritamiz.

Quyidagi maqollarda donolik va nodonlik xalqning milliy- madaniy o‘ziga xosligidan kelib chiqqan holda tasvirlangan bo‘lib, ularni tahlil qilish jarayonida xalq hayotidagi qadriyatlarning mazmun-mohiyati haqida ma’lumotga ega bo‘lamiz.

Aksiologema: donolik or-nomus bulan **o‘lchanadi: Aqlli otini maqtar, Ahmoq- xotinini**. Ot qadimdan turkiy xalqlarning eng yaqin yo‘ldoshi bo‘lib kelgan. Buni xalq dostonlari “Alpomish”da, “Go‘ro‘g‘li” turkumiga kirivchi bir qator folklor namunalari ham ko‘rish mumkin. Mahmud Koshg‘ariyda “Ot turkning qanoti” deb ta’riflangan. Shuningdek, Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida ham Farhod Xisrav bilan olishuv paytida yori Shirin ismini aytishni or deb biladi, ya’ni, yor ismini ham qizg‘anadi. Ayol kishi esa erkakning or-nomusi sanalgan. Xalqimizda ayolini begonalar oldida farzandining ismi bilan chaqirish ham qadriyatning tilda aks etishini ko‘rsatadi. Shu sababdan ham dono va nodon o‘z so‘zi orqali ham qandayligini bildirib qo‘yishini xalqimiz o‘z mental xususiyatidan kelib chiqqan holda ifodalagan.

Aksiologema: **aql odob, axloq bilan tenglashtiriladi: Aql –adab; Aql bilan adab egizak**. Biri ikkinchisini taqozo qiluvchi juftlik sifatida qaraladi: *Ilmning kattasi adab; Aql Hasandir, Odob Husan*.

Aksiologema: aql, donolik baxtga tenglashtiriladi: *Қум бэлзýси билек — бaxт белгиси илим ва ақлдир* [9, I, 403]. Ilmning baxtga, yorqin hayotga yetaklashi ta'kidlangan.

Aksiologema: **aql boylikka nisbatan ustun qo'yiladi:** *Aqldan ortiq boylik yo'q; Ko'p moldan oz aql yaxshi; Odam moli bilan emas, kamoli bilan odam; Aqlsiz boy bo'lguncha, aqlli gadoy bo'l kabi* maqollarda aqlning ijtimoiy hayotda ahamiyatli o'rni yoritilgan.

Aksiologema: **aql inson hayoti uchun muhim:** *Oy tunda kerak, aql kunda kerak, Aqlli bor uyda, ahillik bor, Aql – dunyoning ko'rki, Aql – odamning ko'rki.* Aql inson uchun muhim bo'lgan qobiliyat, xususiyat sifatida e'tirof etilgan.

Aksiologema: **aqlli odam bilimlidan yuqori qo'yiladi:** *Bilimlidan aql chiqar, aqllidan naql chiqar.* Zero, egallagan bilimidan oqilona foydalanish, ilmini yaxshilik yo'lida sarf qilish ham yuqori baholangan.

Aksiologema: **aql faoliyatni to'g'ri yo'naltiruvchi omil sifatida qaraladi:** *Pul topib, xisob topmagan; Pulni ishlatish uchun ham kalla kerak; Pul topish oson, ishlatish qiyin; Pul topib aql topmagan ahmoq.*

Aksiologema: **aql yoshga, bo'yga (пoст) bog'liq emas:** *Aql yoshda emas, boshda.* Shuningdek, aql va jismoniy yetuklik bir-biriga zid qo'yilib, kishidagi jismoniy xususiyatlar narsa-predmetlarga ko'chirilib ifodalangan maqollar salmog'i ham ancha yuqori. Masalan: *Aql bo'y bilan o'lchanmas, Tuyaday bo'ying bo'lguncha, tugmadak aqling bo'lsin, Bo'yimga teng bo'y topdim-u, aqlimga teng aql topmadim, Bo'y yetmagan joyga o'y yetadi (aql – o'y, mushohada), Tuyaday bo'y berguncha, Ninaday aql bersin. Chinorday bo'ying bo'lguncha, Tumordek aqling bo'lsin.* Ushbu maqollardagi tuya-nina, chinor-tumor so'zlari orqali o'ziga xos antonimiya hodisasi asosida aqlning ahamiyati ko'rsatilgan va bu so'zlar maqollardagi ifodaning milliy-madaniy jihatini tashkil qilgan.

Aksiologema: **aql tajriba bilan o'lchanadi.** Ma'lumki, inson hayotida dunyoqarash muhim o'ringa ega. Dunyoqarash dunyoni, borliqni, odamzotni anglash bilan boyib boradi. Shuningdek, sayohat qilish salomatlik uchun ham,

ma'naviy yuksalish uchun birdek foydali. Bu maqollarda qadriyat sifatida baholangan, ko'pni ko'rgan insonlar hurmat qilingan: *Ko'p yashagandan emas, ko'pni ko'rgandan so'ra*. Bu maqolda yosh emas, bilim belgilovchi ahamiyatga egaligi ta'kidlangan. *O'zgalarni eshitishdan tolma, o'z bilganingdan qolma, Ko'p ko'rgan – ko'p bilur, Ko'rganninig ko'ziga foyda, Safar ham – bir ilm, Karvon yo'lida yurib tuzaladi, Yer kezgan – el ko'rar, El oralagan – sinchi, To'qay oralagan – ovchi (sinchi- ko'pni ko'rgan, ko'zi pishgan, tajribali; xalq dostonlarida sinchi deb otning nasl-nasabini, sifatini yaxshi bilgan chavondoza nisbatan qo'llanadi: Ravshan sinchi, Qultoy kabi obrazlar bunga misol bo'ladi).*

Aksiologema: **aql tavakkalchilik bilan ham bog'lanadi**. O'zbek tili maqollarda, o'rni bilan tavakkalchilik ham qadrlanganligining guvohi bo'lamiz: *Tavakkalni boshga ur, baxtingdan ko'r; Tavakkal qil, tosh yut; Ikkilanish o'lim; Tavakkal – erninig yo'ldoshi; Tavakkal tog'ni yiqar; Aqlli o'ylaguncha, ahmoq daryodan o'tar* kabi paremiyalarda tavakkalchilik ham aql bilan ish tutishning bir usuli sifatida namoyon bo'ladi.

Aksiologema: **donolik vazminlik, mulohazalilik bilan o'lchanadi**: *O'g'ir oshadi, yengil toshadi* (Bosiq odam har qanday qiyinchilikni mulohaza bilan yengib o'tadi, jahli tez, shoshgan esa murodiga yeta olmaydi) kabi. “Devonu lug'otit turk”da shunday keltiriladi: *Булгақ оғуш болса, қачан билғиң жәтар, Жаңшақ мәлим сајраб ані тамғақ қатар* - Xalqda fitna ko'paysa, aql ozayadi va to'g'ri yo'lni topolmay qoladi. Behuda so'zlar ko'payib ketsa, og'iz qurib jag' qayishadi. Bu maqol o'ylab so'zlashga undab aytiladi [9, I, 434]. Demak, mulohazali bo'lish qadriyat sifatida har bir davr uchun ahamiyatli bo'lgan. *Donodan elchi qil, chorvadan yo'lchi qil*. Elchi, sovchilar dono, aqlli, mulohazali insonlardan tanlangan. O'zbek xalqi qadimdan chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lib, ularda yo'lni to'g'ri tanlash, bexavotir joylarni yaxshi bilish muhim hisoblangan, Shuning uchun ham yo'l ko'rsatuvchilikka aqlli insonlar tayinlangan. Maqollardan ko'rish mumkinki, elchi va sovchi tanlash kognitiv qadriyat darajasida baholangan.

Aksiologema: **aqlli - epchil, epli:** *Daryoga olib borib sug'ormaydi; Tegirmondan butun chiqadi, sepli kelin – epli kelin.*

Aksiologema: aql – boylik: *Kallam bor – ming qop tillam bor, Aqcha topguncha, aql top, Aql oltin sandiq, odamiga qarab ochiladi, Aql bozorda sotilmas.* Antiqadriyat: **nodonlik.**

Aksiologema: **aqlsizlik yoshga bog'liq emas:** *Ahmoqning katta –kichigi bo'lmas.*

Aksiologema: **ahmoq xatosini tan olmaydi:** *Qo'rqqan otasin tanimas, ahmoq xatosin anglamas, Aqlli aytsang, biladi, ahmoqqa aytsang kuladi.*

Aksiologema: **ahmoqlik davosi yo'q kasallik:** *Ahmoq qarimas, qarisa ham ahmoqligi arimas; Ahmoq – ko'zidan ma'lum, so'zlasa – so'zidan ma'lum; Ahmoqqa aql bitsa, aqllini sho'ri quriydi.*

Aksiologema: **aqlsiz bilan do'st bo'lmaslik:** *Otxonadan ayvon yaxshi, hamtovoq(ahmoq)dan hayvon yaxshi, Nodon bilan shavla yesang, oyog'ingni tagi pishar, Nodonga ulfat bo'lgan qon yutar.*

Demak, zidlik aksiologiyani namoyon qiluvchi, ta'sirchanlikni belgilovchi muhim birlik sanaladi. Chunki ijobiy yoki salbiy **baho** (baho aksiologiyadagi asosiy tushunchalardan biri) kontekstda leksik-semantik oppozitsiya bilan ifodalanadi. Arutyunov baholash mexanizmining lingvistik aspektlarini tahlil qilar ekan, baholash mexanizmida gapning grammatik xarakteri, sifat so'z turkumining, asimetriya va boshqa til birliklarining o'rniga to'xtalib, baholash antroposentirik xususiyat kasb etishini, ya'ni baholash tabiati inson tabiatiga mos kelishini, unda insonga keraklisi baholanishini ta'kidlaydi [1, 73].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, maqollar aksiologik leksikani aks ettiruvchi asosiy maydon hisoblanadi, chunki ular xalq hayotining barcha jabhalarini qamrab oladi. Zero, paremiolog olim Anikin aytganidek: "Xalq tajribasida bo'lmagan narsa maqollarda ham aks etmaydi". Milliy madaniy o'ziga xoslik aynan xalq maqollarida ko'zga tashlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
2. Багаутдинова Г.А. Аксиологическая лингвистика: языковая ценность языковых единиц и ценности, выражаемые языковыми единицами / Г.А.Багаутдинова // III Международные Бодуэновские чтения: И.А.Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (Казань, 23-25 мая 2006 г.): труды и материалы: в 2 т. / Казан. гос. ун-т; под общ. ред. К.Р.Галиуллина, Г.А.Николаева.–Казань: Изд-во Казан. ун-та,.–Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006.– Т.2.– С.132-135.
3. Багаутдинова Г.А., Байрамова Л.К. Аксиологическая фразеология о счастье // Ученые записки казанского государственного университета. Том 148, кн. 2. Гуманитарные науки – 2006.
4. Байрамова Л.К. Интерпретация фразеологизмов в свете когнитивистики и аксиологии // Фразеология и когнитивистика. Идиоматика и познание. – Белгород: БелГУ, 2008. – Т. 1. – С. 298 – 302.
5. Боймирзаева С. Ўзбек тилида матнинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. фан. док. дисс. автореф.- Тошкент, 2010.- 49 б.
6. Воркачев С.Г. **Lumen naturale: аксиология интеллекта в языке:** монография/– Краснодар : Изд. ФГБОУВПО «КубГТУ», 2016.–296с.
7. Гибатова Г.Ф. Аксиология в языке. Вестник ОГУ №2 (121)/февраль`2011.
8. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. – 7-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2000. –544 с.
9. Кошғарий М. Девону луғотит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). Т. I-II-III. –Тошкент: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. –529 б.
10. Лингвистика и аксиология: этносемиотрия ценностных смыслов: коллективная монография. – М.: ТЕЗАУРУС, 2011. – 352 с.

11. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (aksiologiya). - Toshkent, 2004.
12. Пардаев З. Тилшуносликда баҳо концепти ва унинг ўрганилиши ҳақида // Ўзбек тилшунослиги XXI асрда (Номшунос олим профессор Тўра Нафасов таваллудининг 70 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман материаллари).- Қарши, 2008. 214-220-б.
13. Пардаев З. Баҳо категорияси ва унинг фанлараро муносабати // Р. Қўнғуровнинг илмий мероси ва ўзбек тилшунослиги масалалари.- Самарқанд, 2008. 78-б.
14. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. ТерМинасова. – М.: Слово, 2000. – 624 с.

SIFAT TAMLAMALARININ ÖZBEK ATASÖZLERİNDE KULLANIMI

HOKIM A'ZOSI SIFATLI BIRIKMALAR VA MAQOLLAR

Doç. Dr. Saida NAZAROVA*

Sevar AHMEDOVA**

***Özet:** Makalede Özbek atasözlerinde sıfat tamlamalarının kullanımı söz dizimi açısından değerlendirilmiştir. Sıfat tamlamaları karşılaştırma ve benzetme yolu ile kelime gruplarını meydana getiren dilsel sözdizimsel kalıplar esasında Özbek atasözlerinde çeşitli pozisyonlarda bulunabileceği incelenmiştir.*

***Anahtar kelimeler:** söz dizimi, sıfat tamlaması, söz dizimi kalıbı, atasözü.*

***Annotatsiya:** Maqolada hokim a'zosi sifatli birikmalarining maqollarda qo'llanilishi substansial sintaksis nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Sifatli birikmalar qiyoslash va o`xshatish ma'noli so`z birikmalarini hosil qiluvchi lisoniy sintaktik qoliplar asosida o`zbek xalq maqollarida voqelanish imkoniyatiga egaligi asoslab berilgan.*

***Kalit so`zlar:** so`z birikmasi, tobe va hokim a'zo, hokim a'zosi sifatli birikmalar, so`z birikmasi qolipi, maqol*

Tilimiz ko`rkini, nutqimiz nafosatini, aql-zakovat va tafakkurimiz kuchini hayratomuz bir qudrat bilan namoyish etadigan badiiyat qatralari – maqollar xalqimiz ko`p asrlik hayotiy tajribalari va maishiy turmush tarzining bamisoli bir oynasidir. Bu badiiy oynada uning hayotga, tabiatga, inson, oila va jamiyatga munosabati, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-estetik va falsafiy qarashlari, qisqasi, O`zi va O`zligi to`la namoyon bo`lgandir [1,3]. Maqollar xalqning hayotiy tajribalari va turmush tarzini kuzatishlar keltirib chiqargan xulosani qarama-qarshi tomonlar ziddiyatiga asoslangan tugal fikr tarzida ifodalaydi. So`z san'atining mahsuli o`laroq maqollar ham badiiyat hodisalaridir.

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
Buxoro davlat universiteti dotsenti

** Buhara Devlet Üniversitesi öğrencisi
Buxoro davlat universiteti talabasi

Ularda soʻz maʼnosining turli qirralari, badiiy tasvir vositalari, poetik koʻchimlarning barcha namunalari kuzatish mumkin. Shuningdek, maqollar soʻz va iboralarning turfa jilosini koʻrish, ularning maʼno qatlamlariga singish, soʻz birikma (SB)lari va gaplarni maqollarni shakllantiruvchi vosita sifatida oʻrganishga imkon beradi.

Maqollar koʻp tomonlama, poetik, lingvistik jihatlardan tadqiq etilgan boʻlishiga qaramay, substansial yondashuvda, tilimizga xos lisoniy-sintaktik imkoniyatlarning voqelanishi nuqtayi nazaridan tahlil etilmagan. Ayni holat maqollarning oʻzbek tili lisoniy-sintaktik imkoniyatlarining voqelanish materiali sifatida tanlanishiga sababdir. Negaki, maqollar oʻzbek tili lisoniy-sintaktik imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi nutqiy voqelikning bir koʻrinishi sifatida tanlanishi mumkin. Maqsadimiz oʻzbek xalq maqollarida sifatli birikmalarning qoʻllanilishini kuzatish asosida tilimiz tabiatida yashirin sintaktik imkoniyatlardan biri, yaʼni mohiyatan $[O^{k.k.} \sim Sf] = [qiyoslash] SB$ va $[O^{o'xsh.} \sim Sf] = [o'xshatish] SB$ qoliplari yuzaga chiqaruvchi hokim aʼzosi sifatlardan tuzilgan SB larining voqelanishini tahlil qilishdir. Shunga koʻra, T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqovlar tomonidan nashr qilingan “Oʻzbek xalq maqollari” (T.,2005) toʻplamidan hokim aʼzosi sifatlardan iborat SBlari reallashgan maqollarni ajratib olish $[O^{k.k.} \sim Sf] = [qiyoslash] SB$ va $[O^{o'xsh.} \sim Sf] = [o'xshatish] SB$ qoliplari yuzaga chiqaradigan hosilalar maqollarda qoʻllanish xususiyatlarini izohlash vazifalari belgilangan.

“Oʻzbek xalq maqollari” toʻplamida $[O^{k.k.} \sim Sf] = SB$ va $[O^{o'xsh.} \sim Sf] = SB$ qoliplari yuzaga chiqaruvchi sifatli birikmalar voqelashgan maqollar talaygina. Chunonchi:

1. *Elga manzur– erga manzur.*[1, 12]
2. *Ona yerning tuprogʻi ona sutidan aziz.*[1, 11]
3. *Har gul oʻz butasida aziz.*[1, 15]
4. *Har kimning oʻz eli oʻziga shirin.* [1, 15]

Berilgan maqollar “Vatan va vatanparvarlik” mavzusi ostida birlashadi. Chunki ularda umumiy mavzu – Vatanni sevish, ona yurtni ardoqlash va

vatanparvarlik yetakchilik qiladi. Sifatli birikmalar reallashgan bu maqollardan har biri mazkur mavzuni o`ziga xos obraz va ifodalarda aks ettiradi. Bu o`ziga xoslik kuzatayotganimiz sifatli birikmalar orqali yuzaga chiqqan. Negaki, *elga manzur, erga manzur* birikmalarida hokim a'zo mavqeyidagi sifat (*manzur*) el-u yurt hurmatini qozonishga loyiq fazilatlar, ya'ni xalqparvarlik va yurtparvarlik shu elning, shu yurtning har bir o`g`loni – mard kishining fazilati sanalishini qisqa va lo`nda shaklda ifodalaydi. Bunday qisqa, lo`nda, ixcham shakl esa tilimizda mavjud qiyoslash ma'nosini reallashtiruvchi [O^{k.k.}~Sf]=SB qolipi hosilalari yordamida yuzaga kelgan. Birikmalar tobe vaziyatni egallagan ot leksemalarning (*el va er*) jo`nalish kelishigi vositasida hokim vaziyatdagi sifatga birikish usuliga ko`ra [O^{j.k.}~Sf]=SB qolipiga tegishli bo`lib, boshqa hosilalarga o`xshamaydi. Demak, [O^{j.k.}~Sf]=SB qolipi hosilalari – *elga manzur, erga manzur* kontekstual ma'nosi va sintaktik qurilishi bilan *ona sutidan aziz, butasida aziz* birikmalaridan farqlanadi. Keyingi maqollarda voqelashgan *ona sutidan aziz, butasida aziz* birikmalari ham o`z navbatida sintaktik qurilish va nutqiy ma'no xususiyatlariga ko`ra [O^{j.k.}~Sf]=SB qolipi hosilalaridan ajralib turadi.

Chunonchi, *Ona yerning tuprog`i ona sutidan aziz* maqolida qiyoslanayotgan predmet – tuproq. Bu oddiy tuproq emas, balki tug`ilib o`sgan yurt tuprog`i. Uning muqaddasligini, inson hayotida tutgan o`rni va ahamiyatini ifodalash uchun o`zbek xalqining yana bir ma'naviy qadriyat timsoli ona suti qiyoslash manbayi va *-dan* qiyoslash vositasiga aylangan. Maqol xalqimizning ona yer va ona suti kabi ikki muhim qadriyatini qiyoslash asosida inson hayotida qadr-qiyamat darajasiga ko`ra ona yurt tuprog`i–Vatan muqaddasligini anglatadi. Bunda ona yurt tuprog`i aziz-u mo`tabarligi ma'nosini anglashga sifatli birikma (*ona sutidan aziz*) yordam beradi. Zero, sifatli birikma aziz-u mo`tabarlik belgisi ona yurt tuprog`i tushunchasida ustunligini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu sifatli birikmada tobe vaziyatdagi til birligi SB ko`rinishida ekanligini ham e'tibordan qochirmaslik kerak. Negaki, qiyos manbayi oddiy sut tushunchasiga nisbatan aniq va muayyan. Jamiyatimiz a'zolari ongida mavjud iste'mol qilinuvchi oziq-ovqat mahsulotlari sirasida sut leksemasi keng va umumiy

tushunchani ifodalaydi va bu leksema *sutdan aziz* birikmasida reallasha oladi. Biroq mazkur hosilada ma'naviy qadriyat semasi yo`q. Chunki oddiy sut tushunchasi milliy qadr-qiyamat sifatiga ega emas. Shuning uchun xalq maqolida *sutdan aziz* birikmasi reallasha olmaydi. Insonning tirikligi va hayoti uchun muhim ijtimoiy ahamiyatga molik tushuncha *ona suti* birikmasi orqali ifodalanadi. Shu sababdan muqaddaslik xususiyatiga ega bo`lgan ona suti tushunchasi qiyoslash uchun tanlangan. Qiyoslanayotgan Vatan tuprog`i tushunchasi ona sutidan ham aziz, mo`tabar, ulug` sifatlariga egaligini ko`rsatishga hissa qo`shgan.

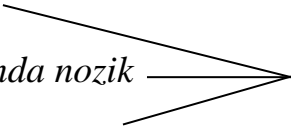
Hokim vaziyatdagi sifat *butasida aziz* birikmasida ham ko`zga tashlanadi. Bu *aziz* sifatining ma'naviy birikuvchanlik imkoniyatlaridan yana birini ko`rsatadi. Chunki bu sifat ikki xil SBni hosil qilgan: *ona sutidan aziz*; *butasida aziz*. Ayni paytda, ikki xil SB orqali sifatlarga xos birikishning ikki usulini voqelashtirgan:

1) *ona sutidan aziz* – $[O^{ch.k.} \sim Sf] = SB$;

2) *butasida aziz* – $[O^{o`p.k.} \sim Sf] = SB$.

$[O^{ch.k.} \sim Sf] = SB$ qolipi hosilasi, ya'ni *ona sutidan aziz* birikmasida birikish usulini tobe a'zoning hokim a'zoga chiqish kelishigi vositasida bog`lanishi belgilaydi. Bunda qiyoslanayotgan predmet belgisi qiyoslash manbayiga nisbatan kuchli yo kuchsiz ekanligi anglashiladi. Qurilish qolipida tobeni shakllantirayotgan chiqish kelishigi qiyoslanayotgan predmet belgisining qiyoslash manbayiga nisbatan kuchli yoki kuchsizligini ifodalashga xizmat qiladi. Ba'zi hollarda bu vazifani jo`nalish kelishigidan so`ng qo`llaniluvchi *qaraganda*, nisbatan ko`makchilari bajaradi. Qiyoslang:

guldan
gulga qaraganda nozik
gulga nisbatan

Kuzatishlar hokim a'zosi sifatlardan tuzilgan SBlari tizimida $[O^{k.k.} \sim Sf] = SB$ umumiy qolipiga tegishli $[O^{ch.k.} \sim Sf] = SB$ oraliq shakli yuzaga chiqaruvchi SBlari voqelashgan maqollar miqdoran ko`pligi bilan ajralib turadi. Tobe a'zo hokim

a'zoga chiqish kelishigi shaklida birikuvchi sifatli birikmalar nisbatan ko'p qo'llanilishini quyidagi maqollar yaqqol tasdiqlaydi:

1. *G'araz marazdan yomon*. [1,77] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
2. *Yomon gap tarsakidan yomon*. [1,80] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
3. *So'z nayzadan o'tkir*. [1,83] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
4. *Til tig'i qilich tig'idan o'tkir*. [1,84] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
5. *Til tig'dan o'tkir*. [1,85] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
6. *Xabar shamoldan tez*. [1,85] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
7. *Shirin yuzingdan shirin so'zing a'lo*. [1,86] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
8. *Yuz yuzdan shirin*,

So'z so'zdan shirin. [1,87] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.

9. *Yaxshi so'z boldan shirin*. [1,87] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
10. *Ablah do'st dushmandan yomon*,

Ne hiyla bilsa, ishlatar oson. [1,94] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.

11. *Do'stlik barcha boylikdan afzal*. [1,101] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
12. *Chin do'st yuz xizmatchidan yaxshi*. [1,102] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
13. *Yaxshi do'st yuz qarindoshdan yaxshi*. [1,103] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
14. *Qo'rqqoq ko'zidan ma'lum*. [1,113] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
15. *Tuyadan katta fil bor*. [1,119] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
16. *Aqldan ortiq boylik yo'q*. [1,121] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
17. *Aqllidan el rozi*,

Ahmoqdan dil norozi. [1,123] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.

18. *Ahmoq do'st yovdan yomon*. [1,103] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
19. *Dono durdan a'lo*. [1,129] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
20. *Otning yaxshisi tizidan ma'lum*,

Odamning yaxshisi – so'zidan. [1,134] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.

21. *Bilim – davlatdan qimmat*. [1,134] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
22. *Yuz tuman oltindan hunar yaxshi*. [1,143] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
23. *O'qigan o'g'il otadan ulug'*. [1,144] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.
24. *Gunohning uzri gunohdan og'ir*. [1,147] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.

25. *Odam bolar yigit odatidan ma'lum,*

Tulpor bo'lar qulun – muchasidan. [1,156] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.

26. *Suv boshidan yaxshi.* [1,157] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.

27. *Amri padar – arshdan a'lo.* [1,160] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.

28. *Odob – oltindan qimmat.* [1,161] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.

29. *Qo'noq qo'ydan ham yuvosh,*

Moy bersang ham, yeyaveradi. [1,168] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.

30. *Yuz – o'tdan issiq.* [1,180] – [O^{ch.k.}~Sf]=SB.

Maqollarda sifatli birikmaning 31ta ko'rinishi voqelashgan bo'lib, bu hosilalar [O^{ch.k.}~Sf]=SB oraliq shakliga tegishli. Berilgan 30 xil maqoldagi 31ta sifatli birikmaning har biriga xos sintaktik qurilishni alohida, birma-bir tavsiflash sintaktik aloqaga kirishgan so'zlarning birikish tarzini qayta takrorlash demakdir. Ammo 31 xil SBning har birida tobe a'zo mavqeyida otlar voqelangan va bu otlar turli lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari bilan bir-biriga o'xshamaydi. Chunonchi, *xizmatchi* shaxs oti, *bol* oziq-ovqat nomi, *oltin* modda-ma'dan nomi, *gunoh* mavhum ot, *qo'y* hayvon nomi sanaladi. Tobelanayotgan otlarning lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari sifatli birikmalarning sintaktik qurilishi uchun ahamiyatsiz. Shuning uchun tobe vaziyatdagi leksemalarning eng umumiy jihati inobatga olinadi. Bu ularning umumiy ot so'z turkumiga mansublik xususiyati bo'lib, sintaktik qurilishni belgilashda muhimdir. Buni birikmalarda qanday lug'aviy-ma'noviy xususiyatga ega bo'lmasin, tobe vaziyatda ot leksemalar voqelanishi tasdiqlaydi. Tobelikni ifodalovchi morfologik vosita chiqish kelishigiga tegishli bo'lib, otlarning hokim a'zoga birikish tarzini belgilashga xizmat qiladi. Agar bu vosita o'rnini ko'makchi egallasa, bunda birikish tarzi tabiatiga mos, ammo tilning boshqa ifoda shakliga xos imkoniyat yuzaga chiqqan bo'ladi. Tabiiyki, hokim a'zo sifat leksemalaridan iborat bo'lib, SBlarining turini aniqlab beradi. Chunki o'zbek tilida SBlarining hokim a'zo morfologik xususiyatlariga ko'ra tasnifiga ko'ra bo'yicha ular sifatli birikmalar hisoblanadi. Demak, 31 xil birikma [O^{ch.k.}~Sf]=SB qolipi mahsuli bo'lib, ular tobe a'zosi chiqish kelishigidagi otlardan tuzilgan sifatli birikmalardir.

Substansial sintaksis nuqtayi nazardan sifat leksemalarning kelishik va ko`makchi yordamida ot (va boshqa) leksemalarga birikish imkoniyati tufayli tilda $[O^{ch.k.} \sim Sf]=SB$ va $[O^{ko`m.} \sim Sf]=SB$ qoliplari mavjud. Ular sifatlarning hokim vaziyatni egallash va birlashtirish qobiliyatini so`z birikmasi qurilishida namoyon etadi. Shuni alohida ta`kidlash zarurki, $[O^{ko`m.} \sim Sf]=SB$ qolipi tilimizning barcha vazifaviy uslublarida birday qo`llanavermaydi. Xususan, tadqiq materiali sifatida tanlangan maqollarda *gulga qaraganda nozik; gulga nisbatan nozik; ona sutiga qaraganda aziz; ona sutiga nisbatan aziz* kabi sifatli birikmalarning ko`makchili variantlari qo`llanmagan. Bizningcha, bunga sabab maqollarda mazmun ko`lami keng fikrlarni kichik va ixcham sintaktik qurilmada ifodalashga intilishdir. Zotan, xalq donishmandligi va bilim-tajribasi jamlangan hikmatlar maqollarda qanchalik sodda, aniq, qisqa va ixcham ifoda shakliga ega bo`lsa, ularni eslab qolish, xotirada saqlash hamda zaruriy nutqiy sharoit va vaziyat taqozosiga ko`ra qo`llash ham shunchalik oson va qulaydir.

Adabiyotlar:

1. O`zbek xalq maqollari (Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov). –T.: Sharq, 2005. –512 b.
2. Назарова С. Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талқинда. –Т.: Фан, 2015. – Б.112.

“BİN BİR GECE” ESERİNDE KADIN KARAKTERİNDEKİ DOĞU NEFASETİ

“МИНГ БИР КЕЧА” АСАРИ АЁЛЛАР ОБРАЗИДА ШАРҚОНА НАФОСАТ

Doç. Dr. G.A.ASTANOVA*

O. RASHIDOVA**

Özet: Makalede “Bin Bir Gece” eserindeki çeşitli halk sınıflarındaki Doğulu kadınların özellikleri, Doğuya özgü karakter ve güzelliklerinin üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: “Bin Bir Gece”, rivayet, kadın nefaseti, Müslüman dünyası.

Аннотация: Мазкур мақолада “Минг бир кеча” асарида турли тоифа шарқ аёллари образи чиройли услубларда талқин этилгани илмий таҳлил этилади.

Калим сўзлар: “Минг бир кеча”, ривоят, аёллар образи, мусулмон дунёси.

“Минг бир кеча” асари ҳикояларида турли тоифа аёллар образи ранго-ранг услубларда, чиройли тарзда ифода этилади. Ана шундай хилма-хил аёллар феъл-атвори баён этилган ҳикоялар ичида оқила ва чевар, тадбиркор аёлларни учратамиз. Шарқона гўзаллик, латофат, ҳаё-ибо каби хислатлар билан бирга донишмандлик, тадбиркорлик, оқилалик фазилатини ўзида мужассам этган аёллар образи тараннум этилган ҳикоялар асар жозибасига сайқал берган.

Айтиш мумкинки, асар пайдо бўлган давр-феодал жамиятда ҳам аёллар ўз ақл-заковатларини, истеъдодларини ҳамиша ва ҳар қандай ҳолатда кўрсата олганлар. Аёллар ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида, энг оғир шароитда ҳам ижобий роль ўйнаганлар. Жамият тараққиётига, моддий,

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
Бухоро давлат университети доценти, ф.ф.н.

** Buhara Devlet Üniversitesi öğrencisi
Бухоро давлат университети талабаси

маънавий бойликлар яратишга ўз ҳиссаларини қўшганлар. “Минг бир кеча” ҳикоятларида ана шундай тарихий ҳақиқат билан аёлларнинг ақл-заковати ва тадбиркорлиги ҳаққоний ва романтик услублар уйғунлигида намоён бўлган ва асарда уларнинг ажойиб образлари яратилган.

Аёлларга ўз замонасининг касб-хунарини ўрганиш, таълим-тарбия борасида ўта зукко бўлишига даъват эта оладиган ғоялар билан суғорилган ҳикояларда аёл таърифи қуйидагича келтирилади: “ Минг бир кеча” асарининг “Али Шор билан Зумуррад” ҳикоясидаги қиз таърифи:

“Қизнинг куёшдан равшан назокати ва ажиб шеърларни ёд билишидан ажабланма. Бундан ташқари у Қуръони каримни етти қироатда ўқийди, ҳикоятларни тўғри ривоятда сўзлайди, етти усулда хат ёза олади ва алломалар билмайдиган илмлардан хабардор. Унинг қўли олтин-кумушдан ҳам яхши – у ҳар ҳафтада битта ипак парда тикиб сотиб, эллик динордан фойда қилади”. [1,132]

Худди шундай қизга тавсиф берилган бошқа ҳикоятни кўрамиз:

“Қиз ота-онасининг бағрида иззату икром билан тарбияланибди, ёзув-чизув, ҳисобу фасоҳат илмини ўрганибди, ҳатто от миниб, шижоатли бўлиб етишибди, заркашлик, дўзандалик, зуннору уқа тикиш ҳунаrlарини эгаллабди, қўйингки, қиз олтинни кумушга, кумушни олтинга айлантиришни ҳам беш қўлдай билар экан. У эрқагу хотинларга мансуб барча санъатларни эгаллаб, ниҳоят замонасининг фариди, ўз асрининг яктоси бўлиб етишибди. Худо таъоло унга шундай ҳусну жамол, фазлу камол ато қилибдики, чиройда унга тенг келадигани йўқ экан.” Бу таърифлар “Али Нуриддин ва Марям зуннория қиссаси”даги Марям образига тегишли. [2,66]

“Икки вазир билан Анисулжалис “ ҳикоясида ҳам Анисулжалис таърифини қуйидаги сатрларда ўқиймиз: “ Бу қиз кўп нарсаларни ўқиган: чиройли ёзув, усули фикҳ, дин илми, табиблик маълумоти, мусиқаларни ўрганган экан”. [2,93]

Ҳикояда айрим ишоралар орқали аёлнинг ахлоқий-маънавий тарбиясига алоҳида урғу берилганлигини кузатиш мумкин. Бу эса ўз навбатида китобхонни ҳикоя қаҳрамонидан ибрат олишга чорлайди. Чунки илму ҳунарли киши ҳеч қачон хор бўлмаслиги ғояси “Минг бир кеча” таркибидаги ҳикоятларнинг таянч мазмун-муддаоси ҳисобланади.

Аёллар тадбиркорлигини мадҳ этувчи сатрларни ҳам худди шу ҳикоялардан ўқиш мумкин. Юқорида зикр этилган “Али Шор билан Зумуррад” ҳикоясидаги Зумуррадни тадбиркорлиги Али Шорнинг отасидан қолган мол-мулкни сарфлаб қўйиб, ночор бўлиб қолган бир пайтда Зумуррадни уни бу ночорликдан қутқариш лавҳаларида ўз аксини топган. Канизак бозоридан Зумуррадни (Зумуррадни 900 динор пулига) сотиб олган Али Шор уни ўзининг бўм-бўш уйига олиб келади. “Қиз буни кўриб, яна ёнидаги 100 динор пулни Али Шорга бериб, бозордан палос ва ва идиш-товоқлар олиб келишни буюрибди. Йигит қиз айтганидай қилибди. Қолган пулга еб-ичгани овқат, ичимлик, бир пардага етарли шойи, оқ ва қизил рангли зар ҳамда етти хил рангда ипак олиб келишни тайинлабди”. [3,134] Эрта билан бошлаб Зумуррад шойини қўлига олиб ранг-баранг ипак ва ва зардан унга хилма-хил суратлар тика бошлабди. Олдин кушлар суратини, кейин четига ваҳший ҳайвон суратини солибди. Бу иш билан саккиз кун машғул бўлибди. Парда тайёр бўлгач, уни хожасига бериб, бозорга 50 динорга сотишни тайинлабди. Шу тахлит улар қизнинг ҳунармандлиги боис рўзғор тебратиш учун ярайдиган пул ишлашга тушишибди.

Тадбиркорлик аёлларга хос хусусият эканлигини бошқа ҳикояларда ҳам кўрсатилган. “Али Нуриддин ва Марям зуннория ҳикояси”да ҳам воқеалар ривожини юқоридаги ҳикояга ўхшаб кетади. Бунда ҳам Марям ўз ҳунари орқали Али Нуриддинни камбағалликдан қутқаришга ҳаракат қилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ҳикоялардан ташқари аёл зотининг билим даражасини, оқиллигини кўкларга кўтариш ғояси билан йўғрилган ҳикоялар асарда талай. Булардан “Абул Исо ва Қурратул-Айн”, “Подшоҳ

Умар ибн Нуъмон, унинг Шаррикон ва Зуулмакон номли ўғиллари ҳикояси” ва яна бир қанча ҳикояларни мисол келтириш мумкин.

“Подшоҳ Умар ибн Нуъмон, унинг Шаррикон ва Зуулмакон номли ўғиллари ҳикояси” [4,99] асарнинг энг катта ҳажмли эртақларидан саналади. Унда китобхон турли тоифа аёлларга дуч келади. Чунончи, Румлик малика Абризанинг паҳлавонлиги, бир сўзлилиги, қаҳрамонона хатти-ҳаракатлари чиройли лавҳаларда ифода этилса, унинг бувиси Зотуддавахининг макру ҳийлалари китобхонни ҳаяжонлантирарли даражада. Шу билан бирга Зуулмакон синглиси Нузҳатуззамоннинг билимли, оқилалиги чиройли лавҳаларда ҳикоя қилинади.

“Минг бир кеча” асаридаги аёллар образининг ҳаётга нақадар яқинлиги, қолаверса, асар яратилган давр воқеа-ҳодисаларини ўзида яққол мужассамлаштирганига гувоҳ бўламиз.

Адабиётлар:

1.Минг бир кеча.Араб эртақлари. /У.Каримов тарж Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж. 4. Б.-132.

2. Минг бир кеча.Араб эртақлари. /С.Муталлибов тарж Т.: 1966. 8 жилдлик. Ж.8.Б.-66.

3.Минг бир кеча.Араб эртақлари. /С.Муталлибов тарж Т.: 1962. 8 жилдлик. Ж.4.Б.-134.

4.Минг бир кеча.Араб эртақлари. /С.Муталлибов тарж Т.: 1960. 8 жилдлик. Ж.2.Б.-99.

“DİVANÜ LÜGATİ’T-TÜRK” ESERİNDE KONUKSEVERLİK KÜLTÜRÜ ÜZERİNE

“ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ-ТУРК” АСАРИДА МЕҲМОННАВОЗЛИК ҲАҚИДА

Doç. Dr. Hilola SAFAROVA*

***Özet:** Makalede konukseverlik özelliğinden dolayı Türk halklarındaki insana verilen değer ve maneviyatın ne denli yüksek olduğu konusu ele alınmıştır. Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü Lügati't-Türk" eserinde görülen Türk halklarının konukseverliği ile ilgili unsurlara dikkat çekilmiş ve günümüz Özbek halkının bu konudaki muşeretini üzerinde durulmuştur.*

***Anahtar kelimeler:** Kaşgarlı Mahmut, "Divanü Lügati't-Türk", konukseverlik, örf adet.*

***Аннотация:** Мақолада меҳмон кутиш туркий халқларнинг инсонни қадрлаши ва маънавиятининг юксаклигидан далолат бериши ҳақида фикр билдирилган. Маҳмуд Қошғарий айтганидек, биринчидан, очиқ чехра, табассум, ширин сўз билан кутиб олиш; иккинчидан, чиройли, озода хонага таклиф этиш; учинчидан, меҳмон олдига мазали таомлар қўйиш; тўртинчидан, кайфиятни кўтарувчи ширин сўзлар билан суҳбат қуриш, меҳмонни шоширмаслик; бешинчидан, меҳмонни хурсандчилик билан яхши тилаклар билдириб қузатиб қўйиш. Чунки меҳмон яна сизни келганда, ўзини ноқулай сезмасин. Шунинг учун аждодларимиз меҳмоннавозликка алоҳида эътибор берганлар.*

***Калит сўзлар:** Маҳмуд Қошғарий, "Девону луғотит-турк", меҳмоннавозлик, меҳмондўстлик, урф-одат.*

Меҳмон кутиш шарқона урф сифатида аждодларимиздан мерос бўлиб этиб келмоқда. Бинобарин, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит - турк” асарини ўрганиб, ҳозирги кун билан солиштирар эканмиз, даврлар ўтиши билан тил, тарихий шароит ва яшаш тарзимизда катта ўзгаришлар бўлганига гувоҳ бўламиз. Лекин урф-одатларимиз ўз анъанавийлигини сақлаб

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
Бухоро давлат университети доценти

қолмоқда. Асарда меҳмон кутиш, меҳмонга муносабат, меҳмоннавозлик, мезбонлик жараёнида одоб-ахлоқ мезонларига риоя қилиш, меҳмон билан келган ҳамроҳлар ёки от-уловларига муносабатларни Маҳмуд Қошғарий содда, аниқ фикрлар билан ифода этган. Адибимиз асари асосида аждодлар меҳмоннавозлигига бир назар ташлаймиз:

*Кетди шодлик билан кутган меҳмон дўстлар,
Қолганлар-чи, қора кўрса ўйин бузар(1,63)*

Маҳмуд Қошғарий бир байтнинг ўзида меҳмонга бўлган икки хил муносабатни кўрсатиб ўтган. Биринчи муносабат – меҳмон келишини билиб, дарров уйларни йиғиштириб, дастурхон тузаб, борини қўйиб, хурсанд бўлиб кутиб олиш. Меҳмонга нисбатан самимийлик, олдига қўйилган таомлар, ширин сўз, очиқ чехралик ва унинг хурсанд ҳолда кетиши, бундан хонадон эгаларининг ҳам ўз меҳмондорчиликларидан қониқиш ҳиссини туйишда кўриш мумкин.

Иккинчи муносабат, баъзиларнинг меҳмон келишини ёқтирмаслиги, турли баҳоналар қилиши, озор бериши билан боғлиқдир. Маҳмуд Қошғарий бундай кишиларни “ўйинбузар”лар деб атайдди.

*Келса агар хонанг узра гариб меҳмон,
Бор нарсангни олдига қўй, бўл меҳрибон. (1,63)*

Юқоридаги мисраларда уйингга кутилмаганда мусофир киши меҳмон бўлиб келса, уни яхши кутиб олиб, уйда борингни меҳмон олдига қўйиб, меҳрибонлик қил дейди. Ҳақиқатан ҳам, баъзида тўсатдан сиз танимайдиган киши меҳмон бўлиб келиши мумкин. Мана шу ҳолатда ҳам очиққўнгиллик билан уйда бор нарсангни меҳмон олдига қўйиб, уни яхши кутиб олиш лозим. Чунки кўп ҳолларда меҳмон кутадиган бўлсак, бозор-ўчар қилиб, уйни барча ноз-неъматлар билан тўлдириб қўямиз. Кутилмаган меҳмон келганда ҳамма нарса уйда бўлмаслиги мумкин. Шунга қарамай, борини келтириб, меҳмон кўнглини олиш - инсонийликдир.

*Бахил мезбон меҳмонини ўғри кўрар,
Берганини миннат қилиб юзга урар (1,63)*

Гурунч курмаксиз бўлмаганидек, баъзи бир инсонлар меҳмон кутишни ёқтирмайди, хасислик қилади, бошқаларга ноз-неъматларни едиришдан кўра ўзи ейишни яхши кўради ёки меҳмон қилгандан кейин “берганини миннат қилиб юзга урар”, яъни кишиларни ноқулай аҳволга солиб қўяди. Бундай кишиларни адиб “бахил мезбон” деб атайдди. Бахил мезбонлар наздида меҳмонлар ўғри ҳисобланади. Уйдаги озиқ-овқатларнинг камайиши ва тугашига уларни сабабчи деб билади. Бундай кишилар меҳмонни қадрламайдиган ва ўз нафсини устун биладиган бахил инсонлардир.

Келса киши, чеҳрасига кул сочмағил,

Иzzат билан кутиб, унга яхшилик қил (1,63)

Бировнинг уйига борсангиз биринчи бўлиб уй эгасининг юзига қарайсиз. Чунки юз бу инсон қалбининг кўзгуси ҳисобланади. Юқоридаги шеърӣ парчада “чеҳрасига кул сочмағил”, яъни қовоқ-тумшук билан таомларни истеҳзо билан қўйма деб, чиройли ўхшатиш билан меҳмонни хурсандчилик билан кутиб олиш кераклиги уқтирилади.

Келса биров йўқлашиб,

Бергил яхши озуқ нон.

Қарғаб кетар меҳмонлар,

Кутар бўлсанг гар ёмон (1,69).

Меҳмонга бориш бу ўз қорнини тўйдириш, биров ҳисобидан овқатланиш ва бошқаларга оғирликни ташлаб қўйиш ҳам эмас. Балки қариндош-уруғ ва танишларидан ҳол-аҳвол сўраш, суҳбатлашиш, дўстлар билан дийдорлашиш, дам олишдир. Шунинг учун сизни йўқлаб келган меҳмоннинг ҳурматини жойига қўйиб кузатиш лозим. Яхши кутмасангиз, меҳмон сиздан хафа бўлиб, ҳар қаерда сиз ҳақингизда ёмон сўзларни айтиб юради. Сиз ҳақингиздаги бундай сўзлар обрўйингизга путур келтиришини доимо ёдда тутинг, дейди олим.

Меҳмон келса ўтқазгил,

Ҳордиқ олиб тинч бўлсин,

*Оти ҳам ёрузликда,
Арпа сомонга тўйсин(1,79).*

Маҳмуд Қошғарий мазкур шеърий парчада меҳмонни яхши кутиб олиш, олдига мазали таом қўйишдан ташқари, меҳмон узоқ йўлдан келган бўлса, дам олишига ҳам шароит яратиб бериш, отига ҳам арпа ёки сомон қўйиб тўйдириш лозимлигини айтиб ўтади.

Бугунги кунда ҳам ҳар бир ўзбек хонадонидида меҳмонни кутишда ўзига хос тарзда тайёргарлик қўрилади. Биринчидан, Маҳмуд Қошғарий айтганидек, очик чехра, табассум, ширин сўз билан кутиб олиш; иккинчидан, чиройли, озода хонага таклиф этиш; учинчидан, меҳмон олдига мазали таомлар қўйиш; тўртинчидан, кайфиятни кўтарувчи ширин сўзлар билан суҳбат куриш, меҳмонни шоширмаслик; бешинчидан, меҳмонни хурсандчилик билан яхши тилаклар билдириб кузатиб қўйиш. Чунки меҳмон яна сизникига келганда, ўзини ноқулай сезмасин.

Меҳмон кутиш ўзбек халқининг инсонни қадрлаши ва маънавиятининг юксаклигидан далолат беради. Шунинг учун аجدодларимиз меҳмоннавозликка алоҳида эътибор берганлар.

Адабиётлар:

• Қадимий ҳикматлар. Маҳмуд Қошғарий. “Девони луғотит - турк” (Шеърий парчалар). - Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. 59-88-бетлар.

EDEBİ TESİR VE TAKİPÇİLİK MEYVELERİ

АДАБИЙ ТАЪСИР ВА ИЗДОШЛИК МЕВАЛАРИ

Doç. Dr. Zebo KOBİLOVA*

***Özet:** Makalede XIX.yüzyılın ilk yarısında yaşayıp eser veren Hokand hükümdarı ve Hokand edebi muhitinin başlayıcısı Ömer Han Emirî'nin Ali Şir Nevai gazellerine bağladığı tetebbu tahlil edilmiştir. Emirî Osmanlı hükümdarı İkinci Mahmud'a "Muhabbet-name" adıyla Ali Şir Nevai, Lütfî, Fuzulî ve kendi divanını hediye olarak göndermiştir.*

***Anahtar kelimeler:** edebi tesir, takipçilik, edebi muhit, gazel, muhammes, tetebbu, tahmis, anane, yenilik, maharet.*

Маълумки, Алишер Навоий ўзидан кейинги форсий ва туркий адабиётга кучли таъсир ўтказган. Хусусан, туркий адабиётда бу забардаст сўз санъаткорини ижод йўлида ўзига раҳнамо деб билмаган, унинг бадий баркамол асарларидан маҳорат сабоғини олмаган, ғазалларига татаббу қилмаган, мухаммас боғламаган, навоиёна шеърлар ёзмаган қалам аҳлининг ўзи йўқ дейиш мумкин. Бу таъсирнинг ёрқин изларини ўзбек адабиётида биз Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдийлардан тортиб Андалиб, Мунис, Огаҳий, Табибий, Комил, Рожий каби Хива адабий муҳити шоирларигача, Қўқон адабий муҳитининг Амирий, Нодира, Увайсий каби шоирларидан Муқимий, Фурқат, Завқий каби шоирларигача, Чўлпон, Ҳабибий, Чархий, Чустий, Ғафур Ғулом, Эркин Воҳидов, Абдулла

* Kokan Devlet Pedagoji Enstitüsü öğretim üyesi
Зебо Қобилова, Қўқон ДПИ доценти

Орипов, Жамол Камол, Омон Матжон, Матназар Абдулҳаким каби замонавий шеърятимизнинг йирик намояндаларига кўрамыз.

Турк адабиётида Аҳмад Пошо, Котибий, Саҳий, Латифий, Ошик Чалабий, озар адабиётида Зиёий, Муҳаммад Фузулий, Содикбек Афшор, Кишварий, Кавсарийдан то Мирзо Фатали Охундов ва Ҳусайн Жовидгача, туркман адабиётида Байрамхон, Озодий, Камина, Дурди, Зунубий, Маъруфий, Махтумқули, Залилий, Саидий, Ғойибий, Толибий, Муллонафас, Шабанда, Мискин Қилич, Шайдойи, Муҳтожий, козоқ адабиётида Турмағамбет, Чўқон Валихонов, Абай Қўнонбоев, Собит Муқонов, Мухтор Авезовлар Абдулла Тожибоевгача, уйғур адабиётида Абдурахим Низорий, Салоҳий, Зиёий, қирғиз адабиётида Тўқтағул, Аали Тўқумбоев, татар адабиётида Абдулла Тўқай, қорақалпоқ адабиётида Бердак, Ажиниёз, Кунхожалардан тортиб Иброҳим Юсуповгача буюк Навоий даҳосининг оташин издошларидир.

Алишер Навоий ўзбек адабиёти тарихида алоҳида босқич бўлган Қўқон адабий муҳитини ғоявий раҳнамози эди, десак, сира муболаға қилмаган бўламиз. Чунки шоҳ-шоир Амирий бошчилигидаги бу муҳитнинг юзга яқин намояндаларидан бирортасининг ижодини ўзбек адабиёти асосчиси бой ва серқирра меросининг самарали таъсиридан айри ҳолда тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Аини жиҳатдан “Алишер Навоий ва Қўқон адабий муҳити” ўзбек адабиётшунослигининг ҳар томонлама кенг ва чуқур ўрганилишини кутиб ётган муҳим ва йирик мавзуларидан бири ҳисобланади. Навоий шахсияти ва шеърятининг Амирий ижодига таъсири ана шу катта мавзунинг асосий бир қисмидир.

Бир парипайкар хату лаълини шарҳ эттим, Амир,

Бу газалнинг зери машқидур Навоийи дафтари (1,336)¹, –

¹ А м и р и й. Девон. Икки жилдлик. 1-жилд. Ўзбекча шеърлар. 2-жилд. Тожиқча шеърлар. – Тошкент: “Тамаддун”, 2017. Амирий шеърларидан келтирилган барча кўчирмалар аини нашрдан олинди, жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – 3.Қ.

деб ёзган ҳассос шоир Амирий ижодини сўз мулкининг султони Алишер Навоийнинг бой ва ранг-баранг адабий мероси таъсиридан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. У буюк салафининг ўнлаб ғазалларига татаббу қилган, 24 та ғазалига тахмис боғлаган, бошқа қатор шеърларида ҳам навоиёна оҳанглари дарк этамиз. Бугина эмас. У кўплаб шеърларида Навоийга ўхшаб ифода тузади, байтларини Навоийга ўхшаб шакллантиради.

Маълумки, “Шарқ мумтоз шеърлятида бир мавзу, бир сюжет асосида бир қанча ижодкорларнинг асарлар яратиши кенг тарқалган анъана бўлиб, татаббу ҳодисаси ушбу анъананинг юксак кўриниши сифатида юзага кел”ган². “Татаббунинг келиб чиқишига қалами кучини синаб кўриш мақсадида буюк сўз санъаткорлари “панжасига панжа” уриш, салафлар ёки замондош шоирларнинг машҳур шеърларига жавобия битиш орқали ўз маҳоратини ошириш, бадиий баркамол асарлар яратишга интилиш ва бошқалар сабаб бўлган. Татаббу у ёки бу шоир маҳоратини шакллантирибгина қолмай, адабиёт тараққиётига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Чунки татаббу воситасида адабиётга янги мавзу, ғоя, образ, тасвирий воситалар, жанр ва услуб кириб келади, янги анъаналар пайдо бўлади.

Татаббу тақлид эмас, балки татаббу боғланаётган асарнинг мавзу-ғояси, шаклий унсурларини сақлаган ҳолда, уни мазмун ва шакл жиҳатидан ривожлантириб, ўзига хос оригиналликка эришиш”³. Шунинг учун ҳам ўтмиш сўз санъатида татаббу ижодий мусобақа маҳсули, истеъдод мезони, маҳорат мактаби ҳисобланган. “Унинг қайси машҳур шоирга қандай татаббу қилганлигига қараб, маҳоратига баҳо берганлар. Мумтоз адабиёт назариясига оид асарларда, адабий тазкираларда “фалон асарга

² И м о м н а з а р о в М. Навоий ва форс мумтоз адабиёти: татаббу ва талқин \\\ Алишер Навоий ижоди ва Шарқ адабиёти (Илмий мақолалар тўплами). – Тошкент: Шарқшунослик институти. 2011, 38-бет.

³ О ч и л о в Э. Татаббу – маҳорат мактаби \\\ “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2018, 1-сон, 47-бет.

муваффақият билан татаббу қилди”, “фалон асарга ҳеч ким татаббу қилолмади” каби баҳоларнинг учраши бежиз эмас”⁴. Б.Файзуллаевнинг ёзишича: “Ўзбек шеърлятида Алишер Навоий биринчи бўлиб татаббунависликни махсус адабий йўналиш даражасига кўтарган”⁵.

Қўқон адабий муҳитининг асосчиси ва етакчиси Амирий ижодини айна нуқтаи назардан текширганимизда унинг ижодида Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Мирзо Абдулқодир Бедил каби форсий, Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий каби туркий сўз санъаткорлари ғазалларига қилинган қатор татаббуларга дуч келамиз. Бу ҳақда Амирийнинг ўзи “тоҳи устодлар девонларидин бирор шавқангез ва муҳаббатомуз ғазал топар эрдим, филҳол завқу шавқ ифротидин мухаммас боғлар эрдим. Ва ҳар ғазалдин рангин ва таҳсин қофия кўрар эрдим, татаббуъида ғазал айтур эрдим” (1,27), – деб ёзади. У энг кўп Навоий ғазалларига татаббу битган.

“Маълумки, татаббу салафлар ёки замондош шоирларнинг асарларидан таъсирланиб, улардаги вазн, қофия, радифни сақлаган ҳолда, ўша мавзу ва ғояни давом эттириб, ривожлантириб ёзиладиган асар. Лекин баъзида бу унсурлардан айримлари, масалан, вазн ёки қофия янгиланиши, бундан ташқари, ғоя ва образнинг янги қирралари очилиши, тасвирий воситалар кучайтирилиши мумкин”⁶. Жумладан, Амирий ҳам Навоийнинг “Муножот” куйи билан айтиладиган машҳур “келмади” радифли ғазалига айна вазнда, лекин бошқа қофияда татаббу қилади:

Навоий:

*Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади*⁷ (3, 613).

⁴ О ч и л о в Э. Татаббу – маҳорат мактаби \\\ “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2018, 1-сон, 47-бет.

⁵ Ф а й з у л л о е в Б. Ўзбек шеърлятида татаббуъ тарихи ва маҳорат масалалари. Номзодлик диссертацияси автореферати. Тошкент, 2002, 22-бет.

⁶ О ч и л о в Э. Татаббу – маҳорат мактаби \\\ “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2018, 1-сон, 46–47-бетлар.

⁷ А л и ш е р Н а в о и й. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. Навоий шеърларидан келтирилган

Амирий:

*Неча кун бўлдики, ул сарви хиромон келмади,
Борди васлини сўроглаб кўйига жон, келмади (1,337).*

Ҳар икки ғазал ҳам рамали мусаммани мақсур (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун – – V – – \ – V – – \ – V – – \ – V –) вазнида. Ҳар икки ғазал ҳам кутиш ва муштоқлик ҳолати, ошиқнинг бетоқатлиги ва изтироблари тасвирига бағишланган. Лекин Амирий бошқа қофия танлайди. Навоийда: “гулрў”, “уйқу”, “бадхў”, “қаронғу”, “кулгу”, “су”, “ўтру”, “қайғу”, Амирийда: “хиромон”, “жон”, “жонон”, “меҳмон”, “пинҳон”, “номусулмон”, “ялғон”, “султон”. Лекин татаббуда ҳам у асос бўлган ғазалдаги мавзу давом эттирилади:

*Кеча келгум, – деди – сарвақтингга маҳвашилар била,
Келди маҳвашилар вале ул аҳди ялгон келмади.*

Амирий Навоийнинг “аро”, “анго”, “қолмамиш”, “этмиш”, “ихтисос”, “махсус”, “ҳофиз”, “тамаъ”, “ўйнамоқ”, “ўлтургудек”, “айламак”, “айладинг”, “этти”, “эмадинг”, “кўрмадим”, “ногах”, “қилмиш”, “ҳам” радифли қатор ғазалларига ҳам гўзал татаббулар қилган. Шунингдек, унинг “Чекмаса гар чарх бир хуршиди тобон дардини”, “Қачонким ул парирухсора элга нўшханд этти”, “Манки сахройи жунун Мажнуни саргардониман”, “Йўлуқти тун аросида манга ул моҳи шабгардим”, “Қадам кўйди бузулгон тийра кулбам сори тун моҳим”, “Хастамен ул гулдин айру андалиби зордек” мисралари билан бошланадиган ғазаллари ҳам у ёки бу даражада Навоийга эргашиб, ундан илҳомланиб ёзилган.

барча кўчирмалар айна нашрдан олиниб, жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – З.Қ.

Амирий кўпинча устод шоир кўллаган радифни олади-ю, лекин қофияни янгилайди. Маълумки, Навоий арабча сўзларни қофияга чиқариб ёки радиф сифатида танлаб ҳам қатор ғазаллар яратган. Жумладан, Навоийнинг “Бадоеъ ул-васат девонида “Эрур ишқинг мени маҳзунга махсус”, “Фавойид ул-кибар” девонида эса “Рақиб ул навъ эрур жононга махсус” мисралари билан бошланадиган “махсус” радифли икки ғазали бор. Амирий уларнинг иккинчисига татаббу қилади, лекин таъкидлаб ўтганимиздек, қофияда ўзгариш қилади:

*Рақиб ул навъ эрур жононга махсус –
Ки, муҳлик дарди онинг жонга махсус (4,278).*

*Вафо то бўлди жононимга махсус,
Жафоу жавр эрур жонимга махсус (1,143).*

Ёки:

*Висол аҳлию дарду ғам, не яъни –
Ки, бор ул ожизи ҳижронга махсус.*

*Кўнгул хуштур висол уммиди бирла,
Бу марҳам доғи ҳижронимга махсус.*

Ғазал ҳам, татаббу ҳам ҳазажи мусаддаси мақсур вазнида. Эгалик кўшимчаси (-им)ни ҳисобга олмаганда, қофиялар ҳам айнан (*ҳижрон – ҳижроним*). Лекин фикрда янгилик – унинг янги қиррасини очиш мавжудлигини кўрамыз: Навоий: “Висол аҳлининг насибаси дарду ғам – ҳижронга гирифтор ошиқнинг насибаси шу бўлса начора” деб ёзса, Амирий: “Кўнглим висол умиди билан хуш – бу гўё ҳижрон дарди учун аталган малҳам ўрнида”, – деб лутф этади.

“Ихтисос” радифли ғазалга қилинган татаббу ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин:

Навоий:

*Ишқинг элига ранжу ано бирла ихтисос,
Хайли гамингга дарду бало бирла ихтисос (4, 476).*

Амирий:

*То зоҳир эттим ул кўзи шаҳлога ихтисос,
Кўнглум топиб жунун била савдога ихтисос (1,142).*

“Ғаройиб ус-сиғар”да Ҳофиз таъсирида рамали мусаммани мақсур вазнида яратилган 13 байтлик шоҳ ва дарвеш мавзуидаги каттагина ғазал мавжуд:

*Ҳар гадоким, бўрёи фақр эрур кисват анга,
Салтанат зарбафтидин ҳожат эмас хилъат анга (3,1,29).*

Амирий унга айнаи вазн ва қофияда 7 байтлик татаббу қилади:

*Ул фақиреким, қаноат бор эди одат анга,
Шоҳ базмидин эрур марғуброқ узлат анга (1,50).*

Навоий ғазалининг қофиялари: “кисват”, “хилъат”, “ҳожат”, “нисбат”, “ҳолат”, “қиймат”, “ҳашмат”, “жаннат”, “талъат”, “ният”, “давлат”, “сийрат”, “ҳиммат”, “журъат”, Амирий кўллаган қофиялар: “одат”, “узлат”, “меҳнат”, “иззат”, “суҳбат”, “сийрат”, “давлат”, “ният”. Кўриниб турибдики, Навоий кўллаган 14 та қофиядан фақат 3 таси Амирий ғазалида учрайди: “сийрат”, “давлат”, “ният”. Бу ҳол татаббу қилувчи татаббу қилинувчи ғазалга ижодий ёндашиб, ўз фикрлари ифодаси учун янги қофиялар излаганидан далолат беради. Айнаи қофиялар истифода этилган байтларда эса у салафи ғояларини янада ривожлантириб, уларнинг янги кирраларини очганига гувоҳ бўламиз:

Навоий:

*Шоҳлар дарвешию дарвешлар шоҳики, бор
Шоҳлиғ сурат анга, дарвешлик сийрат анга.*

Амирий:

*Подшаҳлиқ сувратида саъб ўлур дарвешлиқ,
Хоса ул шоҳеки, бу сувратдурур сийрат анга.*

Навоий байти Ҳусайн Бойқарога бағишланиб, унинг шоҳлар дарвешию дарвешлар шоҳи эканлиги, чунки сурати подшоҳ бўлгани билан сийрати дарвеш эканига урғу берса, Амирий эса ҳар қандай подшоҳлик суратида дарвешлик ҳам мужассам бўлиши кераклигини таъкидлайди ва бу сурат сийратга айланган подшонинг мақоми юксак бўлади деган фикрни илгари суради. Яъни у Навоий фақат Ҳусайн Бойқарога нисбат берган бу фазилатнинг барча подшоҳларда бўлишини истайди.

Амирийнинг Навоий ғазалларига татаббуларида икки ҳолат кўзга ташланади: у баъзи татаббуларида салафи қаламга олган мавзунини у қўллаган вазн, қофия ва радифдан фойдаланган ҳолда ижодий давом эттириб, салафи фикрларини ривожлантириб, уларнинг янги қирраларини очса, кўпгина татаббуларида устод шоир ғазалидан илҳомланиб, айни вазн, қофия ва радифда мутлақо янги ғазаллар битади. Бу бежиз эмас. Зеро, татаббуда “таъсир ва ижодий акс садо, анъана ва новаторлик биргаликда мужассамланган бўлади”⁸. Бошқача айтганда, татаббу адабий издошлик ва ижодий беллашув бўлиб, у анъана, янгилик ва маҳоратнинг ўзаро омухталашувидан ташкил топади⁹.

⁸ С а л о м о в Ғ., К о м и л о в Н. Дўстлик кўприклари. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 182-бет.

⁹ Ф а й з у л л а е в Б. Ўзбек шеърлятида татаббу тарихи ва маҳорат масалалари. Номзодлик диссертацияси автореферати. Тошкент, 2002, 12-бет.

BIR MISRA TAHLİLİ

БІР МІСРА ТАҲЛИЛИ

Dr. Umidjon KUZIEV*

***Özet.** Makale Ali Şir Nevai'nin kaleme aldığı manzum eserlerin incelikleri vurgulanmış, bu eserlerin tahlili ve yorumlanmasında dikkatli olunması gerektiği üzerinde durulmuştur. “Kelmedi” redifli gazelinin ilk mısrası üzerinde günümüze kadar yapılan yorumlar ve müellifin düşüncelerine yer verilmiştir.*

***Anahtar kelimeler:** Nevaî, gazel, yorum, tasavvuf, mutasavvif.*

***Аннотация:** Мақолада Алишер Навоий ижодининг нозик жиҳатларига эътибор берилиб, газалларни ўқиш ва тушунишда кенгроқ фикрлаш тарғиб қилинган. Мисол сифатида “Келмади” радифли газалнинг биринчи мисраси таҳлил қилинган.*

***Калит сўзлар:** Навоий, газал, семантика, тасаввувф, мутасаввиф.*

Алишер Навоий даҳоси унга тегишли ҳар бир сатр, сўзда акс этади. Фикримизни бизга ёд бўлиб кетган бир мисра орқали исботлашга ҳаракат қиламиз.

Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади...

Мазкур мисра билан бошланган ғазал адабиётларда воқеабанд ғазаллар сирасига киритилади. Байт мазмуни тахминан қуйидагича тавсифланади:

Кеча ёр (маъшук) келаман деб // Ёр кечаси келаман деб ваъда бериб келмади, ошиқ эса уни қутиб тонггача ухламади.

Бироқ қўлланган сўзлар семантикасига чуқурроқ кирсак, турли нуқтаи назарлардан ёндашсак, байтнинг бошқа мазмунлари ҳам юзага чиқади.

Таҳлилни кеча сўзидан бошлаймиз.

* Namangan Devlet Üniversitesi
Наманган давлат университети

Кеча – 1. Сутканинг қоронғи тушгандан тонг отгунча ўтадиган қисми; тун. 2. Бирор нарсага бағишланган, одатда, расмий ва бадиий қисмдан иборат бўладиган кечки умумий йиғилиш 3. Бугундан олдинги кун.¹

Ушбу кичик тадқиқотимиздан мақсад, шоирнинг бадиий маҳоратига баҳо бериш эмас, балки шоир ифодаламакчи бўлган ғояларнинг мағзини топиш бўлгани учун бу каби поэтик, лингвопоэтик, лингвистик масалаларни четлаб ўтамыз.

Учинчи изоҳдаги *кеча бугун, эрта* сўзлари бир парадигмани ташкил этади. Хўш, шоир кеча деганда нимани назарда тутмоқда?

1. Таҳлил аввалида “бугун”га изоҳ беришга тўғри келади. Кенгроқ миқёсда оладиган бўлсак, “бугун” инсон яшаётган вақтдир, яъни унинг ҳаётлик даври. Бунда “кеча” инсон туғилмаган пайтга тўғри келади. Шахсни бошқа инсонларсиз – ҳар бири алоҳида хилқат сифатида тасаввур қилиб кўрайлик. Тасаввуфий маънода ошиқ – маъшуқ муносабатигина мавжуд бўлиб, қолган ҳодисалар – мосиводир. Демак, ошиқ ва маъшуқ кечаги кун бугун кўришишга ваъдалашган. “Қисаси Рабғузий”да қуйидаги мазмунда ривоят келтирилади: Аллоҳ азза ва жалла Одамнинг умуртқасидан унинг авлодларини инсон суратида чиқарди. Улар оқил ҳам, мўмин ҳам, кофир ҳам эмас эди. Тангридан хитоб келди: Мен сизларнинг Роббингиз эмасманми? (Аласту бироббикум). Улар жавоб бердилар: Ҳа, Роббимизсан. (Қолу бало). (Қуръони Каримнинг “Аъроф” сураси 172-173-оятларида шу ҳодиса эслатилади) Сўнг уларнинг барчасини дунёга “кўриб келинг” деб жўнатди. Улар дунёга келдилар, кўплари қолдилар, озроғи қайтдилар. Қолганлар кўнгли дунёни тилади, унда қолдилар. Келганларга айтилди: Жаннатга боринглар. Бордилар. Кўплари жаннатда қолдилар. Озроғи қайтиб келдилар. Хитоб келди: “Дунёга унамадингиз, жаннатни хоҳламадингиз, энди нимани истайсизлар?” Айтдилар: “Худоё, бизга дунё керакмас, жаннат ҳам керакмас. Бизга сен кераксан”. Хитоб келди: “Ким мени тиласа, менинг хазинамда қайси бало улуг бўлса, шу балони унга берурман”. Айтдилар: “Эй

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: ЎзМЭ давлат илмий нашриёти, 2006. 361-б.

Аллоҳ, бало келганида сен биз билан бўласанми?” – “Бўлурман”. Айтдилар: “Бало келганида сен биз билан бўлсанг, шунча балони бизга юкласанг ҳам, биз қабул қилгаймиз”. Улар хос қуллар эдилар.²

Маълум бўлдики, ушбу вазиятда “кеча” – Ал-мийсоқ куни. Навоий ва бошқа мутасаввиф шоирлар ижодида учрайдиган аввал сўзи изоҳида шу нуқтага эътибор қаратиш лозим.

2. Кеча сўзининг яна бир маъноси “тун” бўлиб, мазкур маънода тушуниш биринчи вариантдаги мазмунни рад этмайди, балки тўлдиради.

Тун, қаро, зулмат тушунчалари бир-бирини тақозо қилади. Мумтоз адабиётимизда “фироқ туни”, “ҳижрон кечаси” каби бирикмалар кенг қўлланади. Демак, кеча – бало келган вақт, ҳижрон вақти. Тасаввуфда ошиқнинг кечаси Аллоҳдан айрилиқда яшаган вақти, яъни бу дунё, мосиводир. Шеърятда дунё тушунчаси соч (гажак, зулф), аждар каби истилоҳлар ёрдамида ҳам ифодаланади. Улар ошиқни асл мақсаддан чалғитувчи, алдамчи воситалар демакдир. Зулмат шу қадар қуюқки, мардум аҳли ошиқ кўзидан оққан қонни сув – кўз ёши деб ўйлашлари шундан. Мазкур маънода байтда *кеча – тун – бугун – ҳаёт* битта маънони ифодалашга хизмат қилади. Демак, ошиқ хос қулларга берилган ваъдани маъшуққа эслатиб, ҳижрон тунида, балолар келган чоғда ёрнинг эслаш ваъдасини зикр этмоқда.

Ушбу вазиятда “кеча” – бугун, инсоннинг ҳаётлик чоғи, ошиқнинг тириклиги.

3. “Кеча” – туннинг қоронғулик сифати зулматни эслатади. Зулмат бағрида эса оби ҳаёт яширинган. Ошиқ Ҳазрати Хизр, Илос ёки Искандар каби зулмат қўйнида оби ҳаётни қидирмоқда. Бу саёҳат ёмон хулқдан яхши хулққа, моддий оламдан маънавий оламга сайр бўлиб, бало ва офатларга тўла. Ёрнинг лутфидан эса дарак йўқ. Бунда Ёр – муршид. Мазкур ҳолатда оби ҳаёт тасаввуфнинг “ўлмасдан туриб ўлиш”, “бу дунёдаёқ Аллоҳ

² Тўлиқ матн учун қаранг: Рабғузий Носириддин Бурхонуддин. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. 22-23-бетлар.

ризолигига эришиш” ғоялари юзага чиқишига хизмат қилади. Ошиқнинг ёрга “девонавор” интилиши “кимса”лар – ишқдан беҳабарлар томонидан калака – “кулгу” билан қарши олинади.

Демак, кеча – бу сайри сулук, тариқат йўли.

4. “Кеча”ни юқоридагидан сал торроқ маънода солиқнинг чилла сақлаши деб тушунса ҳам бўлади. Маълумки, чилла сақлаш тариқатда ўзига хос синов бўлиб, унда сўфий ташқи дунёдан узилган ҳолда Тангри зикри билан банд бўлади. Натижада турли нафсоний қусурлардан покланиб чиқади. Зикр оқибатида эса кўнгилда илоҳий нур жилваси намоён бўлиши кутилади. Бу жилвани кутиш ҳам моддий, ҳам руҳий томондан зулмат демакдир. Нур тушиши кўнгилни чароғон қилади, уни поклайди. Чилла вақт нуқтаи назаридан ўталса ҳам, солиқнинг маънан бирор натижага эришиши асосий мақсад бўлиб, мақсадга эришмаслик хавфи ҳам бор. Бундай солиқларни Анбар Отин “Фалсафаи сиёҳон” асарида “бахти қаролар” деб атайди.

Демак, “кеча” – амалий ва руҳий синов даври.

5. “Кеча” – туннинг қоронғулик сифати қабри ҳам эслатади. Бу зулматда яқин инсон йўқ. Фақат бир зотдан умид тутиш мумкин – Аллоҳдан. Қабр аҳлининг кутган нарчаси эса Қиёматдир. Шунда осийлар учун қабр азоби, маъсумлар учун висолни кутиш – ҳижрон машаққати тугайди.

Демак, “кеча” – қабр ҳаёти.

“Кеча”нинг ҳар қайси маъносида ҳам ошиқнинг ҳақиқий талабгорлиги, ваъда олганлиги, висолдан умидвор эканлиги маълум бўлади: 1) Аллоҳнинг хос бандаси; 2) маърифатга эришган, комилликка интилаётган ва бу йўлда Аллоҳнинг мададидан умидвор инсон; 3) тариқат йўлига кирган, бу йўлда адашиш хавфи бўлган, муршиднинг кейинги ишорасини кутаётган, маънавий жиҳатдан тариқатнинг кейинги босқичига ўтишда синалаётган солиқ; 4) жаннатдан ёки Тангри жамолидан умидвор мўмин банда.

Добон сўзи “ваъда бериб” маъносида Аллоҳнинг бало келган кунда бирга бўлиш ваъдаси назарда тутилмоқда. Бу ваъда ўзгармас. Солиқнинг

ғайбада “толиби содиқ”лар сафида эканлиги ваъданинг бажарилиш шартидир.

Ёрга нисбатан *сарв* ҳамда *гулрӯ* ташбеҳларининг ишлатилиши сабаби Шайх Саъдийнинг “Маърифатли киши учун дарахтнинг ҳар бир баргида Аллоҳга ишора бор” мазмунидаги байтида аён бўлади. Инсон моддийликдан ажрала олмаганидек, унинг онгида ҳам илоҳий сирларни моддий оламда кўриш эҳтиёжи сақланиб қолади. Шу туфайли ҳам ошиқ илоҳий гўзалликни инсондан ва табиатдан кидиради. Шоир ҳам мажоз орқали илоҳий гўзалликни тавсифлашга уринади. Ғазал давомида шоир Ёрни сифатлаш учун *сарви гулрӯ*, *шўхи бадхў*, *париваш* сўзларидан фойдаланади.

Агар шу руҳда давом этсак, *келмади* сўзини ҳам истилоҳ сифатида кўриб чиқишга тўғри келади. Одатда ошиқнинг ёр остонасига бориши меъёрий ҳолат ҳисобланади. Маъшуканинг ошиқ олдига келиши юқорида келтирилган Аллоҳнинг эслаш ваъдасига ишора бўлса, шу мавзуга яқин ҳадисни ҳам ёдга солади. Ҳадисларда Аллоҳ таоло банд билан ўртасидаги муносабатни кўзда тутиб, агар банд Аллоҳ томонга бир қадам юрса, Аллоҳ бандга қараб “югуриш” га ваъда бергани баён қилинади. Аллоҳнинг нури тушадиган жой – кўнгил эса кеча каби, “рўзгор” каби қоронғу. Шу боис интиқлик, сабрсизлик юқори чўққисига чиқади.

Навоий шу каби бир қанча маънавий асосларга эга бўлган шекилли, ёрни *келмади*, дейишга жазм эта олган.

Демак, Алишер Навоий шеърятининг мазмун кўлами уч қатламдан иборат. Биринчи қатлам “авомуннос”га мос бўлиб, мазкур ғазал миқёсида оддий инсоний – мажозий ишқни тараннум этади. Бу ҳолатда ҳам ишқнинг софлиги, ошиқнинг ҳақиқийлиги фикрларига путур етмайди. Иккинчи қатлам “дастор аҳли” (“Ҳайрат ул-аброр”дан) – қатъий шариат доирасидан четлашишга кўрқадиган кишиларга тегишли бўлиб, уларга ҳадиси қудсий ва муборак китоблар орқали ишқнинг моҳияти тушунтирилган. Учинчи қатлам “хос бандалар”га тегишли бўлиб, балки мазкур мисралар ўқилганда Фарҳод каби “беҳуд” бўларлар. Ғазални ҳиссиз ўқиганларга эса Ҳазрат

Машраб каби “Дилда дардинг бўлмаса, сардафтаримни кавлама”, – деб танбеҳ берарлар.

Шунингдек, элнинг тўртинчи қатлами борки (Навоий уларни шунчаки “кимса”лар деб атайти), улар ошиқни калака қиладилар, хоҳ мажозий бўлсин, хоҳ илоҳий бўлсин ишқдан беҳабардирлар. Мазкур ғазал маънавиятидан ҳам уларга фақат шакллар қолади холос. Хусусан, улар майни ўз билганларича талқин қилиб, ўз давраларида Ҳазрат Навоийга “эҳтиром” кўрсатадилар.

Хулосамиз шуки, Ҳазрат Навоий ғазалларининг ҳар мисраси бир олам. Навоий яшаган давр ижтимоий муҳити, Навоий таянган маънавий асосларни чуқур ўрганмай туриб, Навоийни тўлиқ тушуна олмаймиз.

BAĞIMSIZLIK YILLARINDA ABDULLA KADİRİ ESERLERİNİN ARAŞTIRILMASI

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ИЖОДИНИ ЎРГАНИШГА БИР НАЗАР

Bahrom MADIRIMOV*

Özet. Makalede Özbek edebiyatında roman türünün kurucusu olan Abdulla Kadiri'nin kaleme aldığı eserlerin bağımsız Özbekistan Cumhuriyetinde doktora tezleri, bilimsel araştırma kitapları, makaleler, monografiler halinde incelenmesi kronolojik olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Abdulla Kadiri, Cedit edebiyatı, Ötken Künler romanı, Mihrabdan Çayan romanı, XX. yy. Özbek Edebiyat bilimi

Аннотация. Истиклол йилларида Абдулла Қодирий ижодини У. Норматов “Қодирий боғи”, “Ўткан кунлар ҳайрати”, Азим Раҳимов “Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ?”, Муртазо Қаршибой “Бир ишқ, ҳам чин бир ишқ, Юсуфали Шоназаров “Мумтоз тасвирнинг юксак бадиияти” ҳамда Хадича Лутфиддинова “Лолалар ичидаги гул”, “Гулларнинг раъноси” каби мақола ва рисолаларида адиб асарларига, қаҳрамонларига янгича муносабат билдиришмоқдалар. Кейинги йилларда ўзбек адабиётишунослигида эпик талқиннинг айрим намуналарини қодирийшунослик тарихида кузатиш мумкин. Қолаверса, янгича муносабатлар, мавжуд воқеликка, босиб ўтилган тарихга қарашлар тубдан ўзгариб бормоқда.

Калит сўзлар: Абдулла Қодирий, жаҳид адабиёти, Ўткан кунлар романи, “Мехробдан чаён” романи, XX аср ўзбек адабиётишунослиги.

Истиклолга эришилиши биланоқ жаҳид адабиёти намуналари ва намоёндалари ижодини текширишга алоҳида эътибор қаратилиши қонуний ҳолдир. Ўзбек адабиётшунослиги Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодини,

* Aciniyaz adlı Nüküs Devlet Pedagoji Enstitüsü öğretim üyesi
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти “Элликқалға педагогика” факультети
«Тиллар» кафедраси асистент ўқитувчиси

унинг гўзал романларига муносабат тарихини яна бир бор идрок этиш, қайта баҳолаш, қайта талқин қилишга киришди. 80- йиллар иккинчи ярми 90- йилларнинг биринчи ярми оралиғи қодирийшуносликдаги туб бурилиш даври бўлди. Адиб таваллудининг 95 йиллиги олдидан, 95 йиллигига, 100 йиллиги олдидан ва 100 йиллигига бағишлаб ёзилган мақолалар, илмий мажмуалар ҳамда рисоалар майдонга келди. Энг муҳими қачонлардир Абдулла Қодирийнинг дилбар романларини ўқий туриб, ундаги миллий пафосдан руҳланган, аммо барча ҳис-эҳтирослари дилининг туб-тубида сақланган олиму уламоларнинг, шоиру шуароларнинг баҳри-дили очилди. Таъқиб, таҳдид ва таҳликадан омонликда қалам тебратиш имконияти пайдо бўлган муҳитда улуғ адибимизга даҳлдор қувонч ва сурур, ғам ва ташвиш афсус ила надомат – барча-барчаси тўқиб солинди. Эркин Воҳидов бу ҳолга қуйидагича таъриф берган: “Бир авлод умри давомида Абдулла Қодирий таъқиқланди ва таҳқирланди. Бу инсонга қарши, инсониятга қарши, халқларнинг маънавий мулки бўлган тарихи, маданияти ва ифтихор туйғусига қарши, тили, одати, дини, ихлос-эътиқодига қарши қилинган буюк жиноятнинг бир кўриниши эди...”. Бундай эътирофлар, ҳақиқат тантанаси баъзан шеърий йўсинда ифода этилди:

“ Азалий ҳақ гапни яширмоқ нечун,
Завол йўқ энг асл истеъдод учун.
Агарда коинот тегирмон бўлиб,
Оламни янчса ҳам, қолгай у бутун”

Қолаверса, янгича муносабатлар, мавжуд воқеликка, босиб ўтилган тарихга қарашлар тубдан ўзгара борган шароитда адабиётшуносларимизда ўзлари ёзиб қўйган асарларига иккиланиш, ҳайрат билан боқиш ҳоллари ҳам зоҳир бўлди. Қодирийшунослик доирасида кеечган ушбу мунозарага илм-фандаги табиий ҳодиса сифатида қараш жоиз. Айни чоғда, бундай тортушувлар - Қодирий ва Н. Тўракул, Қодирий ва Ғ. Юнус, Қодирий ва С. Ҳусайн - қодирийшуносликдаги мавжуд баҳсларни эсга солади. Шу аснода адабиётшунослигимиз тарихидаги талқинларга нисбатан ибратли бир фикр

туғилади. Агар муҳит, Шароит ва муносабатлар ўзгариши билан ёзиб кўйилган илмий асарларда хатолар, камчиликлар, бирёқламаликлар, ғайритабийликлар мавжуд бўлса, уни энг аввало, кўзи тирик иймонли муаллифнинг ўзи ўнглагани, лозим кўрса, иавба-тазарруъ изҳор қилгани, виждон олдида тозариб олгани маъқулдир.

90- йилларнинг фикрий изланиш жараёнида мубоҳислар ўзаро нисбатан аёвсиз, баъзан бир бирининг ютуқларини тан олиб, баъзан пашшадан фил ясаб, гоҳида субъективизмга берилиб, гоҳо илмий баҳс-мунозара этикаси чегарасидан чиқиб, ўз фикр-мулоҳазаларини баён этдилар. Илмий рисоаларни талқин қилишда ҳам матн асосий ўринда туради. Ундан фикрларни кенгайтирувчи, баҳс-мунозарали ёки барча бирдек тасдиқловчи ўринлар бўлиши мумкин.

Бадий матн талқинида эса мазмун-моҳиятдан узоқлашиш, матннинг имманент хусусиятларидан келиб чиқмаслик бирёқламаликлар, субъективизм, сиёсий мафкурага мослашишга олиб келади. Матнни тушуниш ва тушунтириш – талқин жараёнидир. Унинг илмий – методологик негизи учун муайян тизимлар, назариялар ишлаб чиқилган. Ўзбек адабиётшунослигида мазкур масала билан қизиқиб, ўз илмий кузатишларида қўллаётган олим Абдуғафур Расулов бу ҳақда ёзади: “Асар матни чегарасидан чиқиш, ёзувчи йўқ ердаги талабларни қўйиш зинҳор мумкин эмас. Бадий асарларнинг қамрови кенглигидан, маъно миқёсидан четлаб кетиш хатоликларга олиб келади”.

Ҳақиқатан ҳам, воқеликнинг бадий талқинини илмий тилга кўчиришда, тушуниш, тушунтириш ва ҳис этишда матн моҳиятидан узоқланиш англашилмовчиликни юзага келтиради.

“”Меҳробдан чаён”нинг ёзилганига олтмиш йил тўлган маҳалда “Романнинг машаққатли йўли” номли мақоласи билан чиқиш қилган А. Расулов матн ва талқин орасидаги зиддиятларни, хатолик ва англашилмовчиликларни фактлар асосида кўрсатди; кодирийшуносликдаги тадқиқотларга, дарслик китобларга мурожаат этди. Хусусан, ижодий метод

ва роман моҳияти юзасидан ўринли фикрларни билдирди. Мақолада “Меҳробдан чаён” қаҳрамонларини иложи борича янгича талқин қилишга интилиш сезилади. “Меҳробдан чаён” романининг текстида сермаънолик, рамз, ишора ниҳоятда кучлидай” туюлиши айтилади. Ўзигача бўлган талқинлардан қоникмаслик ва албатта, роман матнидаги ўша сермаъноликни, рамзни, ишорани, жозибани намоён этиш кайфияти сезилади. Бу бир қадам илгарилаш, деган гап. Аммо, мақола матнида эҳтиёткорлик ва илгариги назарий асосларнинг таъсири ҳам онда-сонда сезилиб қолади.

Орадан беш йил ўтиб, олим яна “Меҳробдан чаён” романига мурожаат этади. “Тақдирлар талқини” дея номланган бу мақола “Романнинг машаққатли йўли” негизида ёзилган; бойитилган, муҳими, асарга “янги ракурсдан боқиш янгиланган концепциядан ёндашиш” (А. Расулоа таъбири)

Жараёнида юқорида келтирилган бир қатор жумлалар таҳрир қилинган. Мақолада олим гоҳ Отабек билан Анвар салоҳиятига, гоҳ Анвар билан Раъно ҳамда Насим дўстлигига, руҳий яқинлигига, баъзан Солиҳ маҳдум ва унинг мактабидан чиққан ўзбек адабиётидаги хасисларга, зиёлилар образининг қиёси ва баъзан “онҳазратнинг отган ўқлари” бўлмиш Гулшаннинг “жонли одам, тирик инсон” эканлигига диққатини қаратар экан, имкони борича янгича тафаккур мезонлари асосида иш кўради.

Адабиётнинг чинакам инсоншунослик эканлигини таъкидлаб боради. Ва ўрин келганда авлод-аждоғларимизнинг азалий эътиқодий қадриятлари негизини ҳам назардан қочирмайди. “Меҳробдан чаён” – санъат асари. Лекин афсуски, баъзи китобхонлар, кўпроқ ёшлар роман иоҳиятига сингдириб юборилган эзгу ғоя - дўстликнинг уруғланишига ишонмайдилар, уни афсона деб биладилар. Бир-бир ярим асрдирки, биз узоқ асрлар мобайнида қон-қонимизга сингдирилган муқаддас туйғу, тушунчаларни бой бериб келяпмиз.

Табиийки, бадий асарга, хусусан, “Абдулла Қодирийнинг бадий дунёси” (1996 й.) мамуасига кирган мақолаларда, айниқса, профессор

Умарали Норматовнинг “Қодирий боғи” (1995 й.), “Ўткан кунлар” ҳайрати” (1996 й.) китобларида яққол сезилади. Жаҳидчилик, миллий уйғониш даври ижодкорларига муносабат тубдан ўзгарган, уларнинг адабий меросини қайта идрок этиш, янгидан баҳолаш ва янгича талқин қилиш жараёнлари бошланган 80-йилларнинг охирларида профессор Умарали Норматов Абдулла Қодирий ижодини жиддий суръатда қайта холис илмий назардан ўтказди. Улуғ адиб ижод оламининг, ҳаёт йўлининг турли-турли қирраларини янгича идрок асосида намоён этадиган ўндан ортиқ ниҳоятда салмоқли мақолалар ёзди. Ва уларнинг жамланишидан юқорида тилга олинган китоблар юзага келди.

“Қодирий боғи” китобининг “Адиб қисмати” қисмида У. Норматов ёзувчининг ҳаёти ва ижодига тегишли бир қатор манбаларни архив ҳужжатларини, мавжуд илмий тадқиқотлар ҳамда биографик маълумотларни қайта назардан ўтказади. Абдулла Қодирий дунёсини, истеъдодли ижодкор, ҳам ўз замонасининг кишиси сифатидаги хусусиятларини теран тушунади. Адиб дунёқараши шаклланган муҳит об-ҳавоси ҳароратига, таълим-тарбия масканларининг савиясига тўғри ташхис қўяди; бир қанча чигал масалаларга ойдинлик киритади. Олим муайян муаммо устида фикр юритар экан, бир қирғоқни ташлаб, иккинчи қирғоқни забт этиб “замона қаҳрамони”га айланишни хуш кўрмайди. Балки, ўз талқинларида ижод психологиясига, инсон табиатига хос барча хусусият ва майлларни инобатга олади.

У. Норматов Абдулла Қодирийнинг динга ва диндорларга муносабатини тушунтирар экан, маълум бир вақтлар оралиғида давр оқимидаги ижодкорга, сўнгра ўз ички бутунлигига қайтган шахс сиймосига урғу беради. Бир неча асарларида диндорлар образининг бадиий талқинида Абдулла Қодирий ниҳотда холисликка боради. “Умуман, 30-йиллар ўзбек адабиётида динга, диндорларга бунақа холис муносабатда бўлган бошқа бирорта асарни, руҳонийларнинг бунақа самимий ҳаётий образларини кўрмаймиз”. Шубҳасиз, бу ўринда У. Норматов мулла Обидни ҳам назарда

тутади. Қолаверса, китобдаги “Обид кетмон” ҳақиқати” номли мақоласида айни асар хусусидаги “паст-баланд гаплар”га барҳам бериш ниятида уни янгича тушунтиради. Обид кетмон образининг адабиётимиздаги “ноёб ҳодиса” эканлигига бизни ишонтиради.

Илгариги қодирийшунослар тадқиқотларида учрамайдиган Обид кетмон образининг янги қирраларини ўртага ташлайди; покдомон, ҳалол, ҳақиқатгўй, иймонли бир инсоннинг теварак-атрофидаги “одамча”лардан ҳар жиҳатдан фарқланишини кўрсатади. “Обид кетмон”га ўз вақтида танқидчилар бежизга турли айблар тақашмаган ахир. Яъни, У. Норматов ёзади: “Шунинг учун ҳам динга, руҳонийларга нафрат руҳида тарбияланган ўша давр танқидчилиги бундай талқинни асло ҳазм қилолмайди; ёзувчи диннинг синфий “эксплуататор характерини очишга уринмайди”, “диннинг моҳиятини фош этишга уринмаган” , повестда руҳонийларни синфий душман сифатида фош этиш эмас, “уларга муҳаббат, улар ҳам одам-ку” деган ачиниш туйғучи бор, “бу динни фош қилиш эмас, балки динга ва руҳонийларга ёрдам қилишдир” дея муаллиф шаънига таъна-дашном ёғдиради...”.

Муайян адиб ижодий дунёқарашидаги нафосатни, эстетик принципларни тадқиқ этишда жаҳон адабиётшунослигида адабий илмий мактаблар бор. Шу жиҳатлар ўзбек адабиётшунослигида ҳам эртами –кечми ўз ифодасини топиши лозим. Ушбу эстетик масала қодирийшуносликда “Адиб эстетикаси” тарзида кўйилди. У. Норматовнинг бу йўсиндаги талқинларида ҳам янгича адабий-илмий тафаккур нафаси сезилади. Олим адибнинг адабий-назарий қарашларини талқин этиб, адиб эстетикасидаги, “адиб адабий-танқидий қарашларидаги бош гап – реализм масаласидир”, “ҳақиқат, ҳаёт, ҳақиқатга садоқат – ёзувчининг ижодидаги бош шиордир...” деган хулосаларга келади.

Олим илгариги “феодализм давридаги социал тартиблар ва ҳаёт қоидаларининг ҳаддан ташқари адолатсизлигини ва бёманилигини фош этиш руҳи” (И. Султон) типидagi талқинлардан фарқли ўлароқ “Ўткан

кунлар” негизда “истиклол қайғуси”ни кўради. Янгича шароитда асарга янгича назар билан қарайди. “Ўткан кунлар” романида тасвир этилган социал муҳитнинг иккинчи - муҳим бир қиррасига урғу беради. Ва табиийки, шу фикрнинг, ғоянинг илдизлари Абдулла Қодирий шуурида, асл маслағида мавжуд эди. Умарали Норматов айна “истиклол қайғуси”, “мустамлака балосидан сабоқ бериш” тезисини илгари сурганда бежизга оташин эркпарвар шоир Чўлпонни эсламайди. Шунингдек, Абдурауф Фитратнинг “Туркистонда руслар” мақоласидан иқтибослар келтиради. “Ўткан кунлар” романи ёзилган муҳитдаги психологик ҳолат, ижтимоий-сиёсий воқелик нақадар мураккаб бўлганини таъкидлайди. Бундай мураккабликларни қонга ботирилган Туркистон мухториятини ўз кўзи билан кўрган Абдулла Қодирийдек сиймолагина соддалаштириб англаши мумкин эди. Юсуфбек ҳожининг огоҳликка даъватларидан шу мазмун яширин.

“Ўткан кунлар” романининг маъно-мундарижа доираси ғоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий муаммолар кўтарилган. Улар ичида, менимча, энг муҳими юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласидир”.

У. Норматов бу фикри исботи учун етарли далил келтиради. Бирок, мазкур тарихий романда тарихий воқеа-ҳодисалар тасвиридан кўра оилавий-маиший саҳна тасвири катта қисми ташкил этади. Романнинг иккинчи бўлимида (17 та бобда) умуман тарих саҳнаси йўқ, балки ишқий-маиший саргузаштла тасвири келади. 23 бобни ўз ичига олган биринчи бўлимида олти боб, 17 бобни қамраб олгани учинчи бўлимда уч боб тарихга тегишли. Аммо баъзан боўқа бобларда (масалан, Хон қизига лойиқ бир йигит” боби) ҳам социал масалаларга муносабат кўринади.

Бадий асар талқинида эстетик ҳодисани ҳис қилиш, ҳис қилинган жозибани, нафосатни ўзидаги мавжуд билимлар доирасида баён этиш муҳим аҳамият касб этади. Талқин талқинчи дунёқарашидаги жуда кўп омиллар билан боғлиқ ҳодиса. Кейинги пайтдаги Қодирий романларининг

турлича талқини илмий талқин табиатига хос яна бир аҳамиятли хусусиятни юзага чиқаради. Айни бир асарни ёш эътибори ила каттагина фарққа эга бўлган икки олим, адабиётшунос икки йўсинда талқин қилиши мумкин.

У. Норматов “Ўткан кунлар”нинг янгича талқинида социал муҳитни янгича кузатса, адабиётшунос Муртазо Қаршибой роман негизида “ Бир ишқ, ҳам чин бир ишқ”ни кўради. “Ишқ – адабий эҳтиёж, абадий мавзу”лигини таъкидлаган М. Қаршибой “Ўткан кунлар”да ишқий изтироблар теран тасвир этилганини далилларга асосланиб бир-бир тушунтиради. Роман ичидан яшил ип бўлиб ўтадиган асосий сюжет воқеаси Отабек ва Кумушнинг ишқи. Композиция ҳам шу асосга қурилган. Бу икки покиза қалб орасида пайдо бўлган муҳаббатни М. Қаршибой илоҳий ишққа яқинлаштириб кўяди ва баъзан фикри исботи учун ислом динидан илмий асослар келтиради. Хулосани эса, “Худди шундай, “Ўткан кунлар” ҳам “ бир ишқ, ҳам чин бир ишқ” ҳақидаги ғуссали рўмондир”, деган сўзлар билан яқунлайди.

Айни бир адабий – эстетик воқеликнинг, аниқроғи, бадиий образнинг нисбатан икки хил талқинига яна бир мисол келтирамиз. “Меҳробдан чаён” Романидаги Солиҳ махдум образи янгича баҳоланаётган, “янгича ижтимоий-иқтисодий концепсия”лар илгари сурилаётган шароитда баҳс объектига айланди. Адабиётшунос Азим Раҳимов “ Солиҳ махдумда нима гуноҳ?” номли мақоласида кўпроқ Солиҳ махдумдан фазилат излайди.

Унинг илгариги талқинларига нисбатан янгиланган, самимиятга яқин талқинини беришни истайди. Солиҳ махдумни бундай “реаблитация қилиш” адабиётшунос Муртазо Қаршибойга маъқул келмайди ва “Солиҳ махдум фариштами?; деган мақола билан чиқади. Адабиётшунослик ўзининг “муқим таянч нуқтаси-концепцияси”ни йўқотганлигини таъкидлаган муаллиф ўз қарашларида янгича талқин этишда ўзи учун ислом дини асосларини илмий концепция даражасига кўтариб олади. Шу боис, онага яхшилик қилиш ҳақидаги, “Ҳаё - иймондандур”, “Тангри наздида бандаларнинг энг яхшиси аҳли-аёлига фойдаси кўп тегадаган кишидир”,

“Бир гуноҳ ишни кўрсаларинг, кўлларинг билан қарши бўлинглар. Кўлларинг билан қарши бўлолмасаларинг, тилларинг билан қарши бўлинглар. Мабодо, тилларинг билан қарши бўлолмасаларинг, дилларинг билан қарши бўлиб турунлар. Аммо, бу иймонларнинг заифлигидан далолат беради” каби ҳадислар асосида ўз қарашларини исботлашга уринади. А. Раҳимов Солиҳ махдумни иложи борича зиёли, фазилатли қилиб талқин этишга интилса, М. Қаршибой кўпроқ иккинчи қирғоққа ўзини уради. Баъзан ислом шариатида жуда катта гуноҳ бўлиб тақаладиган, Абдулла Қодирийнинг ўзи қўллашдан андиша қилган айрим таъбирларни Солиҳ махдумга нисбатан шавқатсизларча ишлатиб юборади. “Агар Солиҳ махдум образининг бадий мантиқидан келиб чиқиб фикр юритсак, махдумнинг сал иймонсизроқ, иккиюзламачироқ ва мунофиқроқ эканини кўрамиз”. Яна бир ўринда тўғридан-тўғри Солиҳ махдумни “иймонсиз одам” дея тавсифлайди.

Ҳолбуки, шаҳодат калимасини айтган, Аллоҳ буюрган фарз ибодатларни адо этиб юрган, аммо табиатида қусурли бўлган бир мусулмонга нисбатан бу сўз бирикмасини қўллаш тухматдир. Ҳатто, М. Қаршибой “Солиҳ махдум фариштамас, шайтон!” деган фикрни айтади. Солиҳ махдум портрети чизгисидаги “сийрак мўй”, “истараси иссиқ”, “оқ тан” бўлганлигига вульгар маъно беради.

Мақоланинг шу нуқтасига диққатини қаратган адабиётшунос А. Расулов ёзади: Муртазонинг асосий қарашини тасдиқлаган ҳолда, мақоладаги битта нуқтага - “Солиҳ махдумнинг мадрасадаги кирдикорлари” хусусидаги фикрига тамоман қўшилмайман”.

Илгари ўта хасис, зикна тип ўлароқ талқин этилган Солиҳ махдумнинг бир йўла оппоқ - серфазилат зиёли тўнини кийиши ҳам ёки янги шароитда иймонсиз, мунофиқроқ, шайтон, ҳаёсиз сингари сифатлар билан тавсифланиши ҳам айни образнинг бутун жозибасини, эстетик қийматини очиб бера олмайди. Қолаверса, “Меҳробдан чаён” романидаги энг ёрқни,

табий ва реалистик бақувват образи бўлгани учун ҳам ҳалига қадар Солих маҳдумнинг кимлиги устидаги мулоҳаза-мунозаралар давом этмоқда.

Қодирийшуносларнинг адибнинг бетакрор маҳорати, бадиий қудрати, каламининг жозибаси хусусида назарий фикрларни жуда кўп айтганлар; аксар ҳолатларда романларнинг сюжетларини қайта сўзлаганлар.

“Қуш тилини қуш билади”, деганларидек, Абдулла Қодирий каламининг жозибасини, тасвирларидаги психологик ҳолатларнинг айрим қирраларини очиб берган асар сифатида Хайриддин Султоновнинг “Шоирона, дарвешона, бир маъно” мвқоласини кўрсатиш мумкин. Бунда зерикарли, бадиий асар вужудига бегона назарий гапларнинг қуруқ такрори йўқ.

Қолаверса XX аср ўзбек адабиётшунослигида этик талқиннинг намуналарини қодирийшунослик тарихида қузатиш мумкин. Абдулла Қодирий қаҳрамонлари табиатидаги юксак ахлоқни, шарқона иззат-икром намунасини дастлаб ёш адабиётшунос Афтондил Эркинов ўзининг “Сукут, сукут...” номли мақоласида Алишер Навоий қаҳрамонлари билан Отабек ва Анварларни қиёсан тадқиқ этиб, “Анварнинг сукути замирида мардлик, адаблилик, андиша ва ғурур яширинган”, “Фарҳод, Анвар ва Отабекнинг сукутлари андиша, адаблиликнинг оқибатидир” каби хулосаларга келган бўлса, кейинчалик юқорида эслаганимиз иқтидорли ёзувчи Хайриддин Султонов айнан адиб романларини соф этик- эстетик нуқтаи назардан талқин қилиб, “Андиша” мақоласида шарқона ахлоқ мезонлари асосида Қодирий романларидаги Отабек, Анвар, Юсуфбек ҳожи, Кумушбиби ва Раъно сиймоларини бир-бир тадқиқ этиб, улар табиатидаги собит иймонни “инсон шарафининг гултожи бўлмиш андиша, ор-номус, уят каби муқаддас туйғуларни” кўради.

Айтиш жоизки, кейинги йилларда Қодирий қаҳрамонларининг талқини алоҳида рисола ҳолатига келганлиги ҳам кўзга ташланади. Масалан, Хадича Лутфиддинова “Лолалар ичидаги гул” рисоласида Кумуш образини алоҳида олиб, роман моҳиятини Отабек билан Кумушбибининг

ишқий саргузаштлари фонида текширади. Рисолада роман воқеаларига параллел равишда Кумушни етақлаб юриш, шу зайл сюжетни қайта баён этиш ва ёзувчининг тасвирлаш санъатига, маҳоратига урғу бериш йўлидан борилади.

Х. Лутфиддинованинг баҳс уйғотадиган юқоридаги тезисларига ўхшаш фикрлар “Гулларнинг раъноси” номли рисоласида ҳам мавжудлигини айтиб ўтиш лозим.

Бадиий асар қаҳрамонларини қоралаш-оқлаш йўналиши “рамзлар тилини” жўнлаштиради, камалакдек сержило санъатнинг юксак салоҳиятини тубанлаштиради.

Юсуфали Шоназаров “Мумтоз тасвирнинг юксак бадиияти” мақоласида “Ўткан кунлар”даги Зайнаб образига диққатни қаратди. Бу образни одам-инсон сифатида тушунган ва тушунтирган олимлар фикрини, унга ачиниб қараганларнинг мулоҳазаларини ҳазм қила билмайди.

Х. Лутфиддинованинг: “Зайнабни қоралашда бизда етарли далил йўқ.. Кумушбибини гина-қудратсиз, адоватсиз, ҳожи оталари айтганидек, эгачи сингилдек кутиб олади. “Эри ва кундоши ораларидаги муҳаббатни тан олганлиги учун ҳам муросага кўнади. Ҳатто кундоши уни холи топиб сўз билан “чақиб-чақиб” олганда ҳам Зайнабни “тўппи тикиб” ўтирган ҳолда кўрамиз, деган фикрларига мутлақо қўшилмаган Ю. Шоназаров романдан Зайнабни қоралайдиган эпизодларни эсга олади ва ёзади: “Хуллас, Зайнабнинг қисмати ҳам, муҳаббати ҳам ачиниш уйғотадиган эмас, балки нафрат уйғотадиган, инкор этиладиган, ҳеч бўлмаганда маъқулламайдиган мазмун ва моҳиятга эга”. Табиийки ҳар талқинчининг ўз эстетик диди, назарий билими, таянч дунёқараши бўлади. Биз чин дилдан истар эдикки, бу буюк адибимизнинг хаёти ва асарлари ҳеч тўхтовсиз дунёниг ҳар бир адабиётшуносини ва китобхонини ўзига махлиё қилишдан тўхтамасин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдулла Қодирий бадиий дунёси. Тошкент: Университет, 1994. 120бет.

2. Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. Тошкентб Адабиёт ва санъат, 1986. 176 бет.
3. Абу Фидо Исмоил ибн Касир. Тафсирул Қуръонил Аъзим Байрут : 1984. 318 бет.
4. Абдусаматов Ҳ. Танқидми, тош отишми? Тошкент: Фан. 1992. 88 бет.
5. Алиев А. Абдулла Қодирий. Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1967. 216 бет.
6. Алиев А. Истиқлол ва адабий мерос. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 216 бет.
7. Башир З. Ўзбек адабиёти. Қозон: Яналиф, 1929.112 бет
8. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М: Искусство, 1979.424с.
9. Боқий Н. Қатлнома. Тошкент: Нашриёт-матбаа бирлашмаси,1992. 208 бет.
10. Ёқубов Ҳ. Адабий мақолалар. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. 368 бет.
11. Каримов Н. Истиқлолни уйғотган шоир. Тошкент: Маънавият. 2000.88 бет.
12. Лутфиддинова Х. Гулларнинг раъноси. Тошкент. Ўзбекистон. 1997й.
13. Маҳмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976.285 бет.
14. Мережковский Д. Акрополь. М: Книжная палата,1991. 352 с.
15. Мирвалиев С. Ўзбек романи. Тошкент: Фан, 1969. 314 бет.
16. Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. Тошкент: Фан, 1997. 150 бет.
17. Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. Ғоявийлик. Метод. Қаҳрамон. Т: Фан, 1979. 286 бет.
18. Насриддинов Ф. Адибнинг йўли. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. 120 бет.
19. Норматов У. Қодирий боғи. Тошкент: Ёзувчи, 1995. 220 бет.
20. Карим Б. Қодирий қадри. Тошкент: 2003. 4 бет.
21. Карим Б. Қодирий қадри. Тошкент: 2003. 8 бет.
22. Шоназаров Ю. Мумтоз тасвирнинг юксак бадиияти. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2000 йил. 3 ноябрь.
23. Эркинов А. Сукут, сукут... Ёшлик. 1987. №5. 75-78-бетлар.

HATT-I BABURÎ VE BU YAZIYLA YAZILAN BAZI KAYNAKLAR

“XATTI BOBURIY” VA UNDA YOZILGAN BA’ZI MANBALAR

Odina BOLTABOYEVA*

Özet. Makalede Çağatay Türkçesi ile eserler yazan şair ve şah olan Zahiriddin Muhammed Babur’un icat ettiği yazı “Hatt-ı Baburî” üzerinde durulacaktır. Yazının kökeni hakkında görüşler belirtilerek, bu hat ile günümüze kadar ulaşan bazı kaynaklar, bu yazı ile yazıldığını bildiğimiz bazı belgeler hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar kelimeler: Hatt-ı Baburî, Zahiriddin Muhammed Babur, yazı, mucid.

Annotatsiya. Ushbu maqolada shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan kashf qilingan yozuv “xatti Boburiy” haqida ma’lumot berilgan. Ushbu yozuv turining kelib chiqishi haqida fikrlar aytib o’tilgach, bu xat bilan bizgacha yetib kelgan manbaalar, shuningdek bu yozuvda yozilgani haqida ma’lumotlar uchraydigan manbaalar haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: xatti Boburiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, yozuv, kashfiyotchi.

Otasining kutilmagan o‘limidan so‘ng 12 yoshida taxtga o‘tirgan, hayoti turli-tuman siyosiy mojarolarga to‘la bo‘lgan Zahiriddin Muhammad Bobur, ayni paytda o‘zidan yirik adabiy, ma’naviy, madaniy meros qoldirdi. Dunyoning ko‘plab tillariga o‘girilgan mashhur “Vaqoe” (“Boburnoma”) asari orqali kuchli adib, yaratgan devoni orqali nihoyatda qalami o‘tkir shoir, “Aruz risolasi” orqali o‘ta yetuk adabiyot nazariyasi bilimdoni, fiqh ilmi haqida masnaviy tarzida yozilgan “Mubayyan” otli asari va “Risolayi Volidiya tarjimasini” orqali esa diniy-tasavvufiy bilimlarni puxta egallagan siymo sifatida namoyon bo‘ladi bizga Zahiriddin Muhammad Bobur. Qolaversa, bu buyuk shohning yana bir jihati borki, bu bilan tarixda o‘z nomida ataladigan yozuv qoldirdi: **Xatti Boburiy.**

* Andican Devlet Üniversitesi öğrencisi
Andijon davlat universiteti talabasi

Tariximizda ajdodlarimiz bir qator yozuvlarni kashf qilgani yoki mavjud yozuvlarni o'z tilimizga moslashtirib qo'llagani ma'lum. Turkiy tilda yozilgan va bizgacha yetib kelgan eng qadimgi yodgorliklar ko'kturk harflarida yozilgan bo'lib, bu yodgorliklarning eng ko'pi O'rhun va Yenisey hududlaridan topilgan. Bu yozuv tilimizning fonetik xususiyatlarini to'la ko'rsata olgani, xatto ingichka va yo'g'on undoshlarni ham ifodalagani, uning ajdodlarimiz tomonidan kashf etilganini yaqqol isbotlaydi. Keyinchalik esa uyg'ur va moniy yozuvida bitilgan manbalarni uchratamiz. Islom dinining qabul qilinishidan keyin ajdodlarimiz asarlarida Arab harflari qo'llana boshlaganlar. Zahiriddin Muhammad Bobur davrida ham Arab yozuvi keng qo'llanilar edi. Boburning o'zi ham Arab yozuvida savod chiqarib bu yozuv tizimida asarlar yaratdi. Biroq Arab yozuvi xususiyatlarining turkiy til imkoniyatlarini va fonetik jihatlarini to'la ifodalay olmasligidan bo'lsa kerak, adib yangi bir yozuv kashf etdi. Bu jarayon hali Hindistonni qo'lga kiritmay turib, Kobulda hukmdorlik qilayotgan 1504 (hijriy 910) yilga to'g'ri keladi. Boburning o'zi "Boburnoma"sida uch marta, devonida esa bir marta "Xatti Boburiy"ni zikr etib o'tadi:

1. *Kobulning daromad va hosilini bilmay mundaq kulliy tahmil bo'lg'ani uchun viloyat xayli xarob bo'ldi. Ushbu mahallarda Boburiy xattini ixtiro qildim.*¹
2. *Murg'obta mirzolar bila muloqot qilg'anda Qozi Ixtiyor va Muhammad Mir Yusuf bila kelib meni ko'rdilar. Boburiy xattidin so'z chiqti. Mufradotni tiladi, bitidim. O'shal majlisda mufradotni o'qub, qavoidini bitib, nimalar bitidi.*²
3. *Humoyunning o'g'li bo'lg'anning tahniyatig'a va Komronning kadxudoligining tahniyatig'a Mirzoyi Tabriziyini va Mirzabek tag'oyini o'n ming shohruxiy sochiq bila yiborildi. O'zum kiygan to'n va bog'lag'an kamar har ikki mirzog'a yiborildi. Mullo Bihishtiydin Hindolg'a murassa kamar va xanjar va murassa davot va sadafkorliq sandali va kiygan nimcha va tagband*

¹ Haydarobodning Salar Jung muzeyi kutubxonasida A.D. 1700 raqami ostida saqlanayotgan Boburnoma qo'lyozmasining Annette S. Beveridge tomonidan tayyorlangan faksimil nusxasi. London, 1971. 144a sahifa.

² Annette S. Beveridge. O'sha asar. 179a sahifa.

*va Boburiy xattining mufradotini yiborildi. Yana Boburiy xatti bilan bitilgan qit'alar yiborildi.*³

Yuqoridagi satrlarda 1503-1504 yillardagi voqealarni bayon qilar ekan, Kobulda hukmron bo'lgan o'sha yillarda Boburiy yozuvini ixtiro qilganini aytadi.

Ikkinchi o'rnakda esa, Qozi Ixtiyor bilan ko'rishganda Boburiy yozuvi haqida so'z borgani, harflarning alohida qanday yozilishi muallif tomonidan ko'rsatilgani, keyinchalik qoidalarining belgilangani, shu zahoti yangi bitiklar yozib ko'rilgani qayd qilinadi. Suhbat jarayonida Boburiy yozuvining boshqa kishi tomonidan o'qilgani va darhol yangi bitiklar yozilganini nazarda tutgan ba'zi olimlar, yozuvning butunlay yangicha yozuv bo'lmasligi mumkinligi, ilgaridan qo'llanilgan boshqa yozuvga o'xshashligi bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi.⁴

Uchinchi o'rnakda esa, muallif o'z farzandlariga ota bo'lgani va to'yi munosabati bilan sovg'alar yuborganini, shularning orasida Boburiy yozuvining har bir harflari alohida ko'rsatilgan alifbosi va bu xatda yozilgan qit'alar yuborganini bildirib o'tadi. Odatda ikki baytdan iborat bo'lgan qit'alar sovg'a qilib yuborilganini hisobga olsak, ularni harflari va naqshlari oltin tazhibdan qilingani haqida tasavvur uyg'onadi. Afsuski, bu qit'alardan birortasi hozirgacha bilim dunyosiga ma'lum emas. Tilimizda yozilgani taxmin qilinayotgan ushbu boburiy yozuvida bitilgan qit'alar kun yuziga chiqsa, yozuv haqida yana-da ko'proq tasavvur uyg'onishi tayin.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'z devonida ham Boburiy yozuvini qayd etib o'tadi. "Durur" radifli g'azalining maqta'sida quyidagicha keladi:

*Turklar xatti nasibing bo'lmasa, Bobur, ne tong,
Boburiy xatti emastur, xatti Sig'naqiy durur.*⁵

Baytda Bobur "turklar xatti" deganda uyg'ur yoki ko'kturk harflarini nazarda tutayotgan bo'lishi mumkin. Shu o'rinda "Abushqa" lug'atida "turklar

³ Annette S. Beveridge. O'sha asar. 357b sahifa.

⁴ R. Rahmeti Arat. Vekayi (Babur'un Hatirati.) Anqara 1964. jild II. 582- b.

⁵ Bobur. Devon. (Parij nusxasi asosida nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasan.) Toshkent, 1993. 27- bet.

xatti” o‘rniga “xublar xatti” deb keltirilganiga e‘tibor qarataylik. Shuningdek, ushbu baytdagi “Sig‘naqiy” yozuvi ham Abushqa lug‘atida quyidagicha ta‘riflanadi:

Sig‘naq – bir nav’a xatdur Chig‘atoyda, xatti boburiy va g‘ayri kibi-ki, Bobur mirzo ash‘orinda kelur.⁶

Sig‘naq yozuvi haqida bilim dunyosida yetarli ma‘lumotlar mavjud emas. O‘zbek filologlari Q. Sodiqov va Q. Omonovlarga ko‘ra: “Sig‘naq istilohi, chamasi, o‘rta asrlar Sirdaryo bo‘yidagi turk madaniy markazlaridan biri bo‘lgan shahar otiga bog‘lanadi. Ana shu o‘lkada qo‘llanilgan yozuv shunday atalgan bo‘luvi mumkin. Sig‘naq xatining namunalari hozircha ma‘lum emas. U qadimgi turkiy yozuvlardan biri bo‘luvi kerak.”⁷ Bundan Boburiy yozuvi sig‘naq yozuv asosida qurilgani anglashilmoqda.

Boburiy yozuvi haqida manbalarda ma‘lumotlar cheklanganini ko‘rish mumkin. Mulla Abdulqodir Badavoniyning “Muntaxabu-t-tavorix” otli asarida Bobur Mirzo o‘zi kashf qilgan yozuvda Qur‘on bitib, uni Makkaga va Eronga yuborgani, shuningdek, Humoyun Mirzoning hukmdorlik paytida uning yaqinlaridan biri bo‘lgan Mir Abdulhay Mashhadiyning yozilishi qiyin bo‘lgan ushbu boburiy yozuvida mohir xattot bo‘lgani qayd etiladi.⁸

Yuqoridagi ma‘lumotlardan Xatti Boburiyda yoza oladigan mohir xattotlar bo‘lgani, Qur‘oni Karimdan tashqari boshqa kitoblar ham yozilgan bo‘lishi mumkinligi haqida tasavvur uyg‘otadi.

Kunimizgacha Xatti Boburiy haqida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xatti Boburiyning harflari haqida bilim dunyosiga ilk ma‘lumotlardan birini S. Azimjonova bergan. 26- An‘anaviy Sharqshunoslar Kongresida “Xatti Boburiy haqida yangi ma‘lumotlar” nomli ma‘ruzasida manbalarda uchragan Xatti

⁶ Nevai‘nin so‘zleri ve Çağatayca Tanıklar. (Nashrga tayyorlovchi Mustafa Kaçalın.) Abushqa lug‘ati. Anqara 2012.

⁷ Qosimjon Sodiqov, Quدراتulla Omonov. Ilmiy-tanqidiy matn yaratish zamon talabi. “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” gazetasining 2010 yil 34-soni.

⁸ Mulla Abdulqodir Badavoniyning “Muntaxabu-t-tavorix”, Kalkutta 1868. I jild. 343- bet.

Boburiy harflarini va uning Arab harflaridagi muqobilini keltirib o'tgan.⁹ (1, 2-Rasmlar)

S. Azimjonova keltirgan ma'lumotlarga tayanilgan holda Boburiy yozuvida 29 harf bo'lganini, bu harflardan biri lom-alifni ifodalaganini ko'rish mumkin. Yozuv chapdan o'ngga qarata yozilgan. Ba'zi olimlarga ko'ra esa, bu yozuv Arabcha abjad hisobining bir ko'rinishi bo'lishi mumkin.¹⁰

Xatti Boburiy haqida boshqa salmoqli ishlardan birini Afg'onistonda Halim Yorqin tomonidan nashr qilingan.¹¹ Unda Halim Yorqin Xatti Boburiy haqida qilingan ishlar va manbalarga to'xtalib o'tadi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, Bobur Mirzoning o'zi ijod qilgan yozuvda yozilgan Qur'on nusxalarini Makka va Eronga yuborgani manbalarda keltirilgan. Ushbu Qur'on nusxalaridan biri Eronning Mashhad shahrida "Ostoni Qudsi Rizoviy" muzeyi kutubxonasida № 930274 raqami ostida saqlanmoqda. Bu haqda bilim dunyosiga Ahmad Gulchin Maoniy ma'lum qildi.¹² Ahmad Gulchin Maoniy maqolasida kitobning 50- raqam ostida saqlanayotganini bildirib o'tgan. Shuningdek, muallif harflarni o'qiy olganini ta'kidlagan holda, Xattiy Boburiy harflarining Arab alifbosidagi muqobillarini berib o'tgan. (3- Rasm) Biroq hozirda Ostoni Qudsi Rizoviy kutubxonasida uning raqami 930274 sifatida qayd etilgan.

Ushbu Qur'on nusxasining kutubxonadagi katalog ma'lumotlarida uning Arab yozuvining Kufiy xatida ko'chirilgan deb keltirilgan. Bundan dastavval bu nusxaning qaysi yozuvda yozilgani ilm ahliga qorong'u bo'lganini ko'rish mumkin. Asarning birinchi varog'ida ikki muhr mavjud. Birinchi muhr Jumodul-avval 5, 1114-yil (milodiy 1702) sanasini ko'rsatmoqda. Ikkinchi muhr esa, 1119-yilni (milodiy 1707) ko'rsatmoqda. Unda Safaviylarning oxirgi shohlaridan

⁹ Азимджанова, С. А. "Новые Сведения о "Хатт-и Бабури"". XXVI International Congress of Orientalists. 1963

¹⁰ Anshuman Pandey. Introducing 'Khatt-i Baburi' or the 'Script of Babur'. Individual Contribution by UTC. 2011.

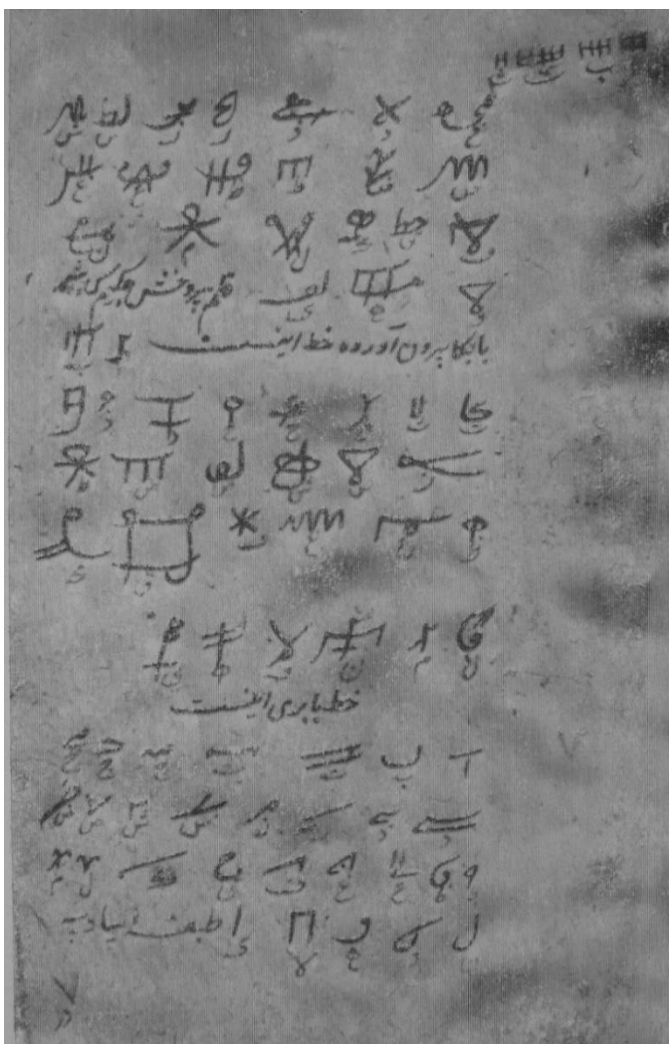
¹¹ Halim Yorqin. Kitobnoma. Afg'oniston Oydin Farhangi Anjumani. 2005 yil.

¹² Ahmad Gulchin Maoniy. "Mushafi Boburiy." Nomayi Ostoni Quds. Mashhad 1965. 20- son. 60-64- betlar.

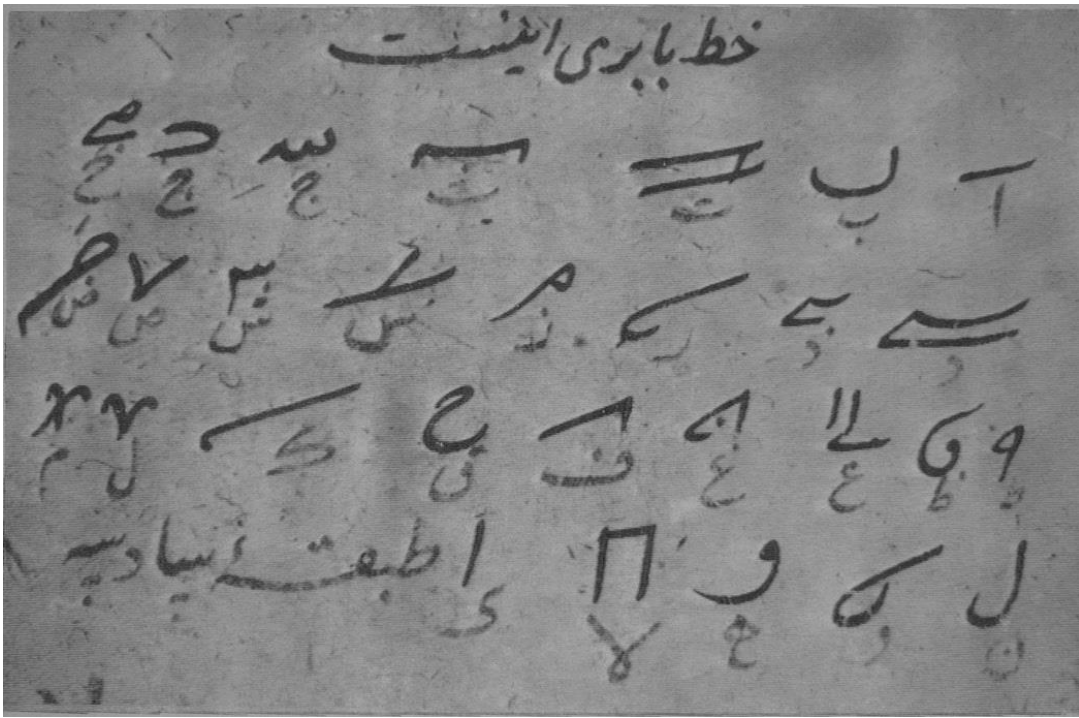
bo‘lgan Shoh Sulton Husayning vaqfi ekani ko‘rsatilgan. Xatto shu yerda ham Qur‘onning Kufiy xatida yozilgani yanglish ravishda qayd etilgan.

Boburiy yozuvida bitilgan mazkur Qur‘on nusxasi novvot rang ingichka Kashmir qog‘oziga bitilgan bo‘lib, sahifalar oltin tazhibli jadval ichiga olingan. Sura boshlari oltin tazhibli bo‘lib, jigarrang jildi echki terisidan tayyorlangan. Jami 265 varoqdan iborat bo‘lib, har sahifada 17 satr mavjud. Qo‘lyozmaning hajmi 12-5 x 9 sm. Quyida ushbu Qur‘on nusxasining rasmlari keltirilgan. (4,5-rasmlar)

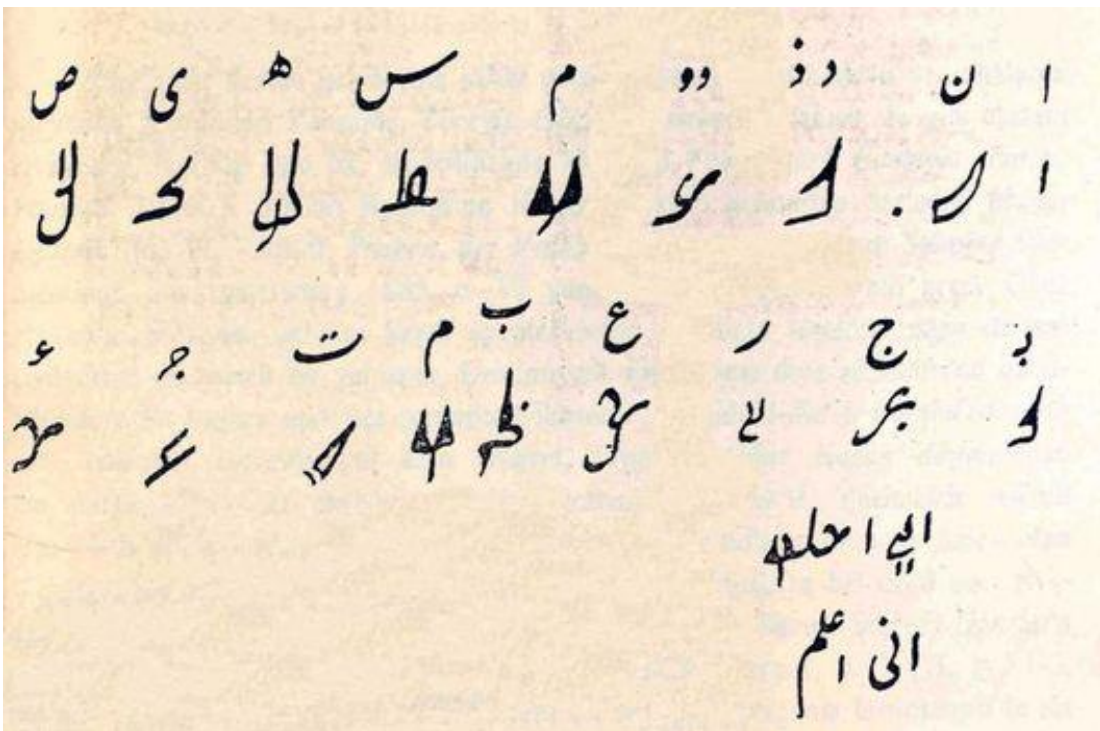
Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Xatti Boburiy – boy madaniy tariximizda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan yozuv. Bu yozuvda Qur‘on ko‘chirilgani, mohir xattotlar yetishib chiqqani buning yaqqol dalili bo‘la oladi. Bu yozuvda bitilgan boshqa bitiklar ham kelgusida ham kun yuziga chiqadi degan umiddamiz.

1- rasm. S. Azimjonova keltirgan manbadan parcha

2- rasm. S. Azimjonova keltirgan manbadan parcha

3- rasm. Ahmad Gulchin Maoniy maqolasidan olingan parcha

اللَّهُ مَبْدُ اللَّهِ تَشْوِيءًا إِهْمًا وَرَقًا
 تَبًا لَنْطَه رَه رَ اللَّهُ تَبًا تَبًا رَه
 نَه مَبْدُ اللَّهِ مَبْدُ اللَّهِ مَبْدُ اللَّهِ
 اللَّهُ تَبًا رَه مَبْدُ اللَّهِ تَبًا رَه
 مَبْدُ اللَّهِ رَه مَبْدُ اللَّهِ رَه مَبْدُ اللَّهِ
 تَبًا رَه مَبْدُ اللَّهِ رَه مَبْدُ اللَّهِ
 اللَّهُ تَبًا تَبًا تَبًا تَبًا تَبًا
 مَبْدُ اللَّهِ رَه مَبْدُ اللَّهِ رَه مَبْدُ اللَّهِ
 مَبْدُ اللَّهِ رَه مَبْدُ اللَّهِ رَه مَبْدُ اللَّهِ
 مَبْدُ اللَّهِ رَه مَبْدُ اللَّهِ رَه مَبْدُ اللَّهِ

4- rasm. Mashhadda saqlanayotgan “Qur’on be-xatti Boburiy” kitobidan parcha

5- rasm. Mashhadda saqlanayotgan “Qur’on be-xatti Boburiy” kitobidan parcha

“YABANCI BEYT”İN YABANCILIĞI NEREDE?

“BEGONA BAYT”NING BEGONALIGI NIMADA?

Dilnoza ISLAMOVA*

Özet. Bu makalede Ali Şir Nevai gazelleri üzerinde inceleme yapılmıştır. Gazellerin “yabancı beyitleri” üzerinde durulmuş, bunların bedii özellikleri açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: Klasik edebiyat, Ali Şir Nevai, gazel, yabancı beyit

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiy g‘azallari tahlil qilinadi. G‘azalning “begona bayt”lari o‘rganib chiqilgan va badiiy xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek mumtoz adabiyoti, Alisher Navoiy, g‘azal, begona bayt.

Sharq adabiyotida, xususan, o‘zbek va fors-tojik adabiyotida lirikaning eng keng tarqalgan turi g‘azaldir. Sharq adabiyotida she‘r devonlari g‘azal bilan xarakterlanadi. Ming yillar davomida shakllanib kelayotgan g‘azal janri qadimiyligi bilan ajralib turadi. Ma‘lumki, birinchi bo‘lib Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida aruz haqida ilk ma‘lumotlar keltirilgan, ilk g‘azal ham shu asarda uchraydi. Biz bilamizki, g‘azal asosan 3 baytdan 19 baytgacha bo‘ladi. Ko‘p g‘azallar ramali muxammasi mahzuf vaznida yoziladi. Dastlabgi mutaqorib bahrida yozilgan g‘azalda uchta baytning o‘z o‘rni va vazifasi bor. Matla‘ g‘azalning boshlanmasi, maqta‘ g‘azalning oxirgi bayti. Maqtadan oldingi bayt begona bayt deyiladi. Begona bayt tushunchasi nisbiy tushuncha bo‘lib, u g‘azalda ifodalangan, ya‘ni oldin kelgan baytlardagi umumiy tasvir yoki bayonga bevosita bog‘lanmasligi, nisbatan erkinroq fikr ifodalashi mumkin.

Begona bayt g‘azalgagina xos bo‘lib, aniqrog‘i, lirik chekinishning g‘azaldagi ko‘rinishi hisoblanadi.

* Ali Şir Nevai adli Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğrencisi
A. Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

Gʻazalchiligimiz, xususan, Navoiy gʻazallaridagi bu tipik xususiyatni koʻplab navoiyshunoslar kuzatgan, tahlil etgan. A.Hayitmetov buni umumiy lirik chekinish Y. Isʻhoqov “begona yoki qistirma bandlar” N.Komilov esa “gardish”, “bozgardish” (“qaytish”) deb nomlaydi.

Navoiy gʻazallarida asar mazmuni bilan bogʻlanmagan bayt boʻlmaydi. Alisher Navoiyning “Qorakoʻzim” nomli kitobidagi baʼzi gʻazallarida begona baytni koʻrishimiz mumkin:

*Gulni naylay, xotir ul ruxsori gulgun soridur,
Qoʻy, gul afshonni, koʻngil bogʻi humoyun soridur.
Podshohkim qanoat mahzanini istar erur,
Bir gadokim, xayoli ganji Qorun soridur.
Ey Navoiy, ista maʼni olamkim, keldi dun,
Har kishikim mayli ushbu dunyoni dun soridur.*

Bu gʻazalning matlaʼsi boʻlib, bunda maʼshuqani gulga oʻxshatib tasvirlayotganini koʻramiz va keyingi baytlarda oshiqlik kuchayadi. Bu gʻazalda ham boshqa gʻazallar qatori ayolga muhabbat va yorga oshiqlik mavzusi yetakchilik qiladi. Gʻazalning matlasidan boshlab, yorning yuzini gulga, koʻz-u qoshlarini shu darajada chiroyli ekanligini va uning koʻzlari chiroyliligidan chin dashtining kiyiklari majnun sari boʻlib ketayotganini aytib oʻtadi. Baytma-bayt yor goʻzalligi ohorli misralarda taʼriflanadi. Maqtadan oldingi bayt, yaʼni begona baytda esa odil podshoh hamisha qanoat manzilini istaydi, gadoy esa xayolida Qorunning ganji tomon borishni, yaʼni unga ega boʻlishni xohlaydi. Alisher Navoiy bu gʻazalida maqtadan oldingi bayt begona baytda shoh bilan gadoni yonma-yon qoʻyib, ularning dunyoqarashlarini va hayotdagi tushunchalarini ham ifodalab ketgan. Shoir maqtada bu dunyoga keldingmi maʼno izla, yaʼni dunyoni Olloh nima sababdan va kim uchun yaratganini bilish vaqti kelganini izohlaydi. Begona bayt atamasi nisbiy tushuncha. U gʻazalning boshqa birorta baytiga mazmunan yoki tuzilishi jihatidan umuman taʼsir koʻrsatmaydi.

Matlaʼ:

Figʻonki, yor vafo ahligʻa sitam qiladur,

Niyoz-u ajz gunohig‘a muttaham qiladur.

Begona bayt:

*Zamona o‘q kibi tuzlarini sindirib yoydek,
Alarki egridurlar shohga muhtaram qiladur.*

Maqta’:

*Navoiy o‘lgay edi bo‘lmasa umidi visol,
Bu qasdlarki, anga hajr dam-badam qiladur.*

Bu g‘azalning matlasida ko‘zi suzuk,yuzi oydek,qaddi qomati sarvdek bo‘lgan ma’shuqa, yor unga vafo qilsa ham,u yorga jafolar yetkazib,yorni azoblaydi. Keyingi baytda esa vasliga yetishaman deb, kun sanab yurgan oshiqni hajr sahosining asiri bo‘lishiga muhtalo qiladi. Sen nima hukm qilsang ham vafo ahli bu hukmdan g‘amga botmaydi. Sening bu hukmlaring jafo ahlini hakamga aylantiradi deb izohlasak, begona baytda esa zamona o‘qdek to‘g‘ri insonlar qaddini egib, yomonlarni, laganbardorlarni- egrilarni – podshoga yaqin, muhtaram qilayapti,-deydi. Ular egriligi, munofiqligi tufayli hamisha o‘zlari uchun manfaat bo‘lgan ishlardan qaytmaydi. Shuning uchun ham ular shohga yolg‘ondan bo‘lsa ham mulozamat qiladilar. Alisher Navoiy begona baytda o‘zining atrofidagi munofiqlarni, yomonlarni aytib o‘tib ketgan. Maqtada shoir xulosa o‘rnida “agarda yorug‘ kunlar haqida xayol surish va yorga yetishish, ya’ni (ilohiy)visol umidi bo‘lmaganda shoir yasholmas edi. Bu qasd qilishlar bir marta yoki ikki marta bo‘lmagan.Bu qasd uzluksiz davom etgan. Shunday bo‘lsa ham, men visol umidini yo‘qotmadim, agarda yo‘qotsam o‘lar edim” deydi shoir bir g‘azali maqtasida.

*Xil‘atin aylabdur ul sho‘xi siymbar qaro,
Tun savodi birla kiygandek mahi anvar qaro...
G‘ayridin qilg‘il zamiring safhasin pok, ey faqih,
Tobakay qilmoq firibu makr ila daftar qaro.
Dud-u ohidin qaro emas Navoiy kulbasi,
Kim qilibdur xonumonin bir pari paykar qaro.*

Bu gʻazalda ham yuqoridagi gʻazallar singari begona bayt uchraydi. Matlada yor nazarda tutilib, yorning libosi taʼriflanadi. Gʻazalni baytma-bayt tahlil qilsak, yor goʻzalligi tazod, tashbeh singari sanʼatlar orqali yuzaga chiqadi. Begona baytga kelib, ey faqih, zamiring sahifasini (qalbingni) hayotingning va umr yoʻlingning oq sahifasini gʻayrdan qilma, pok qil, bilib qoʻyki, firib, makr bilan oʻz hayot yoʻlingning sahifasini qaro qilib qoʻyishdan saqlan degan xulosa kelib chiqadi. Maqtada esa oh-faryodlardan Navoiy kulbasi qaro emas, balki maʼshuqalar oshiqning xonumonini, qalbini qaro qilmaydi deyish mumkin.

Xulosa oʻrnida shuni aytmoqchimanki, Alisher Navoiy gʻazallaridagi barcha baytlar oʻziga xoslik va maʼno - mazmun bilan ajralib turadi. Shoir gʻazallarida oshiqonalik bilan birga begona baytda oʻsha davrdagi ijtimoiy- siyosiy voqealarga ham ishoralar mavjud. Alisher Navoiy gʻazallari tagmaʼnolarga boyligi va betakrorligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Komilov N. “Maʼnolar olamiga safar”(Alisher Navoiy gʻazallariga sharhlar) Toshkent.2012,48-54 va 64 -betlar.
2. Haitmetov A. “Alisher Navoiy lirikasi” Toshkent.2015, 82-83- betlar.
3. Isʼhoqov Y. “Navoiy poetikasi” . Toshkent.1983,62-bet.
4. Alisher Navoiy “Qaro koʻzim” Toshkent.1988,22,64,162- betlar.
5. Izzat Sulton “Adabiyot nazariyasi” Toshkent. 92-93-betlar.
6. Internet sayti www.ziyonet.uz.

CENGİZ AYTMATOV VE ERNEST HEMINGUEY'İN ESERLERİNDE MÜŞTEREK YÖNLER

CHINGİZ AYTMATOV VA ERNEST XEMINGUEY İJODIDA MUSHTARAK JIHATLAR

Muslimaxon MELIYEVA*

Özet: Bu makale Ernest Hemingway'in "Yaşlı Adam ve Deniz" romanı ile Cengiz Aytmatov'un "Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek" eserlerinin karşılaştırmasından ibarettir. Eserde görülen ortak yönler üzerine dikkat çekilmektedir.

Anahtar kelimeler: ruhsal durum, mekan, karakter.

Annotatsiya: Maqolada Ernest Xemingueyning "Chol va dengiz" hamda Chingiz Aytmatovning "Sohil yoqalab chopayotgan olapar" qissalari solishtirilgan. Mushtarak jihatlari atroflicha o'rganilgan.

Kalit so'zlar: ruhiy holat, makon, obraz.

Adabiyot ruhan poklanish vositasi ekanligini qadim davrlardan tortib hozirgi kunga qadar yaratilgan noyob adabiy, badiiy namunalar isbot etadi. Undan inson qalbi jilosini, ruhiy tasavvur qirralarini, matonat masalasini, o'rni kelganda eng tuban odam qiyofasi qanday bo'lishini bilib olamiz. Adabiyot, nazarimda, katta karvonga o'xshaydi, u qanchadan - qancha manzilni bosib o'tadi, unda ancha-muncha sarbonlar bor. Har manzil o'zgachadir. Manzillarning bari o'zgacha iqlim havosiga ega ekanligini sarbonlar nigohidan, sarbonlar kalimasidan, ularning yaratayotgan "DUNYO"sidan bilib olamiz. Kuzating. Sarbonlar har safar mol-dunyo maqsadida emas, o'sha jazirama sahro bag'rida yashirin yotgan quduqni, undagi suvni izlab yo'lga tushganini bilasiz. Izlangan manzilga yetib borilgach quduqdan kosalariga limmo-lim qilib muzdek suv olinadi va uni o'quvchilarga tutqazishga harakat qiladilar. Ajablanarlisi sarbon bilan birgalikda, uning atrofini qurshagan jamoat ham qonish nima bilmaydi, suvga tashnalik- so'zga tashnalik

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğrencisi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

oylar, yillar o‘tib takrorlanaveradi. Manzillar oshgani, yangi quduqlar topilgani sayin suv lazzati orta boradi, yangi ta‘m har safar har sipqorishda seziladi. Mana bu haqiqiy adabiyotning qudrati, yozuvchining mahorati, so‘zni sevishning yorqin isboti. Agar so‘zga sevgi, inson taqdiriga e‘tibor bo‘lmaganda edi, bugungi kundagi qayta-qayta chanqab, murojaat etishga sabab bo‘layotgan asarlarning qadri baland bo‘lmasdi. “Kichkina shahzoda”da aytilganidek suv – yurakka malham!

Adabiyotning quroli bo‘lmish so‘z har ijodkorning iqlimida yangi hayot kasb etadi, har safar go‘yo yangi kuy bastalanadi. Endi bastakor maqomini egallagan ijodkor do, re, mi, faa va yana boshqalarni emas o‘z dardini, qalb iztiroblarini notaga soladi, iztirobdan yangi asar, yangi ohang paydo bo‘ladi. Taniqli munaqqid, tarjimon Ibrohim G‘afurov “Hayo - xaloskor” nomli kitobida kalimaga nisbatan “Nisolangan so‘z” ifodasini qo‘llaydi. Bir o‘ylab ko‘ring, so‘z shunday so‘zlarning yonida lol qolsa-ya! So‘zda so‘z qudrati degani shu bo‘lsa kerak. Jahon adabiyotining noyob namunalarini shunday hayratlarni qayta-qayta bizga hadya etadi, har mutolaa yangi hayrat uchun eshik ochadi. Bunday asarlarning qadri baland bo‘lishini, umuman olganda asar qudratli vositaga aylanishini adabiyotshunos Ulug‘bek Hamdamov qisqa javob bilan izohlaydi: avvalo, inson faktorining qay darajada yoritilishi va undan so‘ng boshqa narsalar. Inson qimmatini mahorat bilan aks ettirgan asarlar ko‘p va biz ulardan ba‘zilari bilan yaqindan tanishishga harakat qilamiz. Ularning o‘xshash va farqli jihatlarini o‘rganishga, qahramonlar misolida muallif nima demoqchiligini yangicha talqinda tushunishga harakat qilamiz.

Mangu hayot doirasida muttasil harakatdamiz, mavjud ekanmiz, undan ayrilishning, mangu hayot doirasidan ayro tushishning aslo iloji yo‘q. Hayot oqimi bizni shiddat bilan turli manzillarga yetaklashi yoki gardanimizga og‘ir yukni qo‘ndirishi mumkin. Insonga bu kabi vaziyatlarda muttasil hamroh bo‘ladigan, yagona boyligi uning o‘y-xayollaridir. Men olamni, eng yaqin insonlarimni, umuman olganda, borliqni shu “Ko‘hna hamroh” bilan birga his qilaman, idrok etaman. O‘ylashimcha, hammada ham shunday bo‘lsa kerak, agar

shunday bo‘lmaganda “Chol va dengiz”dagi Santyago cholni va “Sohil yoqalab chopayotgan olapar” qisasidagi O‘rxon boboni anglashimiz, ularning ichki olamini yanada teran his etishimiz qiyin bo‘lardi. Bu asarlarda tugunni hosil qiladigan va uni yechishga undaydigan o‘rin aytganimizdek, ikkala qahramonning o‘y-xayollar girdobida bo‘lishi. Yozuvchiga yuklatilgan eng katta mas’uliyat bo‘lmish qahramonlar psixologiyasi aksariyat holatlarda ularning ichki kechinmalari misolida yoritilishi, xaqli ravishda ifoda etilishi ham aynan qahramonlar nimani o‘y layotganiga bog‘liq. “Sohil yoqalab chopayotgan olapar” hamda “Chol va dengiz” asarlarida mushtarak jihatlarni bir necha o‘rinda ko‘rdik. Bunga quyidagilarni ayta olamiz:

- a) ikkala asar ham qissa janrida ekanligi;
- b) ularda tanlangan obrazlar bir xilligi, misol uchun Ernest Xeminguey asarida ham chol, bola obrazi bor, Chingiz Aytmatov asarida ham shu obrazlar ko‘zga tashlanadi;
- c) asar voqealari kechadigan makon qilib dengiz olingani va unga bog‘liq ravishda baliq ham ishtirok etilishi;
- d) va yana bir jihati asar bosh qahramonlari yuqorida aytganimizdek muttasil o‘ylar girdobida bo‘lishi, dunyodan, tabiatdan savollariga javob qidirishi.

Balki bu o‘xshash jihatlardan keyin Chingiz Aytmatov Ernest Xeminguey ijodiy maktabidan ta’sirlanib shu qissani yozgandir degan fikr tug‘ilishi mumkin, har qalay shuncha o‘xshash jihatlarda oddiy tasodif emas. Qirg‘iz adibi, buyuk ijodkor Chingiz Aytmatov jahon adabiyotining buyuk ijodkorlarini birma-bir mutolaa qilgani haqiqat, agar mutolaaga mehr bo‘lmaganda, buyuk iqtidor, dunyo tan olgan ijodkor bo‘lishi ham qiyin edi. Internet saytlarida “Chingiz Aytmatovning birinchi muhabbati” nomli badiaga ko‘zim tushdi va unda muxbir o‘zini qiziqtirgan bir necha savollarni beradi. Ularning orasida quyidagi savol ham bor edi:

- Qaysi yozuvchilarni tez-tez o‘qib turasiz va bizga ham o‘qishni tavsiya etasiz?

- Bolaligimda Ernest Xemingueyni sevib o‘qir edim. Xeminguey ijodi meni rom qilgan. Balki ijodimga ham ta’sir qilgandir. Buni bilmayman...

Ushbu javobdan ma’lum bo‘lib turibdiki, Chingiz Aytmatov Ernest Xemingueyning ijodiy ta’sirida bo‘lgan va “Sohil yoqalab chopayotgan Olapar” qissasida xoh obrazlar tizimida, xoh sujet tizimida bo‘lsin mushtarak jihatlar o‘z aksini topgan.

E. Xeminguey asaridagi Santyago chol hamda Ch. Aytmatovdagi O‘rxon bobo obrazlarining aynan tanlanishiga sabab ular hayot sinovlarini boshidan o‘tkazayotgan, yetarlicha xulosaga ega bo‘lgan qahramonlardir. Shu jumladan, asarlardagi chol obrazi misolida hikmatni, naslni, ishonchni saqlovchi va uni avlodlarga yetkazuvchi insonni ko‘ramiz. To‘g‘ri ma’nodda “Chol va dengiz” qissasidagi Santyago chol bolaga baliq ovlashni, dengizda qanday harakatlanishni, yovvoyi tabiat ichida o‘z rizqiga ega bo‘lishni o‘rgatdi, hayot uchun kurashning eng maqbul yo‘lini bolaga uqtirdi. Ishonch chizgilari esa baliq ovlash jarayoni orqali yoritildi va chol shogirdiga o‘sha ishonchni kaftida tutib tura olish mumkinligini anglatdi. Savol tug‘iladi: Santyago chol balqini butun holida olib kela olmadi, demak, cholning o‘ziga ishonchi unchalar yuksak emas ekanda. Yo‘q unday emas, baliq shunchaki o‘sha holatni, dengizda yolg‘iz, tashnalikda qolgan, tana og‘riqlari azob bergan kishining qanday o‘ylar girdobida bo‘lishini, aynan shu vaziyatda insonning olamga munosabatini, bo‘lganda ham insoniy munosabati yuksak bo‘lgan shaxs qiyofasini yaratib beruvchi vosita. Bu chindan shu vaqtga qadar aytilgan haqiqiy ta’rifga mos asar: ruhning tana ustidan g‘olib kelishi. Biror o‘zing bilmagan xalqqa munosib baho berishni istasang, uning adabiyoti bilan tanish, uni o‘qib ko‘r-chi, yozuvchi qanday qahramonni tanlab, ularni qanday gavdalandirdi, degan qarashda jon bor. Millat adabiyoti uchun qayg‘uradigan adabiyot jonkuyarlari ham har zamonda shunday obrazni kutadilar, yolg‘onga belangan qahramonni emas.

Chingiz Aytmatovning “Sohil yoqalab chopayotgan olapar” qissasida ishonch masalasi birinchi o‘rinda turadi. O‘rxon bobo nevarasi Kirsikka

muqaddas sanalgan, rizq-ro‘z manbai bo‘lgan dengizni tanitdi, unga hurmat bajo keltirishni o‘rgatdi. Bobo nevara qalbida, hayot tutumida dengizsiz yashash mumkin emasligini tushuntira oldi. Bu bilan inson va tabiat omuxta ekanligini, ularni bir-biridan ayirib tashlash mumkin emasligini yanada chuqurroq anglaymiz. O‘rxon bobo doimiy ravishda tabiatga yo‘ldoshligi uchun ham o‘sha tabiatning sirli hilqati bo‘lgan, odamlarga faqat baxt yo‘llovchi, hammaning ham emas, baz‘ilarning, “tanlangan”larningiga ko‘ngliga yupanch bo‘ladigan Suv Parisiga oshiq. Mana nega chol uchun dengiz muqaddaslik va poklik maskani. Muallif bu vaziyatga shunday ta’rif beradi: “ O‘rxon bobo dengiz safariga faqat tirikchilik uchungina chiqmasdi... dengiz cholni har doim ohanraboday o‘ziga tortar, poyonsizligi O‘rxon boboning dilidagi muqaddas, ezgu o‘ylariga erk berardi. Ha, cholning dilida sir saqlaydigan, ezgu o‘ylari bor edi. Quruqlikda ko‘p narsani o‘ylashga fursat topilmaydi, mayda-chuyda kundalik tashvishlar vaqtni oladi. Dengizda bu narsalarni o‘ylash mumkin, dengizdagina O‘rxon boboni buyuk o‘ylardan hech kim chalg‘ita olmasdi. Bu yerda o‘zini Dengiz va Osmonga yaqin sezardi”. Nazarimizda, O‘rxon bobo his qilgan o‘sha yaqinlik Yaratganga nisbatan olingan bo‘lsa kerak. Chingiz Aytmatov asarlarida ko‘p bora ta’kidlangan holat inson tabiatdan ayro holatda yashay olmaydi, undan uzilishning, yiroq tushishning aslo iloji yo‘q. Buni muallif yaratgan qissalardan tortib to romanlari bag‘ridan ham topa olamiz. Ijodkor mifologik tasavvur olamidani insoniyat qo‘liga tayyor ishonch yorlig‘ini topshiradi. Bu yorliq xalq og‘zaki ijodidan to‘yingani uchun ham ishonarli, tushunarlidir (bunda boshqa asarlarida keltirilgan afsonaviy, mifologik tasvirlar nazarda tutilmoqda, “Sohil yoqalab chopayotgan olapar” qissasida bo‘lsa yuqoridagi fikrga Suv Parisi obrazi misol, u mifologik obrazdir, suvning o‘zi mifologik makon). Ernest Xeminguey ham, Chingiz Aytmatov ham asarlarida arxaik sujet tipidan foydalangan. “Chol va dengiz”dagi yo‘lbars hamda “Sohil yoqalab chopayotgan olapar” qissasidagi Pari obrazlari mangu yoshlik va orzu timsoli. Chollar ular xayolida yosharadi, ruhiy kayfiyatini yangilaydi.

Ikkala asarda dengiz, umuman olganda suv makon qilib olingan. Nega aynan suv? Bizning nazarimizda, suvning sokin holati, dengizning ulug‘vorligi keksalikka monand. Mualliflar aynan shuning uchun ham chollar psixologiyasini yanada go‘zal ochib berishda dengizni makon qilib olgan.

Adabiyotlar:

1. G‘afurov I. Hayo – xaloskor. –Toshkent: Sharq, 2007. –B. 20.
2. D. Quronov, Z. Mamajonov, M. Sheraliyeva. Adabiyotshunoslik lug‘ati. –Toshknet: Akademnashr, 2010. –B. 180.
3. <http://ziyo.com> “Chingiz Aytmatovning birinchi muhabbati ” badia.
4. Chingiz Aytmatov. Sohil yoqalab chopayotgan olapar.
5. E. Xeminguey. Chol va dengiz. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – B. 99

NISARÎ'NIN “MÜZEKKİRÜ'L-AHBÂB” TEZKİRESİNDE BAZI TÜR VE EDEBİ SANATLARIN ÖZELLİKLERİ

NISORIYNING “MUZAKKIRI AHBÔB” TAZKIRASIDA AYRIM JANR VA BADIY SAN'ATLAR XUSUSIYATI

Mahbuba MUHAMMADOVA*

Özet: Çalışmada “Müzekkîrû'l-Ahbâb” tezkiresinde Nisari'nin söz sanatına olan ilgisi, özellikle muamma, mesnevi, tarih, gazel ve mütesaviy-üt tarafeyn gibi tür ve edebi sanatları kullanma mahareti ve edebi görüşleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: mesnevi, muamma, murabba, mütesaviy-üt tarafeyn.

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Muzakkiri ahbob” tazkirasida Nisoriyning so'z san'atiga bo'lgan qiziqishi, ayniqsa muammo, masnaviy, ta'rix, g'azal va musoviy ut-tariqat-tarafayn kabi janr va badiiy san'atlarga bo'lgan munosabati aks ettirilgan.

Kalit so'zlar : masnaviy, muammo, murabba, musoviy ut-tariqat-tarafayn

Sharq adabiyotida azaldan so'z san'atiga chuqur muhabbat bilan qaralgan. Bir necha asrlar davomida adabiyot 3 tarkibiy qismga ajratilib, ularning har biri mustaqil fan sifatida o'rganilgan. Fors ulamolari bu uchlikni “Ilmhoye segona” (“Ilmlar uchligi”) deb atashgan. Adabiy tur va janrlarning kengayishi, ularning mualliflar tomonidan turlicha ishlanishi va takomillashuvi bu adabiyot taraqqiyotini ko'rsatuvchi eng asosiy belgilardan biridir.

Sharq adabiyotida “Ilmhoye segona”ga doir ko'plab ilmiy asarlar yaratildi va bu asarlar bugungacha adabiyotshunoslikning eng qimmatli manbalari sifatida e'tirof etiladi. Abdulloh ibn Mu'tazzning –“Kitobu-i-badi” (“Badiiylik kitobi”), Nasr binni Hasanning –“Mahosinu-l-kalom” (“Go'zal so'zlar”), Qudama ibn

* Buhara Devlet Üniversitesi Yüksek Lisans öğrencisi
Buxoro davlat universiteti magistranti

Ja'farning – “Naqdu-sh-she'r” (“She'r tanqidi”), Umar Rodiyoning – “Tarjumonu-l-balog'a” (“Balog'at tarjimoni”), Rashididdin Vatvot – “Hadoyiqu-s-sehr” (“Sehrli bog'lar”), Atoullloh Husayniyning – “Badoe'us-sanoe'” (“San'at yangiliklari”) risolalari shular jumlasidandir.

So'z san'atiga bo'lgan ayricha mehr har bir davr adabiyot vakillari asarlarida o'z aksini topdi. Ayniqsa, Navoiy ijodi bu sohaning yetakchisi va eng oliy cho'qqisidir. Navoiydan so'ng ko'plab ijodkorlar bu an'anani davom ettirib o'z asarlarida she'riy janrlar, san'atlarning ko'plab turini qo'lladilar va o'z badiiy mahoratlarini o'tkirlash maqsadida mashq ham qildilar.

Hasanxoja Nisoriy o'zining “Muzakkiri ahbob” tazkirasida har bir adabiy tur va unda ijod etib ma'lum muvaffaqiyatga erishgan adabiyot vakillari haqida ko'pgina qiziqarli ma'lumotlar beradi. U ayniqsa, epik janrga katta e'tibor qaratib, shu janrda ijod etgan shoirlar nomlarini alohida ko'rsatib o'tadi.

Masnaviy (arab, ikkilik) - har bir baytning misralari qofiyadosh bo'lgan va baytdan baytga qofiyasi yangilanib boradigan she'riy shakl. Mumtoz adabiyotda sujetli kichik asarlar, dostonlar ham masnaviy deyilgan. Navoiy davriga kelib masnaviy epik she'riyatning asosiga aylandi.

Nisoriy ham o'z tazkirasida bu janrga oid ko'plab misollar keltiradi. Masalan, Komron podshoh haqida gapirganda uning adolatparvar shahzoda ekanligiga ishora qiladi va quyidagi masnaviyni aytadi:

Baxud purs faryodi mazlumro,

Judo soz az ankabin mumro.

Ba devon maandoz faryodi u,

Ki shoyad zi devon buvad dodi u.

(Mazmuni: Zulm yetganlar dodini o'zing so'ra, asaldan mumini ajrat-ajrim qil. Ularning ishini devon mahkamisiga tashlab qo'yma, balki unga ozor yetkazgan joy, o'sha devon idorasining o'zidir.) [4,60-b]

Bundan tashqari tazkirada ta'rix, muammo, qasida, masnaviy, ruboiy, g'azal, qit'a singari turli janrlar o'rin olgan. Tazkira ma'lumotlariga qaraganda bu davrda g'azal janri keng tarqalgan, deyarli barcha shoirlar g'azalda ijod qilgan.

Nisoriy shoirlar ijodini baholashda ularning hajv sohasidagi faoliyatini ham ko'rsatadi. She'riyatning satira va yumorida ijod qilgan hajvchi ijodkorlarning tanqid tig'leri jamiyatning qaysi illatlariga qaratilganini ochib berishga harakat qiladi va bu sohada Sharif Tabriziy , Xovariy, Ogahiy kabilarning hajviy she'rlariga alohida to'xtaladi. Bundan tashqari tazkirada qit'a, ruboiy, tuyuq, muammo kabi lirik janrlar haqida ham ma'lumot beriladi. S. G'aniyeva o'z ilmiy ishida muammo va maqlubi mustaviy kabi poetik turlar haqida to'xtalib ularni shartli ravishda adabiyotga kiritish mumkinligini , zero, ularda shakl elementlari mavjudligini ta'kidlaydi.

Muammoda ijod qilish murakkab bo'lganligi bois muammonavis va ularning yechimini topuvchilarni o'tkir zehn egasi sifatida bilganlar. Badiiy mahorat , shaklga e'tibor va muammo janrining yuksak darajaga yetkazilganligi o'sha davr shoirlarining so'z san'atiga bo'lgan kuchli qiziqishlarini belgilaydi.

Muammo(arab.yashiringan, berkitilgan) - Sharq she'riyatida kichik lirik janr turlaridan biri bo'lib , 1-2 baytda ism, sana yoki biror so'z yashirib beriladi. Unda biror so'z yoxud fikr yashirin keladi. Muammoni yechish uchun arab tili grammatikasi qoidalari, arab alifbosi, harflarning shakily ramzlari, abjad hisobi va boshqa muhim arab tili bilan bog'liq elementlarni bilishi zarur. Dastlab , Sharafiddin Ali Yazdiy "Hullali mutarraz dar fanni muammo va lug'z " ("Muammo va lug'z fani to'g'risida bezatilgan ipak kiyimlar"), so'ng Abdurahmon Jomiy "Risolayi muammoyi Kabir" ("Muammo haqida katta risola"), Alisher Navoiy "Risolayi mufradot" singari muammo yozish qoidalariga bag'ishlangan asar yozganlar.

Tazkiraning 3- faslida Mullo Vosifiy ijodidan keltirilgan quyidagi baytlar muammo janrining eng yaxshi namunalaridan biridir. Nisoriy buni faxr bilan aytadi:

*Hargah bikunam nomi xushash takror,
Guyam du-se bor va boz guyam du-se bor.*

(Mazmuni: yaxshi nomini takror etganda, ikki- uch bor va yana qayta ikki(ni) uch bor aytaman). [4,106-b]

Tazkira tarjimoni Ismoil Bekjon ushbu muammo yechimini quyidagicha izohlaydi: “Du” uch bor aytilsa “Bobo” hosil bo‘ladi. Yana bir hisobda bundan olti hosil bo‘ladi. Oltidan “sit” chiqarilsa maqsad hosil bo‘ladi. (Oltining arabchasi “sit”, shu so‘z haligi uchinchi ortiqcha “du” ga ulansa “Do‘do‘ Do‘st” so‘zlari chiqadi. Do‘do‘ arabcha bo‘lib “bobo”ni bildiradi.)

Ko‘rinadiki, muammoni yechish uchun arab alifbosini mukammal bilish kerak. Shoirning mahorati muammoni yecha olish qobiliyatiga qarab belgilanganligi ham shu bois. O‘zbek mumtoz adabiyotida muammonavislik va uni yechish zehn va idrokni tarbiyalash maktabi hisoblangan. Nisoriy shu sababdan ham muammonavislar ijodini ulug‘lagan va bu janrga alohida e‘tibor qaratgan.

Nisoriy Abdulaziz Qozi haqida gapirganda uning musoviy ut-tariqat-tarafayn yo‘sindagi ruboiysini ham maqtaydi. Ruboiy:

Binam chu zi	Davron	Xatti	navrasta
Davron	kashadam zi	sad alam	payvasta
Xatti	sad alam	ast barmanu man	dar ham
Navrasta	payvasta	dar ham	basta

Tazkiranavis musoviy ut-tariqat-tarafaynni she‘r yozishdagi san‘atlardan biri deya ataydi. Ammo adabiyot nazariyasiga oid dastlabki asarlarda, jumladan, Ahmad Taroziyning “Funun ul- balog‘a” va Atoulloh Husayniyning “Badoyi’ us-sanoye” risolalarida bu atama ishlatilmagan. Uning o‘rniga al-murabba qo‘llanilib uni alohida she‘r san‘ati sifatida izohlangan.

Murabba (arab.to‘rtlik)- she‘rshunoslikda 4 misradan iborat she‘r deya tushuniladi. Murabba so‘zining asl ma‘nosi geometrik shakl kvadratga to‘g‘ri keladi. Zamonaviy she‘rshunoslikda murabba‘ deganda to‘rt misradan iborat she‘r tushuniladi. —Murabba (arabcha –to‘rtlik degani) har bandi to‘rt misradan tashkil topgan sheriyl shaklning nomi sanaladi. Bu badiiy san‘at emas, balki she‘r turlaridan biridir.

Ammo mumtoz poetikada murabba mustaqil badiiy tasvir vositasi hisoblangan. Xususan, Atoullloh Husayniy risolasida murabbaga shunday taʼrif beriladi:

“ -Murabba andin iboratturkim, toʻrt misra yoki toʻrt bayt aytilur, yozilganda ham boʻyiga, ham eniga oʻqisa boʻlur”. Taʼrifdan anglashiladiki, murabba muvashshahga biroz oʻxshash yoki uning bir turidek. Murabba “Funun ul-balogʻa” da ham alohida lafziy sanʼat sifatida berilgan. Muallif izohi: “Al-murabba aningtek boʻlurkim, ham uzuni birla oʻqurlar, ham pinhoni birla oʻqurlar”. Misoli Unsuriy aytur:

Tekorur / koʻngulga / agarchi / jafongiz,

Koʻngulga / jafongiz / koʻrunmas / vafodur.

Agarchi / koʻrunmas, / valekin / raqibing,

Jafongiz / vafodur, / raqibing / balodur.

Bundan kelib chiqadiki, Nisoriydan oldin musoviy ut-tariqat-tarafayn atamasi forsiy va turkiy adabiyotda umuman qoʻllanilmagan. Hasanxoja ushbu atamani arab tilidan toʻgʻridan –toʻgʻri olib ishlatgan va bu forsiy va turkiy adabiyotdagi dastlabgi yangiliklardan biri edi.

Yuqoridagi fikrlar isboti sifatida aytish mumkinki, Nisoriy tazkirada shoirlar hayoti va ijodiga doir maʼlumotlarni shunchaki havola qilibgina qolmay, adabiyot nazariyasi, xususan, sheʼriyat masalalariga ham toʻxtalib oʻrni bilan oʻz munosabatini bildirib oʻtadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Болтабоев Х. Шарқ мумтоз поетикаси. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008.
2. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам, 2006
3. Умуров Х. Адабиётшунослик назарияси. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 2004.
4. Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири аҳбоб. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент, 1993.

- 5.Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat lug‘ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.
- 6.Husayniy Atulloh. Badoe‘us-sano‘. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1981.

“DİVAN-I FANİ”DEKİ “GİRYE” SÖZCÜĞÜNÜN TACİK ŞİVELERİNDEKİ ŞEKLİ

“DEVONI FONİY”DAGI “GIRYA” SO‘ZINING TOJIK SHEVALARIDAGI KO‘RINISHI

Dildorabegim NAJMIDDNOVA*

***Özet:** Bu makalede Farsçada “ağlama, ağıt” anlamlarına gelen “giryе” kelimesinin şivelerdeki şekilleri ve anlam gelişmeleri açıklanmıştır. Kelime Fars dili kökenli olduğu için Klasik Farsça ve günümüz Tacik dilindeki şekilleri üzerinde durulmuştur.*

***Anahtar kelimeler:** şive, giryе, giryende, giryаn, giryаnçık, klasik edebiyat, bulmacа, çocuk şarkıları.*

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada “giryа ” so‘zining shevadagi ko‘rinishlari va ularning o‘ziga xosligi yoritib berilgan. Bu so‘z fors-tojik tilida mansub bo‘lganligi uchun fors tiliga xos adabiyot namunalari va tojikcha shevalar o‘rganildi.*

***Kalit so‘zlar:** sheva, giryа, giryanda, giryon, giryonchiq, mumtoz adabiyot, topmacha, bolalar qo‘shig‘i.*

Shevalar– tilning fonetik, grammatik va lug‘aviy jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan eng kichik hududiy ko‘rinishi – sezilarli lisoniy tafovutlari bo‘lmagan bir yoki bir nechta aholi maskanida yashovchilarning so‘zlashuv vositasi sifatida qo‘llaniladi. Aynan bir so‘zning turli xil ko‘rinishi shevalarda uchraydi, ya’ni biz so‘zning bizga no‘malum sifatlarini shevada ko‘ramiz.

Biz mumtoz adabiyotimizda qo‘llanilgan so‘zlarni o‘rganar ekanmiz, ularning sheva ko‘rinishlariga ham alohida nazar solishimiz kerak. Chunki biz bilmagan so‘zlarning boshqa ko‘rinishlari aynan shevada uchrashi mumkin.

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğrencisi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

Shevada qadimiylik va tarixiylik qisman bo'lsa ham mavjud bo'ladi. Shuning uchun ham biz bilmagan so'z va leksemalar shevada qo'llanadi .

“Devoniy Foni” asarida qo'llanuvchi “giryā”(گریه) so'zining sheva ko'rinishlari xususida fikr yuritishga harakat qilamiz.

“Giryā” (گریه) so'zi fors-tojik tilidan olingan bo'lib, “yig'i”, “fig'on” degan ma'nolarni bildiradi. Bu so'z Navoiy asarlarida ham xuddi shu ma'noda kelgan:

*Man nago 'yam, ki az on **giryā** kunand ahli dilon*

Ki agar ahli dile xanda kunad bas budam.

(“Devoniy Foni” 580-bet)

Bu so'zning oldidan fe'l turkumiga oid so'zni qo'llasangiz, tojikcha qo'shma fe'l paydo bo'ladi گریه کردن - (giryā kardan – yig'lamoq). Bu aynan Buxoro , Jizzax, Farg'ona va Samarqand tojik shevalarida uchraydi. Masalan,

Bachcha omadagesh boza gerya kardashtas.

(Bola kelganidan beri yig'laydi)

(Buxoro tumani Jondor qishlog'i Turdiyev Aziz)

“Giryā” so'zi shevada “giryon” گریان tarzida ham qo'llanadi. Uning ma'nosi “qalbi yoshga to'ldi” degan ma'noni bildiradi. Bu asosan Buxoroning shahar, Farg'onaning Sug'd tojik qishloqlari, Samarqand shahri tojiklari shevasida uchraydi.

*Dardata famida **giryon** shudam.*

(Dardingni eshitib qalbim yoshga to'ldi)

(Buxoro shahri Davlatobod 45-uy.Fayziyev Jasur)

Qizig'i shundaki, bu so'z mumtoz adabiyotimizda ham uchraydi va Navoiy bu so'zni xuddi shu ma'noda qo'llaydi:

Kemadin har dam chiqib rangin su ko'zum qonidek.

*Anda yor andoqki mardum diydayi **giryon** aro.*

“Giryā” so'zining Samarqand shahridagi Sartepa tumani va Buxoro shahrida “giryonchiq” گریونچیق - (yig'loqi) degan ma'noni bildiradi. Bu variant asosan sifat turkumiga oid bo'lib, ko'p yig'laydigan bolalarga nisbatan qo'llaniladi.

Agar mul giryā kuni, tuya giryonchiq mugun.

(Agar ko‘p yig‘lasang, seni yig‘loqi bola deydilar) (Sartepa tumani)

“Giryonchiq” so‘zi tojik shevasidagi o‘yinqaroq baytlar, topmachalarda ham uchraydi:

Quyon-quyon bozi mekunem,

Kalon-kalon meshavaem.

*Gerya nakun **giryonchiq**,*

Dikon-dikon meshavem. (G‘ijduvon tumani Labiro‘d qishlog‘i. To‘rayev Homid)

Baytni boalalar og‘zidan eshitar ekansiz, buni asosan ular to‘planishib, aylanib aytishadi.

Yoki bu so‘zning “giryanda” گرینده varianti ham mavjud bo‘lib, bu ham mumtoz adabiyotda, ham shevada keng qo‘llanadi . Mumtoz adabiyotda , asosan, qit‘a va ruboiylarda uchraydi. “Giryanda” ham oshiqqa xos holat, ham insoniy fazilatlarga xos xislatlarni aks ettirish uchun qo‘llanadi. Masalan:

Har vaqt naguy yo Rab ato kun,

Har ruzata dida ayyom kun,

Nakun dili siyo joyma-joy

Giryanda meshavi, to‘tiyo kun. (F.Gurgoniy)

Gurgoniyning bu ruboiysini fors tilidan, tojik shevasida taqdim etarkanman, bundagi “giryanda” گرینده so‘zi insoniy fazilatni anglatib, inson nolib, har kuni yig‘lab yurmasligi kerak. Olloh bergan kunni ayyom qilishi , ya’ni shukur qilishga o‘rganishi lozimligi aytib o‘tilgan.

Shevadagi ma’nolari ham shunga yaqin desam adashmayman. Tojik shevalarida “giryanda” noliydigan insonga yoki ko‘p yig‘laydigan insonlar va bolalarga nisbatan aytiladi.

*A zuri dardasha guftana, **giryanda** shut. Kay nabini hamin.*

(Dardini aytishdan yuragi ezilib ketdi. Qachon ko‘rmasang shu.)

(Buxoro shahri S.Ayniy ko‘chasi Qilicheva Nasiba)

Yoki:

Bachem, giryanda nashav, baribir guftageta namekunam.

(Bolam, yig‘lashing foydasiz, baribir aytganingni qilmayman.)

(Buxoro sh.Krupeskiy ko‘chasi Mirxonova Zebi)

Yana bir tomoni shundaki, “giryra” so‘zi har bir shevada fonetik jihatdan har xil aytiladi. Masalan, Samarqand tojiklari “giyra” deb, Buxoro tojik shevalari “ge:ra” deb talaffuz qilsa, Jizzax va Farg‘ona tojiklari “gi:rya” deb talaffuz qiladi.

Masalan: Ge:ra nakardanba harakat mekunam. (Buxoro shahri)

Har zamon giy:ra nakun.(Samarqand shahri)

Har bir so‘zning shevadagi rang-barangligi uning sermazmunligini yanada orttiradi. Tojik shevalarining so‘zlari qadimgi til shevalari bo‘lib, asosan mumtoz adabiyot bilan bog‘liqligi uning ko‘zga ko‘rinmas tomonlarini o‘rganishga da’vat etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Devoni Foni. –T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti. 2013.
2. Овчинникова. И.К. Русско-персидский словарь.-Иран.1996.
3. Рубинчик. Персидский-русский словарь. –Москва. Русский язык. 1983.
4. Ashirboyev . S. O‘zbek dialektologiyasi. – T.:Navro‘z nashriyoti. 2016.
5. Alisher Navoiy. Badoye ul-bidoya devoni. III- devon.
6. www.vikipediya.com
7. www.nazmi forsiy. com
8. Moin.” فرحنگ ذبني فرسی – Eron.1988.

FARKLI MERASIM VE FOLKLORİK TÜRLERİN KULLANIMINDAN DÜŞMESİ: SEBEP VE SONUÇLARI

TURLI MAROSIM VA FOLKLOR JANRLARINING ISTE'MOLDAN CHIQISHI: SABAB VA OQIBATLAR

Sadaf KOCHKOROVA*

Özet: Bu makalede halk edebiyatının bazı türleri, gelenek ve görenekler, merasimler, kaybolmak üzere olan türler, bu türlerin halk edebiyatındaki ve hayatımızdaki yeri ve kaybolma sebepleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: merasim, değer, halk, zaman, yeni adetler.

Annotatsiya: Ushbu maqola xalq og'zaki ijodi tarkibiga kiradigan ayrim janrlar, marosimlar, udumlar, aytimlar hamda ahamiyatini yo'qotgan va yo'qotayotgan turlari, shuningdek, ularning yo'qolishiga sabab bo'luvchi omillar xususida yozilgan. Ularning bugun bilan aloqasi, ahamiyatini yoritishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: marosim, qadriyat, xalq, zamon, yangi udumlar.

Ildizi uzoq o'tmishga borib taqaladigan folklor namunalari hozirgi kunda ham xalqimiz orasida jonli yashamoqda. Bu jarayonni ko'proq kattalar nutqida uchratamiz. Turli sabablar tufayli (texnika-texnologiyalar, urbanizatsiya jarayonining kuchayishi va h.k.) xalq og'zaki ijodi keksalarimiz bilan keksayib, mavjudlari ham o'zgarishlarga uchraganligiga guvoh bo'lmoqdamiz. Bu jarayon esa "Ayni vaqtda amal qilayotgan shakllari o'rtasidagi farqlarni aniqlash, qadimiy e'tiqodlar qoldiqlari kuchli saqlangan marosimlar bilan bog'liq ba'zi urf-odatlarning hozirgi kunda o'z ahamiyatini yo'qota borish sabablarini ochish va xalq marosimlari majmuida mustaqillik sharoitidan, zamonaviy talablardan kelib chiqayotgan rusumlarni asoslab berish zarurati vujudga keldi" [1. 4]. Shu nuqtayi

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğrencisi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

nazardan, folklor janrlari, marosimlar, urf-odatlar, rasm-rusumlarning qo‘llanish, ularning iste‘moldan chiqish holatini quyidagicha tasniflasak, o‘rinli bo‘ladi:

1. Qadimda mavjud bo‘lib hozirda qo‘llanilmayotgan marosim va udumlar.
2. Iste‘moldan chiqayotgan marosim va udumlar.
3. Postfolklor namunalarning vujudga kelishi.

Bu tasnif nisbiy bo‘lib, yillar o‘tishi bilan yo‘qolib ketgan marosimlar qaytadan tiklanishi, shuningdek, boshqa biror yangi marosim yuzaga kelishi mumkin.

Biz quyida xalqimizda mavjud bo‘lgan marosim yo odatning yo‘qolish sabablarini izlash, hozirgi kun bilan aloqasini tekshirish hamda ahamiyati darajasini aniqlash masalalarini ayrim misollar orqali tahlil qilishga harakat qilamiz.

Mehnat marosimlarida yig‘im-terim vaqtida ko‘plab marosimlar bevosita mehnat jarayoni bilan birga o‘tkazilgan. Masalan, bug‘doy o‘rib olingach, uni bir joyga yig‘ib turli hayvonlar vositasida maydalashgan. Bu jarayon ko‘p vaqtni olganligi sababli zerikish keltirib chiqargan. Va shuning natijasida o‘sha mehnat jarayonida maxsus qo‘shiqlar aytishgan. Ammo bugunga kelib texnika taraqqiyoti natijasida o‘sha mehnat jarayoni butunlay o‘zgardi. Hozirda o‘sha mehnat quroli ham, unga tegishli bo‘lgan aytim ham iste‘moldan chiqib bo‘lgan. Demak, shunday xulosaga kelish mumkinki, janr bilan bog‘liq harakatlar, mehnat qurollari va marosimlari, ayrim udumlar iste‘moldan chiqdimi, bu jarayonga parallel ravishda uning qo‘shig‘i ham eskiradi.

Shu jumladan, bolalar folkloriga oid bir qancha o‘yinlarni ham misol qilib keltirish mumkin. Hozirda bolalar tomonidan ma‘lum o‘yin eskirganligi uchun o‘sha o‘yin qo‘shig‘i ham ijro etilmaydi. Masalan, “Qopqon” o‘yini o‘yinlik [2]. Ushbu turdagi o‘yin ma‘lum davrda bolalar tomonidan o‘ynaldi. Millatning turli hududlariga tarqaldi. Va vaqtlar o‘tgandan so‘ng uning ohori to‘kildi. Endi u bolalarni ortiq qiziqitirmay qo‘ydi. Yoki o‘sha o‘yinning mazmunini saqlagan

yoxud umuman boshqa (texnika, texnologiya bilan bog'liq o'yinlar, kompyuter o'yinlari v.h.) bir qiziqarlirog'i vujudga keldi.

Demak, o'yinlar paydo bo'lishi va yo'qolishida davr katta ahamiyatga ega. Umuman boshqa sabablariga to'xtaladigan bo'lsak, bolalar endi o'z vaqtlarini turli jamoaviy, harakatli o'yinlarga emas, texnika va texnologiyalar (mobil aloqa vositasi, kompyuter o'yinlari, maxsus elektron o'yinlar)ga bag'ishlayotgani va ularni afzal bilayotganliklaridir. Albatta, buning bir qancha ijobiy va salbiy jihatlari bor. Bu kabi vositalar bolalarning zamonaviy texnik vositalardan foydalanish qobiliyatini o'stirsa, boshqa jihatdan esa sog'ligiga zarar yetkazib, ayni yoshlik davrining virtual olamda o'tib ketishiga yo'l ochib beradi.

Yana bir sabab shuki, shiddat bilan rivojlanayotgan bugungi jarayonda odamlar ortiqcha narsalarga vaqt ajratmay qo'ydilar. Yangi tug'ilgan chaqaloq eshitadigan tabiiy allalar o'rnini bugun "audio alla"lar egalladi. Bolalar o'ynaydigan "Laylak keldi...", "Sanamachiq", "Bekinmachiq"lar o'rnini kompyuter o'yinlari egalladi. Kattalar yig'ilib qolganda, xursandchilik paytlarda aytiladigan o'lanlar, yor-yorlar, askiyalar o'rnini turli ziyofatlar egalladi.

O'zbek xalqining an'anaviy ayrim marosimlari, rasm-rusumlarining yo'qolib yoki birmuncha o'zgarishlarga uchrayotganiga yana bir sabab keltirish mumkin. Bu "Sho'ro hokimiyati hukmronligi davrida milliy qadriyatlarimiz erga urildi, an'ana va urf-odatlarimiz ta'qib qilindi va hatto taqiqlandi" [1.3.] Necha asrlik milliy taomimiz hisoblangan sumalak pishirish jarayonida xalqning ma'naviy boyliklarini toptash uchun doshqozonga tuproqlar solib, bu marosimni o'tkazish taqiqlangan. Ammo qadriyatiga sodiq xalqimiz bu udumni saqlab qolishga erishdi. Shu bilan birga o'zbeklarning dafn marosimlaridagi turli rasm-rusumlarni ado etishga ham ruxsat berilmagan. Milliyligini, ma'naviyatini, qadriyatini, o'zligini unuttirishga zo'r berilgan bo'lsa-da, irodasi mustahkam xalqimiz milliy udumlarimizni saqlab qoldi.

"Kezi kelganda shuni ham aytish kerakki, hamma folklor asarlari ham g'oyaviy o'xshash bo'lavermaydilar, eski folklorning hammasi ham progressiv emas. O'tmishda xalq orasida ba'zi narsalarga sig'inish, podshohga ishonish,

bo‘lgan ishni taqdiridan ko‘rish va shu singari hukmron sinflar tomonidan qo‘llab-quvvatlangan g‘oyalar, diniy aqidalar yashab kelgan. Bunday g‘oyalar ifodalangan asarlarda qoloq fikrlar talqin qilinadi, xalq ruhi, kayfiyati noto‘g‘ri ko‘rsatiladi. Demak, xalq orasida yashab kelgan hamma asarlar ham xalqniki bo‘lavermaydi ”[3]. Aynan mana shularni o‘z ahamiyatini tamoman yo‘qotgan namunalar sirasiga kiritsak bo‘ladi.

“Hozir xalqimizning o‘tmishiga, tarixiga xolisona yondoshish va haqiqiy tarixni yaratish borasida ulkan ishlar qilinmoqda. An’anaviy udumlar xalq madaniyatining bo‘y-bastini ko‘rsatdi. Har bir avlod xalqning madaniy, ma’naviy idrokini ruhiga singdira olsagina, uni o‘zidan keyin kelayotgan bo‘g‘inlarga yetkazish uchun ichki bir roish sezadi, o‘zi bilmasa, keyingilarga ham ravo ko‘rmaydi. Oqibatda har qanday rasm-rusum ham kunning ko‘pi bilan qadrlanmay unutiladi” [1. 136-bet].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. –Тошкент: Халқ мероси, 1996.
2. Усмонхўжаев Т. 1001 ўйин. –Тошкент: Ибн Сино, 1990.
3. Мирзаев Т. ва бошқ. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

ISHAKHAN TÖRE İBRET'İN ALTI DİLLİ SÖZLÜĞÜNÜN YAPISI, SÖZLÜKTEKİ FİİLLERİN ZAMAN ŞEKİLLERİ VE LEKSİK SEMANTİK ÖZELLİKLERİ

IS'HOQXON TO'RA IBRAT OLTİ TİLLİ LUG'ATI (لغات ستة السنة)
TUZİLİSHI VA UNDAGI FE'LGA OİD SO'ZLARNING ZAMON
SHAKLLARI, LEKSİK-SEMANTİK XUSUSİYATLARI

Yunuskhan RAHMATULLAYEV*

Rafijjon ZARIPOV**

***Özet:** Makale, İshakhan Töre İbret tarafından hazırlanan altı dilli sözlüğün yapısı, bölümleri ve sözlükte yer alan kelimelerin seçilmesi üzerine değerlendirmeleri içermektedir. Sözlükte yer alan fiillerin zaman şekilleri, leksik ve semantik özellikleri açıklanmıştır. Ayrıca sözlükteki altı dilde bulunan kelimelerin kendi aralarındaki münasebetler ele alınmıştır.*

***Anahtar Kelimeler:** sözlük, altı dilli sözlük, fiil zamanları, şimdiki zaman, Farsça, Arapça, Türkçe, Özbekçe, Hintçe, Rusça, transkripsiyon, sözcük katmanı, leksikografi.*

***Annotatsiya:** Maqolada Is'hoqxon To'ra Ibratning Olti tilli lug'at (لغات ستة السنة)ni tuzilishi, tarkibiy qismlari va unda keltirilgan so'zlarning tartibi ko'rsatib o'tilgan. Fe'l turkumiga oid so'zlarning zamon shakllari, leksik-semantik xususiyatlari ochib berilgan. Lug'atda keltirilgan olti tildagi leksemalarning o'zaro munosabatiga to'xtalangan.*

***Kalit so'zlar:** lug'at, olti tilli lug'at (لغات ستة السنة), fe'l zamonlari, hozirgi-kelasi zamon, infinitiv shakl, fors, arab, turk, sort(o'zbek), hind, rus, transkripsiya, leksik sath, leksik qatlam, leksikografiya.*

Til insonlar fikr almashinuvining asosiy vositasi bo'lib, u orqali turli xil kommunikatsiyalar amalga oshadi. O'zaro aloqani samarali yo'lga qo'yish uchun

* Namangan Devlet Ünivertasi kademli oğretmeni
Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi

** Namangan Devlet Üniversitesi Oğretmeni
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi

shaxs nutqida so‘z boyligi yetarli darajada bo‘lmog‘i lozim. So‘z boyligi tilning leksik qatlami miqdori bilan o‘lchanadi. Qaysi tilning leksik sathi qanchalik boy bo‘lsa, shu tilda so‘zlashuvchilarning nutqi shuncha xilma-xil va betakror bo‘ladi. Bunda esa leksik qatlam va leksikografiyaning ahamiyati katta.

Har bir davrda olimlar til masalalari bilan shug‘ullanib kelgan. Arab leksikografiyasi taraqqiyoti VII - VIII asrlarda o‘z yuksalish cho‘qqisiga erishgan bo‘lsa, O‘rta Osiyoda bu sohaning rivoji XI - XII asrlar va XV - XVI asrlarda avj oldi. Garchi O‘rta Osiyo hududida tuzilgan lug‘atlar ham asosan arab tilida yaratilgan bo‘lsa-da, ularning vujudga kelishi turkiy tilning taraqqiyotiga muayyan darajada xizmat qildi. Chunki bu lug‘atlarda turk lahjasidagi so‘zlar ham berilgan. Bu soha keyingi davrlarda taraqqiy etdi. Xususan, XIX - XX asrlarda yashab ijod qilgan tilshunos Is‘hoqxon To‘ra Ibratning faoliyatida ham lug‘atchilik muhim ahamiyat kasb etganini kuzatishimiz mumkin.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslari bilan Is‘hoqxon To‘ra Ibratning hayoti, faoliyati, ijodi hamda avlodlarga qoldirgan bebaho meroslarini yangi bosqichlarda o‘rganish va tadqiq etish ishlari boshlab yuborildi va bu borada salmoqli ishlar amalga oshirildi. Bizning ushbu kichik ilmiy izlanishimiz ham bu boradagi ishlarning bir qismi bo‘lib xizmat qiladi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Avvalo, lug‘atning nomlanishiga e‘tiborimizni qaratsak. Lug‘at arab tilida nomlangan va uning birinchi sahifasida shunday so‘zlar bitilgan:.

لغات ستة السنة من تصنيفات احقر الحاج اسحاق خان توره قاضى بن جنيد الله

توره قورغان

و فى تابع النمنكان حرسه الله عن الشر الدوران

С л о в а р ь

На сартовскомъ языке

съ объяснениемъ Русскихъ, Арабскихъ, Персидскихъ, Тюркскихъ и Индийскихъ словъ въ мусульманской транскрипции

Составиль Казии Наманганскаго уѣз, кишлака Тюря-Курганъ

Исхакъ-Ханъ-Тюря-Ходжа Джунайдулла. Ишановъ

1901[1, 1]

Ya'ni, olti tilli lug'at Junaydulla o'g'li Qozi Hoji Is'hoqxon To'ra To'raqorg'oniy tuzgan lug'at.

Bu lug'at sortcha, ruscha, arabcha, forscha, turkcha, hindcha so'zlarning sharhini musulmon transkripsiyasida aks ettirgan.

Ushbu lug'atni Namangan uyezdidagi To'raqo'rg'on qishlog'ining qozisi Is'hoqxon To'ra Hoji Junaydulla o'g'li Eshonov tuzdi.

Toshkent shahridagi V. M. Ilin nomidagi tipo-litografiyada bosilgan. 1901-yil deb bitilgan arab alifbosidagi yozuvlar mavjud.

Bundan ko'rinadiki, ushbu lug'at Is'hoqxon To'ra Ibratning o'zi tomonidan tuzilgan. Lug'at o'z nomi bilan olti tilda, birinchi fors tilidagi so'z, keyin arabcha, turkcha, sortcha, hindcha va ruscha muqobil shakllarida tartib berilgan. Shuningdek, lug'at Namanganning To'raqo'rg'onida tuzilganligi hamda Toshkent shahridagi V. M. Ilin nomidagi tipo-litografiyada 1901-yil bosilganligi ma'lum bo'ladi.

Ushbu lug'atni tuzishda olim arab alifbosining forscha variantini asos qilib olgan. Ya'ni, avvalo, fors tilidagi so'z uning arab, turk, sort (o'zbek tili nazarda tutilmoqda), hind va rus tillaridagi ma'nosi berilgan.

Maqolada kitobning bizda mavjud bo'lgan nusxasining ' (alif) harfi bilan boshlangan so'zlaridan foydalandik.

Ushbu lug'atni tuzishda asosiy e'tibor so'zning fe'l shakllariga qaratilgan. Lug'atda fe'lning o'tgan va hozirgi-kelasi zamon shakllariga to'xtalangan.

Arab tilida fe'llarning infinitiv shakli mavjud emas. Zamonaviy lug'atlarda o'quvchi foydalanishi oson bo'lishi uchun fe'lning uchinchi shaxs birlik muzakkar o'tgan zamon shakli sharqshunoslar tomonidan qabul qilingan. Masalan: درس(darasa)-o'rganmoq asl ma'nosi u(mz) o'rgandi. شرب(shariba)-ichmoq asl ma'nosi u(mz)ichdi.

Is'hoqxon To'ra Ibrat ham uchinchi shaxs muzakkar birlik variantini fe'ning infinitiv shakli deb bergan.

Fe'llarning hozirgi-kelasi zamon shaklini berganda uchinchi shaxs muzakkar shaklidan foydalangan. Masalan: ذهب(zahaba)-bormoq hozirgi-kelasi zamon variantida يذهب(yazhabu)-borar shaklida keltirilgan. Hozirgi kundagi lug'atlarda ushbu shaklni "u boryapti", "u boradi" shaklida beriladi.

Biz quyida ushbu lug'atda keltirilgan ayrim fe'l so'z turkumiga oid so'zlarning leksik-semantik xususiyatlariga to'xtalib o'tamiz.

Lug'atdagi "kelgan" so'ziga e'tiborimizni qaratsak,

1. **آمد (forscha), جاء (arabcha), كىلگان (sortcha)-Kelgan-(kelmoq)-gan** qo'shimchasi shaklida (**kelgan**) ch. k. dagi so'z bilan qo'llanib, shu so'z bildirgan belgi, holatga moyillik, o'xshashlik ma'nosini bildiradi [2, 1]. Ko'rinadiki, o'sha davrda kelgan so'zi hozirgi zamonaviy shakli kabi berilgan va fe'ning o'tgan zamonda ro'y bergan ish harakatini namoyon qilmoqda.

2. **بياید (forscha), يجيء (arabcha), كىلور (sortcha)-Kelur-Kelmoq**(hozirgi kelasi zamon, badiiy shakl)

3. **بيارد (forscha), يجيب (arabcha), اليب كىلور (sortcha)-Olib kelur (olmoq+kelmoq qo'shma fe'l)**

4. **اموختان (fors), تعليم (arab), اورگانمك (sort)-O'rganmoq.** Ushbu so'z quyidagicha ma'nolarni anglatadi.

a) Bilim, kasb, ish va h.k. ni o'zlashtirmoq, egallamoq, bilib olmoq. *Birovdan ish o'rganmoq. Shaxmat o'yinini o'rganmoq. Hunar o'rganmoq [2, 2]. Oz-ozdan o'rganib olim bo'lar.* Maqol. Lug'atda keltirilgan o'rganmoq so'zi urganmak holida ham talaffuz qilingan bo'lishi mumkin. Va, o'sha davr til xususiyatlari bilan bog'liq yoki badiiy jihat bilan anglashiladi.

b) Ushbu so'zning 2-ma'nosi ham mavjud bo'lib, o'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha keltiriladi: Siri, mohiyati, mazmuni va sh.k. ni aniqlash, belgilash maqsadida tekshiruv, kuzatuv, tahlildan o'tkazmoq [2, 3].

c) G'ayritabiiy, noqulay kabi tuyulmaydigan holga aylanmoq, shunday sezilmoq, qabul qilmoq [2, 4].

d) Odat qilmoq [2, 5] *O'rgangan ko'ngil o'rtansa qo'yimas*. Maqol.

f) O'zini yaxshi aloqada tutmoq, moslashmoq, bog'lanib («o'ziniki bo'lib») qol-moq [2, 6].

Nazarimizda olim ushbu lug'atda so'zning fors tilidagi ma'nosiga asoslanganligi uchun ham bu so'zning birinchi ma'nosinigina e'tiborga olgan.

5. بياموزد (fors), يتعلم (arab), اورگنه دور (sort)-O'rgatmoq so'zini o'rgatadur shaklini keltiradi

Bu esa ilm, odob va sh.k. dan ta'lim bermoq [2, 7]. O'rgatmoq ma'nosini ifodalagan.

Shuningdek, biror narsa yoki ish-harakat bilan doim shug'ullanadigan qilmoq, shunga odatlantirmoq [2, 8] ma'nosini ham anglatadi.

6. انداختان (fors), وضع (arab), سالمك (sort)-Solmoq so'zi solmak shaklida keltiriladi. **(sol+moq(mak-tarixiy shakl)) - solmoq** Biror narsa ichiga yoki ustiga joylamoq, qo'yimoq, tashlamoq [3, 1].

7. بيندازد (fors), يترك (arab), سالور (sort)-Solur (sol+ur)hozirgi kelasi zamon fe'li

8. اندوختان (fors), جمع (arab), كوبايتورمك (sort)-Ko'payturmak - ko'paytirmoq

9. اسودن (fors), مقيم (arab), ارامليك (sort)-Oromlik (orom+lik,orom oladigan payt nomi) orom — tinchlik, xotirjamlik; dam olish, hordiq, jon-tan rohati; dam olishdan, tinchlikdan, osoyishtalikdan topiladigan rohat, huzur. *Orom bermoq. Orom olmoq* [3, 2].

10. بياسايد (fors), يقيم (arab), ارام الور (sort)-Orom olur (orom olmoq fe'lining hozirgi kelasi zamon shakli) oromlanmoq *kam qo'llanadi*. Orom olmoq, tinchlanmoq, rohat qilmoq [3, 3].

11. افزودن (fors), زيذاً (arab), زياد ايتمك (sort)-Ziyod etmak (ziyod etmoq; ravish+etmoq fe'li) ziyod -ko'p, ortiqcha; qo'shimcha [2, 9].

12. بيفزايد (fors), يزيد (arab), زياده قيلور (sort)-Ziyoda qilur (ravish+qilur) ko'paytirmoq ma'nosida.

13. **(fors)** اراستن, **(arab)** مزین, **(sort)-Orasta – orasta** — (bezatilgan, ziynatlangan;) Tartibga solingan, oro berilgan, yasatilgan, bezatilgan [3, 4.

14. **(fors)** بیاراید, **(arab)** یزین, **(sort)-Orasta qilur (qo'shma fe'l)**

15. **(fors)** افتادن, **(arab)** هبوط و نزول, **(sort)-Tushmak (tushmoq)** Tushmoq yuqoridan, balanddan yoki biror narsa ustidan pastga tomon harakat qilmoq; yo'nalmoq [4, 1] ma'nolarini anglatadi. Ta'kidlash lozimki, o'zbek tilining izohli lug'atida bu so'zning 24 ta ma'nosi keltiriladi.

16. **(fors)** بیفتد, **(arab)** ینزل, **(sort)-Tushar (Tushmoq fe'lining hozirgi kelasi zamon shakli)**

17. **(fors)** ایستادن, **(arab)** قائم, **(sort)-Turmoq- Turmoq I** Oyoq uzra tik vaziyatda bo'lmoq. *Oyoq uchida turmoq. Saf tortib turmoq [4, 2]. Tiz cho'kib yashagandan tik turib o'lgan yaxshiroq.* Maqol. O'zbek tilining izohli lug'atida turmoq felining 13 ta ma'nosi keltiriladi.

18. **(fors)** باستد, **(arab)** یقوم, **(sort)-Turur (turmoq fe'lining hozirgi kelasi zamon shakli, tarixiy shakl).**

Quyida jadvallashtirilgan holda yuqorida keltirilgan leksemalar va boshqa so'zlarning lug'atdagi tartibi asosida berilgan qismlaridan namunalar keltiramiz:

No	Fors	Arab	Turk	Sort	Hind	Rus
	امد	جاء	کیلن	کیلگان	انا	بریشول
1	Omad	Jaa'a	Kilan	Kelgan		Пришёл
	بیاید	یجیء	کیلیور	کیلور	ادی	بریدوت
2	Beyoyid	Yaji'u	keluyur	Kelur		Придут
	بیارد	یجیب	کیتورور	الیب کیلور	لادی	برینیسوت
3	Beyorad	Yajiibu	keturur	Olib kelur		Принесут
	اموختان	تعلیم	اوگراتمک	اورگانمک	سیکهنا	اوجیتسه
4	Omuxtan	Ta'lim	ugratmak	Urganmak		Учиться
	بیاموزد	یتعلم	اوگرته یور	اورگنه دور	سیکهی	بودیت اوجیتسه
5	Byomuzd	Yata'allam u	ugratayur	Urgatadur		Будет учиться

	انداختان	وضع و ترك	سالماق	سالماك	دالنا	بولوجيت
6	Anduxtand	Vada'a, taraka	Solmaq	Solmak		Положить
	بيندازد	يترك	ساليور	سالور	دالى	بولوجيت
7	Beyandoza d	Yatruku	Soliyur	Solur		Положить
	اندوختان	جمع	چوختورماك	كوبایتورماك	جمع كرنا	اوموجيت
8	Onduxtand	Jama'a	Chuxiturm ak	Ko'payturm ak		Умножить
	اسودن	مقيم	راحتلو	ارامليك	ارام بانا	اتديحايوشي
9	Osudan	Muqiym	Rohatlu	Oromlik		Отдыхающ ий
	بياسايد	يقيم	راحت اولور	ارام الور	ارام بادی	بوديت اتديحات
10	beyosoyad	Yaqiimu	Rohat olur	Orom olur		Будет отдыхать
	افزودن	زيداً	زياد ايتماك	زياد ايتماك	زياده كرنا	برياويت ليشني
11	Ofzudan	Zayidan	Ziyod etmak	Ziyod etmek		Прибавить
	بيفز ايد	يزيد	زياده اولور	زياده قيلور	زياده كرى	نادباويت
12	beyfizoyad	Yaziidu	Ziyoda ulur	Ziyoda qilur		Надбавить
	ازمودن	إمتحاناً	امتحان	ازمايش	ازمانا	يگزامين
13	Ozmudan	İmtihanan	İmtihan	Azmoyish		Экзамен
	بيازمايد	يמתحن	امتحان ايدر	ازماش قيلور	ازمادی	يگزاميناويت
14	Beyozmoy ed	Yamtahinu	İmtihon edar	Ozmosh qilur		Экзаменов ать
	اراستن	مزين	ارايش	اراسته	سنوارنا	چيستيت
15	Orastan	Mazin	Oroyish	Oresta		Чистить
	بيارايد	يزين	ارايش ايدار	اراسته قيلور	سنواري	ويچيستيت

16	beyoroyid	Yazinu	Oroyish edar	Orasta qilur		Вычистить
	افتادن	هبوط و نزول	دوشمك	توشمك	گرنا	اسليزات
17	Aftodan	Hubuut, nuzuun	Dushmak	Tushmak		Слезать
	بيفتد	ينزل	دوشر	توشار	گرى	اسليزوت
18	Beyoftad	Yanzilu	Dushar	Tushar		Слезет
	ايستادن	قايم	دوران	تورمق	كهزار هنا	استات
19	Istodan	Qoyim	Duran	Turmoq		Стать
	باستد	يقوم	درويور	ترار	كهزارهى	استايوت
20	Bostad	Yaquumu	Duruyur	Turar		Станет

Umuman olganda, Is'hoqxon Ibratning **olti tilli lug'at** (لغات ستة السنة) i o'sha davrda leksikografiyaning taraqqiyoti uchun muhim hissa qo'shdi. Ushbu lug'atning olti tilda ekanligi ajdodlarimizning naqadar ko'p til bilganliklari bilan birga, bu tillarda bemalol asar yaratish ko'nikmasiga ega bo'lganliklaridan dalolatdir.

Lug'atda keltirilgan so'zlarning katta qismini fe'l so'z turkumiga oidligiga e'tiborimizni qaratsak, o'sha davr til o'rganuvchilari uchun qulaylikni yuzaga keltirmoqchi bo'lganligi namoyon bo'ladi. Ushbu lug'atni tuzishda asosiy e'tibor so'zning fe'l shakllariga qaratilgan. Lug'atda fe'lning o'tgan va hozirgi-kelasi zamon shakllariga to'xtaligan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Is'hoqxon To'ra Ibrat ziyoli va o'ziga to'q oiladan bo'lganligi sababli, o'z zamonasining muammolarini yetarli darajada anglab yetgan va xalqni uyg'otishga harakat qilgan. Uning qimmatli asari nafaqat o'z zamonasi, balki, bugungi kun uchun ham dolzarbligini saqlab kelmoqda. O'sha davr til xususiyatlarini o'rganish lug'at va leksikografiya ishlarini kuzatishda hamda xulosa chiqarishda muhim manba hisoblanadi. Demak, aytishimiz mumkinki, bu asarning bizlarga beradigan hikmatlari beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati :

1. ¹Исхакъ.Ханъ.Тюря.Ходжа Джунайдулла. Ишановъ Типо-Литография В. М.Илина въ Ташкентъ.1901. 18-бет.
2. Ўзбек тилининг изоҳли лугъати 5 жилдлик 2-жилд. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006-йил. 408, 172-бетлар.
3. Ўзбек тилининг изоҳли лугъати 5 жилдлик 3-жилд “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2007-йил. 590, 54, 148, 142-бетлар.
4. Ўзбек тилининг изоҳли лугъати 5 жилдлик 4-жилд “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2008-йил. 228, 208-бетлар.

ZÜLLİSANEYN ŞAİR MUSLIHA BEGİM MİSKİN

MUSLIHABEGİM MİSKİN - ZULLISONAYN SHOIRA

Dilorom SODIKOVA*

Özet: Çalışmada XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Buhara'da yaşayan ve Miskin mahlasıyla eserler yazan Molla Nurullah ibn Abdullah Hoca İşan'ın kızı Musliha Begim'in hayatı ve faaliyeti ele alınmıştır. Son dönem Çağatay kadın şairlerinden olan Musliha Begim'in zullisaneyn olarak ili dilde eserler yazma geleneğini yaşattığı, onun kaleme gazelleri tahlil edilerek şiirsel mirasının konuları, şairin bedii mahareti üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Miskin, divan, gazel, zullisaneyn, mülemma.

Annotatsiya: Maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoroda yashab, Miskin taxallusi bilan ijod etgan mullo Nurulloh ibn Abdulloh xo`ja eshonning qizi Muslihabegimning hayoti va ijodiy faoliyati haqida fikr yuritiladi. Shoiraning zullisonaynlik an`anasida yozilgan g`azallari tahlili hamda she`riy merosining mavzular olami, ijodkorning san`atkorlik mahorati kabi masalalar o`z aksini topgan.

Kalit sozlar: Miskin, devon, g`azal, zullisonayn, mulamma'.

Buxoro adabiy muhitida o'ziga xos uslub va ovozga ega bo'lgan Muslihabegim Miskin ham o'zining qarashlari va tuyg'ularini nazmiy yaratmalarida namoyon eta olgan iste'dodli shoiradir. Garchi uning hayoti va ijodiga oid ma'lumotlar salmoqli darajada bo'lmasa-da, mavjud adabiy merosi shoiraning portretiga chizgilar chizishga yordam beradi. Shunday bo'lishiga qaramay bu salohiyatli sohibdevon ijodkorning nomi o'tgan asr adabiyotshunoslari tomonidan deyarli eslanmadi. [1. 3-7]

U ikki farzand dog'ini ko'rgan, ham og'li, qizidan, turmush o'rtog'idan ajralib, yolg'izlik bilan oshno tutingan zaifa timsolida gavdalanadi. O'tgan asrning adabiyotshunoslari tomonidan deyarli tilga olinmagan ushbu adibaning

* Buhara Devlet Üniversitesi araştırmacısı
Buxoro davlat universiteti izlanuvchisi

hayotiy va ijodiy masalalarini o'rganish uchun olib borgan izlanishlarimiz samarasi o'laroq, Muslihabegim Miskinning uchta devoni mavjud ekanligi aniqlandi.

Ushbu adabiy merosning hajmi o'n ming misradan ortiq bo'lib, nazm va nasrning turli janrlaridan tarkib topgan. Eng e'tiborli jihati shundaki, ushbu devonlar o'zbek va tojik tillarida bitilgan. Bu esa shoiraning asosiy yutuqlaridan biri sifatida e'tirof etishga arziydigan jihatlardan biridir. Negaki XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro adabiy muhitida sohibdevon zullisonayn shoiraning ijod etganligi alohida e'tiborga molik estetik hodisadir. Shoiraning devonlari avtobiografik xarakterga ega bo'lish bilan birga, mavjud davrning tarixiy, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, diniy va madaniy sohalari darajalarini ham ko'rsatib beradi.

Muslihabegim Miskin Buxoro amirligi hukmronlik yillarida aholining o'rta va quyi tabaqalarining turmush tarzi, mushtarak orzu-umidlarning mohiyatini yoritib berishga urinadi. Ham o'zbek, ham tojik tillaridagi nazmiy va nasriy yaratmalar shoirani zullisonayn ijodkor sifatida e'tirof etishga sabab bo'la oladi. Shoira adabiy merosidagi g'azallarning aksariyatini munojot g'azallar tashkil etadi. Bu kabi g'azallarda adiba o'zining yolg'izligini, bechoraligini, mushtiparligini ta'kidlaydi. Mazkur jarayon Muslihabegimning o'z-o'zini tanqid qilish, aybdorlik hissini namoyon etuvchi g'azallarida ham bir necha bor tilga olinadi. Xususan ,bu borada quyidagi parchaga e'tibor qaratish o'rinli :

Xudovando, sani dargohingda man qilmadim toat,

Nazar qilg'il bu holimga madad aylaki bu soat.

Gunohim ko'pturur behad, nazar qilg'il bu holimga,

Umidim bor sani dargohingga qilg'il manga rahmat. [4,87-b.]

Ko'rinib turibdiki, ushbu parchada Miskin o'zini malomat etish uslubida bu o'tkinchi umrini toat-bodatdan ayri o'tkazgani, gunohlari behad ko'payib ketgan bo'lsa-da, Ollohning marhamatidan umidsiz emasligini badiiy tasvirlarda ifodalaydi.

Muslihabegim o‘z g‘azallarida Ona obrazida ham gavdalanadi, uning nazmiyatidagi o‘ziga xos ohangrabo ham aynan shu jihati bilan maftunkordi. Zero, ona timsolidagi shoira ham qalban , ham aqlan o‘z hissiy kechinmalarini ajib bir nafislik bilan o‘quvchiga yetkazib bera oladi. Shu bilan birga, bir vaqtning o‘zida ham she‘r yozib, ham farzand dog‘ida anduh chekish o‘ta mashaqqatli ekanligini uning quyidagi misralaridan anglab olish mumkin:

So ‘xta az furqati o ‘ nola bar gardun rasid,

Koshki binam jamoli nozaninashro ba xob. [2, 36a v.]

O‘zining achchiq qismatida farzand dog‘ida qolgan giryona, mazluma onayi zor obrazi yuqoridagi fors-tojik tilidagi misralarda aks etganligini anglash qiyin emas.

Miskinning ijodida mavzular, obrazlar, janrlar turli-tuman. Uning g‘azallari, ruboiylari, shir-u shakarlari, nasriy hikoyatlari o‘zgacha. Ularda gunohlar uchun Tangridan istig‘for so‘rash, pushaymonlik, qismatdan nolish, sog‘inch, xitob, muhabbat, farzand dog‘i kabi mavzular yetakchilik qiladi. Shu bilan birga, tarixiy shaxslarga, ayniqsa, Islom dunyosi ulamolari, avliyolari obrazlariga murojaat shoiraning xudojo‘y va taqvodorlikni o‘ziga yaqin bilganligidan dalolatdir.

Zero, yolg‘izlik hukmida qolgan insonlar uchun aynan e‘tiqod eng yaxshi yupanch bo‘la olishi Muslihabegim ijodi misolida yaqqolroq namoyon bo‘ladi:

Nomi tu buvad Mahmud-u Homid-u Muhammad,

Sozam dilu jonro ki fidoyi qaddi sarvat,

Dar ro‘zi qiyomat tu shavi homiyi ummat,

Mo jumlagi osiy hamaro kun tu shafogat. [4. 1277, 21-b.)

Ushbu misralarda payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning ummatlari uchun qiyomat kunida homiy, rahnamo ekanligi ta‘kidlanadi.

Islom bu ezguliklar, solih amallar degani. Ziyoratlar, ibodatlar mo‘min kishini yanada bezaydi. Muslihabegim Buxoroyi sharifdagi yetti pirning biri Hazrat Boboyi Samosiy qabri ziyoratiga mushkulotlariga najot istab borganligini “In g‘azal az baroyi Hazrat Boboyi Samosiy “ nomli g‘azalida namoyon qiladi:

Omadam bahri ziyorat in zamon dar oston,

To shaved oson maro in mushkili bor garon.

Dardmandam mustamandam bahri darmon omadam,

Yak nazar sozed maro, ey oftobi du jahon. [4, 19-b.]

Shoiraning shir-u shakar usulida yozilgan g`azallari yaxlit majmuaga o`xshaydi, alohida-alohida olib tahlil qilinsa-da, yakunda uzviy zanjir misol birlashadi. Shu o`rinda mazkur g`azallar birin-ketin mazmunan har birini to`ldirib boradi.

“Har lahza kunam ...” deb boshlanuvchi g`azali shoira shir-u shakarlarining go`zal namunalaridan biridir:

Har lahza kunam on g`ami o`` oh-u nadomat,

Shoyadki jamolini ko`ray ro`zi qiyomat. [3, 67-b]

Keltirilgan she`riy iqtibosdan ko`rinadiki, Muslihabegim Miskin o`zbek va tojik tillarini g`azalda mahorat bilan qo`llay olgan. Bu esa unung saviyali ijodkor bo`lganidan dalolatdir. Umuman, g`azalning o`zi ham butun bo`y-basti bilan buni aks ettira oladi. Dastlabki misrada berilgan tojikcha fikrning mantiqiy davom etishini o`zbekcha jumla ta`minlagan. Jumladan, mazkur g`azaldagi quyidagi parcha fikrimizning isboti uchun xizmat qiladi:

Payg`ambare olam nazari kun tu ba holam,

Ey shoh Rasul, ayla bu qullarni shafolat. [3, 67-b]

Shoira ilk misrada payg`ambarning uning holiga nazar solishini aytib o`tsa, keyingi qatorda aynan yana uning o`ziga murojaatni davom ettirib, barcha o`zining ahvolga tushib qolganlarga yordam berishini so`raydi.

Man osiy-u bechora darmonda zoram,

San ushla bu qullarni o`shal ro`zi qiyomat. [3, 67-b]

Miskin insonlarni foniylar dunyoda osiyligi, ya`ni bilib-bilmay qilingan gunohlari uchun Ollohdan qiyomat kuni mag`firat qilinishini iltijo qilib so`raydi.

Shoira shir-u shakarlari tuzilishiga ko`ra ham e`tiborni jalb etadi. Uning ayrim g`azallarining toq misralari an`anaga ko`ra tjjikcha, juft misralari esa o`zbek tilida bitilgan:

Har dam bikunam shukr ba dargohi xudovand

O`z qudratidin jumlanı qildi manga ummat. [4, 67 -b]

Ushbu misralarning mantiqiy davomi sifatida shoiraning Tangri taolaga xitobi va undan madad so`rab qilgan munojotlari quyida ifodalanadi:

In Miskini bechoraro az lutf nazar kun,

Qilg`il mani bechorag`a san lutf karomat. [4, 67 -b]

Ammo yana bir qator g`azallarida butun bir misra emas, balki uning ma`lum qismi o`zbek tilida beriladi:

Sharmandaligimdan na qilurman ro`zi mahshar,

Ey shohi Muhammad hamaro kun tu shafogat..[4, 67-b.]

Ko`rinib turibdiki, ikkinchi misra to`liq tojik tilida, ilk misra esa qo`shma-o`zbek va tojik tillarida. Umuman olganda, shoiraning bu tartibdagi shir-u shakarlari tuirlicha va rang-barangdir.

Muslihabegim Miskin ijodida e`tiqod, chin mo`minlik, kamtarinlik, boqiy va foniyy dunyo mavzularidagi g`azallar ko`plab uchraydi. Bundan ma`lum bo`ladiki, shoiraning achchiq qismati uning o`z ijodida yorqin aks ettirilgan.

Muslihabegim Miskin- serqirra ijodkor. Bizning galdagi vazifamiz, aynan uning shaxsiyati, ijodi borasida, adabiyotimizda yangilikni in`ikos etish, uni elga tanitish, Buxoro xalqini, xususan, o`zbek xalqini, qolaversa, adabiyot shinavandalarini ko`hna va hamisha navqiron Buxoroda shunday zullisonayn shoira o`tganligidan xabardor etishdir. Shunda shoiraning ruhi poki bizdan minnatdor bo`lsa ajab emas.

Adabiyotlar:

1. Eshonqulov H., Sodiqova D. Muslihabegim Miskin. Buxoro, 2012.
2. Muslihabegim Miskin. Devon. O`z R FA Sharqshunoslik instituti Qo`lyozmalar fondi. Inv. 972/1
3. Muslihabegim Miskin. Devon. O`z R FA Sharqshunoslik instituti Qo`lyozmalar fondi. Inv. 1277
4. Muslihabegim Miskin. Devon. O`z R FA Sharqshunoslik instituti Qo`lyozmalar fondi. Inv. 1962
5. O`z R FASHI qo`lyozmalar fondi. Inv. 1277, 67-bМесто для формулы.

ŞEVKET RAHMAN'IN ŞİİR ÜSLUBUNDA POETİK TEFEKKÜR VE LİRİK 'BEN' İFADESİ

ШАВКАТ РАҲМОН ШЕЪРИЙ УСЛУБИДА ПОЭТИК ТАФАККУР ВА “ЛИРИК МЕН” ИФОДАСИ

Dr. Dilfuza TAJIBAYEVA*

Özet. Makalede Özbek şairi Şevket Rahman'ın şiirlerinde görülen kendine özgü üslup meselesi ele alınmıştır. Şairin müşahedeli tefekkür alemi, felsefî dünyası şiirleri örneğinde analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: lirik 'ben', mecaz kavram, mübalağa, canlandırma, sanatsal araç, ifade beyanı, şiir üslubu

Аннотация: Мақолада Шавкат Раҳмон шеърий услубининг ўзига хос қирралари ёритилган. Шоирнинг мушоҳадали тафаккур олами, фалсафа дунёси шеърлари мисолида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: “лирик мен”, мажозий тимсол, ўхшатиш, муболага, жонлантириш, тасвирий восита, ифода баёни, шеър услуби.

XX аср ўзбек адабиёти қанчалик қонли талотумлар даврини босиб ўтганини 70 – йиллар авлоди вакиллари очиқ айта олди. Ўтмишнинг бу “қора” кунлари ўзбек адабиётига ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Машъум катағоннинг очиқ ўйини тугагани билан ёпиқ ўйин мамлакат бўйлаб давом этаётган бўлса-да, мустабид тузумнинг шамоли ўлка бўйлаб эсаверди. Шунинг учун ҳам баъзан 70-80-йиллар шеърияти вакиллари ижодида фикрни очиқ айтишдан қўра, “қоғозга ўраб” ёки метафора орқали айтиш кучли эканлигини кузатиш мумкин. Шавкат Раҳмоннинг “Тунги манзара” номли шеърида тунги манзаранинг суврати эмас, балки мустабид тузум давридаги жимжитлик – фикрни очиқ айта олмаслик, инсонлар юрагидаги

* Namangan Devlet Üniversitesi Özbek dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi
Наманган давлат университети ўқитувчиси, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

изтироб, ингроқ ифодасини кузатиш мумкин. Ғамгин қўшиқ айтаётган “кимдир” эса қалби ғам-андухга тўла миллат тимсолидир:

*Ўрмонлар жим, йиғламас шамол,
сой сайрамас, бақалар жимдир,
ингроқларга тўлиб кетган тун –
ғамгин қўшиқ айтади кимдир¹.*

Айни шеърда шоир юрт озодлиги, эркинлигини истар экан, *ўрмон, шамол, сой, от, қилич, ой* деталлари ёрдамида узоқ тарих ва 70-йиллардаги халқнинг тутқун ҳолатини ифодалайди:

*Отим ўлган, қиличим синган,
Мажжақланган совут, қалқоним,
ким ташлади мени бу чоҳга,
қайда қолди ёруғ осмоним!²*

Шеър ҳамма нарсасидан айрилган, яъни оти ўлган, қиличи синган, қалқон ва совути мажақланиб ташланган, ўзи чоҳга ташланган жангчи тилидан ифодаланади. Жангчи – бу курашаётган ўзбек миллати. Шоир жангчи поэтик тимсоли орқали ўз она юртида яшаб туриб ҳақ-ҳуқуқларидан айрилган, эркисиз, қулфсиз кишанланган ўзбек миллатининг қиёфасини чизиб беради. Кейинги мисраларда *чуқур зиндон* ва *туйнукчадан* тушиб турган хира нур ҳақида гап кетади. Шоир қўллаган тимсолларга эътибор қаратадиган бўлсак, *туйнук* сўзининг ўзи кичик дарча маъносини ифодаласа, *туйнукча* янада кичикроқ бўлиб, ундан хира бўлса ҳам ойнанинг нури, ёруғлик тушиб турган ҳолати чизилади. Демак, ёруғлик йўқ бўлиб кетмаган, унинг мавжудлигига умид бор. Ўша туйнукчадан тушаётган нурга интилиб яшаш мумкин.

Ижодкор дунёқараши унинг асарларида кўзга яққол ташланиб туради. Реал дунёга, ўзи яшаб турган жамиятга бўлган муносабати шеърдаги “лирик мен” қиёфасида акс этади. Шоирнинг тафаккури қанчалик юқори бўлса,

¹ Шавкат Раҳмон. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б.61.

² Ўша асар. Б.61.

шеър ҳам шунчалик фалсафий ва мушоҳадали бўлади. Шавкат Раҳмоннинг “Шахс қисмати” шеърда ўзбек миллатининг қисмати ҳақида гап кетади. Инсон жамиятда шахс бўлиши учун маълум бир талабларга жавоб бериши шарт. Яъни, атрофида яшаётган одамлардан бир қадам олдинда юриши, жамият тараққиётига бошқалардан кўра кўпроқ фойда келтириши, тафаккур дунёси, руҳий оламининг яшовчан ва мустаҳкамлиги билан ажралиб туриши керак. Шахс ҳақида гап кетганда адабиётшунос Улуғбек Ҳамдам шундай фикрларни айтади: ”Аввало, ҳар битта одамни индивид деб атасак, инсоннинг навбатдаги - бир поғона баланд босқичи шахснинг мақомидир. Ҳа, индивидликдан шахсликка қадар бир поғона бор, лекин шундай поғонаки, унга кўтарилиш учун йиллар сарфланади. Шунда ҳам муваффақият юзта, мингта ва баъзан миллионлаб одамлар орасидан саноқлигина кишиларга насиб этиши мумкин. Чунки шахслик, аввало, инсоннинг ўз табиатига кулоқ тутиши ва ҳаётини қалбининг эшитганлари измига солиш ёки ҳеч бўлмаса шунга уринишдир. У ўз фитратига уйғун равишда танлаган йўлидан бошига ўлим келсин, қайтмайди. Чунки шахс ўзликни ифода қилишни саодат деб билади”³. Шеърдаги “зот” қиёфасида бир замонлар шахслик даражасига чиққан, ўзлигини англай оладиган миллатнинг мажозий тимсоли ҳақида фикр юритилади:

*Хаёли шан,
андоми ўктам,
дарё каби жўшқин зот эди.
Энди пода босган бу йўлда
сарик қўлмак каби ётибди.
Асилзода,
асли бек эди,
қулдай тўзди қуллар ичида,
бутун умр тирнади ерни,*

³ Ҳамдамов У.. Бадий тафаккур тадрижи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. –Б .14.

*пахта деган ойим ишқида*⁴.

Шоир ўз ўтмишига эга бўлган бу *асилзода асли бек* миллат қандай ирқда бўлишидан қатъий назар унга ҳурмат билан муомала қилинишини истади. Бироқ собиқ шўролар жамияти бундан мустасно эди. Бу тузумнинг қонун-қоидаларида миллатни таҳқирлаш, камситиш, қолаверса, шаънини оёқ ости қилиш каби ёзилмаган қонунлар мавжуд эди. Шеърдаги *хаёли шан, андоми ўктам, дарё каби жўшқин* каби ўхшатишлар бир шахсга эмас, бутун бир миллатга тегишли. Шундай миллатнинг *пода босган йўлда сариқ кўлмак каби* ётиши шоир ғазабини жунбушга келтиради. Мустабид тузум кулликка маҳкум қилган, собиқ иттифоққа пахта етиштириб берувчи асосий база ҳисобланган, *пахта деган ойим ишқида* ўзини қурбон қилишга тайёр, итоаткор улус миллатми, деган савол қўяди. Шеър давомида кулликдан қочиб озод бўла олган, *қўли очиқ, юраги очиқ, кўзи очиқ улуг одам* тасвирга олинади:

*Қочиб кетди,
оҳ кетди қочиб,
қоровуллар чалгиган дамда,
қўли очиқ,
юраги очиқ,
кўзи очиқ улуг одам-да.*⁵

Юқоридаги “миллионлаб одамлар орасидан саноклигина кишиларга насиб этиши мумкин” деган жумлага эътиборни қаратсак, собиқ шўролар таркибидан биринчилардан бўлиб мустақил бўла олган ўзбек миллатининг интилишлари кўз олдимизга келади. Ана шу “улуг одам” мажозий тимсолидаги шахс поэтик тимсолининг сифатларида ўзбек миллатининг портрети гавдаланади. Шеърда асл ҳаёт ҳақиқатини боридай ўз кўринишида эмас, балки мажоз ва ҳақиқат уйғунлигида ифодалайди. Ифода баёнида ўхшатиш, муболаға, жонлантириш каби тасвирий воситалардан ўринли

⁴ Шавкат Раҳмон. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 160.

⁵ Ўша манба. – Б. 160.

фойдаланади. Бундай ҳаёт фалсафасининг рангин бадиий ифодаси шоирнинг “Қоп-қора чечаклар” туркумидаги “Қўшимча кўрик” деб номланган шеърда ҳам миллиардлаб фойда келтираётган пахта номли “бойлик”нинг инсон жонидан ҳам устун қўйилиши, бу ўсимликнинг уруғи қабристонлар чегарасига ҳам етиб боргани ташвишли сатрларда кўринади:

Қуршовда

*юртимнинг қабристонлари,
қабрлар оғзида тўхтаган пахта,
гўё шўрликларнинг арзон жонларин
қутқариб қолгандай милёнлаб лаҳад.*

Шўрликлар

*бир умр ёмғир, қор кечиб,
фақат қабрлардан ҳаловат топди.
Уялдим тунов кун кўйлагим ечиб
Пахта экилмаган баданим қопти⁶.*

Мустабид тузум даврида пахта сиёсати мамлакатнинг энг олий мақсадига айлантирилдики, инсон ва унинг эҳтиёжлари ҳақида “юқори” ўйлаб ҳам ўтирмади. Фақат олдинга қараб олға босиш, миллионлаб тонналарни бажариш даврнинг муҳим вазифаси ва мажбурияти эди. Ана шу сиёсатнинг қурбонига айланиб “қулликка маҳкум этилган” миллатнинг аҳволи ҳеч кимни қизиқтирмади. Шеърдаги “лирик мен” шоирнинг ўзидир. Шоир юрагини миллатнинг бўйсунувчанлиги, кўникувчанлиги, ”бошга тушганини кўз кўрар”, дея шукр қилиб яшайверадиган содда, гўллиги қийнайди. Бир оз аламзадалиқ билан ўзини ҳам ана шулар қаторига қўшади ва пахта экувчи бригадирларга мурожаат қилади:

*Мен ҳам гўл одамман,
биргад укалар,
пошишолар ухласин дейман хотиржам,
менгаям озгина беринг шу дарддан,*

⁶ Шавкат Раҳмон. Абдият оралаб.- Тошкент: Мовароуннаҳр, 2012. – Б.319.

*энди пахта экинг баданимга ҳам.*⁷

Ҳукумат раҳбарлари белгиланган режани бажариш учун мамлакатнинг ҳар бир қарич ерига пахта эктиришга ҳаракат қилдилар. Шоирнинг назарида бўш ернинг ўзи қолмади. Шунинг учун ҳам шоир: *пахта экинг баданимга ҳам қўрқмасдан экворинг, тезроқ борасиз юқори белгилаб берган мўлжалга,* дея таъкидлайди. Очилган пахта ўсимлиги баргини тўкиш учун самолётдан пахта майдонларига кимёвий моддалар сепилади. Мамлакатнинг экин майдонлари, ерлар, сув ҳавзалари, ҳаво атмосфераси ҳам бутифос сингари заҳарли химиявий моддалар билан тўлдирилди. Шоир:

*пахта очилганда ҳеч бир дорисиз
баргларин тўкворар эсли гўзалар.*⁸

деганида ана шу ҳолатга ишора қилмоқда.

Шавкат Раҳмон шеърларида ўз миллати шаънини ҳимоя қилишга интилаётган, адолатсизликлар олдида кескин курашишга тайёр жангчи тимсолидаги “лирик мен”ни кўриш мумкин. Шоир шеърлари инсоннинг ўзлигини англашига, ўтмиш, бугун ва келажакни ўз нигоҳида тафтиш қилиб боришига, Ватан деган муқаддас тушунчани тезроқ англаб етиши, уни кўз қорачиғидек асрашига кўмаклашади.

Шавкат Раҳмон шеърлари китобхонни чуқур ўйга толдиради, мулоҳаза юритишга ва ҳар бир сўзнинг маъзини чақишга ундайди. Огоҳлик, масъуллик эътибор ички “мен”ингиздаги заиф бўлакларингизни тетиклаштиради. Тетиклик мағрурликка, мағрурлик она тупроққа бўлган чексиз фидойилик, миллатга бўлган муҳаббат асирга айлантиради.

Шоирнинг “Ўлим бирлаштирар” деб бошланувчи шеъридаги фикр ва туйғулар ифодаси бир зумга инсонлар ўртасидаги зиддиятларни унутишга, унга берилган умрнинг нақадар қисқалиги ҳақида ўйлашга мажбур этади:

*Ўлим бирлаштирар
бегоналарни*

⁷ Шавкат Раҳмон. Абадият орааб.- Тошкент: Мовароуннахр, 2012. – Б. 319.

⁸ Ўша ерда.

*одамлар бир ёқдан йиғила келар,
бир кўздан тикилар “жабрланганга”,
фақат бир юракдан йиғилар келар.⁹*

Дунё мавжудлигининг асосий сабабчиси бўлган инсон бор экан, ҳаёт ва ўлим бор. Ўлим ҳамиша ҳақ. Мана шу тан олинган ўлим шоир таъкидлаганидек, барчани бирлаштира олади. Бу дунёни тарк этган, сўнгги йўлга кузатилаётган кишига барча ачиниш ва раҳм-шафқат ҳисси билан қарайди. Шеърда ифодаланганидек: *фақат бир юракдан йиғилар келар...* Ўлим олдида дўст ҳам, душман ҳам, шоҳ ҳам, гадо ҳам тенг. Ҳеч қандай тарафкашлик, ҳеч қандай устунлик, ҳеч қандай ҳукмронлик йўқ. Мана, дунёнинг асл ҳақиқати. Шеърда ифодаланган *ўлим* тимсоли баъзи бир инсонлардан ҳам устун қўйилади. Жамият тараққиётининг шундай фурсатлари бўладики, инсонларни бир жойга тўплаш, ғоя ва қарашлар бирлигини жамлай олишнинг ўзи осонлик билан кечмайди. Бунга мисол қилиб Ўзбекистон давлати мустақиллигига эришиш даврини олиш мумкин. Мустақилликка эришиш учун миллат онгига унинг тушунчаларини сингдириш, эрк ва озодлик сари кураш йўлларини тарғиб қилишнинг ўзи шунчаки бўлиб қолган эмас. Бунинг учун бир эмас. балки бир неча кишилар фикрини жамлай олиш ва бир нуқтага бирлаштириш муҳим ҳолиса эди. Юқоридаги *ўлим* тимсоли эса барчани бир нуқтага бирлаштира олди. Барчани бир ҳодисага эътиборини қаратди. Шоир идрок этган *ўлим* поэтик тимсоли ифодасида унинг жамият тараққиёти учун муҳим бўлган ҳодисаларга ва инсонларга бўлган муносабати ифодаланади. Кейинги мисраларда эса ҳар қандай шароитда ҳам инсонийлик тушунчаларининг устун туриши, инсоннинг бошқа мавжудотлардан фарқи ҳақида фикр юритилади:

*Ўлим бирлаштирар
бегоналарни
кибру алдовларнинг ниқобин йиртар,*

⁹ Юқоридаги манба. – Б. 98.

*йиртқичмас,
душманмас одамга одам,
биродар эканин эслатиб кетар.¹⁰*

Ер юзида яшаётган инсонларга эътибор қаратилса, ташқи жиҳатдан унчалик бир-биридан фарқ қилмайди. Биологик жиҳатдан олганда инсон деган тушунча бир хил маъно касб этади. Фақат одамларнинг ўзигина уларни табақалаштиради, кимнидир кимдандир устун кўяди. Ҳар қандай инсон ҳам юрак буюрганганини қилади, кўнгилга кулоқ тутаяди. Дўстлик, меҳр-мурувват инсонларни бирлаштиради, душманлик, шафқатсизлик уларни айиради. Фақат ўлимгина бу низоларга озгина фурсат бўлса-да, нуқта кўя олди. Барчани кичик фурсатда бўлса ҳам бирлаштира олади. Шоир ўзини ҳайратга солган ана шу ўлимга, ана шу вазиятга шеър сўнгида ўз муносабатини билдиради:

*...Мана бегоналар,
бепарволар йўқ,
ниҳоят одамлар биродар – тенгдир.
Ўлимга бош эгдим,
қўрққанимданмас,
ҳурмат қилганимдан бошимни эгдим.¹¹*

Бундай шеърни ўқиган ҳар қандай китобхон бир озга бўлса-да, сергак тортиши табиий ҳолат. Турмуш ташвишлари, эгаллаб турган лавозимингиздаги вазифа ва топшириқлар, ота ёки оналик масъуллиги ҳақида ҳам эмас, бир зумга бўлса-да, яқинларингиз ёки дўстларингиз орасидаги муносабатлар хусусида ўйлай бошлайсиз. Шеърда эътибор шоир таъкидлаган “жабрланган“ – ўлган одамга қаратилмайди, балки барчани бирлаштира олган, “биродар” қила олган “ўлим” поэтик тимсоли сизни сергаклантиради. Инсон деган қутлуғ номга эга бўла туриб инсонийликни унутиш, арзимаган низолар туфайли туғишганларидан жудо бўлиш, кези

¹⁰ Юқоридаги манба. – Б.98.

¹¹ Юқоридаги манба. – Б.98.

келганда қўшнилар билан бир қарич ер талашиб бир умр душмандек муносабатда яшаш кабилар кўпчилик учун оддий ҳолдек туюлади. Бундай муносабатлар ҳамма замонларда ҳам бўлиб келганлиги аниқ ва бунга бутунлай чек қўйиб юбориш ҳам осон иш эмаслиги барчага маълум. Ўлим эса буларнинг барчасидан устун келди. Шеърда таъкидланганидек, бир нуқтага тўпланган одамлар орасида *бегоналар* ва *бепарволар*нинг йўқлиги ҳам шоирни қувонтиради. Жамиятда бепарволик оқибатида инқирозга юз тутувчи салбий оқибатлар, кечириб бўлмас хато ва кўнгилсизликлар содир бўлиши мумкин. Шеърдаги вазиятда эса бундай ҳолат йўқ. Бир хил қарашга эга бўлиш, бир хил ҳодисага эътиборни қаратиш, бир хил нарсага ачиниш хисси билан қарай олишнинг муҳимлиги исботланади.

Шавкат Раҳмон фалсафийлик уйғунлигидаги лирик ҳолатларни ноанъанавий шеърини шаклларда тасвирлайди. Инсон деган буюк номни улуғлаш, унинг мўъжизакорлигини, иқтидорини намоён қилиш, ўрни келганда бу номни хўрлашга, оёқ ости қилишга йўл қўймаслик олий инсоний фазилат эканини уқтиради. Инсон ўз инсоний хусусиятларини сақлаб қолиши учун кези келганда ўзлиги, юрак амри билан ҳам ўртоқлашиши шарт. У ўзлигини, ички ҳис-туйғуларини жиловлай олмай туриб бошқаларни тушуна олмайди. Ўзгалар бошига тушган кулфат ёки ҳолатларни ўз бошига ҳам тушиши мумкин эканлигини ўйлаб кўриши, бунга тайёр туриши, уларнинг дардига шериклик қилиш инсоний бурч эканлигини уқтиради:

*Титроқ сездингми ҳеч,
бир шум лаҳзада –
хатар-ла ёнма-ён турган чоғингда.
Тубсиз жар лабида оний ларзадан
титраб келганмиди жонинг оғзингга.¹²*

Шоир таъкидлаганидек, “титрамай”, яъни ҳеч қандай кўркүвсиз, ўз юрак қувватига ишонган ҳолда қалбидаги туйғуларини ифода этиш, мана

¹² Шавкат Раҳмон. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б.287.

шу мағрурликни ўз фарзандларига мерос қилиб қолдира олиш ва ўзини ўзи сақлаб қолиш энг муҳим белгилардан:

*Нопоклар покларга қилганда туҳмат
Титрамай айтдингми кескир сўзингни,
Болангнинг ёдига не қилдинг туҳфа,
Асраб қололдингми ўзинг ўзингни?!¹³*

Шоир ижодининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида адабиётшунос олим И. Тўлаков шундай дейди: “Ш. Раҳмон дастлабки шеърларидаёқ сўз айтиш масъулиятини ҳис қилиш билан бирга қандоқ айтиш санъатини ҳам эгаллаш зарурлигини тушунди.”¹⁴ Шоир инсонни кескир сўзи билан ҳимоя қилишга, ўзлигини сақлаб қолиш учун ҳатто ўзи билан ўзи кураш олиб боришга чорлайди. Инсон танасидаги кўрқоқликка ундаётган хоин бўлакни йўқотиш, имкон бўлса “ўлдириш” муҳимлигини уқтиради:

*Лаҳзада титроққа айланиб турсанг,
демакки, ичингда битта хоин бор.
Ўлдир,
ичингдаги хоинни ўлдир,
волида кўзига боқшидан аввал,
маъшуқа қўйнида ётишдан аввал,
зулмат уммонига ботишдан аввал.
Йўлдир бу,
нафсинг ботқоғи эмас,
қиличнинг дамидай чақнаган йўлдир.
Бу йўлга юзингни буришдан аввал
ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир.¹⁵*

Матн мазмунидаги моҳият, ҳар бир сўз шеърхонни ўз ортидан эргаштиради, ҳар бир сўз ҳақида ўйлашга, мушоҳада қилишга чорлайди.

¹³ Ўша ерда.

¹⁴ Тўлаков И. Нурли манзиллар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 88.

¹⁵ Шавкат Раҳмон. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 287.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Шавкат Раҳмон услубида фалсафий-ижтимоий руҳдаги шеърлар ўзига хос ўрин эгаллайди. Шоирни ижтимоий ҳаётда бўлиб ўтаётган воқеа-ҳодисалар, инсоний муносабатлардаги зиддиятлар, фуқаролик бурчи, шоирлик масъулияти ўйлантиради.

BİR RİVAYETİN ÜÇ TELKİNİ

БИР РИВОЯТНИНГ УЧ ТАЛҚИНИ

Doç. Dr. Kahraman TOHSANOV*

Özet: *Makalede Feridüddin Attar'ın "Hademenin attar dükkanına gitmesi", Mevlana Celaleddin Rumî'nin "Tabağının attar dükkanları önünden geçerken amber kokusundan dolayı baygın olup düştüğü", "Kardeşi hasta tabağıyı çöp kokusuyla gizlice tedavi etmesi" ve Babarrahim Meşreb'in "Erkek ve kötü koku" rivayetleri karşılaştırmalı bakımdan incelenmiştir.*

Anahtar kelimeler: *Feridüddin Attar "Esrarname", Celaleddin Rumî "Mesnevi-yi Manevi", Babarrahim Meşreb "Mebde-i Nur", rivayet, karşılaştırma.*

Аннотация: *Мақолада Фаридуддин Атторнинг "Фаррошининг аттор дўконига боргани", Жалолиддин Румийнинг "Теричининг атторлар растасида ўтаётиб, анбар ҳидидан беҳуш бўлиб йиқилгани", "Биродари бемор теричини ахлат ҳиди билан яширинча муолажа этган"ни ва Бобораҳим Маширабнинг "Эркак ва ёмон ҳид" ривоятлари қиёсий йўсинда ўрганилган.*

Калит сўзлар: *Фаридуддин Аттор, "Асрорнома", Жалолиддин Румий, "Маснавийи маънавий", Бобораҳим Машираб, "Мабдаи нур", ривоят, қиёсий.*

Адабий алоқа, адабий таъсир ва анъана жаҳон адабиётининг барча ижодкорларига хос услубдир. Хусусан араб, форс-тожик ва ўзбек адабиётининг муштарақлиги, ўзаро таъсир асосида ривожланишидан соҳа мутахассислари яхши хабардор. Шуни ҳам айтиш лозимки, ўтмишда бу адабиёт вакиллари бир-бирининг асарларини таржимасиз ўқиб баҳра олганлар.

Шарқ алломаси Муҳаммад Абу Бақр бинни Иброҳим Фаридуддин Аттор (1119-1193) жаҳон шеърляти, фалсафаси, тасаввуф оламининг буюк

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi

Қаҳрамон Тўхсанов филология фанлари номзоди, Бухоро давлат университети доценти

намояндасидир. Ундан 30 дан зиёд адабий асар мерос қолган. Фаридуддин Атторнинг маънавий меросидан ижод аҳли таъсирланиб буюк асарлар яратганлар. Адиб уларнинг айримлари билан учрашиб ўз китобини совға қилган. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг (1207-1273) отаси Балхдан карвон билан чиқиб йўлакай Нишопурда бир неча кун тўхтади. Бу шаҳарда Баҳоуддин Валад ўзининг дўсти, йирик мутасаввиф аллома Шайх Фаридуддин Аттор қошида бир оз тўхтаб, суҳбатлар қуради. Мазкур суҳбатларда ўн икки яшар Муҳаммад Жалолиддин ҳам иштирок этади. Ақлли бола Шайх Атторга ёқиб қолади ва у Жалолиддинга ўзининг ёшлик чоғида ёзган “Асрорнома” асарини тухфа қилади. Мазкур асар Жалолиддин Румийнинг баркамол шахс бўлиб вояга етишига туртки бўлди. “Асрорнома” асарини варақлар эканмиз Жалолиддин Румий “Маснавийи маънавий” манзумасида Аттор ҳикояларидан илҳомланганлигини гувоҳи бўламиз, шунингдек ижодий ёндашув асосида Румий ҳикоялар ёзганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Адабиёт тарихидан биламизки, ҳатто Ҳазрат Алишер Навоий ҳали болалик чоғларидаёқ Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” достонини ёдлаб олган ва натижада “Лисон ут-тайр” асарини яратишга муваффақ бўлган. Кейинги асрларда ҳам Фаридуддин Аттор ижодиётидан илҳомланган адиблар борлиги бугунги адабиётшунослигимизда яхши маълум. XVII аср биринчи ярми охири (1640), XVIII аср ибтидосида яшаб фаолият кўрсатган Бобораҳим Мулло Вали ўғли Машраб ўзидан ғоят салмоқли маънавий мерос қолдирган истеъдод соҳибидир. Дарвеш шоирдан фақат кичик жанрдаги асарлар эмас, балки катта ҳажмли асарлар “Мабдаи нур” ва “Кимё” ҳам мерос қолганлиги адабиётшуносларимиз томонидан таъкидланган ва илмий жиҳатдан асосланган. “Мабдаи нур” ибораси (нурнинг бошланиш, чиқиш жойи) тасаввуф тушунчасида Оллоҳ нурининг жило бериши, дунёни, инсонлар қалбини ёритиш каби маъноларга эга. Парвардигорнинг исмларидан бири “Анн-Нур” -борлиқни нурлантирувчи, истаганининг қалбига нур киритувчидир. Машрабшуносликда эътроф этиладиган

хулосаларга кўра, “Мабдаи нур” буюк шайх ва шоир, Мавлоно Жалолоддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” асарига жавобия тарзида дунёга келган. Бобораҳим Машрабнинг маснавийсида кузатиладиган зоҳирий аломатларга биноан мазкур асарларда қатор муштаракликлар мавжуд. Асар тасаввуфона руҳида ёзилган ахлоқий-тарбиявий назмий панднома бўлиб, уч дафтардан иборатдир. Шунини ҳам таъкидлаш лозим Бобораҳим Машрабнинг маснавийсида Фаридуддин Атторнинг ҳам таъсири яқол кўзга ташланади.

Юқорида таъкидлаганимиздек ўтмишда Шарқ мумтоз адабиёт вакиллари бир-бирини асарини таржимасиз ўқиб баҳра олганлар. Бугунги кунда эса, адабий таржима ривожланди, жумладан, биз Аттор ва Румийнинг асарларини Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси орқали ўқияпмиз. Шуларни инобатга олган ҳолда Фаридуддин Аттор, Жалолоддин Румий ва Бобораҳим Машраб ижодида келган бир ривоятни уч ижодкор талқинида ўрганишни мақсад қилдик.

“Асрорнома”да “Пашша Сулаймонга шамолдан шикоят этгани” (113-бет), “Фаррошнинг аттор дўконига боргани” (117-бет), “Ҳиндистонлик ҳаким ва тўти ҳикояти” (159-бет), “Ғилай кўз шогирд ҳикояти” (174-бет), “Лочин ва кампир ҳикояти” (178-бет), “Девона ва султон Маҳмуд ҳикояти” (181-бет), “Бир қишлоқининг минорага чиқмоқчи бўлгани” (194-бет), “Тулки ва бўри ҳикояти” (277-бет) ва шунга ўхшаш ҳикоялар борки, Жалолоддин Румийнинг “Маснавий”сида, Бобораҳим Машрабнинг асарида учратамиз. Зикри ўтган манзумаларда “Фаррош”(Аттор), “теричи” (Румий), “супурувчи” (Машраб)нинг аттор дўконига боргани” ҳикояти бадиий ифодасини топган.

Шайх Фаридуддин Аттор асарида “Фаррошнинг аттор дўконига боргани” сарлавҳали ривоят бор бўлиб, ўттиз байт таркибида шоир ўз мақсад ва муддаосини баён қилади. Лекин фаррош билан боғлиқ ҳикояни етти байт таркибида бадиий тасвирлайди. Ривоятни қуйидаги байт билан бошлайди:

Чу фаррош бир куни қўзгалди, турди,

Туриб, дўкони аттор сори юрди...

“Кунлардан бир куни фаррош ўз ўрнидан кўзгалди ва аттор дўкони томон юради, қачонки унда мушк анбар ҳиди тегади, йиқилади ва бошини тупроққа кўяди. Йироқдан мушқу анбар ва атр ҳидини сезганиёқ, гўё жони тандан узилгандек бўлади. Шунда зудлик билан аттор ўз дўконидан чиқиб, унга гулоб ва уд келтиради. Гулоб сепеди, удни тутатади, лекин фаррош ўзига келмасдан баттар ҳушини йўқотади. Айни вақтда бошқа бир касбдоши келиб бурнига нажосат суркайди. Йиқилган фаррош ахлот ҳидини сезганидаёқ кўзини очади ва танасида жон киради”. Фаридуддин Аттор эса “Кишиким бадбўйликни одат қилса, атру тароват унга нохуш эрур, агар думоғини мушқу анбар олса, чароғи шу заҳотиёқ кўнглида сўнгай” деб таълим беради. Қолган йигирма бир байтда эса адиб ҳаётий хулосаларини беради.

Жалололиддин Румий “Маснавий маънавий”да эса ривоятни икки сарлавҳа остида келтиради: “Теричининг атторлар растасида ўтаётиб, анбар ҳидидан беҳуш бўлиб йиқилгани” ва “Биродари бемор теричини ахлат ҳиди билан яширинча муолажа этгани”.

Жалололиддин Румий ривояти куйидаги байт билан бошланади:

*Бир киши аттор бозорига етиб,
Тарки ҳуш айлаб, йиқилди гурс этиб,
Мушқу анбар бурнига урган замон,
Боши айланди, йиқилди ул ҳамон...*

Адиб ривоят қилади: “Бир киши аттор бозорига борди ва мушқу анбар ҳидини сезиши билан, боши айланиб йиқилди. Тушгача шундай йўл устида худди ўликдек беҳол ётди. Халқ тўрт томондан бошига тўпланиб келди ва ҳар замон “ло ҳавла”ни айтиб турди. Яна бири юзига гулоб сувини сепса, бошқаси уни юрагини уқалади. Лекин боиси атру анбар эканлигини ҳеч ким билмас эди. Биттаси бошини силаса, яна биттаси гулни намлаб сепди, бошқаси елпир эди. Биров уд билан шаккарни кўшиб ёқса, бошқаси чапони билан уни устини ёпар эди. Томирини ҳам текширдилар, оғзини ҳам

хидладилар, хулоса чиқардиларки, ё ичган ё банги чеккан. Шундай қилиб уйда фалон ерда масту хароб ётибди, деб хабар етказдилар. Бирон сабаб бўлмаса биров бундай ётмайди, сабабини ҳеч ким билмаяпти, - деб айтдилар”. Шундан сўнг қариндоши келиб: “Озгина ит ахлатини енгида ёшириб, хастани бошига ҳозир бўлди. Мен буни касаллигини биламан, нима учун бундай бўлди. Агар сабаби маълум бўлмаса ҳам, давоси дамдир. Чунки касаллигининг сабабини билмасдан даъво қилиш амримаҳолдир. Боисини билсанг даъвоси осондир. Шундай қилиб буни даъвоси ит ахлатидир. Бу ризқ топаман деб, кеча-кундуз бадбўй ичида ишлайди. Шу боис табиб Жолинус айтган эмиш “хастага не одат бўлган ўшани бер”. Агар бемор организими ўрганган нарсани бермасанг ранж ва азобда қолади. Одатий иш қилсанг даво топади. Бу қурт каби доим ахлат ичида юради, беҳуш бўлганлигини сабаби эса, гул атридир. Хулоса, бу қариндошимга ит ахлати дармондир”.

Румий фикрини давом эттирар экан, юқорида қайд қилганимиздек сарлавҳа кўяди: “Биродари бемор теричини ахлат ҳиди билан яширинча муолажа этгани”. “Ўйигит касални даволаш учун бошқалар билмаслиги мақсадида тўплаганларни ҳайдаб, хастани бурнига ниманидир сурди. Лекин кафтига ит ахлоти дору дармондай эди. Шунда хаста ҳаракат қилишни бошлади, бу ҳолни кўрган халойиқ ҳайратда қолди. Бу одам сеҳру афсун қилиб ўлган одамга жон ато қилди”-деб қўйдилар. Жалололдин Румий эса ҳикояни давомида ўз мулоҳазаларини баён қилади, қиссадан ҳисса нима эканлигини китобхонга уқтиради.

Бобораҳим Машраб “Мабдаи нур” асарида биронта ҳикояда ном қўймаган фақат “ҳикоят” деб қўйган халос. Биз маъносидан келиб чиққан ҳолда ном қўйдик. “Эркак ва ёмон ҳид”дир. (56-бет) Ҳикоят қуйидаги байт билан бошланади:

*Бор эди бир рустойи мардаки,
Беҳунар эрдию мисли эшаки...
Бўлди беҳуш бўйи хуш етган ҳамон*

Жумла таҳсин қолдилар, аҳли дўкон

“Бир одам бор эди, ҳунарсиз бир эшакка ўхшар. Ўзи супурувчи, чиркинликка ружу қўйган. Нохосдан тарки одат айлаб, шаҳар томон йўл олади. Саҳрода доим қора меҳнат қилиб юрган хизматгор, йўл устида атторлик дўконига киради, умрида биринчи бор мушк ҳидини сезиши билан ҳушидан кетади. Бу ҳолни кўрган дўкондор ва бошқалар уни ўзига келтириш учун, атторлик дўконидан ҳушбўй нарсаларни олиб, унинг бурнида сақладилар, у янада ҳушсизланиб, аҳволи оғир бўлади. Барча ҳайрон нима қилишини билмайди. Шу вақт йўлдан ўзига ўхшаган бир супурувчи ўтиб борар эди. Қарасаки аҳли дўкон нотинч, келиб кўрса ўзидек бир одам ҳушсиз ерда ётибди. Шунда “эй халқ узоқлашинг, мен дардини биламан, табиби замон мен, иложини топаман”. Халқ бундан ҳайратга қолиб, ҳушсиз одамни даволашини сўрадилар. Бизни ақлимиз олмади, қани сен ўликни тирилтирасанми, дедилар. Шунда йўловчи бориб ит ахлотини келтириб, ҳушсиз одамни даволайди”.

Уч адибнинг талқинида бир ҳикоятни мазмуни билан танишиб чиқдик. Аттор “Фаррошнинг аттор дўконига боргани” тарзида ҳикояни баён қилса, Румий фаррош эмас, балки теричи деб айтади. “Теричининг атторлар растасида ўтаётиб, анбар ҳидидан беҳуш бўлиб йиқилгани”. Аммо Румийнинг сарлавҳасидан ҳикояни мазмуни тўлиқ аён бўлади. Лекин Машраб ҳикоясида ном қўймаган, вале ҳикояни биринчи байтидан маълум бўладики, супурувчи ҳақида гап боради. Дикқат билан разм солсак фаррош, теричи ва супрувчи ҳам мажозан, маънавиятсиз кишилардир.

Иккинчидан, Атторнинг ҳикоясида фаррош атторлик дўконини олдидан ўтиб ҳушсиз бўлса, аттор, йўловчилар унга мушк анбар сепса ҳам, ўзига келмайди, бир касбдоши келиб бурнига нажосат суркади тарзида баён қилган.

Румийнинг фарроши бозорга бориб, мушки анбар ҳидини сезиб, ҳушсизланди, сўнг унга шунча сув ва гулоб сепдилар, юрагини уришини текширдилар, бутун муоллажани қилдилар, аммо ўзига келмади. Уйига

хабар юбордилар, шунда қариндоши енгиди ит ахлатини келтириб, уни даволайди. Бу ҳолни кўрганлар бу сеҳргар экан,- деб қўядилар.

Машраб супургувчиси эса атторлик дўконига кириб, умрида биринчи бор, мушк анбар ҳидини сезиб, беҳуш бўлади. Дўкондор бунга барча муолажани қилади, аммо илож топмайди, бир одам дўкон олдида ўтаёганда, уни ичида нимадир бўлганлигини билиш учун дўконга кириб ва ўзига ўхшаган кишининг ҳолини кўриб, бориб ит нажосатини келтириб уни даволайди.

Ҳар учала ривоятда касбдошлари келиб ҳушсизни даволайди, Атторда нажосат билан, Румийда ва Машраб ит ахлати билан даволашни айтади. Аттор ва Машрабга нисбатан Румийнинг ривояти ҳажм жиҳатдан ҳам, мазмун жиҳатдан ҳам анча фарқ қилади. Адибларни мақсади битта эзгулик, озодалиқ, яхшилиқ, покизалиқ ва илмли бўлиш бахтдир. Буларни акси, яъни нопоклик ва маънавиятсизлик бадбахтликдир деб сабоқ берадилар. Тўғри хулоса чиқариб, амал қилиш ҳар бир инсоннинг ўзига боғлиқдир.

SOSYOLOJİK METODUN BİÇİMLENME FAKTÖRLERİ VE TARİHİ

SOTSIOLOGİK METODNING SHAKLLANISH OMILLARI VA TARIXI

Umriniso TORAYEVA*

***Özet:** Hem dünya yazınbiliminde hem de Özbek yazınbiliminde sosyolojik metod çok yaygın olarak kullanılagelen bilimsel araştırma yöntemlerinden biridir. Edebiyat ve sanatın toplumla karışıklı ilişkileri meselesi her çağın önemli araştırma nesnesi olarak tetkik ve telkin edilmiştir. Çalışmada yazınbilimde geniş biçimde başyurulan bilimsel araştırma yöntemlerinden biri olan sosyolojik metod ve onun biçimlenme faktörleri, tarihi ve gelişmesi söz konusu olmuştur.*

***Anahtar kelimeler:** Sosyoloji, objektif, subjektif, ampirik, induksiyon.*

***Annotatsiya:** Dunyo adabiyotshunosligida ham, shu jumladan, o'zbek adabiyotshunosligida ham sotsiologik metod juda keng qo'llanadigan ilmiy tadqiqot usullaridan biri sanaladi. Adabiyot va san'atning jamiyat bilan o'zaro munosabatlari masalasi har bir davrning muhim tadqiqot ob'ekti sifatida tadqiq va talqin qilib kelingan. Maqolada adabiyotshunoslikda juda keng qo'llanadigan ilmiy tadqiqot usullaridan biri sotsiologik metod va uning shakllanish omillari, tarixi va taraqqiyoti xususida fikr yuritiladi.*

***Kalit cʻzlap:** Sotsiologiya, obyektiv, subyektiv, empirik, induktiv.*

Dunyo adabiyotshunosligida, shu jumladan, o'zbek adabiyotshunosligida ham sotsiologik metod juda keng qo'llanadigan ilmiy tadqiqot usullaridan biri sanaladi. Adabiyot va san'atning jamiyat bilan o'zaro munosabatlari masalasi har bir davrning muhim tadqiqot ob'ekti sifatida tadqiq va talqin qilib kelingan. Sotsiologik metodning asosi ham aynan mana shu muhimlikni ochib berish negizida vujudga kelgan. Adabiyotning ijtimoiy mohiyati va ,shuningdek, uning tadqiq etish metodi XIX asrning 30-40- yillariga kelib yuzaga chiqdi. Ilk marotaba "Sotsiologiya" atamasi fransuz faylasufi Ogyust Kont (1798-1857) tomonidan qo'llanilgan bo'lib, uning fikricha, "san't san'at uchun emas, balki

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
Umriniso To'raeva, Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

san'at asari inson uchun xizmat qilishi kerak" deydi. Jahon adabiyotshunosligida "madaniy-tarixiy maktab" vakili bo'lgan fransuz olimi Ippolit Ten ham sotsiologik metodning asoschilaridan biridir. U o'z qarashlarida sotsiolog O.Kontning sotsiologiyani konkret fanlarga tatbiq etib, o'z metodini tabiiy fanlar metodikasiga qiyosiy tarzda tuzib chiqqanligi ta'sirida bo'lgan. Olim I.Ten san'at va adabiyot taraqqiyotini ijtimoiy voqelik bilan izohlashga, ochib berishga harakat qiladi. U o'zining fikrini isbotlash maqsadida ingliz adabiyoti tarixi, niderlandiyalik rassomlar ijodi, qadimgi grek va italyan san'ati tarixining paydo bo'lishi va taraqqiyoti sabablarini ijtimoiy- tarixiy asoslarga tayanadi. Nemis mumtoz falsafasi namoyandalari Gotfrid Iogann Gerder hamda Fridrix Gegellar ta'sirida I.Tenning nazariy qarashlari shakllangan. U san'atning ob'ekti va predmeti jamiyat hayotida mavjud insonlarning xarakter xususiyatidir, deydi.[1] Buning ilmiy-nazariy asosida " irq, muhit va vaqt" tushunchalari mavjudligini ta'kidlaydi. Har qanday san'at asari ma'lum irq-xalq-millatga mansub bo'lib, ma'lum bir muhitda va muayyan zamonda yaratilishiga alohida urg'u beradi. Adabiy jarayonda yuzaga kelgan biror asarning o'ziga xos yaratilish tarixi va ijtimoiy muhiti mavjud. Mana shu muhit ta'sirida yaratilgan asarning sabablari tahlil qilinsa, albatta, qandaydir siyosiy norozilik yoki tushkun kayfiyat yoxud aksi bo'lib chiqadi.

O'zbek adabiyoti tarixida g'oyat muhim ahamiyat kasb etgan ikki buyuk asr - XIX va XX asrlar oralig'idagi 50—60 yillik davr qadim va boy sanaladi. Birinchidan, «Adabiyot millat oynasi» (Avloniy) sifatida xalqimiz hayotida yuz bergan eng katta baxtsizlik – o'z mustaqilligini yo'qotishi voqealarini loqayd kuzatishdan uning fojiali oqibatlarini chuqur idrok etish va istiqlol uchun kurashga chaqirishgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi. Ikkinchidan, adabiyot davr voqealari ta'sirida g'arblashdi; mazmun-mundariyasi kengaydi; davriy matbuot va teatrning paydo bo'lishi bilan yangi adabiy tur va janrlar paydo bo'ldi. Adabiyotshunos olim B.Qosimov tadqiq etgan davr, ya'ni 19 asrning oxiri 20 asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy muhit mana shunday ziddiyatli va murakkab bir davr edi. Olim shu davrda ijod qilgan va fanga no'malum bo'lgan 40 dan ortiq

mahalliy ijodkorlarning ijodini o'rganib, fanga taqdim etdi. Tadqiqot ob'ektlari ijodini aynan, mana shu sotsiologik metod asosida tahlil qildi.

Rus adabiyotshunosligi tarixida Aleksandr Nikolaevich Pipin ham sotsiologik maktab namoyandasi sanaladi. Olim adabiyot va jamiyat tushunchalarini deyarli sinonim tarzda izohlaydi va badiiy adabiyotni ijtimoiy muhit, tarixiy davr, geografik shart-sharoit bilan aloqadorlikda ochib berishga harakat qiladi. Shular jumlasidan, P.N.Sakulin ham 1925 yilda "Adabiyotshunoslikda sotsiologik metod" nomli kitobida adabiyotning ijtimoiy jihatiga urg'u berib, uni jamiyatdan ayri holda tasavvur etib bo'lmasligini ta'kidlaydi.

Bolgar sotsiologi Nikola Stefanovning: fan tarixida bir an'ana borki, u orqali har qanday yangi paydo bo'lgan fan ,avvalo, *metod* nuqtai nazardan baholanadi. Bu yangi paydo bo'lgan gap emas, negaki fanning amaliy ifodasi qaysidir metod orqali namoyon bo'ladi va metod fanning yutuqlaridan amaliy foydalanish uchun xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, metod bu- bilish uchun kerak natijalarga erishish vositasi yoki voqelikni tubdan o'zgartirish vositasidir. Har qaysi metod o'z qonuniyatlari, xususiyatlariga ega bo'lib, ular uning ob'ektiv tomonini tashkil qiladilar. Ular asosida shakllangan usul, vosita va qoidalar sub'ektiv tomon hisoblanadi.

Metodlar ijtimoiy hayotni o'rganishda va uni tubdan o'zgartirishda qo'llaniladigan usullar hisoblanadi.

Ishda ob'ektiv va sub'ektiv jihatlarni ajratish metodning mohiyati va strukturasi tushunish uchun juda muhimdir. Ob'ektiv tomon o'zida nazariy asoslarni ifoda etadi.

Ob'ektiv tomon bu nafaqat usul va qoidalar, balki tadqiqotning ma'lumoti darajasi, dunyoqarashi bo'lib, ular individual-shaxsiy alohidalik bilan ham bog'liqdir. Bu ikki tomon bir-birlari bilan o'zaro bog'liq holda ish ko'radilar. Ob'ektiv tomon bilimlar sistemasida o'rnashgan bo'lib, metodda to'liq realizatsiya qilinmaydi, chunki u metodga nisbat salmoqliyroqdir. Shu bilan

birgalikda ushbu sistema asosida bunyod bo'lgan metod o'zining rivojlanishida, albatta, uning chegarasidan chiqib ketadi va uning o'zgarishiga olib keladi.

Sotsiologik metod orqali tadqiq qilishda ob'ektivlik va sub'ektivlik o'zaro murakkab xarakterga ega bo'ladi, chunki metod sub'ektni 2 aspektda: ham biluvchilikda, ham bilinishda ko'rib chiqadi. Bunda bilish jamiyatni tahlil qilish darajasidan, soha xususiyatlaridan (ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy), ichki, tashqi voqealardan, kuzatilayotgan va kuzatilmayotgan jarayonlar bilan ham bevosita bog'liqdir.

Metodning obykti ham subyekti ham jamiyat. Bular ma'lum bir voqea va jarayonlarda namoyon bo'lishlari mumkin. Metodning predmeti jamiyat bo'lib, ob'ekt mohiyati haqidagi bilimlarga erishish uchun ma'lum bir bilish vositalari va harakatlari tartiblashtirilgan va asoslangan holda qo'llanishga xizmat qiladi.

Sotsiologik metod strukturasi, shuningdek, qo'llashning mazmuni va maqsadi natijalarini ajratib ko'rsatish lozim.

Jamiyat turli tarkibiy qismlardan iborat ijtimoiy munosabatlar tizimidir. Ma'lum bir ma'no va sharoitlarda sotsiologik metodning usullari va protseduralari nisbatan nazariya va metodologiyadan holi bo'lishi mumkin, lekin ularni qo'llash, natijalarini qayta ishlash tadqiqotchining konsepsiyasi, metodning nazariy modeliga bog'liqdir. Sotsiologik tadqiqotlarning amaliyoti empirik metodlarni bilish imkoniyatlarini yuzaga chiqardi.

T. Parsons, R. Merton va struktur-funksional yondashishning boshqa vakillari sotsial harakatning sub'ektiv aspektlarini metodning komponenti (elementi) sifatida talqin qiladilar. Umumiy yondashishlarni sotsiologiyadagi boshqa yo'nalishlar ham o'rganishga harakat qilganlar. Bu maqsada ular filosofiyaga, K. Marksning dialektik materializmiga Gusserlning fenomenologiyasi K. Yaspers va M. Haydeperlarning ekzistensializmiga murojaat etadilar. Shu bilan bir qatorda O. Kont, E. Dyukrgeym, M. Veber va boshqa sotsiologlarning ilmiy meroslarini qaytadan tahlil qilish jarayonlari ham sezilarli darajada kuchayib bordi.

Sotsiologiyadagi dialektik metod turli oqim vakilari Xorkxaymer Fromm, Markuze, Gurvich va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan. Ular ijtimoiy

jarayonlarning, empirik bilishning xususiyatlarini aks ettira oladigan dialektikaning yangi kategoriyalarini ishlab chiqishga harakat qildilar. Sotsiologiya dialektik metodi ratsional va irratsional, ongli va ongsiz, real va nominal, individual va ijtimoiy kabi tushunchalardan foydalangan holda sotsial jarayonlarni muhim tomonlarini tadqiq qiladi.

Sotsiologik metodining xususiyati shundaki, uning ob'ektiv va subektiv harakati o'zaro maxsus bir xarakterga ega bo'ladi. Sotsiologik metodni diqqat markazida inson va uning ham tabiiy, ham ijtimoiy olam bilan o'zaro harakatining turli shakllari yotadi. Metodlarni ob'ektivlik va sub'ektivlikka bo'lish metodologlarni shunday yondashishlarni izlashga majbur qiladiki, ular ijtimoiy jarayonlarni ham ob'ektiv va sub'ektiv tomonlarni qamrab olishlari lozim bo'ladi.

Sotsiologik metodning yana bir xususiyati: uning ko'p darajaligi sotsial voqelikni qamrab olishdagi turli-tumanlik, voqealar tadqiqotida umumiyligini keltirishdir. Fanda metodlarni nazariy va empirik jihatlarga ajratish mavjuddir. Nazariy metodlarga bilishning mantiqiy-ma'naviy tushunchaliri, tahliliy deduktiv va induktiv shuningdek, boshqa shakllariga asoslangan metodlar taalluqlidir. Yana ular safiga ratsional, birlashtirish, tarixiy-genetik taqqoslash va boshqa metodlarni qo'yish mumkin.

Sotsiologik metodlarni turlash ham muhim ahamiyatga egadir. Bu turlarning asosi metodning muhim komponenti—mazmundir. Bu asos bo'yicha fundamental, maxsus empirik metodlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Agarda tushuchalar o'zlarida sotsial voqelikni mohiyatini yaxlit mujassamlashtirsalar, unda bunday metodlar sotsiologiyada fundamental metodlar deb ham yuritiladi.

Sotsiologik metod haqidagi fikrlardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, bu soha muammolari sotsiologiyada muhim o'rin tutadi. Ularning takomillashib, rivojlanib borishi ijtimoiy hayotning turli tomonlarini ham yaxlit, ham alohida ilmiy tahlil qilishlik ma'lum bir muammolarni echishga amaliy tavsiyalar berish mumkin. Ijtimoiy tizim - umuminsoniy ta'lim, uning asosiy elementi - bu odamlar, ularning aloqalari, o'zaro munosabatlar. Ushbu aloqalar, shovqinlar va

munosabatlar barqaror bo'lib, avloddan avlodga o'tadigan tarixiy jarayonda takrorlanadi.

Adabiyotlar:

- 1.Радугин А.А., Радугин К.А. Сотсиология: курс лексий. М., 1997 г.
- 2.Фролов С.С. Основы сотсиологии. М., 1997 г.
- 3.Добренков В.И., Кравченко А.И. Сотсиология: краткий курс. М., 2002 г., с.18-30, 31-41, 42-48, 49-72.
- 4.Маркович Д. Общая сотсиология. М., 1993 г., с.42-43

TAŞPOLAT HAMID'İN ŞİİRLERİNDE TEŞBİH VE TEŞHİS SANATI

TOSHPO'LAT HAMID SHE'RLARIDA TASHBEH VA TASHXIS SAN'ATI

Nusxa UMAROVA*

Özet: XX. Yüzyılın 70-80. yıllarındaki Özbek şiiri tarihi boyunca en önemli şahsiyetlerin yetiştiği bir dönem olması bakımında ayrı bir değere maliktir. Özbek edebiyatında bu dönem için önde gelen şahsiyetlerden biri Buharalı şair Taşpolat Hamid'dir. Çalışmada kendi sözü, yaratıcılık üslubuna sahip olan şairin şiirleri sanatsal bakımdan incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: bedii tasvir, teşbih, teşhis, beyaz bulut, kayısı çiçeği.

Annotatsiya: O'tgan asrning 70-80 yillar o'zbek she'riyati o'zining yorqin sahifalariga egaligi bilan alohidalik kasb etadi. O'zbek adabiyotida shunday nurli sahifani yarata olgan buxorolik shoir Toshpo'lat Hamiddir. Maqolada o'z ovozi, ijodiy uslubiga ega bo'lgan shoirning she'rlari poetik nuqtayi nazardan talqin etilgan.

Kalit so'zlar: badiiy tasvir, o'xshatish, jonlantirish, oq bulut, o'rik guli.

Toshpo'lat Hamid XX asr o'zbek adabiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan talantli shoirdir. Buni shoir Mamarasul Boboyev shunday izohlaydi: "Toshpo'lat Hamidni tengdoshlaridan ajratib turuvchi o'ziga xos xususiyati shuki, u serzavq va jo'shqindir. Zavq ham jo'shqinlik shoirlikda asosiy "yonilg'i" hisoblansa kerak. Bu xususiyat uning ilhom bilan yozilgan ko'pgina she'rlarida yaqqol ko'rinadi".

Shoirning she'rlarida bir qator mavzular o'z ifodasini topgan. Ulardagi rangin o'xshatish hamda jonlantirishlar esa hech bir insonning yurak torlarini chertmay o'tmaydi. Bu, ayniqsa, tabiat manzarasi tasvirlangan she'rlarida asosiy o'rinni egallaydi:

Yugurishib ko'kda izma-iz,

* Buhara Devlet Üniversitesi öğrencisi
Buxoro davlat universiteti talabasi

Oq bulutlar tayloqday yo'rtar.

Sho'xligini qo'ymayin hargiz,

Kifti bilan bir-birin turtar.

Bu misralarda jonlantirish poetik mazmuni yorqin ifodalashga xizmat qilgan. Oq bulutning tayloqqa o'xshatilishi va bu orqali go'zal ifoda yaratilishi takrorlanmas satrlarni yuzaga keltirgan. Xuddi shu she'rda ohori to'kilmagan tashbehni uchratamiz:

Qaldirg'ochlar uchar yozib par,

Ko'k yuziga bo'lib qora xol.

Qora xol insonga chiroy, nafislik baxsh etadi. Bu go'zallik ko'k yuziga, ya'ni osmonga ko'chirilgan. Haqiqatan, qaldirg'ochning osmonda parvoz aylashi chiroyli yuzga yarashgan qora xolga o'xshaydi.

Tabiat bilan yurakdan yaqin bo'lgan Toshpo'lat Hamid uning giyohidan tortib daraxtigacha har birining holatini his qila oladi va buni o'z satrlari bag'riga mahorat bilan singdiradi:

Daraxtlarning yuragiga

quloq sol birpas.

Gurs-gurs urar, eshitar

sharpasi, ana.

Maysalar ham sen-u bizdek

oladi nafas,

Ko'ksi aro etayotir

hayot tantana.

Shoirning tabiat manzarasi tasvirlangan she'rlari bir qancha bo'lib, ular orasida "Bahor zavqi" she'ri go'zal tasvirlarga boyligi bilan ajralib turadi. Hech bir misra bundan chetda qolmagan:

Ko'm-ko'k novdalarda

G'ujum-g'ujum bo'lib,

Ustma-ust qo'nganday

Oppoq kapalak-

O'rik guli yashnab turadi.

*Arilar vizillar,
Gullar atrin so'rib:
Shudring-oynak taqib
Bir tup na'matak
G'ira-shira tongni ko'radi.*

*Shunda quyosh chiqar
Tong ketidan chopib.
Shudringlar uchganda
Iliq nafasday,
Bodroq-bodroqgullar kuladi.*

*Kunga bag'rin ochib,
Shodon qah-qah otib,
Sevimli bog'imda
Bir lahza qo'ymay,
Bahor dilim gulga uladi.*

Birinchi bandning dastlabki 4 misrasi birgina o'rik gulining tasviridir. Ustma-ust qo'ngan oppoq kapalak kabi o'rik gullari ko'm-ko'k novdalarda "g'ujum-g'ujum" bo'lib turibdi. Ikkinchi banddagi tasvirga e'tibor qaratamiz: shudring tushganda atrof "g'ira-shira" ko'rinadi va maysalar ustiga shudring qo'nadi. Bu go'zal holat shoir qalamida na'matak ustida xuddi oynakka o'xshab turadi. Go'yo na'matak ko'zoynak taqib g'ira-shira tongni kuzatadi. Na'matakka ko'zoynak taqqan bahor o'z bag'rida jamiyki go'zalliklarni jo qilgan. Bunday go'zal ifodalar uchinchi bandda ham davom etgan. Shudring faqat tongda tushadi. Quyosh chiqqach, u tarqalib ketadi. Shudringning uchishi iliq nafasday atrofga tarqab, bundan butun tabiat jonlanishi gullarning ochilishi misolida ifodalangan. Gullarning ochilishi tasviriga e'tibor qarataylik: unda "bodroq-bodroq" bo'lib

ochilishi, bu bodroq gullar “kulishi” tasviri kishiga zavq bag‘ishlaydi. Bunday bo‘lishiga sabab esa tong shudringgi-iliq nafasning atrofga tarqalishidir.

Oxirgi badda shoir butun go‘zalliklarning sababchisi bo‘lgan bahorning kunga yuz tutib, butun bog‘da bir lahza ham tinmay iforini taratib turishi, “shodon qah-qah otib” dillarni shodlikka to‘ldirishidan ta’sirlanib, bahor yoshlik, nafislik va ilhom jo‘sh urib turgan fasl ekanligini “Bahor dilim gulga uladi” misrasi orqali ifodalagan.

Bunday ifoda, bunday tasvir shoir she‘rlarida biridan ikkinchisiga ko‘chib yanada sayqallanib boraveradi. Kecha-yu kunduz ilhom og‘ushida suzgan shoir shamolning har bir harakatidan nafislik izlaydi:

Ilhomimni olib qochmoq qasdida

Sochim silab mayin shamol g‘ivillar.

Shunday bo‘lsa-da, shoir ilhomi jo‘sh urib turgan paytda sochini silab turgan shamol avj olib unga xalal bersa ham e’tibor qilmaydi. Chunki shoir yangi tongni qarshilayapti:

Shunda shamol to‘zg‘itsa-da sochimni,

She‘r yozaman sira bermay e’tibor.

Dalalarga keng ochib qulochimni,

Yangi tongni kutaman tanho, bedor!

Bu “yangi tong” esa ilhom bulog‘idan qaynab chiqayotgan betakror she‘rlarni yaratadi.

Yuqorida tahlil etganimiz shoir she‘riy bo‘stonidan taralgan iforlar, xolos. Ularda “na’matak”, “oq bulut”, “daraxt”, “o‘rik guli”, “shudring”, “quyosh”, “gul” va “bahor” kabilarning tasvirida jonlantirish, “shudring-oyinak”, “bodroq-bodroq gullar”, “oppoq kapalak-o‘rik guli”, “oq bulutlar-tayloq”, “qaldirg‘ochlar-ko‘k yuzidagi qora xol” kabilarda betakror tashbehlar ishlatilganki, bu shoirning katta iqtidoridan darak beradi. Zero, “Inson aqli galaktika yo‘lida chiroq” deb kuylagan, asriga hamnafas ijodkor Toshpo‘lat Hamid ijodi shu jihatlari bilan ham manguликka daxldordir.

TÜRK DİLLERİNDE TIBBİ TERİMLERİN GELİŞİMİ

TURKIY TILLARDA TIBBIY TERMINLAR TARAQQIYOTI

Mushtariy XOLMURADOVA*

Özet. Bir ansiklopedik eser olma özelliğine de sahip olan Türk halklarının ortak mirası Kutadgu Bilig eserinde birçok bilim dalına ait bilgiler, Türk toplumunun XI. yüzyıla kadarki bu bilim dallarındaki birikimleri ifade edilmiştir. Çalışmada Kutadgu Bilig metninde yer alan tıbbi terimler üzerinde durulmuştur. Eserde görülen tıp konusundaki düşünceleri karşılayan terimler sınıflandırılmış ve bu terimlerle ilgili incelemelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, edisyon kritik metin, söz varlığı, terim, tıbbi terimler

Annotatsiya: “Qutadg‘u bilig” qomusiy asar. Unda bir qator sohalarni bilishga oid ma‘lumotlar o‘z ifodasini topgan. Maqolada asar matnida alohida o‘ringa ega bo‘lgan tibbiy terminlar haqida so‘z yuritiladi. “Qutadg‘u bilig”dagi tibbiyotga oid tushunchalarni ifodalovchi terminlar guruhlanib, ularga oid ilmiy kuzatuvlar bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar: “Qutadg‘u bilig”, qomusiy asar, ilmiy-tanqidiy matn, leksika, terminlar, tibbiy terminlar.

“Qutadg‘u bilig” leksikasining mazmun-mohiyati, avvalo, uning nomida o‘z ifodasini topadi. “Qutadg‘u bilig” bo‘yicha tadqiqot olib borgan turkologlar asar nomini turlicha tabdil va tarjima qiladilar [9,3].

“Qutadg‘u bilig” qomusiy asar. Unda bir qator sohalarni bilishga oid ma‘lumotlar o‘z ifodasini topgan. Shuning uchun ham asar keng miqyosda, o‘nlab millatlar tomonidan mutolaa qilinmoqda. “Qutadg‘u bilig”dek noyob asarni omma e‘tiboriga yetkazishda Sharqshunos Valizoda, Muhammad eshon Lolaresh, Abdurauf Fitratning hissasi katta.

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğretim üyesi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi

Bir qator tadqiqotlar “Qutadg‘u bilig”ni nashr ettirish, ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlash bilan bog‘liq. Q.Karimov birinchilardan bo‘lib “Qutadg‘u bilig”ni hozirgi o‘zbek tiliga tabdil qilishdek mashaqqatli vazifani bajardi. “Devonu lug‘oti-t-turk”, “Hibatu-l- haqoyiq”, “Qutadg‘u bilig” asarlarini o‘z ichiga jamlagan “Qadimgi turkiy til lug‘ati”ni nashr ettirdi. Turk olimi Rešid Rahmeti Arat 1979-yilda “Qutadg‘u bilig” asarining matnini (birinchi nashr 1947-yilda e‘lon qilingan) va indeksini ommaga taqdim qildi. Olimning tadqiqotlari asar bo‘yicha olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Qayd etilganidek, «Qutadg‘u bilig» leksikasi muallif mahorati, mavzu talabiga ko‘ra ijtimoiy hayotning turli sohalariga doir tushunchalarni aks ettiruvchi so‘zlarni qamrab olgan. Asar leksikasi o‘ttiz ikki mavzuiy guruhga oid so‘zlar jamlangan. Ulardan eng faol qo‘llanganlari quyidagilar:

ijtimoiy-siyosiy terminlar: mansab va lavozimni ifodalovchi terminlar (*ayiči, bitigči*), diplomatiya terminlari (*elčī, yumušči*); harbiy terminlar (*yatyaq, pusuy*); savdo-sotiq terminlari (*satīy, ayiči*); tibbiy terminlar (*mitridus, čurnī*); antroponimlar (*Afrasiyab, Faridun*); oziq-ovqat va ichimlik nomlari (*lewāš, etmāk*). Har bir semantik guruh bir necha kichik leksik-semantik guruhni o‘z ichiga oladi. Masalan, antroponimlar payg‘ambarlar nomlari: *Muhammad (s.a.v.), Muso, Sulaymon, Iso, Nuh*; xalifalar nomlari: *Atiq, Faruq, Usman, Ali (Haydar)*; hukmdorlar nomlari: *Afrasiyab, Zahhok*; asar qahramonlari nomlari: *Küntuydi, Aytoldi, Ögdülmiš, Odyurmış*; avliyolar nomi: *Luqman* kabilarga ajratildi.

Ushbu maqolada asar matnida alohida o‘ringa ega bo‘lgan tibbiy terminlar haqida so‘z yuritamiz. Xinjiang tibbiyot universitetining olimlari “The origins of Uyghur medicine: Debetes and perspectives” (Uyg‘ur tibbiyotining kelib chiqishi: munozaralar va istiqbollar) mavzusida maqola e‘lon qilishdi. Maqolada Uyg‘ur tibbiyotining kelib chiqishi ko‘p asrlik tarixga bog‘liq ekanligi, uning shakllanishida “Devonu lug‘otit turk” va “Qutadg‘u bilig” asarlarining o‘rni beqiyosligi haqida qiziqarli mulohazalar bayon etilgan [1,217-226]. Demak,

“Qutadg‘u bilig” turkiy xalqlar tibbiyotiga doir ma’lumotlar qayd etilgan ilk manba hisoblanadi.

“Qutadg‘u bilig”dagi tibbiyotga oid tushunchalarni ifodalovchi terminlarni quyidagicha guruhlash mumkin.

Tibbiyot bilan shug‘ullanuvchi shaxs otlari. Asar matnida tibbiyot bilan mashg‘ul shaxs otlari o‘z aksini topgan. Chunonchi, *otači* “tabib, davolovchi” ma’nosini bildirgan: *Olarda birisi otači turur, qamuy ig toyaqa bu emči erur / Ulardan biri tabib(lar)dir, hamma kasallik, ruh og‘irligiga ular emchilardir* [9, 157]. *Otači* sof turkiy so‘z bo‘lib, *ota*= “davolamoq” fe’liga -či shaxs oti yasovchi qo‘shimcha qo‘shish orqali yasalgan. “Devonu lug‘otit turk”da ham *otači* “davolovchi, tabib” ma’nosida qayd etilgan [6,I.299].

Asarda tabiblarga nisbatan *emči* termini ham qo‘llangan. *Emčilar* barcha kasallik va ruh og‘riqlariga davo bo‘ladigan shaxslar sifatida e’tirof etilgan. “Davo, muolaja” ma’nosidagi *em* so‘ziga -či shaxs oti yasovchi qo‘shimchasini qo‘shish orqali “davolovchi kishi” ma’nosidagi so‘z yasalgan. *Emči (emchi)* hozirgi o‘zbek tilida ham ishlatiladi. Izohli lug‘atda ushbu so‘zning ikki ma’nosi qayd etilgan: 1. Emlovchi tabib. 2. Emi-dimi, duo, qo‘qiq-suquqlar bilan davolovchi tabib [10,V.38].

Emči (emchi) bugungi kunda, asosan, shevalarda izohli lug‘atda qayd etilgan ikkinchi ma’noda qo‘llanadi. “Xalqona usul, amallar bilan davolovchi tabib” tushunchasini ifoda etadi. *Em* so‘zi ham so‘zlashuv uslubida ishlatiladi, “davo, shifo” ma’nosini bildiradi.

Asar matnida “tabib”, “davolovchi shaxs” tushunchasini bildirish uchun shu ma’nodagi terminlarning birgalikda qo‘llanish holati ham kuzatiladi: *otači emči, otači baxši, otači hakim* [3,373]. *Otači va emči* istilohlarining sinonimligini *otači emči* so‘zlarining juft holda kelishi ham tasdiqlaydi.

Dorishunos, dorivor giyohlardan dori tayyorlovchi *idišči* shaxs oti bilan anglashilgan: *Qamuy türüg otlar idišči tutar / Hamma turli dorilarni dorishunos saqlaydi (hozirlaydi)* [9,66]. *Idišči* leksemasi hozirgi o‘zbek adabiy tilida ishlatilmaydi. Analogiya tarzdagi yasama so‘z sifatida uchrashi mumkin, ammo

“Qutadg‘u bilig”dagi ma‘noni bildirmaydi. *Idiŕŕi* dori tayyorlashda ishlatiladigan idiŕŕ “idish” leksemasidan metonimiya asosida yuzaga kelgan.

Dori nomlari. Asarda turli dori nomlari va ularning qanday kasalliklarga qarshi qo‘llanilishi haqida ma‘lumotlar berilgan. Yusuf Xos Hojib tomonidan qayd etilgan dori nomlari farmatsevtika rivoji, dori turlari, davolash usullari borasida ma‘lumot beradi.

Asarda *ot* so‘zi *em* bilan birgalikda qo‘llanib, “giyoh, dorivor o‘simlik” tushunchalarini bildirgan. Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida ham *ot* so‘zi “dori” ma‘nosida qayd etilgan (6.I.71). *Yem* yasamasi bilan juftlikda (*ot yem*) “ovqatga solinadigan ziravor, dorivor” ma‘nosini ifodalashga yo‘naltirilgan.

Doston matnida qo‘llangan **urayun** “achchiq ta‘mga ega bo‘lgan dori, zahar” ma‘nosini bildirgan: *Bedüg bir bičäkig eligdä tutar, solindän urayun oñindän ŕakar* – Qo‘lida ulkan bir pichoq tutgan, so‘l tomonida – urag‘un (bir xil dori), o‘ngida esa shakar (sharbat) [9,33]. «Drevnetyurkskiy slovar»da *urayun* “hind dorilaridan birining nomi, qaynoq sharbat” ma‘nosida izohlangan [3, 614]. R.Arat bu dorini *Hindistandan gelen bir ilâč* (Hindistondan kelgan bir dori) deb izohlaydi [8,497]. Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida “kasallarga qo‘llanadigan hindcha bir dori” sifatida ta‘riflangan [6, I, 156]. Baytda keltirilganidek, zo‘rlilik va zulm ko‘rgan inson hukmdorning dargohidan adolat topsa, shakardan, shirinlikdan bahra oladi. Zo‘ravon va zolim, to‘g‘rilikdan mosuvo kishilar urag‘un, ya‘ni zahar ichishga mahkumdir. Hukmdorning adolatli siyosatidan zolimlar urag‘un ichgandek aziyat chekadi. Yuqoridagi baytda *urayun* majoziy ma‘noda qo‘llanib, Kuntug‘di eligning adolat haqidagi fikrlarini asoslashga, yomonlarning jazoga muqarrar ekanligini ta‘kidlashga xizmat qilgan.

Asarda ta‘kidlanishicha, Oyto‘ldi kasallikka chalinganda tabiblar unga qon oldirishni tavsiya qilishgan. Ayrim tabiblar surgu dori – **ötrüm** ichishni maslahat berganlar: *Qayu aydi ötrüm içirgü keräk, özi qatmiŕ emdi boŕutyu keräk* – Ba‘zilari aytdilar: surgu ichirish lozim, ichi qotibdi, endi ichni yumshatish kerak [9,45]. *Ötrüm* «Drevnetyurkskiy slovar»da “kuchsizlantiruvchi” ma‘nosida qayd etilgan [3, 393]. Bu so‘z *öt*= “o‘tmoq, ketmoq” fe‘lidan hosil qilingan. Ushbu leksema

Mahmud Koshg'ariy devonida ham "surgi dori" ma'nosida qayd etilgan [6, I, 131].

Šalīsa, taryaq so'zlari ham "bemorni davolash uchun beriladigan dori" ma'nosini ifodalagan: *Keräk qat šalīsa keräk taryaq et, keräk Mitridus qat ya čurni ögit* – Ista shaliso ishlat, ista taryoq iste'mol qil, ista Mitridus ishlat yoki churni, o'git iste'mol qil [9,45]. *Šalīsa (shaliso)*–har jihatdan manfaatli dori [1,29]. *Taryaq (taryoq)* – zaharlarga qarshi murakkab tarkibli dori [1,234]. Baytda keltirilgan *mitridus, čurni, ögit* kabi leksemalar ham dori nomlarini bildirgan. **Mitridus** – murakkab tarkibli dori bo'lib, yaratuvchisining nomi bilan atalgan [1,235]. Bu tibbiy termin metonimiya asosida yuzaga kelgan bo'lib, atoqli ot turdosh otga aylangan. «Drevnetyurkskiy slovar»da *mitridus* "dori qorishmasi nomi" deb izohlangan [3,338].

Ögit "za'faronga bir necha xil ashyolar qo'shib tayyorlanadigan dori"ni bildirgan. *Guvariš, ma'žun* dorivor giyohlardan tayyorlanadigan dori nomlarini ifoda etgan. *Güvariš (guvorish)* – ovqat hazm qiladigan dori. R.Arat *guvariš*ni "hazm qilishga yordam beradigan narsalar" deb izohlaydi [8,184]. **Ma'žun** (*ma'jun*) – opium dorilar aralashmasidan iborat pasta [9,41]. *Ma'jun* arabchadan olingan (lekarstvennaya smes – [3,339]; R.R.Arat o'zlashmaning "quvvat dorisi" ma'nosini ifodalashini aytgan [8,321]. *Ma'jun* Alisher Navoiy asarlarida ham qo'llangan: *Kishikim bo'lmag'ay ma'junu qandining xaridori, oning hangomasi birla tuzalmas hech bozori* ("Mahbubul-qulub", XIII, 25; ANATIL, II, 270).

Čurni surgı dori sifatida turklar tomonidan qo'llangan [3,157]: *Qamuy türlüg otlar idišči tutar, guvariš ya ma'žun ya čurni qatar* – Hamma turli dorilarni sharobdor saqlaydi, guvorish yo ma'jun, yo churni aralashtiradi (hozirlaydi) [9,107]. Mahmud Koshg'ariy mazkur sanskritcha o'zlashmani "turk tabiblari tomonidan yasaladigan surgı dori" deb izohlaydi [6, I, 408].

Teränbin "bo'shatuvchi, tozalovchi dori" tushunchasini ifodalagan: *Sariyi kücänmiş bolur e böğü, özini bašutyu taränbin yegü* – Safrosi kuchaygan bo'ladi ey dono, o'zini bo'shatishi, terangbin iste'mol qilishi kerak [9, 216]. Teränbin (tarangbin) – yaproqda paydo bo'ladigan shira, surgı dori sifatida foydalaniladi

(9, 216]; Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida bu leksema *tarantabin* shaklida “yantoq shakari”ni ifodalagan: *Ich qabz topar tarantabindin, safro ortar sikanjabindin*. Baytning ikkinchi misrasida qo‘llangan *sikanjabin* “sirka murabbo”ni anglatgan.

Inson tabiati, organik mavjudot sifatidagi xususiyatlarini ifodalovchi so‘zlar. Yusuf Xos Hojib qadimgi Gretsiya va O‘rta Osiyoning mashhur olimlari kabi olam to‘rt unsur – o‘t, suv, havo va tuproq yoki issiq, sovuq, ho‘l va quruqdan iborat, degan falsafiy qarashni ilgari suradi. U insonning sihati, yoshi, ovqatlanishi va jismoniy tarbiyasi haqida ham qimmatli mulohazalar bildiradi. Kishi yoshiga qarab harakat qilmog‘i, ovqat turlarini tanlamog‘i, o‘z organizmini suv, jismoniy tarbiya bilan chiniqtirib bormog‘i lozimligi, bu bilan kasalliklarning oldini olishi mumkinligi, bemor o‘z kasalini dori bilangina emas, balki parhyez tutish bilan ham davolashga intilishi kerakligini ta’kidlaydi [5.127]. Muallifning tibbiyotga oid mulohazalari “Qutadg‘u bilig”da o‘z ifodasini topgan.

Asarda qo‘llangan **taðu** istilohi “mijoz” ma’nosini ifoda etadi. Yusuf Xos Hojib mijozning inson hayoti uchun muhim ahamiyatga ega ekanligi, har bir kishi o‘z mijoziga qarab ovqatlanishi lozimligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, kishi o‘z mijozni qandayligini aniq bilishi kerak: *Taðu bilgü ašnu yarašiq yesä, taðuqa yarašmasni qođyu osa* – Avval mijozni bilish shart, (so‘ng) shunga yarasha (ovqat) yesa bo‘ladi, mijozga to‘g‘ri kelmaydigan (ovqat)ni qo‘yish kerak, o‘yla [9,167]. Yusuf Xos Hojib qirq yil yashab o‘z mijozini bilmagan insonni hayvonga qiyos qiladi. **Isig** va **soyïq** so‘zlari inson mijozni bilan bog‘liq bo‘lgan “issiqlik” va “sovuqlik” tushunchalarini ifoda etgan. Muallif inson “issiqlik” va “sovuqlik” tushunchalarining mohiyatini bilishi kerakligi, issiqligi oshganda sovuqlikni oshiradigan va, aksincha, sovuqlik oshganda issiqlikni ko‘taradigan taomlarni tanovvul qilishi lozimligini aytgan: *Isig artsa terkin soyïq iç oza, soyïq artar ersä isigin tüzä* – Issiqlik oshsa, darhol o‘zing sovuqlik ichib yengillash, sovuqlik oshadigan bo‘lsa, issiqlik bilan tuzat (9,167). Yusuf Xos Hojib *quruq sovuqlik* (*quruq issiqlik*) yoki *ho‘l sovuqlik* (*ho‘l issiqlik*) tushunchalarini farqlaydi. Inson

o‘z mijozni qandayligini aniq bilmagan taqdirda issiqlik yoki sovuqlik o‘rtasidagi bir me'yorga amal qilishi lozimligini ta’kidlaydi.

Mumtoz adabiyotda *qish* va *bahor* so‘zlari ramziy ma'noda inson umrini ifoda etib kelgan. Bu qiyos birinchi marta «Qutadg‘u bilig»da uchraydi. Asarda insonning yigitlik yoshi *yoz* fasliga qiyos qilinadi. Ma’lumki, XI – XII asr manbalarida, xususan, «Qutadg‘u bilig»da ham *yaz*, asosan, “bahor” ma’nosida qo‘llangan. Inson umrining bahori, ya’ni yigitlik davrida sovuqlik iste’mol qilishi, natijada qonning me’yoriyligiga erishishi mumkinligi qayd etilgan: *Yigit ersä yaših yaz ersä yilih, soyiq iskä tutyil esätür qanih* – Yigit yoshida bo‘lsang, fasl(ing) bahor bo‘lsa, sovuqlik (narsalarni) iste'mol qilgin, qoningni ravon qiladi [9, 167].

Kishi yoshi oltmishdan oshgan bo‘lsa, uning davri *qish* mavsumiga qiyos qilinadi. Yosh oltmishga borib, umrning qish fasli yaqinlashganda, issiq taomlar iste'mol qilish kerakligi aytilgan: *Yaših ersä almiš ödüñ ersä qış, isig iskä tutyil soyiq qilma iş* –Yoshing oltmish (va undan ortiq) bo‘lsa, mavsuming qish bo‘lsa [ya’ni qish mavsumi bo‘lsa], issiqlik iste’mol qil, sovuqlik iste’mol qilma [9,167]. Ma’lum bo‘ladiki, «Qutadg‘u bilig»da inson umri qismlari fasllarga qiyoslangan. Bunday qiyos Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devonida ham o‘z ifodasini topgan.

«Qutadg‘u bilig»da mijozning inson yoshiga bog‘liqligi, bu ikki jihatning tush ko‘rishga ham ta'siri borligi aytilgan. Bugungi kunda zamonaviy tabobatda ovqatni sovuq holda tanovvul qilish, issiq holatda yemaslik, issiq taomni puflamaslik, taomni mayda chaynab yeyish salomatlik omillaridan biri sifatida qaralmoqda. Bu fikr XI asrdayoq Yusuf Xos Hojib tomonidan o‘rtaga tashlangan: *Nekü alsa tışla ušaq tančula, isig ašni ürmä sen ayzih bilä* – Nima olsang tishla, maydalab chayna, sen issiq oshni og‘zing bilan puflama [9,166]. Baytdagi *ušaq* “mayda” *tančula* < *tanču* “bo‘lak, parcha” ma'nolarini ifodalagan. Bu leksik birliklar “maydalab chaynash, bo‘laklarga ajratish” tushunchasini anglatgan.

Bugungi kunda taomni iloji boricha kam tanovvul qilish salomatlik garovi sifatida ta'kidlanmoqda. Yusuf Xos Hojib ko'p ovqat iste'mol qiluvchi kishi ko'p kasalliklarga chalinishi haqida aytib o'tgan va bu fikr bugungi kunda ham o'z isbotini topmoqda: *Öküŝ yeglilärniñ aŝi yig bolur, aŝi yig kiŝi tutçi iglig bolur* – Ko'p yeyuvchilarning ovqati badhazm bo'ladi, ovqati badhazm kishi doim dardmand bo'ladi [9,167]. *Yig* “badhazm”, *iglig bol*= esa “dardli bo'lmoq” ma'nosini bildirgan. *Öküŝ yeglilär* “ko'p iste'mol qiluvchilar”ni ifodalagan bo'lsa, *tutçi iglig* “yomonlikni tutuvchi”, ya'ni “dardmand” ma'nosida kelgan.

Yusuf Xos Hojib insondagi barcha dard tomoqdan kiradi, shuning uchun ham tomoqni, ya'ni nafsni ehtiyot qilish kerak, deydi. Muallif ta'kidlagan “dardu kasallikdan qochadigan, sihat-salomatlik istagan inson “oz” deb atalgan dorini iste'mol qilishi, farog'at yoki osoyishtalik tilasa, “til” deb atalgan go'shtni yeyishi kerak”ligi tabobat borasidagi muhim ma'lumotlardan biri sanaladi. «Qutadg'u bilig»da inson tanovvul qiladigan taom uning sog'lig'i bilan birgalikda tush ko'rishiga ham ta'sir qilishi aytib o'tilgan. Kishi yaxshi yegulik yesa, tushi yaxshi bo'lishi, og'ir ovqat yesa yomon tush ko'rishi aytilgan.

«Qutadg'u bilig»dagi tibbiy terminlar, tibbiyotga doir tushunchalarni ifodalovchi so'zlar Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi hamda an'anaviy tibbiyot yutuqlari ta'sirida shakllangan, deyish mumkin. N.Mallayev «Qutadg'u bilig»da “Toji Hakim” degan tasviriy ifoda qayd etilganini ta'kidlaydi va bunda muallif Ibn Sinoni ko'zda tutgan bo'lishi mumkinligini aytib o'tadi [5,126].

“Qutadg'u bilig”dagi tibbiy terminlar tahlili quyidagi xulosalarni beradi:

1. Asar matnidagi tibbiy terminlar XI asr madaniyati, qoraxoniylar davridagi tibbiy tizim, davolash tartibi, terminlar xususiyatlari, tibbiyot sohasining taraqqiyot bosqichlari haqida muhim ma'lumot sifatida ahamiyatlidir.

2. Tibbiy terminlar izohi davolash jarayonida shaxsga, borliqqa, dunyo hodisalariga munosabatni yoritishda ham muhimdir.

3. “Qutadg'u bilig” matnidagi tibbiy terminlar tibbiy personallar, ularning xatti-harakatlari, dori turlari, ko'rinishlari, takomili haqida ham yaqqol tasavvur beradi.

4. Tibbiy terminlar tahlili so‘z etimologiyasi, nom qo‘yish asoslari, nomlash tamoyillari, kasallik xususiyatlari, dori-darmon tarkibi haqida muayyan darajada bilim beradi.

“Qutadg‘u bilig”dagi leksik-semantik guruhlar qoraxoniylar, eski turkiy til davri leksik xususiyatlarini, fonetik o‘zgarishlar, semantik jarayonlarni aks ettirgan. Shu bilan bir qatorda Yusuf Xos Hojibning qomusiy bilimidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abu Ali ibn Sino. (1992). Tib qonunlari. V kitob. –T., 1992. –B. 29.
2. Amir Abdukadir, Denis Dubrovin, Nurmahamat Amat, Wenxian Liu, Ayshamgul Hasim, Anwar Aikemu, Batur Mamtimin, Halmurat Upur. (2015). The origins of Uyghur medicine: Diabetes and perspectives. –Science Direct. Journal of Traditional Chinese Medical Sciences. 2, 217e226.
3. Древнетюрский словарь (1969). –Л. 1969.
4. Mehmet Ölmez (2004). Çağdaş türk dillerinde “Kutdgu bilig” çevirileri. –Türk dilleri araştırmaları 14.
5. Маллаев Н. (1976). Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи.
6. Mahmud Koshgariy (1960-1963). Devonu lug‘otit turk. I– III. –Тошкент. I–500 б.; II–428 б.; III–463 б.
7. Nuraniye Hidayet Ekrem (2016). Yusuf Has Hâcib Devrinde Kâşgar. Kutadgu Bilig’in Yazıldığı Çevresel va Bilimsel Arka Plan. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 13. –Ankara.
8. Reşid Rahmeti Arat (1979). Kutadgu bilig (Indeks). –Istanbul.
9. Yusuf Xos Hojib (1972). Qutadg‘u bilig. I jild. –Toshkent.
10. ЎТИЛ–Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2006-2008). –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. I –680 б.; II– 672 б.; III – 688 б.; IV -608 б.; V – 592 б.

SÖYLEV VE ONUN EDEBİ ESERDEKİ YERİ

ДИСКУРС ВА УНИНГ БАДИИЙ АСАРДАГИ МАВҚЕИ

M. HALMURADOVA*

Özet: Makalede söylevin konuşma dilindeki önemi ve söylev birimlerini oluşturan ve iletişim birimi olarak gösteren araçlardan bahsedilir. Edebî eser yapısal sistemi ve üslupsal bütünlüğünün söylevin eserdeki yeri ve önemiyle ilgili olduğu bilimsel kaynaklar esasında kanıtlanır.

Anahtar kelimeler: söylev, söylev birimleri, yapısal sistem, üslupsal bütünlük.

Аннотация: Мақолада дискурсниң сўзлашув нутқидаги мавқеи ва диалогик дискурс бирликларини ташкил этувчи ҳамда уни мулоқот бирлиги сифатида кўрсатувчи воситалар хусусида сўз юритилади. Бадиий асарнинг бир бутун структурал тизими ва услубий яхлитлиги диалогик дискурсниң асарда тутган ўрни ва роли билан узвий алоқадорликда эканлиги илмий манбалар билан таҳлил этилади.

Калит сўзлар: дискурс, дискурс бирликлари, структурал бирлик, услубий яхлитлик.

Ҳар бир давр ўз фани олдиға муайян мақсад ва аниқ талаблар қўяди. Фаннинг тараққиёти ўз даврининг илғор фалсафий фикри, давр учун етакчи бўлган фан соҳасининг ютуғи билан боғлиқ. Сир эмаски, XX аср тилшунослиги Ф.де Соссюр асос солган систем тилшунослик номи билан боғлиқ. Бу тилшунослик XX асрда фалсафада ва ўша даврнинг энг илғор фани физикада ўзаро алоқадор борлиқнинг ҳам, уни ўрганиш жараёнининг ҳам икки босқичи: моддий шаклда инсонга бевосита кузатишда берилган, яъни кўрилиши, сезилиши, ўлчаниши мумкин бўлган алоҳидалиқ, ҳодиса, воқелиқ, оқибат ва бевосита кузатишда берилмаган ҳодисалар остида турган

* Milli Dans ve Kareografi Yüksekokulu öğretim üyesi

Миллий рақс ва хореография олий мактаби “Ижтимоий-гуманитар” фанлар кафедраси ўқитувчиси

умумийлик, моҳият, имконият, сабабларни фарқлаш, улардан биринчисини кузатиш (тажриба, эмпирия) асосида тавсифлаш, иккинчисини эса ақлий таҳлил асосида очиш билан узвий боғлиқ. Шунинг учун XX аср структурал тилшунослигида (структурализмда) ҳозирги кунда **дискурс** деб аталадиган, моҳиятан эса ўзаро **фикр алмашиниш жараёни (Language) бўлган яхлитлик:**

1) бевосита кузатишда ҳар хил моддий шаклда берилган нутқ (parole);

2) нутқ учун имконият сифатида инсон онгида жойлашган тил (лисон) – langue каби **икки** таркибий қисмга ажратилди. Бу бўлинишда нутқ - АХВО, лисон - УМИС табиатлидир. (АХВО – алоҳидалик, ҳодиса, воқелик, оқибат сўзларидан; УМИС – умумийлик, моҳият, имконият, сабаб сўзларидан ҳосил қилинган қисқартмалар бўлиб, рационал ва эмпирик тадқиқотларнинг бош хусусиятини очиб берувчи тушунчалардир. (Мазкур тушунчаларнинг моҳияти тилшуносларимиз Р. Сайфуллаева, Б. Менглиев, Г. Боқиевалар томонидан очиб берилган). Шу асосда тилшунослик фанида ҳам тилни система сифатида ўрганувчи тил лингвистикаси (лисоншунослик) ва нутқ лингвистикаси (нутқшунослик) фарқланди. Лисоний имкониятларнинг амалий воқеланиши, ундан самарали фойдаланиш масалалари билан шуғулланувчи амалий тилшуносликнинг социолингвистика, этнолингвистика, психоллингвистика, прагмалингвистика, лингвокогнитология, лингвокультурология, нейролингвистика, компьютер лингвистикаси, корпус лингвистикаси каби замонавий фан йўналишларини йўлга қўйиш асосида амалга оширилади. Жаҳон тилшунослигида тилнинг амалий, нутқ, жамият, маданият, миллий тафаккур, ҳатто сунъий интеллект билан узвий муносабатини текшираётган янги йўналишларнинг аллақачон шаклланиб бўлганлиги фанимиз олдида янги вазифаларни қўймоқда.

Нутқни жараён сифатида ўрганиш фақат мулоқот – сўзловчи ва тингловчи орасида ўзаро дискурс (фикр алмашиниш), саволга яраша жавоб бериш - ҳолатидагина тадқиқ этилиши мумкин. Шу боис XX асрнинг

охирларида тилшуносликнинг янги бир тармоғи - дискурсология нутқий мулоқотни тадқиқ этувчи фан сифатида шаклланди. Тадқиқотчилар нутқ сатҳининг максимал бирлиги масаласида абзацни алоҳида бирлик сифатида ажратишга шубҳа билдиришади. Чунки абзацнинг шаклланиши, кўпинча, субъективдир, муаллифнинг услуби, график қоидалар билан боғлиқ. Бизнингча, бундай бирлик даражасига фақатгина дискурс кўтарилиши мумкин¹. Дискурс бажараётган коммуникатив вазифаси жиҳатдан тизимлашган ва мулоқот вазиятига мослашган нутқий қурилмадир. Шакл ва вазифа жиҳатидан мувофиқлашув дискурсни бошқа бирликлардан фарқлаш имконини беради². Бироқ дискурс назарияси эндигина шаклланиб бормоқда, шу сабабли ушбу таҳлил йўналишида умумлингвистик методларни қўллаш имкониятларини излаб топиш эҳтиёжи мавжуд. Дарҳақиқат, тилшуноснинг мазкур мулоҳазалари ўринли. Фанда *дискурс* атамасига алоқадор дастлабки эътирофлар XX асрнинг 50- йилларида шаклланди. Мавжуд манбаларда дастлаб муаммога бирдан ортиқ гаплардан ташкил топган ва “мураккаб синтактик моҳиятли бирлик” сифатида қарашган.³ Бу ҳодиса тилшуносликда мантиқий грамматика ҳамда сўзлашув нутқи алоқадорлиги сифатида баҳоланган. Шунингдек, ўтган асрнинг 20- йилларида тилшуносликда дискурс ҳодисаси оғзаки нутққа алоқадор эканлиги, уларнинг нутқ жараёнида ундалма, кириш сўз, кириш бирикмалар билан ҳам ифодаланиш ҳолатларининг мавжуд эканлиги, бу эса уларнинг “мураккаб синтактик қурилма” сифатида баҳоланишига асос бўла олиши ҳақидаги фикрлар ҳам илгари сурилган.⁴ Хорижий тилшуносликда синтактик дискурс муаммоси ўтган асрнинг 50-йилларида З.Харрис

¹Сафаров Ш. Нутқ лингвистикасининг текширув объекти нимадан иборат// Нутқ лингвистикаси халқаро илмий-назарий конференция материаллари. - Самарқанд, 2006. –Б.4.

² Бу ҳақда қаранг: Сафаров Ш. Кўрсатилган манба. –Самарқанд, 2006. –Б.4; Schiffrin D. Approaches to Discourse. –Oxford, Cambridge: MA. 1994.

³Фигуровский И.А. Основные направления в исследованиях синтаксиса связного текста // Лингвистика текста. Материалы научной конф. Ч. II. – М.: МГПИИЯ им. М. Тореза, 1974. – С. 108-115.

⁴ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.; 2-е изд. – М.: УРСС, 2004.

томонидан кўтарилди.⁵ XX асрнинг 70-йилларига келиб, мазкур масалага тааллуқли ишларнинг салмоғи бирмунча ошди. Ўрганилган тадқиқотларда дискурс сўзлашув нутқининг монопредикатив бирлиги сифатида талқин этилди.⁶ Бу вақтга келиб, илмий манбаларда *матн тилшунослиги, матн тадқиқининг нутқ назарияси билан алоқадорлиги, амалий стилистика, мулоқот назарияси, тил ўргатиш, автоматик таржима* каби атамалар қўллана бошланди. Ўтган асрнинг 70-йиллари синтаксисдаги энг катта ютуқлардан бири грамматик дискурснинг сўзлашув нутқидаги мавқеи тилшуносликнинг алоҳида бўлими ҳамда муаммонинг алоҳида тадқиқот манбаи сифатида шаклланганлигидир.⁷ Баъзи манбаларда эса, *дискурс* атамасининг тилшуносликдаги мавқеи ва унинг қўлланилишига эътирозлар ҳам билдирилган. Чунончи, 1966 йилда тилшунос Р.Годельнинг *дискурс* атамасининг тилшуносликка оид тадқиқотларда қўлланилиши тил ва нутқ ходисалари ҳақида аниқ хулоса чиқаришга шубҳа туғдириши мумкинлиги” ҳақидаги эътирофини Н.А.Слюсарев ўз изланишларида қайд этди⁸ ва Р.Годель эътирозига қарши асосли, илмий жавоб берди.⁹ Илмий манбаларда мазкур муаммо ечимига бағишлаб махсус илмий конференциялар ўтказилганлиги ҳам қайд этилади.¹⁰ Бу каби илмий изланишлар ва муаммога нисбатан билдирилган турлича қарашлар диалогик дискурс масаласининг тилшуносликда ҳал қилиниш лозим бўлган, тадқиққа муҳтож қирралари мавжуд эканлигидан далолат беради. Одатда, диалогик дискурс ҳақида гап кетганда, уни “икки ёки ундан ортиқ шахс ўртасидаги суҳбат” деб таърифлашади. Бу тўғри, аммо бир ёқлама фикр. Гап шундаки, диалогик дискурс бадий ижодкор учун ижод техникасининг энг қийин бўлакларидан

⁵ Harris Z.S. Analyse du discours // Languages, 1969. – №13. – P. 8-45

⁶ Гиндин С.И. Советская лингвистика текста. Некоторые проблемы и результаты (1968-1975) // Известия АН СССР, серия ЛЯ, 1977. – № 4. – С. 348-361.

⁷ Колшанский Г.В. Коммуникативная дискретность языка// Лингвистика текста, сб. науч. трудов. Вып. 103. – М: МГПИИЯ, 1976. – С. 15-22.

⁸Слюсарев Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. –М.: Наука, 1981. –206 с.

⁹ Benveniste E. Problèmes de linguistique général. – Paris: Gallimard, 1966. – 356 p.

¹⁰ Теория и практике лингвистического описания разговорной речи: сборник. – Горький, 1966, 1968; Русская разговорная речь: сборник. – Саратов, 1970.

бири сифатида қаралса, тилшунос учун унинг синтактик ўзига хосликлари, прагматик ва дискурсив мазмуни ҳамда тузилиши муҳим аҳамият касб этади. Баъзи манбаларда бадий адабиётнинг проза ва драмалари матнида намоён бўлувчи диалоглар ва уларнинг хусусиятлари ўрганилган. Бундай асарларда диалогларнинг ёзув ёрдамида қайд этилиши, яъни ёзилиши сўзлашув нутқининг яшаш формаси эканлиги эътироф этилади.¹¹

Тилнинг икки – оғзаки ва ёзма жиҳати ҳар доим бир-бири билан муносабатда ва алоқадор. Сўзлашув тили ёзма адабий тилнинг манбаидир. Сўзлашув тили диалогик дискурс шаклида намоён бўлади ва бу дискурс ҳозиржавоблик асосида тузилади. Лекин унутмаслик керакки, сўзлашув тили деганда, фақат диалогни тушунмаслик керак. Албатта, улар бир-бири билан боғлиқ ҳодиса, шу боис ёзма ва оғзаки адабий тил таркибида ҳар иккала нутқ шакли мавжуд. Л.В.Щербанинг фикрича,¹² сўзлашув нутқи диалогик дискурс шаклида юз беради. Бу эса, диалогнинг табиийлигини таъминлайди. Тил диалогдагина ўзининг ҳақиқий борлигини намоён қилади. Унинг оғзаки ва ёзма шакллари таққослаб кўрилса, адабий тилнинг асосида монологик дискурс ётганлигини кўрамиз. Л.В.Щерба адабий тилнинг белгиларини кўриб чиқиб, уларни адабий тилнинг турли шакллари ва иш юритиш тилининг турли кўринишлари тарзида икки гуруҳга ажратади ва “ҳар бир шакл ва ҳар бир усул ҳаётини зарурат талаб қиладиган маълум вазифани бажариш учун унинг синтактик хусусияти билан боғлиқ” деб ҳисоблайди.¹³ Диалогик дискурс учун ҳарактерли бўлган хусусиятлардан бири, диалогик бирликларнинг ҳар бири алоҳида синтактик қурилишга эга бўлган репликаларга бўлинишидир.¹⁴ Диалогик реплика ўзининг ҳажми, адресатга қаратилганлиги, мавзу чегарасининг борлиги билан монологик дискурсдан фарқ қилади. Диалогик дискурс бирликларини ташкил этувчи ва уни мулоқот бирлиги сифатида кўрсатувчи воситалар: ифодалилик,

¹¹ Амиров Р. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи.-Алма-Ата,1972. –С.

¹²Щерба Л. В. Восточно-лужское наречие. -Петербург, 1915. -С.4.

¹³ Щерба Л. В. Восточно-лужское наречие. - Петербург, 1915. –С. 4.

¹⁴ Ҳазраткулов А. Диалогик нутқ синтаксисининг баъзи бир хусусиятлари. –Қарши, 1978. -35 б.

экспрессивлик, эллиптиклик шакллари билан бирга, интонациянинг ўз ўрни бор. Диалогик дискурснинг синтактик қурилишини, репликалар хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, содда ва полипредикатив бирликларга ажратиш мумкин. Диалогларда учрайдиган полипредикатив бирликларни кузатар эканмиз, унинг лисоний бирлик сифатида мураккаб табиатли эканлиги, бу мураккабликда унинг лисоний сатҳда тутган ўрни, таркибидаги содда гапларнинг грамматик шакли ва боғловчи воситалари ҳамда мазмуний муносабатларининг ранг-баранглигини кўрамыз. Диалогик дискурс, унинг структур-семантик, социопрагматик ва лингвокультурологик аспектига хос тамойиллар бугунги кунда ўзбек тилшунослигида ечимини топиши зарур масала сифатида кун тартибига кўйилган. Зеро, диалогик нутқ таҳлил объекти алоҳида олинган гаплар таҳлилидан эмас, балки дискурсив моҳият билан йўғрилган матн таҳлилидан иборат бўлади. Анъанавий талқинларда диалогик матн «икки шахснинг мавзуй ва мантиқий бир бутунликни ташкил этадиган, бири иккинчисини тўлдириб, аниқлаб, изоҳлаб келадиган гаплар йиғиндисидан ташкил топган бир бутун нутқий бирлик»дир.¹⁵ Тилшуносларнинг ҳақли эътирофидан англашиладики, **диалогик нутқ** кўринишида адресатга коммуникатив ахборотни тез, аниқ, содда ва таъсирчан етказиш мақсад қилинган бўлади.

Маълумки, ҳозирги замон ўзбек насри учун характерли бўлган хусусиятлардан бири – бадий асар қурилмасида ғоят муҳим ўрин тутган диалогик дискурснинг қурилиши ҳамда вазифалар доирасининг кенглиги ва ранг-баранглигидир. Диалогик дискурс ўзининг тузилиши ва бадий асар структурасида эгаллаган ўрни жиҳатдан, кўпинча, муаллиф баёнининг композицион-услубий тизимини белгилаб беради. Муаллиф асар баёнида қатнашувчи коммуникантлар суҳбатини шундай ташкил этадики, натижада диалогик дискурс ёзувчи учун биргина ифодалаш воситаси бўлиб қолмайди,

¹⁵ Саидхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили //Ўзбек тили ва адабиёти. - 2004. - №2. –Б. 71.

балки бош мақсад даражасига кўтарилади.¹⁶ Шунинг учун ҳам диалогик дискурс асардаги композицион сюжет қурилишининг ажралмас таркибига айланиб қолган. Бадиий адабиётда диалогик дискурсниң ўрни ниҳоятда катта. Асарда воқеа ёзувчи томонидан баён қилинар экан, шундай вазият юзага келадикки, энди муаллиф воқеа ривожининг кейинги босқичини ўз сўзлари билан ифода қилишининг иложи бўлмай қолади. Бундай пайтда ёзувчи диалогик дискурсга мурожаат қилади. Демак, бадиий асарнинг бир бутун структурал тизими ва услубий яхлитлиги диалогик дискурсниң асарда тутган ўрни ва роли билан узвий боғлиқдир. Жаҳон ва рус адабиётшунослигида диалогик дискурс муаммоларини тадқиқ этишга бағишланган талай ишлар мавжуд. Булар орасида айниқса, З.Клеменсевич поляк тилидаги,¹⁷ У.Мукаровский чех тилидаги,¹⁸ О.Эссен немис тилидаги,¹⁹ Н.Ю.Шведова,²⁰ М.Л. Михлина,²¹ Т.Г. Винокур²² каби олимлар рус тилидаги диалогик дискурс ва унинг синтактик хусусиятини ўрганган бўлса, М.М.Бахтин, М.Б.Храпченко, В.В.Виноградов, В.В.Одинцов каби олимларнинг тадқиқотларида буюк санъаткорлар Ф.Достоевский, Л.Н.Толстой, А.С.Пушкин, Н.Гоголь ва бошқаларнинг диалогик дискурс яратиш борасидаги маҳорати чуқур таҳлил этилади.²³ Уларнинг ижодига хос диалогик дискурс турлари ва кўринишлари тўғрисида фикр юритилади. Диалогик дискурсниң шахсниң характер сифатида шаклланишида муҳим роль ўйнаши файласуфларнинг ҳам эътиборидан четда қолмади. Тилшунос В.И.Толстихнинг ёзишича, одам «ўзининг ҳаётдаги ўрни ва қобилиятининг қай даражада эканлигини тўла англаб етиши учун диалогик дискурсга

¹⁶ Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. - М., 1963. -С. 338.

¹⁷ Klemensiewicz Z. Zarus ksladni polskiej, Warszawa, 1957.

¹⁸ Mucarousky U. Dialog a monolog w "Lesty filologicke", Praha, 1940. - № 6.

¹⁹ Essen O. Grundzuge der hochdeutschen Satzintonation, Hamburg.

²⁰ Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи: Автореф. дисс ... д-ра филол.наук. - М., 1958.

²¹ Михлина М.Л. Из наблюдений над синтаксисом диалогической речи: Автореф. дисс ... канд. филол.наук. -Л., 1955.

²² Винокур Т.Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке. :Автореф. дисс ... канд. филол.наук. - М., 1953.

²³ Бахтин М. Кўрсатилган асар.; Храпченко М. Лев Толстой как художник. -М., 1978; Виноградов В.В.О языке художественной прозы. - М., 1980; Одинцов В.В. О языке художественной прозы. - М., 1971.

эхтиёж сезади. Худди мана шу эхтиёж шахснинг аниқ бир характер, аниқ бир тип сифатида шаклланишига ёрдам беради».²⁴ Ўзбек тилшунослигида диалогик дискурснинг ўзига хос хусусияти, типлари ва турлари, унинг структурал қурилиши ҳамда вазифаларини аниқлашга оид тадқиқотлар санокли. Масалан, диалог ҳамда унинг бадиий асардаги ўрни тўғрисида академик М.Қўшжонов ўзининг «Ижод сабоқлари» китобида²⁵ қисқа ва умумий маълумот берган. Тадқиқотчи Г.Имомова «Типик миллий характерлар яратишда бадиий нутқнинг роли» мавзусидаги номзодлик диссертациясида, гарчи биринчи бобнинг 3-бўлими «Диалог, монолог ва ички нутқда миллий характернинг ифодаланиши» деб номланган бўлса-да, диалог ва монолог атамаларига таъриф беришни ортиқча ҳисоблаб, «асарларда *диалог* икки ва ундан ортиқ коммуникантнинг ўзаро мулоқоти, тортишуви, бир-бирини инкор этувчи турли хил эътиқоди ва характерини тасвирлаш воситаси»²⁶ эканлигини қайд этиш билан чекланади. Мазкур манбаларда диалогик нутқнинг хусусияти ва унинг монологик нутқ шаклидан фарқли томонлари, диалогик нутқ таркибидаги тўлиқсиз гаплар, диалогик нутқдаги сўз тартиби каби масалалар хусусида сўз юритилади. Фанимизда *диалог* атамасига *дискурс* тушунчасини яқинроқ тутиш одат тусига айланган. Аммо бу ўхшашлик улар иккисини бир ҳодиса сифатида баҳолашга изн бермайди. Замоनावий тилшуносликда *дискурс* атамаси сўзлашув нутқидаги мавжуд юқори ҳажмли фраза, шу боисдан, у мавжуд фразалар билан ўзаро алоқадорликдадир. Аксинча, дискурсив таҳлил натижасида тил бирлиги бўлган гапнинг янги ўзига хос лингвистик қирралари очилади. Бу масала хусусида инглиз тилшунослари “дискурс бу, аввало, матнда намоён бўлади ва унинг ажралмас таркибий қисми саналади”, – деб қайд этишади. Кўринадики, бадиий асар қурилмасида ғоят муҳим ўрин тутган диалогик дискурс ўз қурилиши ҳамда вазифалар

²⁴ С чего начинается личность: сборник. -М., 1984. -С.99.

²⁵ Қўшжонов М. Ижод сабоқлари. – Т.: Ёш гвардия, 1973. -191 б.

²⁶ Имомова Г. Типик миллий характерлар яратишда бадиий нутқнинг роли: Филол.фанлари номзоди ... дисс. -Тошкент, 1993. –Б.13.

доирасининг кенглиги ва ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Диалогик дискурс ўзининг тузилиши ва бадий асар структурасида эгаллаган ўрни жihatдан, кўпинча, муаллиф баёнининг композицион-услубий тизимини белгилаб беради.

TERİM VE TERMİNOLOJİ ARAŞTIRMASI ÜZERİNE

ТЕРМИН ВА ТЕРМИНОЛОГИЯ ТАДҚИҚИ ХУСУСИДА

Sevara HUDOYBERDIYEVA*

Özet: Son dönemde Özbekçenin söz varlığında çok değişiklikler olmakta. Kelimelerin bir dil katmanından başka birisine geçmesi görülüyor. Terim ve terminoloji konusu her zaman uzmanların dikkatini çekegelmiştir. Günümüz dilbilimciliğinde terim türlü şekillerde açıklanmıştır. Açıklamaları incelerken, birbirinden farklı olan fikirleri görüyoruz. Makalede terim ve terminoloji konulu fikirlere, bilimsel tartışmalara ayrıca dikkat edilmiştir. 90'lı yıllara kadar olan dönemdeki Özbek ve Rus dilbilimcilerinin terime ait bilimsel fikirleri makalenin baş konusudur.

Anahtar kelimeler: terim, terminoloji, kelime, kelime bilimi, terim bilimci, emosyonel, anlatımsal, tanım.

Аннотация: Ҳозирги вақтда ўзбек тили тизимида, айниқса унинг луғавий қатламида сезиларли ўзгаришлар рўй бермоқда. Лексемаларнинг бир луғавий қатламдан бошқасига кўчиши жадаллашган.

Термин тушунчаси ва унинг терминологияга муносабати мунтазам тилишу-нос терминологларнинг диққатини ўзига жалб этмоқда. Тилишуносликка, лингвистикага оид адабиётларни кузатиш жараёнида бир қанча, баъзан бири-биридан сезиларли даражада фарқ қиладиган таърифларни учратамиз.

Мақолада термин ва терминологиянинг турли хил таърифлари борасида баҳслар ва мулоҳазаралар ҳақидаги фикрлар ёритилган. Айнан давр нуқтаи назаридан 90-йиллардан олдинги рус ва ўзбек тилишунос олимларининг термин ҳақидаги назариялари келтирилган.

Калит сўзлар: термин, терминология, сўз, лингвистика, терминолог, эмоционал, экспрессив, таъриф.

Ҳозирги вақтда ўзбек тили тизимида, айниқса унинг луғавий қатламида сезиларли ўзгаришлар рўй бермоқда. Лексемаларнинг бир луғавий қатламдан бошқасига кўчиши жадаллашган. Мазкур жараёнларнинг тез

* Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili Ve Edebiyatı Üniversitesi doktora öğrencisi
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети докторанти

суратларда кечиши фаолиятнинг турли жабҳалари инсоният ҳаётига табора яқинлашиб бораётганлиги билан чамбарчас боғлиқ. Бу эса ўзбек тилида фан ва техниканинг ҳамма соҳаларига оид терминларни юзага келтиради. Уларнинг асосий кўпчилиги тилда пухта ўзлашган, оммалашган бўлсада, айрим терминлар хато ва камчиликлардан холи эмас.

Эндиликда фан ва техника, шунингдек, иқтисодий ишлаб чиқаришнинг ривожини ва такомиллашуви муайян даражада терминшуносликда ҳам акс этмоқда. Ўзбек ва рус тили лексикасининг терминологик муаммолари бўйича маҳаллий ва хорижлик терминшунос ҳамда таржимашунос олимлар: Ҳ.Э.Ёдгоров, Г.Ё.Ғуломова, Р.Ҳ.Ширинова, О.М.Пўлатова, Р.Дониёров, С.М.Мирзокулов, И.Х.Пардаева, М.С.Ахатова, З.Н.Арипов, Р.С.Нуритдинова, Р.Р.Бобокалонова, И.Ж.Юлдашев, З.Мирахмедова, Ш.И.Исакова, Ч.С.Абдуллаева, Д.Ф. Нурмухамедова, С.Х. Нурматова, И.Х.Садыкова, А.Касимова, З.В.Соловьева, Г.А.Сергеева, Л.В.Клименко ва бошқалар томонидан номзодлик ва докторлик ишлари амалга оширилган¹.

¹Ёдгоров Ҳ.Э.Ўзбек тили харбий терминологиясининг синхроник тадқиқи. Филол.фанлари номзоди...дис.- Т.1996; Ғуломова Г.Ё.Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти. Филол. фанлари номзоди...дис.-Т. 2005; Пўлатова О.М.Ўзбек хореография терминологиясининг шаклланиш манбалари ва ривожланиши.Филол.фанлари номзоди...дис. автореф.- Т.2001; Дониёров Р. Техническая терминология узбекского языка на современном этапе. Дис...док.-ра.филол.наук.-Т.,1988. Мирзокулов С.М.Қариндош тиллардан таржима асарлар тилининг лексик-семантик тадқиқи. Филол.фанлари номзоди...дис.-Т.2005; Пардаева И.Х. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси. Филол. фанлари номзоди...дис. автореф.- Т.1994; Ахатова М.С. Ўзбек тилининг ёғочозлик терминологияси. Филол. фанлари номзоди...дис.- Т.2004; Арипова З.Н. Ўзбек тили мусиқашунослик терминологияси. Филол. фанлари номзоди...дис. автореф.- Т.1998; Нуритдинова Р.С.Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили. Филол. фанлари номзоди...дис.- Т. 2005; Бобокалонова Р.Р. Ўзбек тилида семантик функционал шаклланган гаплар. Филол. фанлари номзоди...дис. автореф.- Т. 2000; Юлдашева И.Ж. Ўзбек китобатчилик терминологияси; шаклланиши, тараққиёти ва тартибга солиш Филол.фанлари номзоди...дис.- Т, 2005; Мирахмедов З. Ўзбек тилининг анатомик терминологияси Филол. фанлари номзоди...дис. автореф.- Т. 1994; Абдуллаева Ч.С. Русско-узбекские параллели в современной экономической терминологии Автореф.дис...канд.филол.наук.- Т. 2000; Нурмухамедова Д.Ф.Социоллингвистический анализ заимствованных слов функционирующих в узбекском языке (на материале бытовых терминов). Автореф. дис...канд.филол.наук.- Т. 1998; Нурматова С.Х. Истоки формирования в функционировании астравиакосмической терминологии в лексике английского, русского и узбекского языков. Автореф. дис...канд.филол.наук.- Т. 2000; Садыкова И.Х. Принципы составления англо - русско-учебного словаря юридических терминов. Автореф.. дис...канд.филол.наук.- Т. 1998; Касимова А.Фармацевтическая терминология в современном узбекском языке. Автореф. дис...канд.филол.наук.-Т.1982; Соловьева З.В. Стилистическое использование иноязычной терминологической лексики в газетно-журнальной публицистике//На материале прессы Великобритании и США за 1973-1977 гг. Автореф.дис...канд.филол.наук.-М.,1977; Сергеева Г.А.Англоязычные заимствования в украинской юридической терминологии: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.-Харков, 2002; Клименко Л.В. Юридические сентенции во французском языке: Семантико-стилистический и прагматический аспекты: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.- Киев, 2001.

Бу масала, аввало, термин ва терминологиянинг таърифи, терминология ишининг мазмуни ҳақидаги масалалардир. Термин ва терминология ҳақидаги тушунчаларимизни янада кенг ёритиш мақсадида биз 1990 йиллардан олдинги ўзбек тилшунослигидаги жараёнлар ва олимларнинг термин ва терминология борасидаги фиклари ва қарашларига тўхталиб ўтмоқчимиз.

Терминни таърифлаш учун, одатда, у сўз билан қиёсланади. Лингвистик адабиётларда, терминологияга бағишланган илмий ишларда “ҳар қандай термин сўздир, лекин ҳар қандай сўз термин бўла олмайди” деган фикр эътироф қилинади. Демак, аввало, термин билан сўзни чегаралаб олиш керак.

Терминнинг маъноси, моҳияти, унинг номидан келиб чиқади. Terminus – чегара, чек демакдир. Бинобарин термин чекли, чегарали, аниқроғи – бир маъноли сўздир². Ваҳоланки, одатда сўзлар турлича кўп маъноли бўлади.

Сўзларнинг кўп маъноли бўлиши табиийдир. Маълумки, ҳар қандай сўз туғулишида бир маъноли бўлади, лекин кишилик жамияти тараққиёти давомида у кўп маъноли сўзга айланиб боради.

Одатда сўзлар ўз асл маъносидан ташқари кўчма ва образли маъноларда ҳам ишлатилади. Сўзлар орқали ҳис-туйғулар ҳам ифодаланади. Демак сўзлар эмоцианалик ва экспрессивлик хусусиятларига ҳам эга бўлади. Ҳатто интонация ҳам сўз маъносини ўзгартириши мумкин.

Кўп маъноли сўз нутқда, ҳар бир воқеликда ўзининг маълум бир маъносида ишлатилади, яъни бир маъноли сўз сифатида реаллашади.

Термин эса чекланганлиги, яъни бир маънолилиги туфайли махсус контекстда ҳамма вақт ўз маъносини сақлайди. У эмоционаллик ва экспрессивлик хусусиятларига эга эмас. Ҳеч қандай интонация термин маъносини ўзгартира олмайди.

² Клименко Л.В. Юридические сентенции во французском языке: Семантико-стилистический и прагматический аспекты: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.- Киев, 2001.

Терминнинг бир маънолилиги ҳақидаги талаб баъзан англашилмовчиликларга сабаб бўлади, чунки термин сўз сифатида умумий адабий тилда кўп маънода ишлатилиши мумкин.

Термин тушунчаси моҳиятига етиш мақсадида тилшуносликка, лингвистикага оид адабиётларни кузатиб бир қанча, баъзан бир-биридан сезиларли даражада фарқ қиладиган таърифларни учратамиз. Масалан, тилшунос Г.О.Винокур терминга шундай таъриф беради: “термин қандайдир аълоҳида сўзлар бўлмай, балки махсус функцияли сўзлардир. Бундай сўзларнинг терминологик функцияси, аташдан иборатдир”. Тилшунос олим Н.А.Баскаков ”термин” тушунчасига Г.О.Винокур таърифига нисбатан мукамалроқ қоида яратади: “термин назарда тутилган тушунчага айнан мос, барқарор бир маъноли ва терминология доирасида бошқа терминлар билан ўзаро муносабатдош сўз ёки сўз бирикмаси бўлиб, шу терминология таркибида уйғунлаштирилган ҳолда қўлланилиши билан характерланади”.³

Баъзи тилшунос олимлар терминларда эмоционаллик, экспрессивлик ва кўп маънолилиқ хусусиятлари бўлмаслигини таъкидлайдилар, жумладан, Будагов Р.А ”термин сўзнинг асл маъносини англатувчи ва бир ҳил маъноларга эгалиги билан бошқа сўзлардан фарқ қилади, терминда эмоционал ранг-баранглик йўқ бўлади” деб ёзса, А.А. Реформатский терминларни шундай таърифлайди: “терминлар алоҳида вазифасига кўра чекланган махсус сўзлардир. Бундай сўзлар бир маънолилиқка, тушунча ва нарса номларини аниқ ифода этишга мойил бўлади. Бу хусусият фан, техника, сиёсат ва дипломатия учун зарурдир.

Терминлар шунчаки тилда мавжуд бўлмай, терминология таркидида яшайди. Улар полисемантизм ва экспрессивликдан ҳоли бўлмоқлари керак”

Юқорида айтилганлардан кўринадики, агар Р.А.Будагов ва А.А.Реформатский теаминлар учун кўп маънолилиқ, экспрессивлик ва

³ Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. — Труды Московского Инстута. Историй, философии, литепатурь. 1939, Т.5., стр.3

эмоционаллик хусусиятлари йўқ деса, Л.А.Тюрина француз ва рус денгизчилик терминларини тадқиқ этиб, терминларда нафақат кўп маънолилик, экспрессивлик ва эмоционаллик хусусиятлари бўлибгина қолмай, ҳатто терминлар метофорик кўчма маъноларга ҳам эга эканлигини ёрқин мисолларда кўрсатиб берган. Ўзбек тилшуносларининг тадқиқотларида эса терминлар фан, техника, санъат ва шу каби соҳаларга оид бўлган тушунчаларни ифодалайдиган тил бирликлари сифатида талқин қилинади: “термин фан, техника ва бошқа соҳага оид нарса ҳақидаги тушунчани аниқ ифодалайдиган, ишлатилиш доираси шу соҳалар билан чегараланган сўз ёки сўз бирикмасидир”, худди шунингдек: “термин, фан, техника, маданият, санъат, ишлаб чиқариш, умуман инсон фаолиятининг маълум соҳасига оид тушунчалар мажмуасида тушунчага мос келадиган сўз ёки сўз бирикмасидир”.⁴

Ўзбек тилида мавжуд луғатлар ва ва дарсликларда ҳам бир –бирига ўхшаш таърифлар берилган бўлиб, баъзи бирларида терминларнинг битта тушунчани ифода этиши, барқарорлик хусусиятига эга эканлиги қайд этилса, яна бошқаларда эса терминлар сўз ёки турғун бирикмаларнинг махсус типи ҳисобланиб, махсус илмий тушунчаларни англатиши ҳақида фикр юритилади.

Юқорида таҳлил қилинган фикрлардан кўринадики, термин ва терминология тушунчалари, ҳамда уларга берилган таърифлар терминларнинг хусусиятларини ҳар хил позитциядан туриб талқин қилганлар.

Шуни эслатиб ўтиш керакки, сўзларнинг маъно доираси кенгайиб борган сари, уларнинг айрим маънолари бир-биридан узоқлашиб боради, мустақил сўзларга, омонимларга бўлиниб боради. Шунинг учун академик В.В.Виноградов “Сўзларнинг семантик чегараси омонимдир” дейди.

⁴ Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов России. Сборн. Вопросы терминологии. Изд-во АН Россия. 1961, стр 57.

Бинобарин, кўп маъноли сўзнинг ҳар бир маъноси фақат контекстда реаллашиши ҳақидаги мулоҳаза омонимлар учун ҳам таълуқлидир.

Маълумки, ҳар бир соҳанинг ўзига хос тушунчалари бўлади. Унга мос терминлар мажмуи эса шу соҳанинг терминологик системасини, бошқача қилиб айтганда терминологиясини ташкил қилади. Демак, терминология тор маънода маълум бир соҳага оид махсус лексикдир. Кенг маънода эса, терминология умумий луғат составининг айрим соҳаларда ишлатиладиган қисмидир. Демак, термин маълум бир терминологик системанинг аъзосидир ва шу терминологик системада биргина маънога эга бўлиши мумкин. Шундай қилиб терминни қуйидагича таърифлай оламиз: термин маълум бир соҳада (ёки маълум бир терминологик системада) аниқ бир маънога эга бўлган сўздир. Баъзилар маълум бир сўзнинг термин бўлиши учун унинг қўланиши доираси бирор соҳа билан чегараланиши шарт эмас, балки маъносининг чегараланиши шарт деб таъкидлашган.

Ҳар қандай термин бир терминологик системага мансуб бўлиши билан бирга сўз сифатида тилнинг бойлиги ҳамдир. Яъни маълум бир тушунчанинг аниқ ва барқарор ифадаси бўлган, сўз ва сўз бирикмалари термин бўлаверади, дейдилар.⁵

Бу тўғри эмас, чунки тилда маълум тушунчанинг аниқ ва барқарор ифодаси бўлган сўзлар кўп. Улар фақат бирор терминологик система аъзоси сифатида қаралгандагина термин бўла олади.

Терминология умумхалқ тилининг лексикаси негизида вужудга келади ва бойийди. Ўз навбатида у умумхалқ тилининг бойиши учун хизмат қилади. Терминологик лексика умумхалқ тили лексикасининг ажралмас қисми сифатида у билан бирга ривожланади, жамият ва тил тараққиётидаги барча процессларни бошдан кечиради.

Дастлаб маълум бир соҳада вужудга келган термин бора-бора оммалашуви ва хатто умумий адабиёт тилда янги-янги маънолар касб этиши

⁵ Будагов Р.А. Введение в науку языке..-М.,1958. Стр.23

мумкин. Бу жиҳатдан баъзан термин билан сўзни аниқ чегаралаб ҳам бўлмайди.

Масалан, “бош”, “қўл”, “кўз” сингари сўзлар умумий адабий тилда “оддий” кўп маъноли сўзлардир. Амалиётда эса булар махсус терминлардир.⁶

Терминлар жамият тараққиёти жараёнида, янги маънолар олиб, кўп маъноли сўзга айланиб бориши билан бирга, барқарор бирикмалар идиоматик иборалар таркибига кириб ҳам оммалашиб боради. Масалан “бўёқчининг келини”, бўзчининг моксидек югирмоқ, “бўзчи белбоққа ёлчимас”, “чипакка чиқмоқ”,

Умумий адабий тилда кундалик нутқда сўзнинг кўп маънолилиги кишиларнинг бир бирларини тушунишларига сира ҳам халал бермайди, бадиий адабиётни ва умуман ёзма асарларни ўқиш ва тушунишни қийинлаштирмайди. Аксинча, сўзнинг кўп маънолилиги тилнинг бойлигидир. Кўп маъноли сўзлар тилнинг ифода қувватини оширади. Ҳар қандай нозик фикрларни ҳам ифодалашнинг имконини беради.

Терминологияда эса терминнинг кўп маънолилиги кишиларнинг бир бирларини тушунишларини қийинлаштиради.

Термин ўзининг асосий номинатив ва коммуникатив функциясини тўла бажариш учун беками-кўст, ҳар-қандай нуқсондан ҳоли бўлмоғи зарур. Шунинг учун ҳам терминологияга ва терминология ишига катта аҳамият берилади.

Ҳўш, терминология иши нима, унинг мазмуни нималардан иборат ва у қандай ташкил этилиши керак?

Маълумки, инсон фаолиятининг барча соҳалари узлуксиз тараққий этиб туради. Шундай экан, терминология ҳам узлуксиз ўзгариб, ривожланиб боради. Демак, терминология ишининг асосий мазмуни ҳар бир соҳа

⁶ Маматов.Қ.Н. Термин ва унинг таърифи ҳақида “Ўзбек тили ва адабиёти №1, 1966 йил бет- 86.

терминологиясини шу соҳа тараққиёти талабларига жавоб бера оладиган даражада сақлашдан иборат.

Бу табиий жараён бўлиб, тилшунос олим Л.С.Бархударов таъкидлаганидек, «Илм-фан ҳамда техникада билимимиз ривожланиб борган сари, янги терминларга бўлган эҳтиёжимиз ҳам мунтазам ошиб боради»⁷

Терминология мезонларига кўра ҳар бир янги номинация «ўз ўрнида» бўлмоғи ва имкон қадар фаол истеъмол қилинмоғи лозим. Терминологияда янги терминларнинг вужудга келиш жараёни, уларнинг хусусиятлари, шартлари, экстрлингвистик ва интралингвистик омиллар асосида содир бўлади. Бинобарин, «Терминологик сўз ясалиши - ҳар доим онгли жараён бўлиб келган»⁸. Тил луғатига янги сўзларнинг кириб келиш жараёнида эса мунтазамлик мароми ҳам мавжуд. Терминологик тизимда умумадабий тил усуллари ўзига хос шаклда қўлланилади. Терминологик бирликлар тизими - онгли жараён бўлиб, уларни муайян илм аҳли, мутахассислар яратади, уларнинг моддий таркибий тузилмаси эса лингвистик қонуниятлар асосига бевосита боғлиқ. Бу терминологик комбинацияда, якка ва бирикмали лексемалар орқали, терминлар потенциалини юзага чиқаришнинг ўзига хос сифатларидан биридир.

Лингвистикада «термин», «сўз ясалиш» тушунчалари мавжуд бўлиб, «термин» ҳам сўз эканлиги, зарурият тақозоси туфайли ясалиши назарда тутилса, тилшунослик унсурлари унга бегона эмаслиги англашилади.⁹ Иқтисодиёт доирасини регламентлаштириш жараёни учун терминологияда номинатив- дефинитив, шунингдек, номинация воситалари сингари махсус тушунчалар қўлланилади. У ёки бу терминни таъриф - «тушунча» сиз тўлақонли термин деб бўлмайди. Айнан, дефинитив функция терминни умумадабий тил лексемаларидан фарқлайди. Дефинитив функция илмий

⁷Бархударов Л.С. О значении и задачах научных исследований в области терминологии//Лингвистические проблемы научно-технической терминологии.- М., 1970.-123 с.

⁸Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. -М., 1977.- 90 с.

⁹Котелева Н.З. К вопросу о специфике термина//Лингвистические проблемы научно-технической терминологии.- М.,1970.- 24 с.

терминларга хос хусусият бўлиб улар қисқа “формула” асосида изоҳланади. Дефинициянинг мақсади: лексема таркибида акс этган семантик маънони тўлақонли очиб беришдир. Ҳар бир соҳада қўлланадиган термин ёки унинг ифода шакли аниқ ва равшан бўлмас экан, уларнинг берилишида, албатта семантик чалкашлик, ноаниқлик каби салбий ҳолатлар юзага келади. Термин дефиницияси семантик, синтактик, контекстуал тарзида тасниф қилинади.

Тилшуносликда, хусусан терминологияда терминлар ҳосил бўлиши, асосан, уч хил (аффиксал, композицион, семантик) усул орқали амалга оширилади. Мазкур усуллар терминологик тизимларнинг шаклланишида, бойишида ўзига хос ўрин эгаллайди. Терминларнинг ўзгариши ҳамда янги терминларнинг пайдо бўлиши илм-фан, техника тараққиёти билан узвий боғлиқ. Илм-фан, техника ривожига таъсирида терминологияга алоқадор икки қонуният шаклланади: терминология биринчидан, илмий - техника тараққиёти қонуниятлари билан, иккинчидан, тил ривожланишининг умумий қонуниятлари билан боғлиқ равишда ўзгариб боради.

«Термин» латинча «terminus» сўзидан келиб чиққан бўлиб «охири», «чегара», «тугаш» деган маъноларни билдиради¹⁰. Шунга боғлиқ ҳолда В.Н. Шевчук терминга қуйидагича таъриф беради - «термин» - бу сўз бўлиб, ўрта асрларда «аниқлаш», «ифодалаш» деган маъноларни билдирган, қадимий француз тилида мавжуд бўлган «terme» лексемаси «сўз» деган маънони ифодалаган¹¹

Тилшунос олим А.А.Реформатский эса ўз фикрини қуйидагича илгари суради: «термин» - бу сўз бўлиб, ўзининг алоҳида ва махсус белгилари билан чегараланади, фан, техника, экономика (иқтисодиёт), сиёсат ва дипломатия соҳаларида бир маъноли, аниқ сўзлардир¹². В.П.Даниленко

¹⁰Қрысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов.- М., 1998.-503 с.

¹¹Шевчук В.Н.Производные военные термины в английском языке.- М., 1983.-6 с.

¹²Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка//Проблемы структурной лингвистики.- М., 1968.-110 с.

«термин» сўзига қуйидагича аниқлик киритади: «термин (лар)» - луғат таркибининг бир қисми ҳисобланиб, фан ва соҳалар дисциплинасининг аниқ дефинициясидир¹³. Б.Н. Головин ўзининг тадқиқотларида: «термин» - сўз бўлиб, касб - ҳунар нуқтаи назардан қаралганида ўзида муайян касбий тушунчаларни ифода этади¹⁴, -деб ёзади. Худди шунга ўхшаш талқинни биз В.М.Лейчикнинг ишларида ҳам учратишимиз мумкин. Унинг фикрига кўра «термин»- муайян тилнинг лексик бирлиги бўлиб, аниқ ва махсус соҳалар илмида ва фаолиятида умумий, конкрет ёки абстракт тушунчаларни ифодалайди¹⁵.

Турли тилларга мансуб терминлар, терминологиянинг назарий муаммолари билан шуғулланган олимлар Г.О.Винокур, А.А.Реформатский, В.В.Виноградов, С.Г.Бархударов, О.С.Ахманова, К.А.Левковская, Б.Н.Головин, В.П.Даниленко, В.М.Лейчик, шунингдек муаммонинг амалий жиҳатларини ўрганган олимлар: Д.С.Лотте, С.А.Чаплыгина, С.И.Коршунова, Т.Л.Канделаки тадқиқотларида терминология сўзи асосан икки маънода қўлланилади:

1. Терминология муайян соҳаларда махсус маънони ифодаловчи сўз ва сўз бирикмаларининг мажмуи.

2. Терминология, бу терминларнинг грамматик сатҳдаги ўрни ва тилда амал қилиши билан боғлиқ бўлган муайян қонуниятларни ўрганиш билан шуғулланувчи лингвистиканинг алоҳида аспектидир¹⁶.

Тилшунос олимлар Н.В.Подольская, Н.В.Васильева, В.П.Даниленко, Т.Л.Канделакиларнинг фикрича, ҳозирги замон терминологияси - табиий шаклланадиган лексик қатлам бўлиб, ундаги ҳар бир бирлик истемол қилиниши учун ўзининг аниқ ифодаси ва чегарасига, яшаши учун эса оптимал шароитга эга.

¹³Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. -М., 1977.-15 с.

¹⁴Головин Б.Н. Лингвистических основы учения о терминах. - М., 1987.-115 с.

¹⁵Лейчик В.М.Предмет, методы и структура терминоведения. Автореф.дис...д-ра филол. наук.-М.,1989.-16 с.

¹⁶Лейчик В.М. Номенклатура-промежуточное звено между терминами и собственными именами//Вопросы терминологии и лингвистической статистики.- Воронеж, 1974.- 56-61 с.

Тадқиқотчи олимларимиз «термин» сўзига, унинг таърифига турлича изоҳ беришмоқда. Рус терминшуноси В.П.Даниленко ўз тадқиқотларида феъллар, ҳатто сифат, равиш кабиларни ҳам катъий шаклда термин деб ҳисоблайди (термины-глаголы¹⁷). Ўзбек тилшунос олимларидан Х.Орзикулов мазкур фикрга қўшилиб, феълларни ҳам терминлар жумласига киритади¹⁸ ва у шундай деб ёзади: “Ҳар қандай сўз ва бирикма, ҳатто тиниш белгилари ҳам, реляторлар, шунингдек терминлар вазифасини бажаради¹⁹”

Юридик терминлар тадқиқотчиси М.Қосимова шу йўналишдан бориб, катъий равишда феъллар ҳам термин жумласига киради, деб уқтиради ва уларни тадқиқот объекти қилиб олади. Муаллиф қуйидагича ёзади: “Кейинги йилларда терминларни нафақат статистикада, балки функционаллиги доирасида ҳам ўрганиш билан боғлиқ равишда шуниси аниқ бўлиб қолдики, феъллар ҳам терминлар жумласига киради²⁰”.

Шуни алоҳида эътироф этиш жоизки, М.Қосимовадан олдин (С.Иброҳимов, Ҳ.Жамолхонов, Н.Мамаатов) ва кейинги ҳимоя қилинган номзодлик ва докторлик диссертацияларнинг биронтасида ҳам феъл тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Бинобарин, бундай лексемалар термин деб тан олинмаган.

Тилшунос тадқиқотчи олимларимиздан И.Мирзаев қуйидаги фикрни илгари суради -“Термин” лотинча “terminus”- чегара, ҳад - деган маъноларни англатиб, у билим ёки фаолиятнинг махсус соҳасига доир тушунчани ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмасидир. Ҳозирги кунда «Термин» сўзи билан бир қаторда «атама», «истилоҳ» сўзлари ҳам айни маънода қўлланмоқда. Лекин улар «термин» сўзининг тўлиқ маъносини ифода эта олмайди. «Термин» сўзи кенг маънода қўлланилиб, географик объектлар, атоқли номларга нисбатан қўлланилса, «истилоҳ» сўзини эса «термин»

¹⁷Даниленко. В.Г. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов.//Исследование по русской терминологии.- Москва: Наука, 1971.- 67 с.

¹⁸Арзикулов.Х. Семантические проблемы в терминологических системах французского языка (на материале анкологической терминологии). Автореф. дис...канд.филол.наук.-Т.,1980 – 20 с.

¹⁹Арзикулов Х. Кўрсатилган автореферат, 10 - б.

²⁰Қасимова М.Х.Структурно - системные особенности юридической терминологии узбекского языка. Автореф. дис...канд.филол.наук.-Т.,1985.-13 с.

маъносида асосан тарихий мавзулардаги матнлар (масалан: адабиёт тарихи, Шарқ фалсафаси ва б.) да бемалол қўллаш мумкин²¹”. Кузатганимиздек, И.Мирзаевнинг қарашлари юқоридаги фикрлардан бирмунча фарқланади. Давлат қурилиши ва бошқаруви терминологиясининг лингво-юридик тадқиқотчиси С.Усмонов, И.Мирзаевнинг фикрига қисман қўшилади: “Термин грекча «terminos» сўздан олинган бўлиб, чек, чегара маъноларини билдиради. Кейинги йилларда термин сўзи ўрнига атама сўзи қўлланыпти. Бундай қўллаш хато ҳисобланади. Чунки атама сўзининг маъноси термин сўзининг маъносига нисбатан кенг бўлиб, у барча нарсаларнинг номи сифатида тушунилади, термин эса муайян бир соҳада қўлланыувчи расмийлашган сўздир. Шу маънода, термин тушунчаси атама тушунчасининг ичига кирувчи илмий-луғавий бирликдир²²”.

Сўз туркумларидан феъллар, шунингдек сифат ва равишлар термин бўлиши ва термин бўла олмаслик масаласи Р.Дониёровнинг айрим мақолаларида, монография ва докторлик диссертациясида ўзининг аниқ ва тўғри исботини топган²³. Шундай қилиб, баён этилган сабабларга кўра - моқ - аффиксли сўзлар, яъни феъллар термин деб ҳисобланмайди. Шу боис термин ясалиши ҳақида сўз кетган ўринларда феълларга махсус тўхталинмади.

Ривожланаётган ҳар қандай илмий - техникавий терминологик тизимда, хусусан, бизнинг кузатиш ва хулосаларимизда ҳам аниқликка интилиш тамойилига риоя қилиш кузатилади. Терминлар ўзида аниқ жараён, ҳодиса ва ҳаракат номларини ифодалагани боис, асосан от сўз туркумидан таркиб топган махсус тармоқ учун ягона маънода термин ҳисобланади.

Тилшунос олимларнинг назарий фикрларини ўрганиб, умумлаштирган ҳолда, “термин” замонавий тушунча тамойилига асосан “ҳад”, “чегара”

²¹Ўзбекистон миллий энциклопедияси.-Т., 2004, №- 8 - 396 б.

²²Усмонов С. Юристинг нутқ маданияти.- Т., 2007. 28 - б.

²³Дониёров. Р. Ўзбек лексикографиясининг муҳим бир масаласи тўғрисида//Ўзбек тили ва адабиёти-1981. 32-37 б;Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. Узбекская техническая терминология на современном этапе. Дис... док-ра филол.наук.-Т., 1988.-346 с.

эмас, аксинча, муайян соҳаларда (иктисодиёт, қонунчилик, ҳуқуқ, солиқ, божхона, маркетинг, молия, банк иши, сиёсат, фан, дипломатия) аниқ (конкрет) тушунчани ифода этадиган, махсус вазифа бажарадиган сўз ва сўз бирикмалари бўлиб, ўзининг семантик нуқтаи назаридан махсус соҳа доираси билан чегараланган ҳамда шу соҳага оид тушунчани ифодаловчи лексик бирлик деган хулосага келдик.

Адабиётлар:

1.Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. — Труды Московского Инстута. Историй, философии, литепатурь. 1939, Т.5., стр.3

2.Баскаков Н.А.Современное состояние терминологииив языках народов Россия. Сбори. Вопрось терминологии. Изд-во АН Россия. 1961, стр 57.

3. Будагов Р.А. Введение в науку языке..—М.,1958. Стр.23

4. Реформатский А.А.Введение язйькознание., Москва. 1960. стр. 85.

5. Тюрина Л.В. Опыт сопоставительного семантического анализа французских и русских морских терминов.—Вопрось филологии. Изд-во., ЛГУ. 1978 вып. УП, стр, 178-185

6. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. —Тошкент, 1965, бет-88.

7. Қурбонов О. Ўзбек тили ғаллачилиқ терминлари. —Тошкент, 1974, бет-130.

8. Маматов.Қ.Н. Термин ва унинг таърифи ҳақида “Ўзбек тили ва адабиёти №1, 1966 йил бет- 86.

METİN TAHLİLİNDE SÖZCÜK GRUPLARI MODELLERİNİN YERİ

MATN TAHLILIDA SO‘Z BIRIKMALARI MODELLARINING O‘RNI

Saodat ASHUROVA*

Dilshod ABDULLAYEV**

Özet: Makalede Özbekçe Ulusal Derleminin makine çevirisindeki yeri ve önemi, ulusal derlemin oluşturulmasında metin seçme meselesi ve metnin sözdizimsel tahlilini kolaylaştıran tamlamaların dilbilimsel biçim(model)leri belirtilmiştir. Bu tür biçimler metni ilk önce tamlamalara ayırma, sonra sözdizimsel tahlil yapma imkanını verir. Makalede iki kelimedenden oluşmuş tamlamaların elliden fazla biçimleri örnek olarak gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: tamlama, biçim(model), Özbekçe Ulusal Derlemi, makine çevirisi.

Аннотация: Мақоллада О‘zbek тили миллий корпусининг машина таржимасидаги аҳамияти ва қулайликлари ҳақида со‘з юритилган. Корпус yaratishda uning tarkibiga kiruvchi matnlarni tanlash muammosi va matnning sintaktik tahlilini osonlashtiruvchi so‘z birikmalarining lisoniy modellari haqida fikrlar bildirilgan. Bu modellar matnni dastlab so‘z birikmalariga ajratishda so‘ngra sintaktik tahlilni amalga oshirishda yordam beradi. Мақоллада о‘zbek tilidagi ikki so‘zdan iborat so‘z birikmalarining ellikdan ziyod modeli keltirilgan.

Калит со‘злар: со‘з birikmasi, model, О‘zbek тили Milliy korpusi, mashina tarjimasi.

Yangi g‘oyalar, ma’lumotlarning dunyo bo‘ylab tarqalish tezligiga ta’sir etuvchi omillardan biri tarjimadir. Mashina tarjimasi inson tarjimasidan o‘zining qulayligi, qo‘llanish doirasining cheklanmaganligi, tezligi va xavfsizligi bilan ajralib turadi. Bugungi kunda yaratilayotgan tarjima dasturlari turli til vakillari

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğrencisi
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU talabasi

** Özbekistan Milliy Üniversitesi Araştırmacısı
O‘zMU mustaqil tadqiqotchisi

o'rtasidagi til muammolarini bartaraf etib, ularning beminnat yordamchilariga aylanib bormoqda.

O'zbek tilidagi ayrim dasturlar tarjimalaridagi xatolar lingvistik ma'lumotlarning yetishmasligi bilan bog'liq. Ingliz, rus, turk, ispan, qozoq, portugal, arab, fors, nemis va boshqa xorijiy tillar tarjimalarida xatolar deyarli uchramaydi. Buning asosiy sababi bu tillar milliy korpusining yaratilganligidir. Til korpusi tilni internet tiliga aylantirishdagi asosiy vositalardan biridir. Shu sababdan O'zbek tili milliy korpusini yaratish bugungi kunning eng dolzarb muammolaridandir. Milliy korpus tilning barcha xususiyatlarini qamrab olishi, til qonuniyatlariga bo'ysunishi lozim. Korpus tilning o'ziga xos tabiati, go'zalligini ko'rsatib bera oladigan matnlardan tuzilgan bo'lishi lozim. Shu sababli matn tanlash ham alohida e'tibor talab etadigan jarayondir. Har qanday matn semantik, sintaktik shakllangan so'zlardan iborat bo'ladi. Korpusdagi matnni so'z birikmalari modellari yordamida tahlil qilish foydalanuvchi so'rovining natijasini ekranga chiqarishdan oldingi tahrir jarayonini osonlashtirishi bilan bir qatorda so'ralgan so'zning matndagi holati, valentlik imkoniyatlarini ham ko'rsatib beradi. Kompyuter xotirasida so'z belgilar yig'indisi sifatida saqlanadi.

Ma'lumki, kompyuter uchun so'z birikmasi bir nechta belgilar yig'indisidan tashkil topgan kombinatorik birlikdir. Tilshunoslikda esa so'z birikmasi deb ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning ma'no va grammatik jihatdan birining boshqasiga tobe yo'l bilan bog'lanishiga aytiladi. So'zlar kelishik qo'shimchalari, ko'makchilar yoki ohang yordamida bog'lanadi. Ularning valentlik imkoniyatlari qaysi so'z turkumlariga oid ekanliklariga ham bog'liq bo'ladi. Shuning uchun matnni so'z birikmalari asosida tahlil qilishdan oldin uni morfologik tahlil qilib olish zarur bo'ladi. Ma'lumki, so'z birikmalari birikish usuliga ko'ra 3 xil bo'ladi va ularni korpus matnlari tahlilida so'z turkumlariga qarab quyidagicha modellashtirish mumkin:

I. Moslashuv munosabatli so'z birikmalari:

1. N+N

2. N+A
3. N+P
4. N+Adv
5. N+Num
6. N+V
7. N+Im
8. A+N
9. A+P
10. A+Num
11. A+A
12. A+V
13. A+Adv
14. A+Im
15. Adv+N
16. Adv+V
17. Num+N
18. Num+V
19. V+A
20. V+Adv
21. V+Num
22. V+N
23. P+N
24. P+A
25. P+V
26. P+Num
27. P+Im
28. P+ P

II. Bitishuv munosabatli soʻz birikmalari:

1. N+N

2. A+N
3. A+V
4. Adv+N
5. P+N
6. V+N
7. Adv+V
8. A+V
9. Num+V
10. V+V

III. Boshqaruv munosabatli soʻz birikmalari:

1. N+V
2. V+V
3. Adv+V
4. A+V
5. P+V
6. Num+V
7. Im+V
8. P+A
9. A+A
10. Num+Adv
11. N+N
12. N+A
13. N+Adv
14. N+Num
15. N+P

Bunda N - ot(noun), A - sifat(adjective), V - fe'l(verb), Num - son(number), Adv - ravish(adverb), P - olmosh(pronoun), Im - taqlid soʻz(imitation word) tarzida belgilandi. Yuqoridagilar ikkita soʻzdan iborat soʻz birikmasi

modellaridir. Uch va undan ortiq soʻzdan iborat soʻz birikmasi uchun ham shu kabi modellar ishlab chiqilishi kerak. Koʻp maʼnoli soʻzlar va ular bilan birikadigan soʻzlarning roʻyxati hamda tasviriy ifodalar ham alohida kiritilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonova N. Mashina tarjimasining lingvistik taʼminoti – Toshkent: Muharrir, 2018
2. Chung S. Corpus-based Analysis of "Create" and "Produce", 2011
3. Dominic Castello. A Corpus Study of Strong and Powerful, 2011
4. Dobrić N. Corpus Linguistics - The Basic Form of Linguistic Analysis, 2009

Foydalanilgan internet manbalari

1. <https://app.sketchengine.eu>
2. <https://nordiskateckensprak.files.wordpress.com>
3. <https://ru.wikipedia.org>
4. <https://www.researchgate.net>
5. <https://www.birmingham.ac.uk>
6. <http://openaccesslibrary.org>
7. <https://corpus.byu.edu/bnc>
8. <https://v3.tnc.org.tr/>
9. <http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/>
10. <https://www.lancaster.ac.uk/fass/projects/corpus/cbls/corpora.asp>

NEVAYI'NIN "LEYLİ VE MECNUN" DESTANINDA MUHTEŞEM GECE BETİMLEMESİNDE TEMSİL SANATININ KULLANILMASI

NAVOIYNING "LAYLI VA MAJNUN" DOSTONIDAGI MAHOBATLI TUN TASVIRIDA TAMSILNING QO'LLANILISHI

Azimjon HAMIDOV*

***Özet:** Makalede Nevayi'nin "Leyli ve Mecnun" adlı destanındaki muhteşem gece betimlemesinde temsil sanatının kullanılması üzerinde durulmuştur. Temsilin ünlü şair tarafından kullanılan çeşitleri analizlere dayanılarak incelenmiştir. Destanda kullanılan tek ve sıralı temsiller, seçilmesine göre doğa olayları, semavat, insan ve insanın durumu ile ilgili ve telmihli temsiller vasıtasıyla şairin bedii yaratıcılığı ortaya konmuştur.*

***Anahtar kelimeler:** muhteşem gece, temsil, tabiat ile ilgili temsiller, gök ile ilgili temsiller, insan hayatıyla ilgili temsiller, telmihli temsiller.*

***Annotatsiya:** Maqolada Navoiyning "Layli va Majnun" dostonidagi mahobatli tun tasvirida qo'llangan tamsil san'ati haqida so'z boradi. Ulug' shoir tarafidan qo'llangan tamsil turlari tahlillar orqali tadqiq etilgan. Dostonda qo'llangan yakka va qatorlashtirilgan tamsillar, tanlanish asosiga ko'ra tabiiy hodisalar, samovot, inson va uning holati bilan bog'liq hamda talmehli tamsillar orqali shoirning badiiy mahorati ochib berilgan.*

***Kalit so'zlar:** mahobatli tun, tamsil turlari, yakka holatda qo'llangan tamsillar, qatorlashtirib qo'llangan tamsillar, inson hayoti bilan bog'liq tamsillar, talmehli tamsillar.*

Tamsil she'riy asarlarda ijodkor ilgari surgan fikr, g'oyani san'atkorona dalillash badiiy san'ati bo'lib, shoirning nihoyatda topqirlik bilan bayon etgan hayotiy dalili o'quvchini hayratga soladi. Shuning uchun mumtoz shoirlarimiz ijodida bu san'atning o'ziga xos namunalari tez-tez ko'zga tashlanadi. Mumtoz poetika bilimdonlari shu bois bu badiiy san'atning mohiyatiga alohida e'tibor

* Buhara Devlet Üniversitesi öğrencisi
Buxoro davlat universiteti talabasi

qaratadi. Jumladan, Atoullah Husayniy tamsil xususida Shams Qays Roziy fikrlariga tayanib, tamsilni istioraga mansub san'at sifatida e'tirof etadi, uni istioraning misol keltirishga asoslangan turi ekanligini, bu san'at sof istioradan ancha xushroqligini ta'kidlab o'tadi [2, 220].

Anvar Hojiahmedov tamsil xususida ma'lumot berganda , uning "misol keltirish" ma'nosini anglatishini , she'r baytining birinchi misrasida ifodalangan fikrga dalil sifatida ikkinchi misrada hayotiy bir hodisani misol qilib keltirishga asoslangan san'atligini e'tirof etadi. [4, 127-128] Olimnig keltirilgan bu ta'riflari ko`proq g`azallarda qo`llagan tamsillarga aloqadorligi sezilib turadi. Adabiyotshunos Y.Is'hoqovning bu badiiy san'at xususida keltirilgan birmuncha mufassal ma'lumotlari fikrimizni dalillaydi. Tadqiqotchi tamsilning dalillash san'ati ekanligini qayd etib: "Navoiy lirikasining o'zida ham mantiqiy poetik dalillashda janrlararo tabaqalanish mavjudligini sezish mumkin. Masalan, shaklan olganda, dalillash g'azalda, asosan, bir bayt doirasida ko'rinsa, qit'a va ruboiyda bir she'r doirasida, tarje'bandda esa har bir band doirasida namoyon bo'ladi, lekin takrorlanuvchi bayt tufayli bandlar bir-biri bilan bog'lanib keladi. Natijada mazkur baytdagi mazmunni dalillash musalsal-zanjirli (yoxud bosqichli) tusga ega bo'ladi" [3, 74] Bundan ko'rinadiki, dostonlarda tamsilning qo'llanishida ham o'ziga xos xususiyatlar mavjud.

Tamsilning fikr, xulosalarni hayotiy detallar asosida dalillashga asoslangan ko`rinishi "Layli va Majnun" dostoninig muqaddimaviy boblarida ham kuzatiladi. Dostonning dastlabki to'qqiz bobi shunday xarakterdagi debocha boblardir. Muqaddimaviy boblarni dostonning asosiy voqealari bilan bog'lovchi "Ul tun mabohati ta'rifida..." bobida ulug' shoir tamsildan nihoyatda unumli foydalangan.

"Layli va Majnun" dostonining muqaddimaviy boblarida Hazrat Alisher Navoiy tamsilga murojat qilish orqali yuksak san'atkorlik namunasini ko'rsatadi. Dostondagi tun tasviri bilan bog'liq o'rinlarda bu hodisaga guvoh bo'lishimiz mumkin. Alisher Navoiy buni asar boshida Ishq vodiysining dahshatlarini xayolan tasvirlash orqali ko'rsatadi: zim-ziyo tun qo'ynida shoir xayoli Arabiston yerlarini kezib chiqadi, yomg'ir, momaqaldiraq guldirab, chaqin chaqadi. Chaqin

yorug'ida shoir saksovuulday taxlanib yotgan inson suyaklari, vahshiy hayvonlarni ko'radi. Bulut ham balo o'qlarini yog'diradi. Bu tun hajr tuni, bu vodiya esa - ishq vodiysi, vahshiy hayvonlar - oshiqqa hujum etgan balo - ofatlar, suyaklar - ishq qurbonlaridan nishona. O'z asli - Ilohdan ajralgan musofir, g'arib ruh - Majnun shu vodiya yakka o'zi boshini egib o'tiribdi. Tun tasviri berilgan bobda dostonning ruhiy holatlar tasviriga alohida e'tibor berilib, ayniqsa, bu hol chaqin timsolining qo'llanilishidagi qatorlashib kelgan tamsillarda yanada ko'proq namoyon bo'ladi. Dostonda ijodkor tun tasvirini yoritarkan, tunning nihoyatda dahshatli manzarasini ochib berishga harakat qiladi. Qorong'u kechada qora bulutlarning osmon yuzini qoplashi, shusiz ham zulmatli koinotni yanada dahshatga soladi. Bu qorong'u osmonda tinmay bulut ko'z yosh to'kishi ta'svirlanadi. Shundan so'ng har zamon- har zamonda chaqin chaqnashiga o'quvchi e'tibori jalb etiladi. Chaqin timsoli vositasida ishq vodiysidagi Hay qabilasiga o'quvchi e'tibori tortilishi nazarda tutiladi. Shoir atayin e'tiborni birdan tortmaydi. Dastlab chaqin Tur tog'i uzra, keyin Yasrib - Makka, Quds, Yaman, Izam va Najd tog'i hamda Shom uzra chaqnab, keyin Hay qabilasini yoritadi. Ulug' shoir Tur tog'i uzra chaqin chaqnashidan boshlab, har bir chaqin chaqnaganda, o'sha joyning yarqirab ketishini o'quvchi ko'z o'ngida namoyon qiluvchi tamsillarni qatorlashtirib keltiradi:

Gah Tur uza lam'a ko'rguzub barq

Andoq yorubonki, mehrdin sharq.[1, 34]

Ko'chirilgan baytda Tur tog'iga chaqmoq chaqishi orqali yuzaga kelgan shu'la, quyosh tushishi orqali sharqning yorishib ketishi kabi badiiy akslantiriladi. Bundan keyingi baytda esa, yorug'likning Tur tog'iga tushishi Allohning Tur tog'ida Muso (a.s)ga ko'rinish berish uchun tajallilangani bilan dalillanadi:

Yo Muso etib ayon tamanno,

Haq Tur uza aylabon tajallo.

Ul nav'ki Tur-u sohibi Tur

Bo'lg'on kibi g'arqi lujjayi nur.[1, 34]

Tur tog`iga chaqin chaqnashining Me'roj tuni bilan bog'liq holda tamsilning talmehli qo'llanishi uni yanada muqaddaslashtirishga imkon yaratgan:

*Andoqki rasuli Hoshimiykesh,
Hajr ichra chu bo'ldi vuslat andesh
Meroj tuniki avj tutti,
Yuz lam'asidin jahon yorutti.[1, 35]*

Muhammad (s.a.v) ning meroj tunida yetti qavat osmonga kotarilib, Alloh taolo bilan suhbatlariga yuqoridagi adabiy parchada ishora qilinadi. Meroj tunida payg'ambarimiz Buroq otida samoga ko'tariladilar.

Keyingi lavhalarda badiiy tasvirlanishicha, Qudsda chaqmoq chaqqanida, osmonning qorong'u tunda yorishib ketganiga e'tibor qaratiladi:

*Gah Quds uza ul choqin sohib nur,
Tun mushkiga to'kar erdi kofur.
Andoqki Xalil o'tin zamona,
Chekturgay dud aro zabona. [1, 35]*

Qudsda chaqqan chaqinning Ibrohim alayhis-salom hayoti bilan bog'liq holda tasvirlanishi o'quvchiga hissiy ta'sir qildirishni tadrijiy oshirib borishiga xizmat qildi. Unda ifodalanishicha, bu yerdagi chaqin Ibrohim (a.s.) ning olovda turib so'zlaganlarini xotirga keltiradi. Shu tariqa tun tasvirida chaqinning Hay qabilasigacha chaqnashi joy nomlari bilan bog'liq talmehli tamsillar bilan badiiy ifodalanib boriladi.

"Ul tun mabohati ta'rifida..." bobida buyuk shoir o'zidan oldin shu mavzuda doston yozgan ulug' salaflari Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va zamondosh do'stlari Shayxim Suhayliy kabilarning o'z zamonida nazm durlarini sochishda yagona ekanliklariga ham diqqatni qaratdi:

*Afsonalari jahonda nomiy,
Nazm aylab Xusravu Nizomiy.
Kim, ishq so'zin rivoyat aylab,
Ham bu ikidin hikoyat aylab.[1, 39]*

Xusrav Dehlaviy va Nizomiy Ganjaviyning afsonalari jahon ichra nomi ketgan, kimki ishq haqida rivoyat aytmoqchi bo'lsa, bu ikki ijodkor hikoyalariga murojaat qiladi. Quyidagi misralarda ulug' shoir "yori aziz" deya e'tirof etgan Amir Shayxim Suhayliyning shu mavzuda yozgan dostoniga ishora qiladi:

*Andoqki bo'lub demakka mayli,
Nazm avjining axtari Suhayli [1, 39]*

Keyingi misralarda ulug' shoir doston yozishdagi o'zining adabiy niyatni tamsil san'ati vositasida o'quvchiga ma'lum qiladi:

*Ul yon gulu sunbul o'lsa mavjud,
Sen o't yoqqung ayon qilib dud.[1,40]*

Baytda Xusrav Dehlaviy, Nizomiy Ganjaviy va Shayxim Suhayliy qalamlari asosida bitilgan "Layli va Majnun" haqida fikr yuritilib, ular yozgan asar gul va sunbul kabi ajoyib ekanligi ehtirom bilan ifodalanadi, "*Sen o't yoqqung ayon qilib dud*" tamsili vositasida o'z dostonining ehtirolarga boy bo'lishi niyatida bitishga kirishganligini badiiy tasvirlaydi.

Salohiyatli shoir mahobatli tun tasvirini badiiy ifodalashda tamsilning xilma - xil ko'rinishlariga murojaat etadi. Ularni qo'llanishi va misollarning tanlanishiga ko'ra ikki xil tasnif qilish mumkin:

1.Yakka holatda qo'llangan tamsillar: *Ul yon gul-u sunbul o'lsa mavjud, Sen o't yoqqung ayon qilib dud.*

2.Qatorlashtirib qo'llangan tamsillar. Chaqmoq va tun tasviri uchun qo'llanilgan tamsillar.

Tamsillarning tanlanish asosiga ko'ra quyidagi ko'rinishlari kuzatiladi:

1.Tabiiy hodisalar bilan bog'liq tamsillar. Chaqmoq chaqishi tasviri uchun salam - anor durlari - mevalariga nurning ziynat berishi tamsilning qo'llanishi bunga misol bo'la oladi.

2. Samovot bilan bog'liq tamsillar: *Andoqki bo'lub demakka mayli,
Nazm avjining axtari Suhayli.*

3. Inson va uning holati bilan bog'liq tamsillar. Shomda chaqinning chaqishi tasviriga aloqador holda qo'llangan tamsil misol bo'ladi: *"Andoqki qilib karashma mayli, Zulf ichra jamolin ochsa Layli"*.

4. Talmehli tamsillar. Tur tog'ida chaqinning chaqnashi tasviri uchun keltirilgan *"Yo Muso etib ayon tamanno, Haq Tur uza aylabon tajallo"* tamsili.

Doston muqaddimaviy boblarining sanoqli o'rinlaridagina tamsil san'atiga murojaat etilgan bo'lsa, mahobatli tun tasviri bilan bog'liq bob tamsil qo'llanishi jihatidan "Layli va Majnun"da alohida ahamyat kasb etadi. Ta'kidlash o'rinliki, ulug' shoir bu bobda boshqa boblarga nisbatan tamsilning yuqoridagi barcha ko'rinishlaridan unumli foydalangan. Unda tamsillarning qo'llanishiga ko'ra yakka va qatorlashtirilgan turlari, shuningdek, ularning tanlanish asosiga ko'ra: tabiat, samovot, inson holati bilan bog'liq va talmehli tamsillardan mahorat bilan foydalanganligi kuzatiladi. Tamsillarni qatorlashtirib keltirish orqali ijodkor o'quvchini o'zgacha bir ehtirosga soladi. Talmehli tamsillar orqali esa ijodkor tomonidan badiiy ifodalangan to'g'ri fikrni yana bir bor dalillangani, unga Muso (a.s.), Ibrohim (a.s.) singari timsollar vositasida chaqin timsoliga tajalli va o't bilan bog'liq ilohiylik baxsh etilgani kuzatiladi.

Adabiyotlar:

1.Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Мукаммал асарлар тўплами. XX томлик, 9-том. Тошкент: «Фан», 1992.

2.Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойибу-с-санойиъ. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам, 2006

4.Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. Тошкент: "Янги аср авлоди", 2008.

ÖZBEKÇEDE “GÜZELLİK” KONSEPTİ

O‘ZBEK TILIDA “GO‘ZALLIK” KONSEPTI

Tursunoy YANDASHOVA*

***Özet:** Bu makalade, Özbek dilbilim topluluğundaki dilsel kültür bilim va bilişsel birim kavramı ve bunların önemi konusu işlenmiştir. Özellikle, Özbek milli zihniyetinde güzellik kavramı ve buna bağlı yaklaşımlar özbek milli mental bakışında ne derece yansdığı meselesi yazarın bakış açısı ile değerlendirilecektir.*

***Anahtar Kelimeler:** bilişsel dünya görüşü, konsept, dilsel kültür bilim, güzellik konsepti, dilsel topluluk.*

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada o‘zbek lisoniy hamjamiyatida lingvokulturologik va kognitiv birlik hisoblangan konsept va uning ahamiyati haqida so‘z boradi. Xususan, “go‘zallik” konsepti va unga bog‘liq yondashuvlar o‘zbek milliy-mental dunyoqarashida qay darajada akslanishi muallif nuqtayi nazaridan obyektiv baholanadi.*

***Kalit so‘zlar:** Kognitiv dunyoqarash, konsept, lingvokulturologik konsept, “go‘zallik” konsepti, lisoniy hamjamiyat.*

Bugungi kun o‘zbek tilshunosligida endi rivojlanish yo‘liga kirayotgan yangi sohalaridan biri lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslikdir. Konsept ana shu ikki muhim tarmoqdan o‘tib chiqqan ilmiy atama bo‘lib, uning milliy-mental tabiatga egaligi, bu ikkala fan sohasining ham umumkesishuv nuqtalari bo‘lib xizmat qiladi. Go‘zallik masalasi qadimdan insoniyatni o‘ziga jalb qilib kelgan, o‘rni kelganda inson o‘y-fikrlari, xayollarini ham boshqarishga qodir estetik kategoriya sifatida amal qilgan. Shunday zamonlar bo‘lganki, davlat va jamiyat boshqaruvida ayni shu kategoriya birlamchi ahamiyat kasb etgan. Natijada turli xalqlar mentalitetida go‘zallikka nisbatan turlicha dunyoqarash shakllangan. Xususan, o‘zbek milliy mentalitetida go‘zallik tushunchasi bilan

* Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi araştırmacısı
Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti tadqiqotchisi

bogʻliq birinchi assotsiyalanadigan tushunchalar bu: ayol va muhabbat tushunchalaridir. Bundan kelib chiqadiki, g oʻzallik kategoriyasi gender jihatdan ham oʻrganilishi ahamiyatli mavzu hisoblanadi.

Jamiyat va davlat taraqqiyotidagi oʻzgarishlar inson ongida ham yangilanishlarni, oʻzgarishlarni taqozo etadi. Ming yilliklardan ortiq tajribaga, hayot tarziga ega boʻlgan dunyo xalqlari ongida bugun “Goʻzallik dunyoni qutqaradi” –degan isbot talab qilmas aksioma vujudga keldi. Bunga sabab, goʻzallikning nafaqat inson hayotiga, balki uning ruhiyatiga nisbatan katta taʼsiri inobatga olindi. “Goʻzallik” konseptining til va jamiyatdagi oʻrni va ahamiyatini koʻrsatishda ilk bor oʻzbek tilida paremiologik, leksik-frazeologik birliklar, aforizmlar, qanotli soʻzlar fondi asosida tahlil qilinishi va uning oʻziga xos xususiyatlari, milliy-madaniy, lisoniy va estetik xususiyatlarining aniqlanishi, bunda xalqning maʼnaviyati, dunyoqarashi, milliy falsafasining namoyon boʻlishi, til va xalq ajralmas degan fikrning ahamiyatini taʼkidlaydi.

Ayni shu fikrlardan kelib chiqqan holda, oʻzbek milliy –mental tabiatida “goʻzallik” tushunchasining qay darajada akslanishi va uning assotsiativ bazasini aniqlash, kerakli umumlashmalar chiqarish mazkur tadqiqot mavzusining nechogʻli dolzarb ekanligini belgilaydi.

Hozirgi antroposentrik fanlar kesimida juda koʻp falsafiy, milliy-mental, ilmiy-maishiy, ijtimoiy-siyosiy tushunchalar konsept sifatida tadqiq qilinmoqda. Jumladan, dunyo tilshunosligida “ayol” konsepti va u bilan bogʻliq koʻplab assotsiativ tushunchalar oʻrganilgan. Masalan, F.B.Muxutdinova fransuz lingvomadaniyatshunosligida, V.V.Vasyuk va Y.V.Belik ingliz lingvomadaniyatida, L.V.Adonina rus madaniyatshunosligida, R.S.Ibragimova oʻzbek madaniyatshunosligida “Ayol” konsepti bilan bogʻliq tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Bundan tashqari, M.A.Andreyanova “Onalik” konseptosferasi doirasida, O.A.Chibisheva, N.A.Paskova kabi tilshunoslar “Ayol” konsepti doirasida tadqiqotlarini amalga oshirganlar. Moskva davlat universitetida “Muhabbat” konsepti doirasida qilingan tadqiqot ham diqqatga sazovor (tadqiqotchi nomi koʻrsatilmagan). Koʻrinib turganidek,

lingvomadaniyatshunoslikda eng ko'p tadqiq etilgan konsept turi bu – “ayol” konseptidir. Qolgan konseptlar ham uning atrofida o'rganilgan mikro yoki makrokonseptlarni tashkil qiladi.

Ta'kidlashimiz joizki, shu kunga qadar o'zbek tilshunosligida “go'zallik” konsepti o'rganilmagan. Biroq “vaqt”, “xotira” konseptlari doirasida magistrlik, nomzodlik tadqiqotlari amalga oshirilmoqda. Konsept doirasida tadqiqotlarning ko'payishi bu – lingvokognitiv tilshunoslikning eng katta yutug'i, albatta. Boisi, millatning kognitiv dunyoqarashida muayyan lisoniy tushunchaning ilmiy, maishiy, ijtimoiy, siyosiy, psixologik, sotsiologik – umuman, butun bor bo'yicha tahlil ostiga olinishi ayni shu millat mentalitetini o'rganish va shunga muvofiq ravishda munosabatda bo'lishdek dolzarb masalaga sababchi bo'ladi. Lingvomadaniy konsept ko'p qirrali, chunki uning tuzilishida turli nuqtai nazarlar mavjud. Shu sababdan ham konsept murakkab mental kompleks sanaladi. Konsept o'zida milliy mentalitetdan tortib, individual xususiyatlarni qamrab oladi. Shunga ko'ra konsept bir necha komponentli bo'lishi mumkin.

Konsept komponentlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Umuminsoniy yoki universal.
2. Milliy –madaniy. Kishilarning madaniy hayotini tasvirlaydi.
3. Ijtimoiy, ya'ni insonlarning ijtimoiy qatlamga oid xususiyatlarini tasvirlaydi.
4. Guruh, ya'ni ma'lum bir kichik guruhni tasvirlaydi.
5. Individual-shaxsiy.

Ana shu xususiyatlar o'zaro birlashib, konseptni tashkil qiladi. Konseptlar esa o'z tasvirlash obyektidan kelib chiqqan holda ma'lum bir ma'noviy guruhlarga birlashadi.

Barcha konseptlarni quyidagicha mavzuviy guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Dunyo- vaqt, sana, tong, tun, vatan kabilar.
2. Tabiat-gullar, o'simliklar, daraxtlar, suv, olov, tuproq kabilar.
3. Inson xususiyatlari-aqllilik, ahmoqlik, qarilik, bilimdonlik, go'zallik, yoshlik kabilar.

4. Ma'naviy konseptlar-vijdon, haqiqat, adolat kabilar.
5. Ijtimoiy tushuncha va munosabatlar-ozodlik, do'stlik va urush kabilar.
6. Emotsional konseptlar-baxt, xursandchilik, quvonch, qayg'u.
7. Ilmiy bilimlar konseptosferasi-falsafa, filologiya, matematika, biologiya, fizika kabilar.
8. San'at konseptosferasi- arxitektura, xattotlik, raqs, musiqa, rassomlik, haykaltaroshlik kabilar.

Bu tasnifni yana davom ettirish mumkin, chunki konseptlar lingvokulturulogik jihatdan har bir millatga xos ekan ularning turi ham xilma-xil bo'lishi tabiiy hisoblanadi.

Konseptlarning bir umumiy nom ostida birlashishi bevosita lingvokulturologiyada konseptosfera terminining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Konseptosfera terminini birinchi bo'lib D.S.Lixacheva qo'llagan. Ba'zi olimlar esa konseptlar tizimi degan jumladan foydalanishni ma'qul ko'radilar. Bu insonlarning dunyo haqidagi bilim va tafakkurining daliliy tizimi bo'lib, tajriba va tildan qay holda foydalanish jarayonidan kelib chiqadi.

Xususan, dunyoning umumiy manzarasi har bir madaniyat vakilida quyidagi universal konseptlar – makon, zamon, taqdir, tinchlik, olov, suv, haqiqat, qonuniyat va sevgi-muhabbat kabi tushunchalardan iborat bo'ladi. Amerikalik psixolog D.Millerning fikriga ko'ra , har bir madaniyatda o'ziga xos miqlar mavjud bo'ladi va madaniyatlar bevosita qaysidir bir mif asosida shakllanadi. Bu esa bevosita o'ziga xos konseptosferani shakllantiradi.

Konseptning ma'no ko'lamini aniqlash uchun esa quyidagilarni bajarish kerak:

1. Og'zaki nutq vaziyatida konseptning ifodalanishini aniqlash, badiiy matnda undan qay tarzda foydalanishni tekshirish.
2. Konseptning dunyo til manzarasi va u orqali ensiklopedik lug'atlardagi o'rni belgilash.
3. Konseptning asosiy etimologiyasini hisobga olish.

4. Maqollar va matallarni tahlil qilishga e'tibor qaratish; ularni turli kontekstlarda tahlil qilish: badiiy, ilmiy, falsafiy, publitsistik matnlar misolida.
5. Tahlil qilingan konseptlarni yadro konsept va uning foydalanilgan variantlari bilan taqqoslash; masalan "vaqt" va "kelajak" konseptlarining o'zaro aloqasini qiyoslash.
6. Rassomlik, musiqa va haykaltaroshlikdagi konseptlarni tushuntirib berish.
Ma'lum bir tildagi konseptlarni tahlil qilish jarayonida ana shu xususiyatlarni hisobga olish muhim hisoblanadi. Umuman olganda esa konsept lingvokulturologik birlik sifatida ma'lum bir millat tarixi va madaniyatidan xabar beruvchi o'ziga xos vosita bo'lib, u o'zi ifodalayotgan tushunchani millat va elat a'zolarining xos xususiyatlaridan va lisoniy imkoniyatlaridan kelib chiqib tasvirlaydi.

Konsept terminini o'rganish asnosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Konsept antroposentrik paradigma asosida rivojlanayotgan qator fanlarning, xususan, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika va lingvokulturologiyaning asosiy tushunchasi sanaladi.
2. Konsept tushunchadan kengroq ma'no mundarijasiga ega.
3. Konsept lingvokulturologik birlik sifatida ma'lum bir millat vakillarining dunyoqarashini va tarixiy xususiyatlarini o'zida jamlaydi.
4. Konsept o'ziga xos qatlamlardan tashkil topadi.
5. Bir nechta tushunchalar birlashib, konseptosferani shakllantiradi.
6. *Konsept- tushuncha- lug'aviy ma'no* ketma-ketligi konseptni tushunishda yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'TIL: - T.: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2006; 680 b. -530 b.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati: - T.: "Universitet" nashriyoti – 2000, I jild; -88 b.

3. Волкова А.А. Языковая репрезентация гендерных и возрастных особенностей концепта "beauty" в англоязычных текстах рекламы косметики // Современные научные исследования и инновации. 2015. № 12.

4. N.Mahmudov, D.Xudoyberganova. O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati: - T.: “Ma’naviyat” nashriyoti – 2013.

ÖZBEKÇE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ BAZI ORTAK TÜRKÇE KELİMELER ÜZERİNE

O‘ZBEK VA TURK TILLARIDAGI MUSHTARAK TURKCHA LEKSEMALAR

Umida YUSUBOVA*

Özet: *Türk halkları için manevî değerler ve ahlak konusu her zaman için çok önemli olmuştur. Bu makalede Türk Dilleri tarihinin esas kaynaklarından biri olan “Divanü Lügati’t-Türk” eserinde manevî değerler ve ahlak konusuyla ilgili kelimelerin tuttuğu yer, bu kelimelerin Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki kullanımı, semantik gelişimleri üzerine inceleme yapılmıştır.*

Anahtar kelimeler: *Türk halkları, manevî değerler, Türk dillerinin tarihi, “Divanü Lügati’t-Türk”, ahlak.*

Annotatsiya: *Ma’lumki, turkiy xalqlar taraqqiyotida qadriyatlar, odob-axloq masalalari muhim o‘rin tutadi. Bu jihat turkiy tillar tarixi uchun muhim manba sanaluvchi “Devonu lug‘otit-turk” asaridan keng o‘rin olganligi, o‘zbek va turk tillarida mushtarak turkiy leksemalar sifatida hozir ham iste’molda ekanligi tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *Turkiy xalqlar, tillar tarixi, mushtarak leksemalar, qadriyatlar, “Devonu lug‘otit-turk” asari.*

Tarixiy manbalar va ilmiy tadqiqotlardan ma’lumki, turkiy tillarning o‘zaro yaqinlik darajasiga ko‘ra ikki tarmog‘i - G‘arbiy xun, Sharqiy xun tarmoqlari va ularning bir necha guruhi ajratiladi. G‘arbiy hun tarmog‘i quyidagi asosiy ichki guruhlarga b o‘linadi.

- 1) qarluq guruhi (hozirgi o‘zbek, uyg‘ur tillari);
- 2) qipchoq guruhi (qoraqalpoq, qozoq, tatar, boshqird, no‘g‘oy tillari);

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğrencisi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

- 3) o'g'uz guruhi (turkman, ozarbayjon, turk, Turkiya turkchasi, gagauz tillari);
- 4) bulg'or guruhi tillari (chuvash tili) .

Tillardagi qardoshlik tarixan bu tillarga mansub millatlarning ruhiy dunyosi, mentaliteti, urf-odatlarini, rasm-rusumlari, madaniy turmush tarzi ham hozirga qadar o'zaro yaqinligini saqlab qolganligidan dalolat beradi. Bu xususiyat tilning epistemik funksiyasini, ya'ni "milliy madaniyat va an'analar, xalqning milliy o'z-o'zini anglash kabi boyliklarni yanada mustahkamlash va saqlash qobiliyati" [1,38] ni ko'rsatadi. Masalan, o'zbek va Turkiya turkchasi tillarining leksik qatlamida qadriyatlar bilan bog'liq ayrim turkiycha so'zlarning iste'molda ekanligiga diqqat qaratamiz.

Qadimgi turkiy tilda "yo'rgak [2,47] ma'nosini bildirgan, ya'ni "*chaqaloqni belab uxlatish uchun yasalgan, tebratishga moslangan ro'zg'or buyumi*" [3,47] sememasini anglatuvchi **beshik** (turk tilida ham **beşik**) so'zi bugungi kunda ham qator qardosh tillarda keyingi taraqqiyot davrlarida ham tahlil etilayotgan dastlabki ma'nosini saqlab qolishga erishgan. Yoki hozirgi o'zbek tilidagi **ulug'** so'zini olaylik, ushbu so'z turk tilida **ulu** tarzida talaffuz qilinadi. Ushbu so'z qadimgi turkiy tilda "yuqori bo'lmoq" ma'nosini anglatuvchi **ul** so'ziga **-ug'** qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan. Manbalarda ushbu so'zning "ulkan", "katta", "kuchli, og'ir", "juda, o'ta", "buyuk", "kuchli, baland, tovush" ma'nolarini bildirganligi ta'kidlanadi. E'tibor bersak, bu so'z ko'chma ma'noda ko'pni ko'rgan, tajribali, hurmatga loyiq kishilarga nisbatan ham qo'llanadi. Yoki "Devonu lug'otit-turk" asarida keltirilgan *qut-baraka* juft so'zi tarkibida qo'llanuvchi, "baxt", "davlat" ma'nolarini anglatuvchi turkiycha **qut** [4,311] so'zini olaylik. Kuzatishimizcha, bu so'z o'zbek tilida ham, hozirgi turk tilida ham arxaiklashgan bo'lsa-da, **qutlamoq** (turk tilida **kutlamak**), **qutlug'** (turk tilida **kutlu**) kabi yasalmalar har ikki tilda hozirda ham mavjud. Bunga sabab ming yillik mushtarak qadriyatlarimizning bardavomligidir.

Turkiy xalqlarga xos qadriyatlarni Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida keltirilgan, bugungi kunda o'zbek va turk tillarida

qo‘llanilib kelinayotgan ayrim so‘zlar misolida asosli tahlil etish mumkin. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit- turk” asarida axloq va odobga oid ko‘plab so‘zlar keltirilganki, demak, ajdodlarimiz odob-axloq masalasida sobit bo‘lgan va bu xususiyat tilimizda mavjud so‘zlar salmog‘ini oshirishga sabab bo‘lgan. “Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan “olqish; maqtash; duo qilmoq; tabrik; birovning yaxshi xizmatlarini eslash” ma’nolarini anglatuvchi **alqish**[5,123] so‘zi hozir ham ko‘pgina turkiy tillarda, masalan, hozirgi o‘zbek tilida **olqish** va hozirgi turk tilida **alkış** tarzida yuqoridagi ma’nolarda qo‘llaniladi. Turkiy xalqlar mentalitetining bir in’ikosi sifatida **olqishlar** nutqiy etiket ifodasi sifatida yuzaga kelgan va insoniy ehtiyoj mahsuliga aylangan.

XIX asr o‘rtalariga kelib, XVIII asrda yashagan fransuz mutafakkiri Sh.Monteskening har bir mamlakatning tabiiy muhiti uning axloqi va qonunlarini belgilaydi, degan ta’limoti qayta tiklanib ijtimoiy-siyosiy qarashlarda o‘z ifodasini topa boshlagan bo‘lsa, turkiy xalqlarning yashash tarzida axloq ustun bo‘lganligini qadimiy turkiy qo‘lyozmalarimiz aks ettirib turibdi, ona tilimiz leksikasida axloq tushunchalarini ifodalovchi so‘zlarning salmoqli ekanligi faxrlidir. Bugungi kunda o‘zbek va turk tillarida etimon shakli o‘zgarishsiz yoki o‘zgarishli, biroq etimon ma’nosi o‘zgarmagan odob-axloqqa oid leksemalar mavjud. Masalan:

O‘zbek tilida Turk tilida

Orsiz arsiz

ochko‘z orgözlü

ikkiyuzlamachi ikiyüzlü

yuzsiz yüzsüz

Asrlar, taraqqiyot, inqirozlar tilning lug‘at sostaviga ham ta’sir etmasdan qolmaydi, bu evrilishlar ayrim so‘zlarning shaklini, ba’zi so‘zlarning esa ma’nosini o‘zgartiradi, boshqalari esa butunlay unutiladi, ayrimlarining o‘rnini ma’nosini saqlagan holda yangi so‘zlar egallaydi, demak, so‘z ham o‘zgarishga, unutilishga, yangilanishga qodir. Masalan, Koshg‘ariyda keltirilgan **jawash kishi** [6,18] (**yuvosh odam**) birikmasidagi **jawash** so‘zi hozirgi o‘zbek tilida **yuvosh**,

ya'ni "sho'xlik qilmaydigan" dastlabki ma'nosini saqlab qolgan, turk tilida esa **yavaş** so'zi "sekin, asta" ma'nolarini anglatadi va etimon ma'nosini u qadar yo'qotmagan.

"Devonu lug'otit - turk"da keltirilgan **öpkä** [7,148] so'zini olaylik. Ushbu turkiy so'z qadimgi turkiy tilda "g'azab" ma'nosini anglatgan, bunga sabab esa g'azabning o'pkada paydo bo'lishi deb izoh beriladi. Bu so'z hozirda turk tilida ham **öfke** tarzida qo'llanadi va "g'azab" ma'nosini anglatadi, biroq o'zbek tilida iste'moldan chiqqan bo'lsa-da, hozirgi o'zbek tilida **o'pkasini bosa olmaslik** iborasi bo'lib, "g'azablanmoq" ma'nosini anglatadi. To'g'ri, so'z ham eskirishga, yangilanishga qodir, biroq mental xususiyatlarimiz, oliy qadriyatlarimiz, yuksak axloqiy sifatlarga ega ajdodlarning vorislari ekanligimizni anglatib turuvchi mazmun-mohiyat o'zgarmaydi, o'lmaydi, yangilanmaydi, shu sabab ular ajdodlarimiz ruhining ifodachisi bo'lib, bugunga qadar bizga bus-butun yetib kela olgan.

Tilning mavjudligi insonlarning so'zlash yoki yozish harakatlarini bajarishi bilan bog'liq bo'libgina qolmasdan, til o'tmish va kelajakni bir-biriga bog'lovchi ko'priq, ajdodlarimizning tiynatini, qudratini, bahosini belgilovchi o'lmas qadriyatdir, qarindosh tillarning tarixini o'rganish asnosida ularga xos mental xususiyatlarning tub ildizi anglanadi. Biz kim bo'lmaylik, shu tilning egasimiz, tilimiz axloqimiz, o'lmas qadriyatlarimiz mezonlarini ko'rsatar ekan, tilimizni axloqqa oid so'zlar bilan boyitgan ajdodlarimizdan minnatdor bo'laylik va ona tilimizni asrab-avaylaylik.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mamatov A. 100 naiboleye vaznyx funktsiy yazyka. Tilning eng muhim 100 ta funktsiyasi. -T.: Bayoz, 2014. -B.38.
2. Rahmatullayev SH. O'zbek tilining etimologik lug'ati (turkiy so'zlar). - Toshkent: Universitet, 2000. -B.47.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. Birinchi jild. -T.: O'zME, 2006. -B.47.

4. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. I. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutallibov. - Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1963. -B.311.
5. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. I. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutallibov. - Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1963. -B.123.
6. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. III. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutallibov. - Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1963. -B.18.
7. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. I. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutallibov. - Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1963. -B.148.

MERASİM FOLKLORUNDA DİNİ YAKLAŞIMLAR

MAROSİM FOLKLORIDA DİNİY QARASHLAR

D.S.YUSUPOVA*

Özet: Makalemizi merasim folklorunda dini yaklaşımlar olarak isimlendirmemizin başlıca sebeplerinden biri halk bilimi uzmanı B.Sarimsakov'un Özbek Merasim Folkloru adlı çalışmasında belirtilen bazı düşünceler olmuştur. Çalışmamızda çeşitli Özbek merasimlerinde icra edilen türkülerin bilimsel açıdan incelenmesi tarihi hakkında bilgi verildikten sonra tarihi esaslara, bedii sanata, ailevi, gündelik ve mevsimsel merasim türkülerinde dini yaklaşımların öneminin ne derecede olduğu konusu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca folklor bilimi uzmanı B.Sarimsakov'un Özbek Merasim Folkloru adlı çalışmasında belirtilen bazı düşünce ve tespitlere kendi nesnel düşüncelerimizi ifade etmeye çalıştık. Dini inançların, yaklaşımların sadece merasimler folkloruna değil, bütün halk bilimi eserlerinin bütününe ilişkili olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Dini, mevsimsel, merasim, örf adet, bakışlar, folklor, örnekler, "Sust xotin", "Choy momo", "Yo Haydar" vs. mitolojik bakışlar, dini akideler.

Annotatsiya: Maqolani "Marosim folklorida diniy qarashlar" deb nomlashimizning sabablaridan biri folklorshunos olim B. Sarimsoqovning "O'zbek marosim folklori" kitobida keltirilgan ba'zi tushunchalardir. Ma'lumki, xalqning an'anaviy urf-odat va marosimlari uzoq tarixiy kechmish jarayonida din bilan chambarchas bog'liqdir. Ya'ni biz ko'ndalang qo'yimoqchi bo'lgan masalamiz dinning marosimlar folkloriga ta'siri qandayligini aniqlashdir. Xalq og'zaki ijodi namunolari butun bir xalqning yozma adabiyotiga poydevor bo'lib xizmat qilgan bo'lsa, insonlarning diniy qarashlari ham faqatgina marosim folkloriga emas, balki xalq og'zaki ijodi namunalarining barchasiga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Maqolada shu bilan bog'liq tadqiqiy fikrlarimizni o'rta tashladik.

Kalit so'zlar: Diniy, mavsumiy, marosim, urf-odat, folklor, "Sust xotin", "Choy momo", "Yo Haydar", mifologik qarashlar, diniy aqidalar.

Inson atalmish buyuk mavjudodning yaratilishi Allohning qudratli mo'jizalaridan biri bo'lsa, agar e'tibor berib qaraydigan bo'lsak, hayot deb

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti

atalmish bu borliqning borligi ham mo`jizalar borligining dalilidir. Marosim folklori haqida fikr yuritganimizda dunyoning yaratilishi , undagi butun mavjudodlar , jonzotlarning paydo bo`lishi bilan bog`liq bo`lgan ham diniy, ham dunyoviy jarayonlarning o`zi ham biz fikr yuritmoqchi bo`lgan marosim folklorining negizidir desak mubolag`a bo`lmaydi

Marosim folklori paydo bo`lishi jihatidan og`zaki ijodining eng qadimgi janrlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham marosim folklorida muayyan xalqning turmush tarsi, etnik tarixi, urf-odatleri, qisqasi, uning o`tmishi butun o`zligi bilan namoyon bo`ladi.

O`zbek marosim folklori materiallari ham o`zining barqaror hamda an`anaviy xarakteri bilan ajralib turadi. Bu sohadagi mavjud materiallar mavsumiy va oilaviy –maishiy marosimlar folklori janrlarini o`z ichiga oladi. Shu kungacha o`zbek folklorshunosligida bu ikki turkum marosim folklori sanoqli folklorshunos olimlar tomonidan o`rganilgan.

XX asrning 80-90- yillari oralig`ida folklorshunos olim B.Sarimsoqov tomonidan yaratilgan “O`zbek marosim folklori” nomli kitobida bu ikki turkum ,ya`ni marosim folklori mutlaqo tadqiq etilmaganligi , hattoki, unga doir sistemali material ham jamlanmaganligini , bunday holat o`zbek folklorshunosligi uchun katta yetishmovchilik ekanligini ta`kidlab o`tadi. Ana shu sabab ham bu mavzuni yoritishga astoydil kirishadi.

Marosim folklorini o`rganish muayyan marosimning tarqalish doirasini, tipologiyasini belgilashga, ikkinchi tomondan, o`zbek marosim folklorining janrlar sistemasini, ularning tarixiy taraqqiyoti va rivojlanishini , shuningdek, marosim folkloriragi jonli yashash jarayonining so`nishi va jonlanishini ta`minlovchi ijtimoiy –tarixiy omillarni ob`yektiv tarzda yoritishga yordam beradi.

Filologiya fanlari doktori, professor, folklorshunos olim J.Eshonkulov ma`ruzalarining birida xalq og`zaki ijodi namunalarining negizi marosim bilan chambarchas bog`liqligini aytib o`tadi. Bunga misol qilib mifologik qarashlarni va mifologik obrazlarni yaratilishini , zamonlar osha-osha bu qarashlar xalq

og`zaki ijodi namunalari aks etib kelayotgan ramzlarni, obrazlarni ko`rsatish mumkin.

Marosim folklori ham insonlarning mifologik qarashlari natijasida yaratilgan namunalar desak mubolag`a bo`lmas. Shu o`rinda yana bir masala ko`ndalang bo`ladi. Ma`lumki, xalqning an`anaviy urf-odat va marosimlari uzoq tarixiy kechmish jarayonida din bilan chambarchas bog`liqdir. Ya`ni biz ko`ndalang qo`ymoqchi bo`lgan masalamiz dinning marosimlar folkloriga ta`siri qandayligini aniqlashdir.

Folklorshunos olim B.Sarimsoqovning ta`kidlashicha, marosim folklorini o`rganish, uning u yoki bu janri tarkibidagi diniy qatlamlarni, obraz yohud detallarni materialistik nuqtai nazardan tahlil qilish orqali ularning puch mohiyatga ega ekanligini ko`rsatishdir. Ya`ni sodda qilib aytganimizda, dinni xalq marosimlariga, hamda urf-odatlariga ko`rsatgan ta`siri va hayotimizda saqlanib kelayotgan diniy aqidalarning puch mohiyatli, ularning mustahkam zaminga ega emasligini ko`rsatib o`tadi.

O`sha davr talabi bilan qaraganda bu fikrlar to`g`ridir, biroq xalqning o`tmishi, xalq yaratgan ijod, xalq yaratgan marosimlar va urf-odatlar va ular bilan bog`liq xalq og`zaki ijodi namunalari din ta`sirida o`rganiladimi, mifologik qarashlar ta`sirida o`rganiladimi ular bebaho boylik sifatida o`rganilishi lozim emasmi?

Diniy qarashlarni, diniy aqidalarni o`zida jamlagan urf-odatlarimizni, xalq yaratgan marosim folklorlarini puch mohiyatli deyish mumkinmi? Axir eng qadimgi davrlarda yaratilgan xalq og`zaki ijodi namunalari ham insonlarning mifologik qarashlari natijasida yaratilgan emasmi? Asrlarning o`tishi insonlardagi mifologik qarashlar o`rnini diniy qarashlar egallaganligi va shu diniy qarashlar natijasida bugungi kunda e`zozlanayotgan, mohiyati jihatdan balki puchdir, lekin kelajak avlod o`rgansa arziydigan namunalar yaratilganligiga ishonamiz. To`g`ri, soddagina xalqning, sodda tilidan yaralgan ijod namunasida diniy qarashlarning ta`siri o`ta darajada bo`rttirilgan tarzda ko`zga tashlanishi mumkindir, lekin insonlarning e`tiqodlari natijasida yaratilgan ko`plab namunalarini puch mohiyali

deb atashga yoki bo`lmasam ijobiy, salbiy deb ajratishga haqqimiz yo`qdek tuyuladi. Chunki bunday meroslar borligining o`zi, ulardan bahramand bo`layotganimizning o`zi katta baxtdek tuyuladi.

Xalq og`zaki ijodi namunalari yozma adabiyotning yaratilishida poydevor bo`ldi, o`rnak bo`ldi, qolaversa, namuna sifatida qo`llanma vazifasini ham o`tadi. Dunyoni lol qoldirgan asarlar ham xalq og`zaki ijodi namunalari asosida yaratilgan. Folklor asarlarining yaratilishida ta`sir ko`rsatgan omillar beixtiyor yozma adabiyot namunalariga ham o`zining ta`sirini ko`rsata olgan. Bu ta`sir natijasida yaralgan durdona asarlar haligacha kitobxonlarni o`ziga maftun etib kelmoqda. Mifologik va diniy qarashlarni o`zida jamlagan Ahmat Yassaviy hikmatlari, Alisher Navoiyning “Xamsa” dostoni va shu kabi asarlari, Rabg`uziyning “Qissasi Rabg`uziy” asarlarida ham og`zaki ijodning ta`siri, xalq og`zaki ijodi namunalarida keltirilgan obrazlar, motiv va syujetlarning, ramzlarning qo`llanishi ham bizning fikrimiz yanada to`g`riroq ekanligini ta`kidlaydi. Bunday misollarni ko`plab ijodkorlar ijodida ko`rsatish mumkin. Bu misollar bilan nima demoqchimiz? Insonlarning diniy qarashlari natijasida yaratilgan marosim bo`ladimi, folklor namunasi bo`ladimi hammasi ham saviyasi past, puch mohiyatga ega emasligini ko`rsatish edi, xolos.

Yuqorida keltirilgan fikrlarimiz bejizga emas edi. Xalq og`zaki ijodi namunalari butun bir xalqning yozma adabiyotiga poydevor bo`lib xizmat qilgan bo`lsa, insonlarning diniy qarashlari ham faqatgina marosim folkloriga emas, balki xalq og`zaki ijodi namunalarining barchasiga ham o`z ta`sirini o`tkazgan. Buning natijasida yaratilgan og`zaki ijod namunalari mana necha ming yil o`tsa ham xalqning qalbidan joy olib, o`zining qadr- qimmatini yo`qotgan emas. Shu bilan birgalikda o`zining beqiyos mazmunga boyligi va inson tarbiyasidagi ahamiyatining kuchliligi bilan ham o`z mavqeiga egadir. Bunday qarashlar natijasida yaratilgan asarlar insonda e`tiqod tushunchasini, ishonch tuyg`usini yanada mustahkamlashga undaydi. Shunday ekan diniy qarashlar natijasida yaratilgan og`zaki ijod namunalarini, qolaversa marosim folrlori

namunalarini mohiyati jihatidan sust deyishimiz,yoki kerakli keraksizga ajratishimiz bizning nazdimizda haqiqatdan yiroq tushunchadir.

Mavsum-marosim namunalaridan “Sust xotin”, “Choy momo”, “Yo Haydar” kabi namunalarning mazmuniga e`tibor qaratadigan bo`lsak, ularda xalqning qalbidan chiqqan nolalarini qaysidir obrazlar orqali Xudoga bo`lgan ishonchini, murojaatini aks ettirganligi shubhasizdir.

Folklorshunos olim B.Sarimsoqovning ta`kidlashicha, “Choy momo” marosimida ijro etiladigan qo`shiq tabiat xodisalari qarshisida ojiz bo`lgan insonning g`ayritabiiy kuchlardan madad so`rab qilgan iltijosidir.Binobarin , mazkur qo`shiq poetikasi ham ana shu iltijoni to`laroq,yorqinroq ifodalash uchun xizmat qiladi. Mana shu fikrlarning o`zida ham diniy qarashlar mavjudligi va bu qarashlar shunchaki oddiy bir hodisa emasligi inson ongida kimgadir suyanish, najot so`rash mumkinligi haqidagi fikrlarining rivojlanib borayotganini bildiradi.Ana shunday fikrlar zamirida xalq og`zaki ijodi namunalarining eng saralari yaratilgan desak ayni haqiqat bo`ladi.

B.Sarimsoqovning “Choy momo” qo`shig`i haqida keltirgan fikrlari asarning kirish qismida keltirilgan fikrlar bilan mutanosib bo`la olmaydi.To`g`ri, balki B.Sarimsoqovning fikrlari qaysidir ma`noda , ya`ni marosimning o`zigagina qo`llansa yahglish bo`lmas, biroq marosim folklorini mifologik qarashlarsiz tasavvur etib bo`lmaganidek, diniy qarashlarsiz ham tasvvur etish qiyin.

SON DÖNEM ÖZBEK DESTANLARINDA RUHIYET BETİMLEMESİ

СЎНГГИ ДАВР ЎЗБЕК ДОСТОНЛАРИДА РУҲИЯТ ТАЛҚИНИ

Nafosat O'ROKOVA*

***Özet:** Çalışmada edebiyatta sözün gücü üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte istiklal dönemi edebiyatı topluluktaki problemleri ortaya koyacak olan edebiyattan insan ruhiyeti katlarını bedii araştırmacı edebiyata döndüğü son dönem özbek destanları örneğinde incelenmiştir. Onun en esas kazancı egemen mefküreden kurtulduğu ve insan ruhiyeti tetkiki tarafa döndüğü gösterilmiştir.*

***Anahtar kelimeler:** bağımsızlık dönemi edebiyatı, estetik katkı, lirik destan, sembolik araç, lirik “ben”*

***Аннотация:** Мақолада адабиётнинг сўз қудрати ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, истиқлол даври адабиёти жамиятдаги муаммоларни кўтариб чиқувчи адабиётдан инсон руҳияти қатламларини бадиий тадқиқ этувчи адабиётга айланганлиги сўнги давр ўзбек достонлари мисолида ёритиб берилган. Унинг энг асосий ютуғи ҳукмрон мафкурадан халос бўлгани ва инсон руҳияти тадқиқи томон эврилгани кўрсатилган.*

***Калим сўзлар:** истиқлол даври адабиёти, эстетик таъсир, лирик достон, рамзий восита, лирик “мен” .*

Адабиёт, аввало, санъат соҳасининг бир тармоғи тарзида сифатланади. Бу – адабий асарнинг бизнинг ақлимизгагина эмас, қалбимизга, ҳисларимизга ҳам қаттиқ таъсир кўрсатишидир. Адабий асар бизнинг туйғуларимизни жунбушга келтириб, ҳаяжонга солади ва шу сифати билан ҳаёт ҳақида бизга маълумот берувчи бошқа ҳар қандай асардан фарқ қилади.

Бадиий адабиёт ҳаётни сўз воситасида тасвирлайди. Адабиётда ҳаётдаги воқеа-ҳодисалар, кишиларнинг ўзига хос хислатлари, руҳияти, орзу-умидлари, дарди, сир-асрорлари акс этади. Адабиётнинг санъат

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
Нафосат Ўроқова БухДУ ўзбек адабиёти кафедраси ўқитувчиси

сифатидаги ўзига хослигини белгиловчи омиллар орасида эстетик таъсир аҳамиятлидир. Фақат эстетик таъсирга қодир адабий асаргина ўзининг маърифий ва тарбиявий вазифаларини тўла-тўқис бажара олади. Эстетик таъсир одамларнинг ҳисларини ларзага сола билиш, уларда завқ, нафрат ва ҳаяжон қўзғата билишдир. Адабиёт инсоннинг гўзалликка интилишини инъикос этади ва мукаммаллаштиради. истиқлол даври адабиёти жамиятдаги муаммоларни кўтариб чиқувчи адабиётдан инсон руҳияти қатламларини бадий тадқиқ этувчи адабиётга айланиб бормоқда. Бу йўналишда ижод қилаётган адиблар руҳий пўртаналар, ҳиссий кечинмалар тадқиқи билан шуғулланади, инсоннинг кўнглини текширишга уринади. Мустақиллик даври адабиётининг энг асосий ютуғи ҳукмрон мафкурадан ҳалос бўлгани, адабиёт ижодкорнинг кўнгил ишига айланганидир. Шоир ижодининг қиммати асарлари мазмунининг жамият ҳаётидаги энг муҳим ўзгаришларга муносабати билан белгиланади. Истеъдодли шоир И.Отамуроднинг лирик дostonлари, айниқса “Ичкари ... Ташқари” дostonи бутун бир олам, ҳаёт ҳақиқатлари мужассам ҳикматлар варақаси, иймон дунёсидир.

Ёмғирда кетаётган одам

Эгни юпқа, эрир шалвираб.

Не ҳожатдир, ўзин бундай дам

ёмғирга топширмоқ, ё раб ?!

Ёмғирда кетаётган одам... Хўш, нега шоир уни бу ҳолатга ҳукм этди? Нега, айнан ёмғирда, яна аҳволи бир ҳолатда? Нега у ўзини ёмғирга топширади?

Китобхон лирик қаҳрамоннинг руҳият манзилларида шу каби саволлар-ла кезинади, жумбоқни ечмоқчи бўлади. Дostonнинг кейинги мисралари ўқувчига аста-секинлик билан сирни ошкор қилади:

Ёмғирда кетаётган одам

нима излар, нима қидирар?!

Оғирдир лой осилган пой ҳам

*нигоҳи осмонни сидирар.
Ёмғирда кетаётган одам
кангулга булутлар ботган
У ненидир топади, қайдам,
У ненидир йўқотган?!*

Бадий адабиётда ёмғир – поклик рамзи. Мана шу рамзий восита орқали шоир ўқувчига мушоҳада юритиш имконини қолдиради. Лирик қаҳрамоннинг оёқлари лойдан оғир, яъни унда гуноҳкорлик юки мўл. Шундай бўлса-да, шоирнинг лирик қаҳрамони осмондан нигоҳини узмайди – Яратгандан паноҳ тилайди. Ёмғирда кетаётган одамнинг неларни йўқотганлиги ва неларни топиши шоирни ҳам ўйлантиради. Бизнингча, энг муҳими, у ўзлигини, ўзини қидириб кетмоқда, кўнглини изламоқда, зора топса-а? Лирик қаҳрамоннинг ёмғирдан кейин нималарга дуч келиши, ёинки, у излаган нарсасини топадими-йўқми ва ёинки, Яратганнинг паноҳида, гуноҳлардан покиза инсон сифатида қараладими, йўқми, бунинг аҳамияти йўқ. Муҳими, унинг тафаккурида, туйғу, сезимларида эврилиш юз берди, Ўзлигини, Ўзини, кўнглини излашга тутинди. Мана шуни тушуниб етганлигининг ўзи – олий бахт.

*Ёмғирда кетаётган одам
ортига қарашни қўймайди.
Деворлари ҳилвираган нам
уйда қолганларни ўйлайди.
Ёмғирда... кетаётган... одам ...*

лирик қаҳрамон ёмғирда кетаётиб, ўз руҳий оламини, маънавий дунёсини поклаб боради. Энди у, нафақат ўзини, балки бошқаларни ҳам – уйда қолганларни ҳам ўйлайди. “Уйда қолганлар” – ўз “мен”ини англамаган, тушуниб етмаган, кўнгил кўзи моддий ва маънавий нафс туфайли ожизликка юз тутган кимсалар. Ёмғирда кетаётган одамнинг виждони уларнинг тақдирини олдиндан сезиб азоб чекади, қийналади. Шоир охириги мисрадаги сўзлар орасида кўп нуқталарни қўллаб, туйғуларни

сувратлантириш орқали кучли маъно юклайди. Китобхонни ўйлашга, фикрлашга, ҳис қилишга мажбур қилади:

*Хокисор дил, эй нодим,
қалбимда бўй чўзар зам.
Руҳим – йўқотган ёдим,
руҳим – тугаб борар шам.*

каби мисралардаги жуда гўзал образли топилма ўқувчиларда фикр уйғотибгина қолмай, унда ҳиссиётлар силсиласини ҳам ҳосил қилади. Зеро, бундай бадиий кашфиётларга бефарқ қараш мумкин эмас. Ўқувчи ўйга толади: шоир нима демоқчи экан? Ғамнинг қалба доимий бўй кўрсатиши, руҳнинг йўқотилган ёдга, тугаб бораётган шам – умрнинг сўнгги дақиқаларига қиёсланиши мисраларда жуда чиройли бадиий либосга бурканган.

Шоир бу ўринларда, айниқса ўта кучли руҳий тўлғанишларни манзаралаштиради. Қаршилантириш усулидан усталик билан фойдаланиб, одамнинг асл моҳияти, руҳонияти – ичкари билан унинг моддийлиги, нафси – ташқари ўртасидаги кескин зиддиятни кўрсатади.

Достонда одамзод интилишлари, уринишларининг асл баҳоси бутун оғриқли жиҳатлари, кескин қирралари билан ифодаланади:

*Одамзод дунёга сочган уругдир висол,
Одамзод дунёдан йиққан ҳосилдир ҳижрон.
Одамзод дунёга сочган уругдир ният,
Одамзод дунёдан йиққан ҳосилдир ўлим.
Одамзод дунёга сочган уругдир бешик,
Одамзод дунёдан йиққан ҳосилдир тобут.*

Икром Отамурод ижодида туйғунинг моддийлашуви хусусида Қ.Йўлдош шундай дейди: “Икром ишора билан англатишнинг ҳадисини олган шоир сифатида одамзоднинг бу ёлғон дунёдаги чигал тақдири ҳақида юқоридаги каби ҳикматлардан йигирма бир байтни келтиргач, улардан

ҳосил бўладиган тўхтамни куйидаги йўсинда ғоят таъсирли, оригинал тарзда ифода этади:

Одамзод дунёга сочган...

Одамзод дунёдан йиққан...

Одамзод дунёга...

Одамзод дунёдан...

Одамзод...

Одам ...

О... дам...

О...

Микдори мунтазам равишда камайиб бораётган сўзлар луғавий маъноларидан йироқлашгани сари салмоқли мазмун касб этиш имкониятлари ошиб, инсоннинг даҳшатли ёзуғини акс эттира боради. Айниқса, сўнги “О” товуши одамнинг ҳаёти юзасидан чиқарилган аламли тўхтам, умидсиз бир нидо янглиғ эшитилади”¹

Достон сўнгида тушунтириш мумкин бўлмаган руҳий ҳолатлар кўп нуқталар тарзида жуда ҳам моддий қилиб манзаралаштирилган.

... Эшик қавалди...

Бир фурсат очик турган

эшик қавалди...

Ташиқарида қолди ичкари...

Ичкарида қолди ташиқари ...

Узоқ-узоқ кетди

Бир- бирдан...

Ичкари... Ташиқари...

Ташиқари... Ичкари...

Ўртада... қавалган эшик...

Қаранг-а, мисралар қатининг, ифоданинг юки нақадар залворли!? Донишманд Новалисда шундай сўзлар бор: “Инсон учун энг буюк сир – бу унинг ўзи”. Шунга кўра айтиш керакки, “Ичкари...Ташиқари” достонини

инсоннинг “мен”ини англашга, кўнгил мулкининг синоатларини тушуниб етишга, руҳият дунёсининг очилмаган қирраларини, қадам етмаган манзилларини, тафаккур ва сезимлардаги эврилишларни ҳис қилишга томон қўйилган илк одим десак хато бўлмас.

Адабиётлар:

1. Отамурод И. Харитага тушмаган жой. Шеърлар ва дostonлар.
–Тошкент: Шарқ, 2011.
2. // Маърифат. – 2005 . – 10 сентябрь. – 12 - бет.

BAŞKAHRAMAN KARAKTERİNİN OLUŞTURULMASINDA JACK LONDON'UN BEDİİ MAHARETİ

BOSH QAHRAMON OBRAZINI YARATISHDA JEK LONDONNING ADABIY MAHORATI

Nasiba ESHONKULOVA*

***Özet:** Çalışmada Jack London'a özgü tenkidi realizm üslubunun önemli yönleri, ruhsal ve estetik taraftan kemala eren Martin İden karakterinin oluşturulmasında yazarın bedii mahareti, başkahramanın şahsında görülen felsefi gözetim beceriği romandaki edebi parçalar örneğinde analiz edilmiştir.*

***Anahtar kelimeler:** tenkidi realizm, ilahi ruh, mabut, konservatör terbiye, kemala erme*

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada Jek Londonga xos tanqidiy realizm uslubining muhim jihatlari, psixologik va estetik jihatdan kamolotga yetkazilgan Martin İden obrazini yaratishdagi ijodkorning badiiy mahorati, bosh qahramon shaxsiyatida namoyon bo'lgan teran falsafiy mushohadakorlik romandagi adabiy lavhalar misolida tadqiq etilgan.*

***Kalıt so'zlar:** tanqidiy realizm, ilohiy ruh, ma'buda, konservativ tarbiya, kamolga yetish.*

Amerika adabiyoti XIX asrning ikkinchi yarmida mamlakat hududida yuz bergan fuqarolar urushi, shuningdek, monopoliya birlashmalari yuzaga kelib, ishchilarni qattiq ishlatish oqibatida katta foyda olayotgan davrda ulkan o'zgarishlarni boshidan o'tkazdi. Bu davrdagi tanqidiy realizm Amerika adabiyotiga o'z ta'sirini o'tkaza boshladi. Mamlakat siyosatidagi keskin o'zgarishlar, insonga boshqacha nuqtayi nazar bilan qarash qalam ahliga ham ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Tanqidiy realizm uslubida yozilgan adabiy asarlar hayotni to'laligicha haqqoniy, real qilib aks ettira boshlagani bilan o'z his-

* Buhara Devlet Üniversitesi öğrencisi
Buxoro davlat universiteti talabasi

tuyg'ularini ideal qahramonlar orqali ko'rsatgan ilgarigi adabiyotdan farqlana boshladi [5, 312-313] Tanqidiy realizm oqimi kayfiyati Amerikaliklar hayotining hamma jabhalarini qamrab oldi. Bu davr yozuvchilari orasida asarlari dunyo bo'ylab eng ko'p o'qiladigan amerikalik yozuvchi Jek London ham bor edi. Adibning asarlari butun dunyoga mashhur, uning asarlarida hayotiy rang-baranglik, muhabbatni tarannum etishi, insonlarning beshafqat tabiat bilan kurashishi, burjua tuzumiga qarshi norozilik, sotsialistik g'oyalar va umrining oxirida yaratganlarida tinchlik va barqarorlik mavzulari o'z aksini topganligi diqqatga sazovor. Yozuvchi o'zining shoh asari "Martin Iden"ni yaratib, yanada shuhrat topdi. Negaki bu asar yozuvchi hayoti bilan ko'p jihatdan bog'liqdir. Roman nashrdan chiqqach, taniqli yozuvchining boshqa asarlari singari yuksak e'tirofqa sazovor bo'lganiga qaramay, ayrim tanqidchilarning "toshbo'ron"idan chetda qolgani yo'q [1]. Bosh qahramon Martin Iden jahon adabiyotidagi eng sevimli obrazlardan biriga aylangan. Shunday sevimli obrazni vujudga keltirishda Jek Londonga, tabiiyki, adabiy tanqidiy realizm uslubi nihoyatda qo'l kelgan. Ijodkor obrazni yaratishda o'zaro ziddiyatli bo'lgan muhitlarga alohida e'tibor qaratadi. Bu hodisa asardagi Ruf obrazi bilan namoyon bo'ladi. Ruf Martin Idendagi yuksak olijanob fazilatlarini vujudga kelishida eng muhim obraz sanaladi. Bu Rufning san'at fanlari bakalavri ekanligi, Martin undan bir necha yosh kichik bo'lishiga qaramay hali maktab ta'limini olmaganligi, Martinning Rufdan ta'lim olishi, oilalardagi tafovut, Morzlar oilasining Martinga bo'lgan munosabati lavhalarida namoyon bo'ladi.

"Martin Iden"ni qo'lga olgan o'quvchi "qo'llari yara-chaqalar bilan qoplangani, yonog'ida, peshonasida, sochlari ostida va nihoyat, bo'ynida kraxmallangan yoqasi ostidagi chandiqa to'lgani, aftidan yoqa taqishga odatlanmaydigan, halpillatib tikilgan beso'naqay kostyumga, yelkalarining qat-qatiga, baquvvat mushaklari turtib turgan yenglarining g'ijimligi"ni [3, 10] o'qirgan, eti biroz junjiksa, hayron qolmayman. Bu Jek Londonning ajoyib hayotiy tasviri. Dastlab romanning ilk sahifalarida Idenni "Mister Iden" [3, 8] degan murojaat ham seskantirib qo'yadi, negaki u umri bo'yi "Iden", "Martin

Iden” yoxud soddagina qilib, “Martin”, deb yuritilgan edi. Biroq Martinning xayolida Martinning nazarida “nozik bandli och sariq oltin rang gul”, aniqrog‘i, “ilohiy ruh, pari, ma’buda” sifatida taassurot uyg‘otgan Ruf timsolini mahorat bilan yaratgan adibning taassurot olamining kengligiga guvoh bo‘lamiz. Bu tasvirlar Martinning dunyoqarashining tamoman aksi edi, negaki Rufdagi olijanob nafosat Yer yuzida uchrashini Martin tasavvur qilolmasdi. Suinberning she’r va kitoblari bilan tanishgan bosh qahramon Ruf bilan tanishgach, *“Kitoblarda chindan ham to‘g‘ri yozilganmi, jamiyatning o‘zga kibor doiralari shu qizga o‘xshagan go‘zallar ko‘pmikin?”* [3, 8] degan o‘yga ham toladi. Ruf romanda juda katta o‘rin egallaydi, bu obraz muallif tomonidan to‘laligicha ochib berilgan. Boylar, burjuaziyaning yorqin tasviri – Morzlar oilasi sifatida o‘quvchiga taqdim etilgan. Mister Morz, Rufning otasi, shuhratparast korchalon, ishbilarmon, yuridik firmaning rahbari – o‘zini juda aqlli va bilimli inson deb qaraydi. U o‘ziga qattiq ishonadi, o‘zini haddan ziyod hammaga kerakligini ko‘z-ko‘z qilib yuradi, Mister Morz kambag‘allarga jirkanch mavjudotlar sifatida qaraydi. Uning nuqtayi nazarida kambag‘allar hech qachon Mister Morz kabi juda ko‘p pul topish qobiliyatiga ega emas. Missis Morzning fikricha, ular boylik ortidan quvmaydilar, biroq er degan xotiniga qulaylik hamda to‘la-to‘kis, yaxshi, farovon hayotni ta’minlab berishi zarur. Ruf esa ularning yakka-yu yagona qizi va u, albatta, oila muhitidagi tushunchalarga ko‘ra, o‘ziga to‘q kishiga turmushga chiqishi kerak. Martin bo‘lsa zoti, zurriyoti noma’lum, qallob, qo‘yboqar, kir yuvuvchi, matros, u kiborlar tasavvuriga ko‘ra, oila qurishga yaramaydi, bu matrosga Rufning turmushga chiqishi aslo mumkin emas, – deydi onasi. Shuningdek, Morzlar oilasi bilan Sudya Blount, korchalon Batler, Charlz Xengud va boshqa o‘zlariga o‘xshagan burjualar juda yaqin munosabatda. Ular uchun hayotda faqat yagona bir maqsad bor, bu ham bo‘lsa, pul, boylik to‘plashdir. Martin boy bo‘lib ketgach, bu ayyor shuhratparastlarning barchasi unga nisbatan munosabati ayricha tus oladi. Morzlar oilasi, Blount va boshqalar yoppasiga uning atrofida kecha-yu kunduz girdikapalak bo‘lishadi. Ushbu “tarbiya uslubi” asosida Ruf ham ulg‘aygan edi. Muallif e’tiroficha, *“tabiatiga ko‘ra Ruf ham konservativ*

tarbiya topgan edi. Tarbiya esa uni yashagan, ulg'aygan muhitiga xos ravishda fikrlashga undar edi".

Romanni o'qish mobaynida Martinning serqirra va ajoyib qahramon ekanligi o'quvchi ko'z o'ngida ochiq-oydin namoyon bo'la boshlaydi. Bosh qahramon Ruf bilan tanishganiga bir hafta bo'lsa ham, hamon uning oldiga borishga cho'chidi, jur'at eta olmaydi. Avvaliga barcha ulfatlari bilan aloqani uzadi, eski odatlaridan ham yiroqlashadi, shunday bo'lsa ham, u yangi do'st ham orttirmaydi va faqat kitob mutolaa qilish bilan kifoyalanadi. *"U shu qadar ko'p mutolaa qilardiki, oddiy odam ko'zlari allaqachon bunday og'ir vazifaga bardosh bera olmagan bo'lar edi. Bundan tashqari, u hanuzgacha mujarrad kitobiy tafakkurlardan bexabar holda yashagan edi, uning miyasi bamisoli qo'riq yerga, ekin bitadigan serunum tuproqqa o'xshardi"*, – deya buni izohlaydi Jek London. U mutolaaga berilar ekan, Blavatskaya xonimning "Maxfiy ta'limot" asari, shuningdek: "Taraqqiyot va qashshoqlik", "Sotsializmning mohiyati", "Din va ilm urushi" degan kitoblarning fikr ummoniga sho'ng'ir edi. Shunday kitoblarni o'qisa ham baribir Rufning tanqidlari va topadigan kamchiliklari sira kamaymas edi. Jek London tasviridagi bu porodokslar yonida Martinning a'zoyi badanini yamoq va chandiqlar qoplagani, biroq bu chandiqlarga u Ruf tasavvuridan chetda, qizga notanish yovuz kishilar va yovuz hodisalar dunyosida. yo'liqqani tasvirlari ham qo'shiladi. U hali rom etilmagan yovvoyi odam edi.

Martinda yuksak insoniy fazilatlarining shakllanishida Artur, Jo va Lizzi obrazlarining o'ziga xos o'rni bor. Artur uning universitetga bo'lgan qiziqishini orttiradi, lekin undagi o'ziga xos bo'lgan jihat – badiiy ijodga bo'lgan muhabbat sira ham so'nmaydi. Bosh qahramonning do'sti Jo obrazi orqali Jek London Martinning katta sarvatmand bo'la turib, kiborlardan farqli ravishda kemada dazmollash bilan mashg'ul bo'lgani tasvirlari orqali bosh qahramonda og'ir mehnatdan uyalmaslik fazilatini, kibrni yengishni shakllantiradi.

Martin o'zidan bir necha yosh katta, burjua oilasi farzandi, oliygoh bakalavri bo'lgan Rufni qanchalar yaxshi ko'rib qolgan bo'lsa, Lizziga hech ko'ngil qo'ya olmadi, balki bechora Martin uni baxtsiz qilib qo'yishdan qo'rqqandir. Bu orada

do'sti Jo bilan ham oralariga sovuqlik tushadi. Go'yoki Martin Joning nigohida boylikka ruju qo'ygan Mister Morzdan farq qilmay qo'ygandek edi, aslida esa Iden do'sti uchun xavotirlangani sababli pul taklif qilgan edi, Jo buni noto'g'ri tushunadi.

Lizzining fikricha, Martin jismonan soppa-sog' edi, lekin uning ichida qandaydir dard bo'lib uni ich-ichidan kemirar, Martin bu dardiga faqat janubiy dengizlardan davo toppish umidida edi. Eng qizig'i va eng dahshatlisi, dardini yengish maqsadida u endi safarga chiqmoqchi bo'lganida birdan yo'lga chiqish ishtiyoqi susayar edi. Tinch okeani uning nazarida, burjuaziya madaniyatidan zarracha ham yaxshiroq emas edi, endi u sayohat haqida o'ylasa, hech qanday ruhiy ko'tarinkilik his qilmas, balki bu kabi sayohat uni azobga solar, shuning uchun ham "tezroq kemaga chiqa qolsam-u, ortiq hech nimaning tashvishini qilmasam, hech nimani o'ylamasam", derdi.

Asar so'ngiga qadar biz Martinni kamolotga intilgan, kitoblardan mehrini uzmagani obraz sifatida kashf etdik. Sababi u bir vaqtlar Rufdan dars olayotgan paytlarida nomini "Svaynbern" deb noto'g'ri talaffuz qilgani Sunbernni kitobidan aynan quyidagi misralari mavjud she'ridan taskin topa oladi:

Shukrona aytamiz, yurak manguga –

Talpinmay tin olgay, deb axir bir kun!..

Ha, chindan ham buning uchun Yaratganga shukronalar aytsa arziydi, bu ularning foniy ochundagi yagona xayrli ishi edi! Hayot toqat qilib bo'lmaydigan darajada mashaqqatga aylanganida undan qutulish naqadar oson! Nima bo'lgan taqdirda ham shaxsan men Martinni o'z joniga o'zi qasd qilgani deb tushungan bo'lsam, uning bu qilmishini sira oqlamagan bo'lar edim, negaki bu hayotni u chakana pullarga sotib olgan emas edi!

Kitobxonni hayratga soladi: Martin Iden obrazi har tomonlama mahorat bilan puxta ishlangan, ham falsafiy, ham psixologik va estetik jihatdan kamolotga yetkazilgan qahramon bo'lib, inson zotining oddiy dengizchilikdan shunday ulkan cho'qqini zabt eta olishi uchun tinmay mehnat qilishi, hech ham o'z kuchi va salohiyatiga shubha qilmasligi bilan o'ziga jalb qiladi.

Jek London “Martin Iden” romanini yaratishda paradoks hodisasidan mohirona foydalana oldi. Londonning qahramonlari – oddiy mehnat kishilari, ya’ni qiyinchiliklarga tik ko‘z bilan qarashga va ularni yengib o‘tishga harakat qiluvchilar.

Muallif paradoksdan hayotsevarlik vujudga kelgani, ya’ni azob va mashaqqatga to‘la hayotdan farovon hayotga yetish o‘rinlarida unumli foydalangan. Ijodkor mana shunday ziddiyatli muhitni nihoyatda go‘zal tasvirlash bilan Martin Iden obrazini shakllantiradi.

Adabiyotlar:

- 1.London, Joan “Jack London and His Times”, New York: Doubleday, Doran & Company. Inc, 1939 y.
- 2.London,Jack “Martin Eden”, London, Project-Gutenberg book, 2010 y.
3. London,.Jek "Martin Iden. - Toshkent:.Yangi asr.avlodi 2016y
4. Ixtiyarov A. A. "Martin iden" va "Sarob" romanlaridagi tipologik o`xshashliklar va o`ziga xoslik” mavzusida magistrlik dissertatsiyasi. Buxoro, 2015.
5. Qurbonov D. "Adabiyotshunoslik lug'ati" Toshkent, 2013.

ÍSACAN SULTAN HİKAYELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

ISAJON SULTON HİKİYALARINING QIYOSIY TAHLILI

Sarvinoz ESHIMOVA*

Özet. Bu makalede çağdaş Özbek edebiyatının ünlü temsilcisi İsaçan Sultan'ın "Menzil", "Azar", "Evliya" adlı hikayeleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Çalışmada bu üç hikayenin bedii özellikleri üzerinde durulmuştur. Yazarın karakter ve süje oluşturma konusundaki mahareti, meselenin bedii çözümü gibi yönlerine dikkat çekilmiştir. Ayrıca hikayelerin analizine dayanılarak özgün üslubu konusunda düşünceler ileri sürülmüştür.

Anahtar kelimeler: Çağdaş Özbek edebiyatı, nesir, hikaye, İsaçan Sultan, bedii maharet

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada hozirgi o'zbek adabiyotining taniqli vakili Isajon Sultonning "Manzil", "Ozor", "Avliyo" hikoyalari tahlil qilinadi. Shu uch hikoyaga xos bo'lgan badiiy xususiyatlar ochib beriladi. Adibning obraz va syujet yaratish mahorati, muammoning badiiy yechimi kabi jihatlariga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, hikoyalar tahlili asosida yozuvchining o'ziga xos uslubi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: hozirgi zamon o'zbek adabiyoti, nasr, hikoya janri, Isajon Sulton, yozuvchining badiiy mahorati.

Bu olam ne-ne yozuvchilarni ko'rmadi. Yana qancha yozuvchilarni ko'radi. Yozuvchilar yaratayotgan ijod mahsuli boshqa yozuvchilarning ijod mahsuliga o'xshashi mumkin, lekin aynan o'zi emas.

Mana shu davr ijodining davomchisi bo'lgan va davomchisi bo'lib kelayotgan adib Isajon Sultonning "Manzil", "Ozor", "Avliyo" asarlarida o'zidan oldin yashab ijod etgan yozuvchilar fikrlariga hamohanglik bor, lekin ularga o'xshamaydigan o'ziga xos xususiyatlar ham mavjud.

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğrencisi
O'zbek tili va adabiyoti talabasi

“Manzil”[41] hikoyasida yo‘lga otlangan karvon Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr”[5] asaridagi yo‘lga otlangan qushlar kabidur. Ikkala asardagi yo‘l bu sinovdir. Bu asarlardagi qahramonlar aslida abadiy manzilni qidirishib yo‘lga otlangan. Yo‘lning oxirigacha esa barcha asar qahramonlari ham yetib borolmaydi. Xo‘sh, nega?

“Manzil” hikoyasida yo‘lda ular podshohga, Hazramavt sahrosi deb ataluvchi o‘lim vodiysiga, parilar yashovchi Ko‘hi Qofga duch keladi. Bu manzillar nafs ramzi hisoblanadi. Karvondagi yo‘lovchilar ichidan ba’zilari tanlagan manzilidan qaytib shu manzillarda qolishadi.

Podshoh “Sizlar borayotgan manzil sari bu yerdan ko‘p odamlar o‘tishdi, ammo na manzilga yetganliklarini eshitdik, na qaytganlarini ko‘rdik. Yaxshisi, mening mulkimda qolingiz, obro‘li mansablarga tayin etayin, farovon hayot kechiringiz” deb aytgach karvondagi yo‘lovchilarning ko‘pi shu yerda qoladi. Hazramavt vodiysidan o‘tishdan qo‘rqib, yana qancha odamlar qaytib ketadi . Ko‘hi Qofdagi parilar ham “ qolinglar Guliqahqah bilan Gulianbar eng mahoratli joriyalarini ixtiyorlaringizga berishsin, umringizning so‘ngigacha rohatda yashanglar” deb taklif qilishadi. Bu yerda ham karvonning bir qismi qoladi. Shu to‘siqlarda qolganlar nafsoniy tuyg‘ularga berilgan kimsalardir va ular sinovlarni yengib o‘tolmagan shaxslardir.

“Lison ut-tayr” asarida ham qushlarni shayton yo‘ldan ozdiradi. Ularning ham ko‘pchiligi manzildan qaytib ketadi. Birinchi bo‘lib To‘ti uzrini aytadi. U Hindiston elida yaxshi suxandon ekanligini, odamlar unga qand, shakar berishini va bu narsalardan voz kechib ketolmasligini Hudhudga aytadi. Hudhud esa unga yolg‘onchi ekanligini aytib, bu dunyoviy boyliklarga ergashmasligini aytadi. Keyin Tovus shunday deb yo‘ldan qaytadi. Hudhud unga ham aslida o‘tkinchi narsalarga berilayotganini tushuntiradi. Keyin boshqa qushlar birin- ketin qaytib ketishadi. Yo‘lda esa maqsadi sari sobit turgan qushlar davom etadi. Bu ikkala asarning mushtarakligi ba’zi qushlarning sinovni yengib o‘tolmasdan nafsga mag‘lub bo‘lganligi, ularning dunyo mol-davlatlariga hirs qo‘yishi va nafsining ustun kelishi bo‘lsa, yana ba’zi qushlarning sinovni yengib o‘tishidadir . Isajon

Sulton buni ochiq bayon qilmaydi. Lekn Navoiy asarida Hudhud tilidan nafsga qul bo‘lib qaytib ketayotgani ochiq aytiladi.

“Manzil”dagi tilsim tog‘i va “Lison ut-tayr”dagi Semurg‘ yurti bu-abadiy manzil.

Tilsim tog‘ida ular izlagan narsa yo‘q deb hisoblasa-da, lekin ular abadiy manzilga yetib keldi. Izlagan narsasi asli hayotdagi haqiqat, haqqa yetishish, o‘zligini anglash, hayotda boradigan joyi faqat yaratgan huzuri ekanligi va tilsimdagi ular xohlagan barcha narsalarni asli o‘zlari amalga oshira olishi, shu manzilga yetib kelishini o‘zi ularning maqsadiga yetishganligini bildirardi.

Semurg‘ yoniga borgan 30 ta qushlar ham abadiy manzilga yetishadi va bu manzil asli o‘zlari ekanligini anglashadi. Ular izlagan narsa ham asli yaratgan edi. Ularga hech qanday shoh kerak emas, hammasi o‘z hayotiga o‘zlari javobgar va o‘zlarini o‘zlari boshqara oladi.

“Lison ut-tayr” asaridagi asosiy g‘oya majoziy yo‘sinda yoritilgan, lekin “Manzil” hikoyasida bunga falsafiy yondashilgan. G‘oya ostida birlashgan bu ikki asar yozilish usuli jihatidan farq qiladi va Isajon Sulton Navoiy izdoshi bo‘lsa-da, bu g‘oyani kichik hajmdagi hikoyaga singdirib bera olgan. Shunday majoziylikni mashhur Paulo Koeloning “Al-kimyogar” romanida ham uchratamiz aslida.

Uning “Avliyo”[78] hikoyasida Avliyo taqvodor chol. Taqvo- bu qo‘rqan narsasidan saqlanib himoyalaniş (Qur‘oni karim) deganidir. Avliyoning ko‘nglida zarracha dunyoviy g‘ubor yo‘q, oynaday tiniq va nurafshondir. Faqat ugina e‘tiqodda sobit, ugina ilohiy muboraklikka muyassardir. *“Tevarak atrofda qishloqlar o‘ramida jami yuz ming kishi yashasa-da, ammo hech biri avliyo otachalik bo‘lolmagan edilar-ularning orasida ibodat yo‘liga kirganlari, doimo Haq xizmatida bo‘laman, deganlari qancha”*.

Chingiz Aytmatov qalamiga mansub “Oq kema” [3]asaridagi Mo‘min chol ham ko‘ngli toza, hech kimga yomonlik qilmagan, qo‘li ochiq, saxiy inson. Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”asaridagi beshinchi maqolatida saxovatpesha odamlar haqida so‘z ketgan. Unda saxovat o‘z nomini ulug‘lash uchun, yoki evaziga nimadir olish uchun qilinmaydi deyilgan edi. Mo‘min chol

xuddi mana shunaqa odamlardan edi. *“ Ko‘pni ko‘rgan kishilar keksa Mo‘minni-Mo‘min chaqqon deb atashardi. Bu atrofda uni hamma tanirdi, u hammani bilardi. U ochiq ko‘ngilliligi , hatto sal-pal biladigan odamiga ham biron yaxshilik qilishga tayyorligi, har kimning xizmatiga hozir-u nozirliги hammaga sadoqati va xushmuomalaligi tufayli shunday laqab olgandi”*.

Avliyo va Mo‘min cholni taqqoslaydigan bo‘lsak, Avliyo ota Olloh nazari tushgan, uning maskaniga ham, qo‘ylariga ham Ollohning karami qaratilgan zot edi. U odamlarga yaxshilik ulashuvchi, og‘irini yengil qiluvchi mo‘ysafid edi. Ammo “Avliyo” hikoyasi qahramoni bo‘lgan Avliyo ota o‘zining avliyo ekanligini biladi, chunki odamlar ham uni shunday ataydi. “Oq kema” asaridagi mo‘min chol esa aslida o‘zining avliyo darajasiga yetgan inson ekanligini bilmaydi. *“Keyin bobom yettining biri avliyo bo‘lib chiqishi ham mumkin deydi. Avliyo-bu juda xushfe‘l va aqlli odam. Kimki u bilan qo‘l berib ko‘rishishga muyassar bo‘lsa, bir umr baxtiyor bo‘ladi. Men, shunday ekan, nega u o‘zining avliyo ekanligini ayta qolmaydi, biz hammamiz u bilan qo‘l berib ko‘rishgan bo‘lardik, desam bobom kuladi: hamma gap shunda-da deydi , u avliyo o‘zining avliyoligini bilmaydi, u oddiy odam. Faqat qaroqchigina o‘zining qaroqchiligini biladi”*.

Avliyo otani hamma biladi. Uning yuzidan nur sochilib turadi. U kecha-kunduz ibodat qiladi.

Mo‘min chol esa o‘zi aytganday oddiy odam. Nahotki, u o‘zi nevarasiga aytib bergan avliyolardan biri ekanligini bilmasa, u ham o‘sha ko‘chmanchilar singari avliyo darajasidagi zot ekanligini ilg‘amagan bo‘lsa?

Ularning farq: biri insonlarga yordam ham beradi, kecha-yu kunduz Ollohga taqvo qiladi, biri esa tun-u kun mehnat qiladi, insonlarning og‘irini yengil qiladi.

Itning insonga sadoqati haqida juda ko‘p asarlarda so‘z ketgan. Bu asar qahramonlari bularni to‘qima obraz qilishmagan, ular ham hayotdan olishgan. Isajon Sultonning “Ozor” hikoyasi ham aynan mana shu sadoqatli it haqida. Adibdan oldin ijod qilgan Said Ahmadning “ Qorako‘z majnun” hikoyasida ham vafodor it obrazi tasvirlangan.

Isajon Sulton bu itni odamday jonlantiradi. It gapiroladi. Mana shu gaplar tufayli ichida nimalar kechayotganini bilib olish mumkin.

“ Qorako‘z majnun” [2]da esa Korako‘z gapirmasa ham biz uning harakatlaridan egasiga sadoqatini anglaymiz. Ikki asardagi it obrazi bir-biriga aynan o‘xshash desak ham bo‘ladi.

Qoravoy egasi qabriga kim kelsa yaqinlashtirmaydi, unga ozor berishlaridan qo‘rqadi. “ *Pir etib zag‘cha uchib keladi-da, qattiq chag‘-chag‘ qiladi, shunda kuchuk boshini ko‘tarib, unga qarab huradi. “ Yo‘qol! Yo‘qol! Yaqin kelma! “. Yorug‘ dunyoda tinmasdan yelib-yugurib ishlaganini it yaxshi tushunadi. Egasini orom olishi uchun hech kimni unga yaqinlashishini xohlamaydi.*

Qorako‘z ham o‘z egasiga vaqtida qanday yordam kerakligini yaxshi tushunadi. “*U ayvonga yetolmay hushidan ketib yiqildi. Qorako‘z uning atrofida ulib aylanardi. Qumri yotgan uyning eshigini timdalab, uni uyg‘otmoqchi bo‘ldi. Qumri uyqusini buzgan itni qarg‘ay-qarg‘ay hovliga chiqdi. Qorako‘z uning etagidan tortib, kampir yotgan joyga sudradi”*. Hayvon bo‘laturub shunga aqli yetganiga inson hayron qoladi!

Hatto asar qahramonlari o‘z itlari bilan dardlashadilar. Insonlarni ba‘zida odam emas, shu hayvonlar tushunishadi.

“ *Senga yaxshi-da, Qoravoy, der edi. Rizq deb, bolam-chaqam deb o‘zingni o‘tga-cho‘qqa urmaysan. Xudoyim rizqingni dunyoga sochib tashlagan. Qiyin, odam bolasiga qiyin.* (“Ozor”)

“*-Abdumalik akangnikiga boramizmi, Dilbar opangnikigami? Dilbar opang domda turadi. Itdan hazar qiladi. Seni uyiga kiritmaydi. Endi nima qilamiz? Mayli, shunikiga boraylik. Yotib qolmaymiz. Chiqqunimcha hovlida bolalar bilan o‘ynab turasan”*. (“Qorako‘z majnun”)

Hatto itlar ham egalari bu dunyoni tark etganini fojia deb bilishadi . O‘limidan qattiq iztirobga tushishadi. Ular uchun eziladi. Qorako‘z ko‘z yosh to‘kadi va tun-u kun egasini qidiradi. Qoravoy esa qabr oldida yotib olib hech kimni qabrga yaqinlashtirmaydi.

Yaqin insonlarimiz vafot etishsa ularni tushimizda ko‘rishni yoki ovozi
eshitishni xohlaymiz. Agar shunday bo‘lsa o‘zini ko‘rgandek bo‘lamiz. Bu xislat
faqat insonlarda emas, itlarda ham bor. Qorako‘z egasining ovozi eshitsa qay
ahvolga tushadi, qanchalar xursand bo‘ladi. *“Bir ozdan keyin kampirning ovozi
eshitila boshladi. Qorako‘zning qulog‘i ding bo‘ldi. Yaqin ikki oydan beri
yo‘qotgan qadrdon kishisini ovozi eshitib yig‘layotgandek g‘ingshiydi.
Qorako‘z uchinchi qavatga otilib chiqdi. Eshikni timtalab vovullad. Yana qaytib
tushadi. Bolaxonaga qarab vovullayverdi, vovullayverdi...”* (“Qorako‘z
majnun”)

*“Yana hurib, ularni haydashga chog‘langan on, oramizda, ikki qadam
narida egam paydo bo‘ldi.*

*O‘sha-o‘sha ozg‘in, qotma, qo‘llarining qadoqlari hali ketmabdi. Kulmagan
yuzi endi kular edi... Suyunib poyiga otildim, oyoqlariga boshimni ishqalab, juda
tanish isni izlay boshladim. Ajabki, hidi yo‘q edi”.* (“Ozor”)

Mana shu o‘rinlarda biz itlardagi odamiylik xislatlarini ko‘rib ishongimiz
kelmaydi. Afsuski, bu sadoqatni tushunib yetmagan ongsizlar bu itlarni umriga
zomin bo‘lishadi. O‘z egalariga sadoqati tufayli itlar halok bo‘lishadi.

Asarlar yozilish uslubi jihatidan ham farq qiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Isajon Sultonning bu uch asari o‘zlari
qiyoslanayotgan asarlar bilan mushtarak. Ularda yo‘q bo‘lgan o‘rinlarni
to‘ldiradi, bor bo‘lganlarini ularga o‘xshamaydigan yo‘sin orqali namoyon etadi.
Yozuvchi Isajon Sultonning o‘z uslubi bor. Bir qarashda o‘zidan oldingi
yozuvchilarga o‘xshab ketsa-da, ammo hech kimda takrorlanmaydigan jihatlari
bisyordir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Исажон Султон. Асарлар. Ҳикоялар. Т.:Ғафур Ғуллом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти. 2017.

2. Саид Аҳмад. Қорақўз мажнун. Ҳикоялар. Т.: Ўзбекистон. 2013. -232 б.Чингиз Айтматов. Оқ кема. Т.:Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986.
3. 1. Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. - Т.: Ёзувчи. 1996.
4. 2. Алишер Навоий. “Лисон ут-тайр”. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991.
5. Пауло Коэло. Алкимёгар. Т.:Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1989.
6. Қозоқбой Йўлдошев. Бадий таҳлил асослари. Т. 2016.

ÖZBEKÇE VE İNGİLİZCEDE MAHLASLARIN İSİMLENDİRME MOTİFLERİ ÜZERİNE

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI TAXALLUSLARNING ATALISH MOTIVLARI

Durdona BULTAKOVA*

Özet: Makalede Özbek ve İngiliz dillerinde mahlasların oluşmasındaki motif yönlerinin farkları incelenmiştir. Bu dillerde bu kavramın karşıladığı anlamlar incelenerek benzer ve farklı özellikleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: mahlas, motivasyon, onomastik, adlandırma, antroponi

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi taxalluslarning vujudga kelishidagi motivativ yo‘llar farqlanadi. Har ikki tilda bu tushuncha anglatadigan mohiyat tadqiq qilinib, o‘xshashlik va tafovutlar misollar bilan dalillanadi.

Kalit so‘zlar: taxallus, motivatsiya, onomastika, nominalizatsiya, antroponimlar.

Xalqimiz qadimdan ism tanlash masalasiga jiddiy e’tibor berib kelgan. Shuningdek, shoir, yozuvchi, san’atkor, musavvir, hatto siyosat arboblari ham ma’lum maqsadlarda o‘zlariga ikkinchi nom sifatida taxallus qo‘yishgan. O‘zbek antroponimlarining katta qismini taxalluslar tashkil etadi. Taxalluslar antroponimlarning bir turi bo‘lib, jamiyatdagi ayrim qatlamlar (asosan ijodkorlar) uchun an’anaga aylangan va har bir tilda uchraydigan lisoniy hodisalardan biri hisoblanadi. Taxallus [a. _ o‘zini o‘zi qutqarish, ozod qilish, xalos bo‘lish] biror ijodkor (shoir, yozuvchi, rassom, olim va sh.k) yoki siyosiy arbobning o‘zi uchun tanlab olgan boshqa, ikkinchi nomi [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 76]. Taxallus tanlashning ham o‘ziga xos tamoyillari bor, ularning shakllanishida ekstrolingvistik omillar yetakchilik qiladi va ular o‘z semantik jihatlari bilan farqlanib turadi. Bu kichik tadqiqotimiz natijasida taxallusning paydo bo‘lishidagi

* Ali Şir Nevai adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi öğrencisi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

motivativ omil turlichaligiga guvoh bo'ldik. Avvalambor, o'zbek tilidagi taxalluslarni motivativ atalish sababiga ko'ra qator turlarga ajratish mumkin:

1. Ijodkorning kasb-korini ifoda etuvchi taxalluslar. *Udiy, Sakkokiy, G'ijakiy, Nayiy, Mahmud Muzahhib, Gulxaniy.*
2. Tug'ilgan joyiga nisbat berilgan taxalluslar: *Samarqandiy, Shoshiy, Xorazmiy, Buxoriy, Chustiy, Namangoniy, Marg'inoniy.*
3. Insonning taqdiri, fe'l-atvori, ruhiyati bilan bog'liq taxalluslar. *Gadoiy, Savdoiy, Mashrab, Furqat, Jununiy, Uvaysiy.*
4. O'zida mavhum so'zlarni ifoda etuvchi taxalluslar. *Yaqiniy, Lutfiy, Atoyi, Vafoiy, Fitrat.*
5. Ijodkorning hayotda erishgan mavqeyi, shaxsning ijtimoiy kelib chiqishi va nasl-nasabini ifoda etuvchi taxalluslar. *Yusuf Xos Hojib, Xotifiy, Xoja, Sayidiy,*
6. Kishining o'z nomi bilan aloqador taxalluslar. *Erkin A'zam, Xurshid Do'stmuhammad, Ulug'bek Hamdam, Usmon Azim, Behzod Fazliddin.*

E'tiborli jihati, o'zbek tilshunosligidagi aksariyat taxalluslar ijobiy ma'no ifodalaydi, ammo shuni ta'kidlash lozimki, salbiylik ma'nosini istifoda etuvchi taxalluslar ham uchrab turadi. Xususan, *Rasvo (Cho'lponning otasi ayni shu nomda devon tuzgan), Dumbulboy, Dumbuldevona, Toshpo'lat Tajang, Ovsar, Shig'ay, Kalvak (Abdulla Qodiriy), Sarimsoq, Mavlon Kufur, Nish, Norin Shilpiq (Abdulla Qahhor), Injiq (G'amijon Meliboyev), Ojiza (Anabibiqori Otajonova), Tikan (Qorimuhammadrahim Tojiy), Vahshiy (Muhammadsharif Egamberdi so'fi o'g'i (So'fizoda)), Gina (Saidahmad Siddiqiy (Ajziy)), Yo'lg'on ro'zador, Yo'lg'onchi (Sadridin Saidmurodov (Ayniy)), Jirqin (Rafiq Mo'minov), Injiqbotir (Sobir Abdulla), Kaltadum (Bosit Siddiqov (Sanjar)), Mahmadona (Ziyo Said), Mag'zava (To'lagan Xo'jamiyorov), Oqpadar (G'ozil Yunus).* Ko'p hollarda laqablar kishining turli salbiy xususiyatlarini ifoda etib, ism yonidan qo'shib aytiladi. Shu jihatiga ko'ra yuqorida sanab o'tilgan taxalluslar laqablarga yaqin turadi. Ammo ijodkorning qalam nomi sifatida o'z asarida qayd etilgan va ma'lum maqsadda tanlangan (ma'lumki, laqablar hech qachon laqab egasining

o‘z maqsadi bilan bog‘liq bo‘lmaydi va uning ixtiyoridan tashqaridagi omillarga aloqador bo‘ladi).

Taxallus barcha tillar leksikasida muhim o‘rin tutadi va qo‘llanilish doirasi ham bir tilda ikkinchisidan farq qilishi tillar muqoyasida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Xususan, ingliz taxalluslarini atalish motiviga ko‘ra yuqoridagi kabi qator guruhlarga bo‘lishning imkoni yo‘q. Chunki ingliz leksikasida taxalluslarning aksariyati ijodiy vazifadan ko‘ra ko‘proq hayotiy asosga ega bo‘ladi yoxud ijodkor bilan bog‘liq turli voqealar sababli vujudga keladi. Ingliz yozuvchisi va muharriri Edward Conway ijodkor o‘z ismida emas, ma‘lum taxallusda yozishining sabablarini va qator maqsadlarini sanab o‘tadi:

1. Inson o‘zining shaxsiy hayoti bilan ijodiy hayotini bir-biridan ajratish maqsadida taxallusdan foydalanadi. (Ingliz tilida taxallus “pen name” ham deyiladi, bu so‘zning lug‘aviy ma‘nosi esa “ijodkorning qalam ismi”dir. Ko‘rinadiki, bu so‘z so‘zning lug‘aviy ma‘nosi uning qo‘llanilish maqsadiga muvofiq).

2. Ijodkor yozayotgan asarning janrini farqlanib turishini xohlagan holda, ya‘ni muxlislari oson farqlab olishlari uchun taxallus tanlaydi. Misol uchun Nora Roberts o‘zining fantastik yo‘nalishdagi asarlariga *J.D Robb* taxallusini qo‘llagan bo‘lsa, ishqiy mavzudagi asarlariga esa *Nora Roberts* taxallusini tanlagan.

3. Ijodkor asarida ko‘tarib chiqqan mavzusi uchun qonuniy, diniy, ijtimoiy va boshqa jihatlardan ta‘qib qilinishi mumkin. Qalam ismi esa ijodkorning xavfsizligini ta‘min etib bera oladi.

Qolaversa, ingliz ayol ijodkorlari taxalluslari orasida erkak ismlarini ifoda etuvchi atalgan taxallus ko‘p uchraydi va ularning bu tanlovidan ma‘lum maqsadlar ko‘zlangan bo‘ladi. Xususan, *George Eliot* taxallusi bilan mashhur bo‘lgan *Mary Ann Evans* u mansub bo‘lgan davrda ayol ijodkorlar faqat ishqiy mavzudagi asarlar yozganligi va jamiyat bunga ko‘nikib qolganiligini inobatga olib, asarlarini erkaklarniki qatori jiddiy asar sifatida qabul qilinishini maqsad qilib erkak kishining ismini ifoda etuvchi taxallusni tanlaydi [Nittie Finn, 186]. Shuningdek, *Jane Eyre (Charlotta Bronte)*, *J.D Robb (Nora Roberts)*, *J.K*

Rowling (Joanne Rowling), James Tiptree (Alice Bardley Sheldon) va boshqalar. Ingliz onomastikasida kuzatilgan ayol ijodkorlarning erkak ismlarini o‘zlariga taxallus qilib olish holatlari o‘zbek onomastikasida deyarli kuzatilmagan.

O‘zbek va ingliz taxalluslarining shakllanish motivlari bir-biridan keskin farq qiladi. O‘zbek taxalluslari ijodkorning badiiy ijoddan ko‘zlagan maqsadi, taqdiri, ma’lum hududga mansubligi, kasb-kori, ba’zan qalam sohibining ruhiy olami, yanada aniqroq qilib aytganda, o‘zidan ma’lumot bersa, ingliz taxalluslari tadqiqoti shuni ko‘rsatadiki, ba’zida ijodkor o‘zini taxallus ortiga yashirish uchun, gohida esa yozuvchining hayoti bilan bog‘liq vaqealarga, qolaversa turli ijtimoiy, iqtisodiy maqsadlar ko‘zlanib (asarining yaxshi sotilishini ko‘zlab jozibaliroq taxallus tanlashga urinish holatlari qator ingliz tadqiqotchilari maqolalarida aytib o‘tilgan) va yana boshqa maqsad va sabablardan yuzaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati, “Ozbek milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, T.; 2000-2001. 76b.
2. Qoriyev Bois. Adabiy taxalluslar haqida // maqola. O‘zbek tili va adabiyoti. 1-son. T.; 1967, 55, 56, 57b.
3. <https://www.quor.com>.
4. Nettie Finn. Pseudonymous Disguises: Are Pen Names An Escape From From the Gender Bias in Publishing. DePaw University. 2016. <http://scholarship.depuaw.edu/studentresearch>.
5. Aqmanova Sh. O‘zbek adabiy taxalluslarining lisoniy tahlili// magistrlik dissertatsiyasi. 2014. Xorazm.

ABDURRAHMAN TEMKİN'İN HAYATI VE ESERLERİ

ABDURAHMON TAMKIN HAYOTI VA IJODIY MEROSI HAQIDA

Mehriniso CHORIYEVA*

Özet: Makalede 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başlarında yaşayan ve çok sayıda önemli eserler kaleme alan, güçlü şair ve yaşadığı çağının tanınmış bilginlerinden biri olan Abdurrahman Temkin'in hayatı ve edebi mirası çalışmada söz konusu olmuştur.

Anahtar kelimeler: tezkire, Abdurrahman Temkin, Molla Abduhalik, Buhara medreseleri, kaside, gazel.

Annotatsiya: Mazkur maqola XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yashab, ijod etgan sermahsul ijod namoyandasi, zabardast shoir va zamonasining peshqadam olimlaridan biri Abdurahmon Tamkinning hayoti hamda adabiy merosi haqidadir.

Tayanch so'zlar: Abdurahmon Tamkin, XIX asr oxiri, XX asr boshlari, tazkiralari, Mulla Abduxoliq, Buxoro madrasalari, qasida, g'azal.

O'zbek xalqi g'oyatda boy adabiyot tarixiga va boy adabiy merosga ega. O'rta Osiyolik boshqa qardosh xalqlar qatori o'zbek xalqi ham juda qadimdan ko'plab moddiy va ma'naviy boyliklar yaratib, insoniyatning madaniy taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan.

O'tmishning buyuk va fozil kishilari biz uchun juda boy meros qoldirganlar. Chunonchi, Sa'diy, Lutfiy, Navoiy, Hofiz, Bedil, Mashrab, Ravnaq, Raqim, Nishotiy, Mujrim, Shavqiy, Xironiy, Imlo, Vola, Vali, Nadim, Naqis, Miriy, Ahqor, Hoziq, Zavqiy, Shavqiy, Tabibiy va Avazlar o'tkanlarkim, ularning ayrimlari hali hanuz xalqimiz uchun ochilmagan xazinadir.

Bugungi davr talabiga quloq tutadigan bulsak, biz o'z munosib bahosini kutib yotgan buyuk ajdodlarimiz qoldirgan adabiy xazinani xalqimizga, elimizga,

* Buhara Devlet Üniversitesi araştırmacısı
Buxoro davlat universiteti izlanuvchisi

qolaversa, yoshlarimizga yetkazib berishimiz lozim. Ana shunday sohir qalb egalariidan biri Abdurahmon Tamkindir. U XIX asr oxiri XX asr boshlarida yashab, ijod etgan sermahsul ijod namoyandasi, zabardast shoir va zamonasining peshqadam olimlaridan edi.

Tamkin ijodini o'rganish uchun quyidagi 3 manbani nazardan o'tkazish lozim :

- 1)XIX asrda yaratilgan tazkiralalar
- 2)Tamkinning o'z asarlari
- 3)shogirdlari yozib qoldirgan xotiralar

Birinchi manbaga diqqat qaratadigan bo'lsak, XIX asrda yashab o'tgan Afzal Maxdumi Pirmastiy va Xoja Ne'matillo Muhtaram kabi tazkiranavislarning asarlarida buxorolik zullisonayn shoir Tamkin haqida mavhum ma'lumotlar uchraydi, - deb yozadi Asqar Jon Fido.

Darhaqiqat, ushbu tazkiralalar Tamkin haqida aniq ma'lumot bera olmaydi. Chunki o'zbek adabiyotida Tamkin ijodi hali o'rganilmagan, imkon qadar shu masalaga yechim berishga harakat qilamiz.

Ikkinchi manba Tamkin asarlariga murojaat etsak, ular shoir o'zi haqida ayrim ishoralar qilgan. Ana shu ishoralarni diqqat markazimizda saqlab, shoirning shogirdlari xotirasini varaqlasak, o'xshashlik va yaqinlikni uchratamiz. Ushbu muvofiqlik tufayli shoirning hayoti va ijodi haqida aniqlikka erishish mumkin.

A.Tamkinning hayoti va ijodi haqida aytilgan har xil fikrlarga chek qo'yishda shoirning shogirdi Ja'farovning xizmati katta bo'ldi.

Ja'farovning yozilmalarida; "Dar sanayi 1905 melodi (barobari 1322 hijriy)baroi tahsili ulum ozimi Buxoro gardida ...dar hovli Hoja Maxdum sokin gardidam.Alassaboh bo Hoji Maxdum ba hovli domullo Abdurahmon Tamkin raftem. Domullo bisyor odami xokisor va halim bud. Sinni sharifi eshon kabir boi panjohu se rasida bud..."-degan fikrlar uchraydi. Bu ma'lumotdan shu narsa aniq bo'ladiki, agar shoir 1905-yil 53 yoshda bo'lsa, demak u 1851-1852-yillar atrofida Buxoro shahridagi Bo'yrafohi dahasida tavallud topgan. Otasi Mulla Abduxoliq degan kishi bo'lgan. Tamkinning umri Buxoroda o'tgan. U Buxoro

madrasalarida tahsil olgan va ona shahrida yashab, ilm o‘rganganidan g‘oyatda mamnun bo‘lgan hamda tinch–osuda hayotini quyidagicha ifodalagan:

Bihisht joi tu, Tamkin chi joi reb dar o‘

Ki monda bog‘chaye yodgor az padar ast.

Tarjimasi: Jannat joying sening Tamkin, eshiging jannat eshigi,

Shu joydagi bog‘ otangdan yodgordir.

Tamkin Buxorodagi “Dorushshifo” madrasasida dars bergan. Shoir asarlaridan ma’lum bo‘ladiki, mudarris bo‘lganiga qadar imom bo‘lgan va davlat ishlarida ishlagan.

Bu haqida shoir o‘zining “Mo‘liston” asarining muqaddima qismida ishora qilib o‘tadi: “Mo‘liston” 17 baytdan iborat, u Buxoro amiri Abdulahadxonga madhiya tarzida bitilgan bo‘lib, qit’a janrida yozilgan. Yoki Tamkinning yana bir madhiyasi ham Abdulahadxonga bag‘ishlangan. U xonni –Chunin shohi dilosoyu dilorom- deb ko‘klarga ko‘taradi. Bu asar 71 baytdan iborat bo‘lib, “Ganji shoygon” (“Shohlar duri”) deb nomlangan. U masnaviyda yozilgan, tarkibida uchta ruboyi ham uchraydi.

Tamkinning adabiy merosi boy va sermahsuldir. U barcha janrlarda ijod qilgan. Chunonchi qasida, g‘azal, muxammas, qit’a, fard, chiston, muammo va hajv kabi janrlarda barakali ijod qilgan. Uning aksariyat asarlari tojik tilida yozilgan, biroq uning o‘zbek va arab tillarida yozilgan ayrim she’rlari ham borki, bular Tamkin har uchala tilni ham mukammal bilganligidan dalolat beradi.

Shoirdan juda boy adabiy meros qolgan. Uning devoni 6764 misra bo‘lib, shundan 356 misrasi qasida va 6408 misrasi g‘azaldir. “Rubouyot” asarida esa 488 ruboyi, 1468 mufradod, 7 chiston va 6 muammo bor.

Demak, 1851-1852-yillar atrofida tug‘ulib, 1915-yilgacha yashab ijod etgan buxorolik shoir Abdurahmon Tamkin hayoti va ijodi haqidagi ma’lumotlar va u yaratgan asarlar hali o‘zbek adabiyotida mukammal holda o‘z xulosasini topgan emas. Shoirning hayot yo‘li, u yashagan tarixiy sharoit va adabiy muhit hamda ijodiy olami haqida savollarga javob topib, uni o‘quvchiga yetkazish lozim.

XIX oxiri va XX asr boshlarida Buxoro adabiy muhitining yorqin vakili A.Tamkin ijodi orqali bilish mumkinki, bu davr adabiyoti zullisonayin adabiyot sifatida maktab darajasiga chiqqan desak xato bo‘lmas.